AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (14)

BAKI-2010

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

The International Scientific and Theoretical Journal

№ 1 (14)

BAKU-2010

BAŞ REDAKTOR:
İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:
Bəhram ZAHİDOV, *hüquq elmləri doktoru,professor*

MƏSUL KATIBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*
Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ
Səlahəddin XƏLILOV,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Sevda MƏMMƏDƏLİYEVA,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Adil ƏSƏDOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Əli ABASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Lalə MÖVSÜMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Füzuli QURBANOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Arzu HACIYEVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*

SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Əbulhəsən ABBASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəna MİRZƏZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəfiqə ƏZİMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Əhməd QƏŞƏMOĞLU, *fəlsəfə doktoru*

SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ
Əlikram TAĞIYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Həsən ƏLİBƏYLİ, *tarix elmləri doktoru*
Ramiz SEVDİMALIYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Azər MUSTAFAYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*

İLAHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ
Sakit HÜSEYNOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Aydın ƏLIZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Elsevər SƏMƏDOV, *fəlsəfə doktoru*

PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Qorxmaz VƏLİYEV, *psixologiya elmləri doktoru*
Svetlana MƏCİDOVA, *psixologiya elmləri doktoru*
Rəna İBRAHİMBƏYOVA,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ
İsaxan VƏLİYEV, *hüquq elmləri doktoru*
Mirağa CƏFƏRQULİYEV, *hüquq elmləri doktoru*
Əli RZAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Aqşin QULİYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Rauf QARAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Mirafərim SEYİDOV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ ŞURA
Валентина ФЕДОТОВА (Россия)
Доктор философских наук, профессор
Эдуард ГИРУСОВ (Россия)
Доктор философских наук, профессор
Олег БАКСАНСКИЙ (Россия)
Доктор философских наук, профессор
Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya)
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Fuat KEYMAN (Türkiyə)
Professor, doktor
Doğan ÖZLƏM (Türkiyə)
Professor, doktor
Тахир МАХАМАТОВ (Россия)
Доктор философских наук, профессор
Юрий ПОПКОВ (Россия)
Доктор философских наук, профессор

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.
Tel.: 403-15-11; Faks: (99412) 439-34-610; e-mail: west-east @ lan.ab.az
ISBN 9952 428-03-0
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № 8. 24.09.2010)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV..2010 il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

EDITOR-IN-CHIEF:
Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Bahram ZAHIDOV, *doctor of juridic sciences, professor*

EXECUTIVE SECRETARY:
Habib HUSEYNOV
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*
Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES
Salakhaddin KHALILOV,
Corresponding Member of ANAS,
doctor of philosophical sciences
Sevda MAMMADALIYEVA
Corresponding Member of ANAS,
doctor of philosophical sciences
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*
Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGOLICAL SCIENCES
Abulhasan ABBASOV,
doctor of philosophical sciences, professor
Rena MIRZAZADEH,
doctor of philosophical sciences
Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Ahmad GASHAMOGLU, *doctor of philosophy*

ON POLITICAL SCIENCES
Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV,
doctor of philosophical sciences
Azer MUSTAFAYEV,
doctor of philosophical sciences

***ON THEOLOGICAL* SCIENCES**
Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES
Gorkhmaz VELIYEV,
doctor of psychological sciences
Svetlana MAJIDOVA,
doctor of psychological sciences
Rena IBRAHIMBEYOVA,
doctor of philosophy on psychology

ON *JURIDICAL* SCIENCES
Isahan VELIYEV, *doctor of juridical sciences*
Miragha JAFARGULIYEV,
doctor of juridical sciences
Ali RZAYEV, *doctor of philosophy on law*
Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy on law*
Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy on law*
Miraferim SEYIDOV, *doctor of philosophy on law*

THE INTERNATIONAL COUNCIL
Valentina FEDOTOVA (Russia)
Doctor of philosophical sciences, professor
Eduard GIRUSOV (Russia)
Doctor of philosophical sciences, professor
Oleg BAKSANSKY (Russia)
Doctor of philosophical sciences, professor
Nizami MAMMADOV(Russia)
Doctor of philosophical sciences, professor
Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, doctor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, doctor*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Juriy POPKOV (Russia)
Doctor of philosophical sciences, professor

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:
Azerbaijani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IX floor.
Tel.: 403-15-11; Fax: (99412) 439-34-61; e-mail: west-east @ lan.ab.az
ISBN 9952 428-03-0
Published by Resolution of Scientific Council of theInstitute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS(proceedings №8. 24.09.2010)
The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Октай ГАМИДОВ
К вопросу о теории высокохудожественности 13

Adil QURBANOV
Qloballaşma şəraitində milli şüur və milli dil münasibətlərinin bəzi məsələləri 19

Nailə ƏSƏDOVA
Riyaziyyatda və təbiətşünaslıqda estetik və ontoloji təfəkkür məqamlarına dair.....25

Рауф МЯММЯДОВ
Азярбайжан мядянийййятиндя исламагядярки дини дцнйаэюрцшлярин изляри 32

Rövşən HACIYEV
Demoqrafik problemin bəzi aspektləri haqqında 38

Elsevər SƏMƏDOV
Xristian ictimai fikir tarixində fundamentalizm: mahiyyəti, ideya-siyasi istiqamətləri 43

Вусаля ГАДЖИЕВА
Значение символов в изучении культур.....55

Çingiz NƏBİYEV
Həyat - ictimai psixologiyanın hadisəsi kimi.....59

II XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN FƏLSƏFİ FİKRİNDƏN

Олег БАКСАНСКИЙ, Елена КУЧЕР
Философия образования XXI века.....64

Татьяна ЛЮБИМОВА
Фауст. Дон Жуан. Дон Кихот.....69

Екатерина ГНАТИК
Сохранение индивидной идентичности в эпоху генной инженерии 82

Вера САМОХВАЛОВА
О рациональности современного «человека разумного» 91

Эдуард ГИРУСОВ, Ариз ГЕЗАЛОВ
Исторические предпосылки становления глобальной экологии 104

Nəbi MEHDİYEV
Müasir qərb fəlsəfəsində dini epistemik mövqelər və tanrı inancının rasionallığı 111

Bülent ŞEN
Küreselleşmeyi anlamak: söylem türleri, analiz çerçevesi ve kavramsal içerik 121

III SOSİAL-SİYASİ BÖLMƏ

Гасан ГАСАНОВ
Девичья Башня в аспекте зороастризма и
ведизма…….....……..…..133

ı Ə Ə
ü ə ə ə ə ö ə ə əç ışı 153

Мяммяд РЗАЙЕВ, Камиля ГАСЫМОВА
Фялсяфи фикир тарихиндя шяхсиййятин юзяяляшмясиня мцнасибят вя мцасир дювр 159

Əli İBRAHİMOV
Qloballaşma şəraitində cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi proseslərə
verilən tövsiyələrlə bağlı düşüncələr..... 163

Elşad MIRBƏŞIR oğlu
Müharibəyə dair fikirlərin formalaşması və onun tipologiyası problemi 168

Habil HƏMİDOV
Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ipək yolunun davamı, türk dünyasının geostrateji
maraqlarının təmin olunmasının poletoloji aspektləri kontekstində..... 173

Sərdar MUSTAFAYEV
Qlobal siyasi proseslərdə gender problemi..... 180

İlham MİRZƏYEV
Гарабаь мцщарибяси иштиракчыларынын сосиал-психоложи реабилитасийасынын
актуал проблемляри 187

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ
Взаимовлияние культур Востока и Запада в эпоху классической
исламской цивилизации 192

Fuad BABAYEV
Azərbaycan cəmiyyəti və KIV: qarşılıqlı təsirin hüquqi aspektləri 196

Кенан АЛЛАХВЕРДИЕВ
Этнополитическая безопасность как составная часть национальной безопасности 201

ЙАДИЭАР ТЦРКЕЛ
Мящяммяд Ямин Рясулзадянин «Азярбайжан шаири Низами Эянжяви»нин ясяриндя азярбайжанчылыг, тцркчцлцк, исламчылыг идейалары 205

Радмир МАГЕРРАМОВ
Торговые связи между Китаем и Россией 212

Vaqif HÜSEYN
Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xəzər siyasəti və onun beynəlxalq-hüquqi nəticələri (may 1918 – avqust 1919) 1-ci məqalə 216

Güldanə BABAYEVA
Beynəlxalq terrorizm, onun miqyası və qarşısının alınması istiqamətində türkdilli dövlətlərin əməkdaşlıq strategiyası 225

Hüseyn DƏBİRİ
Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında iqtisadi-siyasi əlaqələrin dinamikası 231

Ramil ƏZİZOV
Qlobal sülhün yaranmasında silahların qadağan olunması problemi, mina və hərbi sursatlara qarşı kampaniya 243

Füzuli MƏCİDLİ
Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlər sistemində paritetlik problemi 247

Ruşan RUŞANZADƏ
Dövlət - siyasi marağın əsas obyekti kimi 254

Ramil HACIYEV
Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli Azərbaycan Respublikasının geosiyasi təhlükəsizliyinin əsas şərtlərindən biri kimi..... 260

IV HÜQUQ BÖLMƏSİ

İsaxan VƏLİYEV
Cinayət işinin başlanması mərhələsinin hüquqi tənziminin bəzi məsələləri: Azərbaycan və Rusiya qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili əsasında.....269

Илькин ДЖАМАЛОВ
Характеристики субъектов досудебного производства и их составляющие.....276

Fikrət NƏBIYEV
Islam hüquq sistemi haqqında 283

Mirafərim СЕЙИДОВ

ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжанда дювлят гуружулуьунун, щцгуг институтларынын вя ганунверижилийин тякмилляшмяси просеси 289

Рауф КАРАЕВ
Проблема повышения эффективности принципа территориальной целостности государств в международном праве. Статья 2. Функционирование международных судебных органов как одно из основных направлений повышения эффективности международно-правового регулирования 295

Мирали КЯЗИМОВ
Организованная преступность в США в период экономического кризиса 301

Камиля ГЕЗАЛОВА
Понятие оправдания: сравнительный анализ уголовно-процессуального права Азербайджанской Республики и Российской Федерации 307

Зия АЛИЕВ
Уголовно-правовое регулирование отношений в сфере экономической деятельности в странах ближнего зарубежья 313

Sona SALMANOVA
Azərbaycanda cinayət-hüquqi mənbələrin yaranması və inkişafının qısa tarixi icmalı 318

Rza Məhəmməd oğlu MƏSUDİFƏR
Zor tətbiq etməklə adam öldürmə əlamətləri ilə meyidin tapılması zamanı ilkin istintaq hərəkətlərinin xüsusiyyətləri 325

Fərid HACIYEV
Kipr münaqişəsini yaradan konstitusion böhran və onun nəticələri 331

C O N T E N T S

I PHILOSOPHY DIVISION

Octay HAMIDOV
Towards the question on theory of high-artistry 13

Adil QURBANOV
Some problems of the relationship between the national consciousness and national languages in the context of globalization 19

Nailya ASADOVA
On interrelations of ontological and aesthetic aspects of mathematics and natural science.....25

Rauf MAMMADOV
The ancient religious heritage in the culture of Azerbaijan 32

Rovshan HACIYEV
About some aspects of demographic problem 38

Elsevar SAMADOV
Fundamentalism in the history of Christian social thought: an essence, ideal and political course 43

Vusala HAJIYEVA
Importance of the symbols in the learning of the cultures 55

Chingiz NABIYEV
Life as an incident of the social psychology.....59

II FROM PHILOSOPHICAL THINKING OF THE FOREIGN STATES

Oleg BAKSANSKY, Yelena KUCHER
Philosophy of education in the XXIst century 64

Tatyana LYUBIMOVA
Faust, Don Juan, Don Kikhot 69

Yekaterina GNATIK
Preserving individual identity in the epoch of geoengineering..... 82

Vera SAMOKHVALOVA
On rationality of modern «conscious man» 91

Eduard GIRUSOV, Ariz GEZALOV
Historical preconditions of global ecology formation 104

Nabi MEHDIYEV
The religious epistemological positions and the rationality of the God belief in the philosophy of modern west 111

Bulent SHEN
An attempt for comprehending globalization process: the various views and foundation parameters 121

III SOCIOPOLITICAL DIVISION

Hasan HASANOV
Maiden Tower in the light of Zoroastrism and Vedism 133

Aydin MIRZAZADEH
The issues of a state and governance in Confucius' philosophy of wisdom 153

Mammad РЗАЙЕВ, Kamilya KASUMOVA
Он тще аттитуде то персоналитй estrangement ин тще пщилосопщижал тщинкинэ щисторй анд тще модерн period 159

Ali IBRAHIMOV
Socio-political processes under conditions of globalization 163

Elshad MIRBASHIR oglu
Formation of an idea of war and the problem of its typology 168

Gabil GAMIDOV
Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline as continuation of the Silk Road and the strong point of geopolitical interests of the Turkic world 173

Sardar MUSTAFAYEV
Gender problem in the global political processes 180

Ilham MIRZOYEV
The actual problems of socio-psychological rehabilitation of the participants of Garabagh war 187

Samira MIR-BAGIRZADEH
Interference of cultures of the East and the West during the epoch of the classic Islamic civilization 192

Fuad BABAYEV
Azerbaijani society and mass media: the legal aspects of their interaction 196

Kenan ALLAHVERDIYEV
Ethno-political security as an integral part of national security 201

Yadigar TURKEL
On ideas of Azerbaijanism, Turkism and Islamism in the book
″Azerbaijani poet Nizami″ by Mohammad Emin Rasulzadeh 205

Radmir MAHERRAMOV
Trade ties between China and Russia 212

Vagif HUSEYN
Caspian policy of Azerbaijan Democratic Republic (May 1918 – August 1919) 216

Guldana BABAYEVA
International terrorism: its expansion and a cooperetion strategy of the Turkic
speaking contries on its prevention 225

Huseyn DEBIRI
Dynamics of economic-political relations between Azerbaijan Republic and Iranian
Islamic Republic 231

Ramil AZIZOV
Problem of weapons prohibition, campaign against mines and ammunitions
for peace keeping in the world 243

Fuzuli MAJIDLI
Globalization and parity problem in the system of international relations 247

Rushan RUSHANZADEH
State as the object of the political interests 254

Ramil HAJIYEV
Settlement of Nagorno-Garabagh conflict between Armenia and Azerbaijan as one
of the basic conditions of geopolitical security of Azerbaijan 260

IV LAW DIVISION

Isakhan VALIYEV
Some questions of legal regulation of the stage of instituting criminal case:
on the basis of comparative analysis of Azerbaijani and Russian legisla-
tion……..269

İlkin JAMALOV
Characteristics of the subjects of pre-trial and their components..... 276

Fikret NABIYEV
About the system of Islamic law 283

Miraferim SEYİDOV
The process of improvement of state system, legal institutions and legislation in Azerbaijan in the IX-X c.c..... 289

Rauf GARAYEV
The problem of increasing effectiveness of the principle of territorial integrity of states in the international law. *Article 2. The functioning of international justice bodies as one of the main directions of increasing effectiveness of the international legal regulation*..... 295

Mirali KAZIMOV
Organized criminality in USA in the period of economic crisis 301

Kamila GEZALOVA
Notion of justification: the comparative analysis of criminal procedure law of Azerbaijan Republic and Russian Federation 307

Ziya ALIYEV
Criminal-law regulating the relations of the countries of CIS in the sphere of economic activities 313

Sona SALMANOVA
A brief survey of history of emergence and development of the sources of criminal law in Azerbaijan 318

Reza Mohammad oghlu MASOUDIFAR
The features of primary investigatory actions at revealing the dead body with the signs of violent death 325

Farid HAJIYEV
Constitutional crisis in Cyprus and its consequences..... 331

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Октай ГАМИДОВ
к.ф.н. доцент АзГУКИ

К ВОПРОСУ О ТЕОРИИ ВЫСОКОХУДОЖЕСТВЕННОСТИ*

Современные исследователи, и в частности С.И.Кормилов, говорят, что проводимое между художественностью как родовым свойством искусства и художественностью как степенью совершенства произведения «разграничение не абсолютно». Объясняя это тем, что «ведь имеется в виду совершенство именно специфических, художественных свойств» (4, с.51), тем самым предполагают большее смешение, а не разграничение двух подобных, обозначающих совершенно различные качества (родовое свойство и степень совершенства) различных объектов (искусства в целом и художественного произведения в отдельности), понятий, нежели их разграничение и самостоятельность. Подобная путаница и нечёткость способны породить не только терминологическую, но и методологическую неразбериху.

В своём подходе к проблеме художественности мы старались избежать именно этого, момента, ибо чёткость в разграничении лишь на первый взгляд кажущихся тавтологическими понятий – и есть тот ключ, с помощью которого можно, на наш взгляд, разрешить данную проблему.

Косвенно, быть может, интуитивно к такому разграничению, несмотря на изначально постулируемую им её относительность, как бы подступает и сам С.И.Кормилов. Исследователь выделяет высокохудожественное произведение и противопоставляет ему малохудожественность, присущую, как например, чистой пейзажной описательности (4, с.51-52). Однако при этом так до конца и не ясно: подобная малохудожественность является всё-таки художественной малохудожественностью (низкохудожественностью - в нашем понимании) или же наоборот – и есть нехудожественность… И если в данном случае принять за основу Кормиловскую неразграниченность двух толкований художественности, то, видимо, малохудожественное ассоциируется у исследователя скорее всего с не-художественным, нежели с художественным. А это, в свою очередь, опять же ведёт к отмеченной нами выше путанице между спецификой искусства и степенью его качества, которую мы и наблюдаем у Кормилова, пытающегося полнее описать высокохудожественное и малохудожественное, их критерии, но тут же говорить о художественности и её критериях, и тем самым отождествлять высокохудожественное с художественным.

На самом деле основы постулируемой нами теории высокохудожественности заложены уже в трудах немецких классических эстетиков, И. Канта, В. Гумбольдта и Ф.В. Шеллинга.

Так, в ряду выделяемых И.Кантом типов художественности, более или менее законченной предстаёт теория изящного искусства. Главное отличие изящного искусства от других типологических видов искусства мыслитель видит в том, что оно в то же время словно сама природа. Безусловно, природа также подчинена определённым «механизмам», а при желании в её существовании можно усмотреть и даже нечто принудительное и

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Niyazi Mehdi tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

преднамеренное свыше, однако, во всяком случае как, изначальная данность, природа, по большому счёту, абсолютно независима от человека и как нельзя свободна.

В этом смысле произведение изящного искусства при всей своей формальной целесообразности, по которой было сотворено человеком, только в том случае будет таковым, то есть представлять собой изящное искусство, если оно «кажется также и природой» (1, с.321). То есть, как подчёркивает И.Кант, «целесообразность в форме этого должна казаться столь свободной от всякой принудительности произвольных правил, как если бы оно было продуктом одной только природы» (1, с.321).

И что характерно, именно «на этом чувстве свободы в игре наших познавательных способностей, а эта игра должна в то же время быть целесообразной, зиждется то удовольствие, единственно которое и обладает всеобщей сообщаемостью, не основываясь, однако на понятиях» (1, с.321-322).

В.Гумбольдт выделяет два достоинства искусства, которые обязательно присущи ему на стадии высшего совершенства («гениального» - у мыслителя, «высокохудожественного» - в нашем понимании): «идеальное» и «целостность». При этом, оба эти «достоинства» ставятся мыслителем в прямую и жёсткую взаимную зависимость.

Так, при отсутствии идеальности, независимо от того, выставляет ли художник в своём произведении «одну-единственную фигуру» или же соединяет «подобное с подобным» и даже связывает «посредующими звеньями несходное», он может произвести «лишь многообразие, а не целостность» (2, с.177). Основой же достижения подобной целостности, в свою очередь, представляющей собой, по В.Гумбольдту, основополагающее начало (на наш взгляд, лишь одно из подобных начал, первым из которых является мирозданческий миропорядок) идеальности, - как художественного целого, так и «всех фигур, какие может являть нам» художник, в качестве единиц этого целого, является «их сопряжённость с человеческой природой» (2, с.178). Это – и есть та точка, из которой художник «может двигать любыми фигурами, царить над всеми», добиваться и достигать такой настроенности воображения и такой разработанности предмета (когда «первое не застывает ни на какой отдельной точке, а второй не заставляет его застывать»), при которых только и возможно возникновение «совершенной целостности» (2, с.178).

При такой «целостности», опирающейся на идеальность, художественное произведение в своей потенции, своём воздействии и восприятии приобретает качество, очень важное для Гумбольдтовского «гениального творения», когда «одно состояние всегда влечёт за собой все прочие», ибо «лишь в общности таковых может существовать и отдельный человек и всё человечество» (2, с.179).

Чрезвычайно важно и значимо при этом то, что подобное, отражённое в материале, «художественно настроенное воображение как раз и доставляет моральному человеку тот огромный выигрыш, который учит его как бы соединять все жизненные эпохи, продолжая протекшую и зачиная грядущую, причём нимало не отнимая его у эпохи настоящего, какой он принадлежит» (2, с.179).

Являющиеся безусловными ипостасями «больших произведений искусства вообще» идеальность и целостность излучают «гармонию и совершенство», которые вливаются» в реципиента, «заявляя о себе ***покоем*** и трогая наше сердце» (2, с.180). Состояние покоя, вселяемое в реципиента подобным (гениальным - у В.Гумбольдта; высокохудожественным - у нас) произведением, устраняет в его восприятии «какие-либо помехи и диссонансы», а содрогания сердца, его тоскливые сжатия позволяют и обусловливают заглядывание реципиента «в глубь природы или человеческой натуры» (2, с.180).

Чрезвычайно важны для нашего понимания высокохудожественности слова В.Гумбольдта о том, что «главное воздействие художественного произведения основано на взаимосвязи его облика и его характера», и что «в этой связи и заключено невыразимое и неизъяснимое, ибо связь зависит от простейшей мысли, которую художник непостижимым образом запечатлевает в своём творении, а притом переносит её и на нас» (2, с.220).

Такой «простейшей мыслью», в нашем понимании, в качестве крайне неразложимой единицы может выступать «нравственная проблема», а в качестве конечной целокупности «концепция миропорядка».

Чрезвычайно важны также для понимания того, насколько взаимосвязаны и взаимообусловлены в нашем «высокохудожественном» ***внешнее*** – объективное, целостное, формальное, и ***внутреннее*** – истинное, идеальное, содержательное, слова мыслителя о пребывании в человеческой душе двух состояний, называемых «всеобщим созерцанием и определённым ощущением» (2, с.227).

Эти «два состояния, предельно расходящихся между собой как в отношении предмета, так и в отношении изменений, какие происходят в нас благодаря им», охватывают «все прочие состояния, в каких способна находиться наша душа» (2, с.227).

«В одном состоянии царит объект, в другом – субъект. Первое, взятое во всём своём совершенстве, возникает благодаря тому, что наши внешние чувства соединяются с нашей интеллектуальной способностью, которая согласуется с ними в том, что она с совершенной ясностью и отчётливостью отделяет себя от предмета и смотрит на него лишь в связи с ним же самим, без какого бы то ни было корыстного интереса, касающегося его использования или наслаждения этим предметом. Второе же состояние проистекает из совместной деятельности чувств и желаний, и тогда любые объекты сопрягаются с потребностью или склонностью субъекта. Первое состояние, если это касается предмета, отличается объёмом и целостностью, если же это касается внутреннего настроения – покоем; находящийся в таком состоянии, ограничивая одни объекты другими, стремится выделить в их множестве индивидуальную форму каждого, а в их соединениях отыскивает взаимосвязь, в их же соотношениях – взаимодействие, в их сущности и бытии – действительность, а в прочности их связей – по крайней мере ограниченную необходимость» (2, с.227-228).

Произведение, которое в качестве высокохудожественного отличается идеальностью и целостностью, уподобляется В.Гумбольдтом единому человеческому организму, лишь в том случае будет и высокохудожественным и соответствующим для подобного уподобления, если оно будет как принимающим, так и отражающим средоточием этих двух состояний в их гармоническом единстве точно так, как и в реальном человеческом организме.

При этом, одновременно будут вдохнуты: в первое состояние – «живая чувственность», то есть устранена «прозаичность деталей, вытекающих из наблюдения, вполне лишённых фантазии, и сухость интеллектуального взгляда»; а во второе – «идеальная легкокрылость фантазии», то есть устранена «своекорыстная соотнесённость с реальностью обладания и возникающее вследствие этого ограничение самого предмета» (2, с.228).

Таким образом, чтобы перешагнуть планку, отделяющую низкохудожественное («псевдостиль») от высокохудожественного и тем самым «остаться верным самому общему и чистому понятию искусства», художник, по мнению В.Гумбольдта, должен «описывать целое, а не просто отдельные части, обрисовывать предмет, а не просто возбуждать чувство. Правда, он всё равно будет возбуждать чувство, но уже благодаря впечатлению целого, не через эффект, производимый отдельными частями, он будет

возбуждать его самим предметом, а не непосредственно отдельными его чертами – так это чище и лучше» (2, с.189).

Только так, представив всем своим произведением «***один*** предмет», когда: «сколько бы предметов ни различало воображение, оно всё сводит в один образ, и тут материал преодолён до мельчайших деталей, ***тут всё – форма, эта форма – одна***, и она проходит сквозь всё целое» (2, с.195); художник и может преодолеть искус низкохудожественности и достигнуть высшей степени объективности. Только такая степень художественности в противовес низкохудожественности и способна производить впечатление ясности, покоя, «который ничто не способно нарушить, потому что всё, что только ни способны мы воспринимать, всё заключено в ***одном*** предмете, причём представленном в совершенной гармонии, все силы нашей души отданы фантазии, а она вся предалась ***единой*** чистой, высокой и идеальной форме, сияние которой излучает такое произведение искусства» (2, с.195).

Ф. Шеллинг в качестве «основного требования» ко всякому искусству (при этом, видимо, надо понимать именно высокохудожественное искусство) называет её «универсальность вовнутрь и вовне» (3, с.146). Основным же законом искусства мыслитель называет «оригинальность» (3, с.148).

Если «универсальность» понимается им как «переваривание» всего художественного материала через призму сконцентрированного в художнике универсума (3, с. 146), то «оригинальность», для Шеллинга, это способность истинно творческой индивидуальности самой творчески создавать себе «мифологию», то есть свой определённый, целостный художественный мир, который отнюдь не может быть составлен «по указке определённых идей философии», так как в этом случае он будет лишён какой-либо «самостоятельной поэтической жизни»; а проще – искомой высокохудожественности. Ибо требование к этому художественному миру вовсе не состоит в том, чтобы его «символы всего лишь обозначали идеи, но в том, чтобы они сами для себя были полными значения независимыми существами» (3, с.149).

Шеллинг выявляет закон взаимосвязанности «универсальности» и «оригинальности», который гласит для современного ему «нового времени»: «Чем произведение оригинальнее, тем оно универсальнее» (3, с.149). Этот закон порождает закономерный вопрос: почему при всём изначально заданном равноправии и равнозначимости этих двух ипостасей высокохудожественности мыслитель в итоге выявляет закон причинно-следственной связи, где первичным является «оригинальность», а зависимым – «универсальность»; - а не закон равнозначной взаимообусловленности, который (как это имеет место у нас) выводил бы в конечный, а с обратной стороны – в первый главный критерий высокохудожественности произведения – его «универсальность»?.. – Возможно, что мыслитель, сказав «а», не сказал «б», подсознательно подразумевая его, но, скорее всего, в этом подходе Шеллинга отразилась сама незрелость современной ему эпохи (дес Модернен), представляющей собой только начало общемирового художественного пассионарного всплеска.

Противоречивое чувство недоумения, порождаемое этой Шеллинговской ограниченностью станет ещё более очевидным, если обратиться к пониманию мыслителем категории «необходимости», связываемой, с одной стороны, с «универсальностью», а с другой – «бессознательной деятельностью» художника, и категории «свобода», связанной, соответственно, с «оригинальностью» и «сознательной деятельностью творца» (3, с.84). Ибо, как это ни странно, Шеллинг, вступая в противоречие со своей вышеизложенной точкой зрения, ещё раньше в своей же «Философии искусства» утверждает, что искусство

основывается на «тождестве» этих двух деятельностей художника – сознательной и бессознательной; что «совершенство произведения искусства, как такового, возрастает в той мере, в какой оно заключает в себе выраженным это тождество, или в соответствии с тем, насколько преднамеренность и необходимость в данном произведении искусства пребывают во взаимопроникновении» (3, с.84).

В этом своём утверждении и его обосновании через аналогию и связь совершенного художественного произведения с «универсумом», определяемым как «абсолютное произведение искусства», воплощённое в Боге и в вечной красоте (3, с.85) - Шеллинг во многом предвосхищает наше понимание и определение высокохудожественного, его оснований и критериев.

Под «универсумом» мыслитель понимает «не реальное или идеальное Всё, но абсолютное тождество того и другого», такое «абсолютное тождество», которое, в свою очередь, «есть сама первообразная, т.е. абсолютная, красота» (3, с.85). И именно в силу этого универсум, воплощённый в Боге, «представляет собой абсолютное произведение искусства, в котором бесконечная преднамеренность и бесконечная необходимость находятся во взаимопроникновении» (3, с.85).

В продолжение этого Шеллинг высказывает гениальнейшую мысль, имеющую фундаментальное значение для выявления сути высокохудожественного как в его абсолютной специфичности, так и в его отличии от низкохудожественного. А именно, мыслитель подчёркивает, что «с точки зрения целокупности, или рассматриваемые сами по себе все вещи построены в абсолютной красоте, первообразы всех предметов равным образом и абсолютно истинны и абсолютно прекрасны, а в связи с этим извращенное, безобразное, точно так же как заблуждение или ложь, сводятся к простому лишению и принадлежат лишь к созерцанию вещей во времени» (3, с.85). То есть за всем и каждым сущим стоит изначальный миропорядок, изначальный и одновременно абсолютный в своей истинности и прекрасности. Поэтому для абсолютно адекватного восприятия любого сущего необходимо проникнуть в него и постичь в нём и через него изначальный миропорядок.

Только такое постижение любого сущего может открыть воспринимающему его (сущего) настоящую истину и подлинную красоту, а в нём и через него дойти до осознания и ощущения вечной истины и непреходящей красоты. В противном случае, человеку не дано как бы подняться над своим временем и прикоснуться к божественной мудрости, его удел – пребывать во лжи и заблуждениях своей эпохи.

Как подчёркивает Шеллинг, «в любое время существовали лишь немногие люди, в которых концентрировались всё их время и универсум…, эти люди и суть поэты по призванию» (3, с.146), в отличие от художников-ремесленников.

Но в чём же в этом своём «прикосновении» не художник, хотя бы и самый высокоодарённый в своей области познания, отличается от художника – от настоящего художника, чьё всевластие не достижимо для мнимого художника?.. К этому вопросу Шеллинг подводит всей логикой своей гениальной мысли, и, как следствие, сам же на него отвечает, органически дополняя эту мысль другой, не менее гениальной мыслью о том, что изначальный миропорядок, представляющий собой «божественное творчество», «объективно выявляется через искусство, ибо последнее коренится в том же воплощении бесконечной идеальности в реальном, на котором основано и первое» (3, с.85). При этом Шеллинг, конечно же, подразумевает не просто «искусство», а именно подлинное, высокохудожественное искусство в его стремлении к «гениальному».

Таким образом, именно гениальные, высокохудожественные произведения способны наиболее объективно и целостно представить искомую «гармонию» мироздания, которая,

по Шеллингу, тождественна «истинной нравственности» (3, с.85). И здесь мыслитель подходит к ещё одной гениальной догадке, раскрывающей суть предмета высокохудожественного искусства, предмета, каковыми могут и должны быть не только миропорядок, его гармония, но и «истинная нравственность», То есть поиски высшей гармонии будут приводить всегда к высшей нравственности, а поиски изначальной нравственности, наоборот – к изначальной гармонии. И один из главных для нас выводов, к которым как бы подводит мыслитель, тот, что эти поиски «изначальной нравственности» могут идти и через поиски её составной единицы, в основе которой изначально творчески стоит отдельная нравственная проблема.

Список использованной литературы:

1. Кант И. Сочинения. В 6 тт. Т.5. М., «Мысль», 1966.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., «Прогресс», 1985.
3. Шеллинг Ф.В. Философия искусства. М., «Мысль», 1966.
4. Кормилов С.И. О критериях художественности //Принципы анализа литературного произведения. М., Изд-во МГУ, 1984.

Oqtay HƏMİDOV

YÜKSƏKBƏDİİLİYİN NƏZƏRİYYƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə qoyulan problemin araşdırılması alman klassik estetikların mövqelərinə əsaslanır. Əgər İ.Kant bədiilikdə qeyd etdiyi «zərif incəsənət» növünün əsas xüsusiyyətini onun formasına xas olan məqsəduyğunluğunun hər hansı məcburi qaydalardan azad olmasında və sanki onun yalnız təbiətin məhsulu olduğu təəssüratının yaranmasında görür, V.Humboldt incəsənətin «ali kamillik» novünü müəyyən etdikdə onun iki əsas və bir-birini tamamlayan cəhətini «ideallıqda» və «bütövlükdə» görür. F.Şellinq isə əsl incəsənətin əsas qanununu və tələbini «originallıqda» və «daxilə və zahirə yönələn universallıqda» görür. Bunlara istinad edərək müəllif ümumi bədiiliyin daxilində «yüksəkbədiilik» növünün müəyyənləşdirilməsi zərurətini təsdiqləyir.

Octay HAMIDOV

TOWARDS THE QUESTION ON THEORY OF HIGH-ARTISTRY

Summary

In the article investigation of the problem set is grounded on German classic aesthetics′ stand. If I.Kant sees the main property of ′a fine art′ kind in artistry in its being free from any compulsory rules of expediency typical for its form and formation of its image as if to be only a product of nature, V.Humboldt by defining ′high perfection′ kind of art sees its two basic and completing each other features in ′ideality′ and ′wholeness′. As to F.Schelling, he sees the genuine

law of the genuine art and its requirement in ′originality′ and universality directed to the inward and outward. Relying on these approaches the author confirms the necessity of determining "high-artistry" kind within general artistry.

Adil QURBANOV

QLOBALLAŞMA ŞƏRAITINDƏ MILLI ŞÜUR VƏ MILLI DIL MÜNASIBƏTLƏRININ BƏZI MƏSƏLƏLƏRI*

Son zamanlar Azərbaycanda baş verən sosial-mədəni inkişaf proseslərinin fonunda milli özünüdərk problemlərinə marağın artması müşahidə olunur. Milli özünüdərk ruhani dəyər kəsb edərək, cəmiyyət həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsirə malikdir. Bu məqam təkcə fərdlərin deyil, bütöv xalqların tarixi taleyində rol oynayan, onların təfəkkür və davranış tərzlərində dəyişikliklər yaradan məqamdır. Milli şüurün dərki məsələlərinin fəlsəfi aspekti bu fenomenin aksioloji mənalandırmasını, onun, etnosun mənəvi mədəniyyətinin məzmununda obyektiv əhəmiyyətə malik bir dəyər kimi tədqiqini nəzərdə tutur. Mədəniyyətin ruhani fenomeni olmaq etibarı ilə milli özünüdərk etnosun ictimai-tarixi təcrübəsi prosesində özünü gerçəkləşdirir. Bu səbəbdən də milli şüur konkret etnoruhani tamlıq kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Məsələnin aktuallığını həm də o məqam şərtləndirir ki, insanın milli şüura daxil olması, onu axtarması son nəticədə etnosun tarixi prosesdə öz yeri və rolunu müəyyənləşdirməsi məsələsinə gətirib çıxarır. Bu şüurun öyrənilməsindən bu və ya digər millətin digər millətlərlə münasibətlərinin perspektivlərini proqnozlaşdırmaq mümkündür [1]. Məsələn, məlumdur ki, bu günkü beynəlxalq siyasi münasibətlər çox halda tarixi münasibətlərin davamı, bu günkü müharibələrin çoxu isə mental səviyyədə mövcud ziddiyyətlərin aşkarlanmasıdır.

Qloballaşmanın iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət sahələrindəki getdikcə sürətlənən prosesləri fonunda milli şüur məsələsinə maraq kifayət qədər əsaslı görünür. Azərbaycan xalqının özünüdərk şüurunun nəzəri öyrənilməsi zərurəti yenicə dərk olunmaqdadır. Bu sahədə artıq xeyli işlər görülsə də, əslində hələlik məsələ "əlləşdirmə" üsulu ilə öyrənilir (əgər belə demək caizdirsə). Hər tədqiqatçı ona görünən tərəfin açımını verməklə kifayətlənir. Bu da problemin öyrənilməsinin əslində özünün ilkin mərhələsində olduğunun göstəricisidir. Milli şüurun kompleks tədqiq olunacağı və onun strukturunun tam nəzəri açıqlanacağı gün isə təbii ki, hələ irəlidədir.

Milli şüur probleminin fəlsəfi mənalandırılması onu səciyyələndirən iki aspektin hərtərəfli öyrənilməsini həyata keçirmədən mümkün deyil. Bir tərəfdən, o özündə, məsələn, əhvallar, motivasiyalar, təlqinlər, ustanovkalar, təqlidlər, stereotiplər, mifologemlər kimi spesifik insani, psixoloji prosesləri ehtiva edir; ikinci tərəfdən, özündə milli "mən" barədə nəzəriləşdirilmiş təsəvvürlər daşıyır. Xalqın mənəvi-psixoloji və intellektual özəllikləri isə məcmu halda etnosun milli xarakterini təşkil edir.

Milli şüur probleminin fəlsəfi təhlilinə ilk cəhdlər hələ R.Dekart, G.Leybnits, T.Hobbs, C.Lokk və başqaları tərəfindən atılmışdı. Bu problem özünün sonrakı inkişafını İ.Kant, F.Şellinq, G.Hegelin əsərlərində tapdı. F.Şellinq "Transedental idealizm sistemi" əsərində qeyd edirdi ki, şüurun daşıyıcısı kimi "mən" çıxış edir və o, bu fenomenin təbiətini şəxsiyyətin ruhani fəallığından açmağa çalışırdı. Hegel milli şüuru xalqın tarixinin, dünya tarixinin təzahürü kimi anlamağa çalışır, problemin daha çox ruhani tərəfini təhlil edirdi. Milli şüur, milli özünüdərk problemi X.Q.Qadamer və L.P.Karsavinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan milli şüurunun öyrənilməsi publisistik janrda başlamış, ən çox ədəbiyyat formasında aparılmışdır. Ü.Hacıbəylinin, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Hüseynzadənin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin əsərlərində azərbaycanlıların kimliyinin ayrı-ayrı tərəflərinin göstərilməsinə, dərkinə kifayət qədər ciddi cəhdlər vardır. Lakin sovet dönəmində Azərbaycan "mən"inin

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru L.Mövsümova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

öyrənilməsinə stimul yox idi. Sistem daha çox amorf "sovet xalqının" "mən"inin aşkarlanmasında maraqlı idi. Milli şüur isə keçmişin qalığı kimi tarixin annallarına atılacağı günü gözləyirdi. Bu səbəbdən də onun tədqiqi aktual deyildi. Lakin B.Vahabzadə, A.Əfəndiyev, Z.Göyüşovun əsərlərində xalqın sevə-sevə oxuduğu məqamlar vardı ki, burada milli mənəviyyatın, milli şüurun dərki məqamları üstünlük təşkil edirdi. Nəzəri baxımdan azərbaycanlıların milli şüurunun öyrənilməsi problemi öz əksini H.Quliyev, A.Şükürov, S.Xəlilov, R.Mehdiyev, R.Aslanova və digərlərinin əsərlərində tapmağa başlamışdır.

Azərbaycandilli fəlsəfi ədəbiyyatda "milli şüur" və "milli özünüdərk" anlayışları paralel işlədilir. Lakin hesab edirik ki, "milli şüur" anlayışı "milli özünüdərk"dən daha konkret spesifik məzmuna malikdir. Fikrimizcə, əgər "milli şüur" millətin özü barədə biliklərini səciyyələndirirsə, "milli özünüdərk"də daha çox bu millətin özünü başqa etnoslarla müqayisəsi nəticəsində aktuallaşan bilikəri nəzərdə tutur. Lakin hər halda bu anlayışlar bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Və onların funksiyalarına aşağıdakıları daxıl etmək olar ki, bu təsnifat əslində "milli şüur" fenomeninin təbiətini daha aşkar dərk olunmasına xidmət edir: idraki, emosional-dəyərli, requlyativ, adaptiv, mühafizə, dünyagörüşü, proqnostik, praqmatik, özününəzarət.

Milli şüurun mahiyyəti onun milli ekzistensiyanın ifadə formaları kimi səciyyələndirilməsi ilə bağlıdır. Milli şüur etnosun həyatında məna daşıyan, nizamlayıcı, ruhi başlanğıcdır.

Milli şüur həm də etnosun varlığı əksetdirmə formasıdır. Varlıq isə məlum olduğu kimi maddi və mənəvi gerçəkliklərin vəhdətindən ibarətdir. Ruhani varlığı iki elementdən ibarət göstərmək olar. Birincisi, ruhaniliyin fərdiləşmiş təzahürüdür və tək bir insanın həyatında lokallaşmışdır. İkincisi isə obyektivləşmiş mənəviliyin varlığıdır ki, ruhun obyektiv məhsulları şəklində mövcuddur. Mənəviyyat sahəsində milli varlıq çoxsəviyyəli, mürəkkəb dinamik sistemdir ki, bu sistem etnosun kimliyinin dərkinə yönəlmişdir. Hər bir millət varlığın vahid quruluşunu, ətraf mühiti və sosial gerçəkliyi öz xüsusi proyeksiyasından görür, özəl milli məntiq formalaşdırır ki, bu da həmin millətin dünyanı qavrama modeli şəklində çıxış edir. Bu səbəbdən də bir millətin milli varlığının tamlığını digər millətin milli varlığı ilə müqayisə etmək lazım gəlir ki, onların milli şüurlarındakı spesifiklik aşkara çıxarıla bilsin [2, s.236].

Milli varlıq özünün mövcudluq, inkişaf məntiqinə malikdir və daima dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər də milli şüurda fiksasiya olunurlar. Odur ki, milli şüur xalqın həm də ruhani bioqrafiyasıdır. Burada təbii və sosial hadisələr, mədəniyyət amilləri, etnosun təsərrüfatçılıq fəlsəfəsinin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Milli şüur millətin istər fərdi, istərsə də kollektiv mövcudluq səviyyələrində özünü aşkarlayır.

Azərbaycan xalqının etnik və milli şüurunun formalaşmasına onun dünya duyumunun özəllikləri təsir etmişdir. Xalqın özünəməxsus dəyərlər sistemi onun real tarixi gedişində formalaşmışdır. Bu sistem onun milli vərdişləri (məsələn, köçəriliklə bağlı), sosial davranış qaydaları, taleyi, qələbə və məğlubiyyətləri, xalqı əhatə edən təbii və sosial mühitlə şərtlənmişdir. Milli şüur formalaşmasa idi, azərbaycanlılar müəyyən məkanda yaşayan əhali səviyyəsindən yuxarı yüksələ bilməzdilər və tezliklə digər böyük etnosların daxilində əriyib gedərdilər. Milli şüur əhalini mənəvi tamlığa çevirir və onu ayrıca taleyə malik sosial orqanizm şəklinə salır.

Nəzərə alsaq ki, milli şüur müəyyən psixoloji gerçəkliyi təmsil edir, onda tədqiqatın məntiqi öz növbəsində baxılan problemə sosial psixologiyanın kateqorial aparatının tətbiqini də zəruri edir. Etnik şüur etnik psixologiya əsasında formalaşır. Bu şüur psixoloji baxımdan həmişə konkretdir və "xalqın qəlbi", "milli ruh", "milli xarakter" barədə müəyyən bilikləri ehtiva edir. Milli şüurun psixoloji səviyyəsi xalqın "ruhi mənliyi"ndə, onun temperamenti, tanış situasiyalara reaksiyaları, hiss və əhvalları şəklində aşkarlanır. Bura kollektiv emosional şablonları, canatma və meyilləri, zövqləri, adətləri və ustanovkaları aid etmək olar.

Etnosun şüurunun bir vacib xüsusiyyətini də onun istiqaməti təşkil edir ki, bu da özünü ustanovka və tendensiyaların, tələbat və motivlərin, maraq və idealların dinamik sistemində

bildirir. İnsanların milli şüurunun və fəaliyyətinin xarakterinə canatmalar və təqlidlər təsir göstərir. Sosial normalar, mənəvi dəyərlər, mədəni arxetiplər və s. – bütün bunlar təqlidin təzahürləridir. Təqlid yolu ilə fərd öz xalqının və ya başqa xalqların (bu cəhət xüsusi ilə xalqın ziyalı təbəqəsinə aiddir) ictimai şərtilikləri və adətləri, kollektiv təcrübəsi mənimsənilir.

Milli şüurun strukturunda təlqinlər də böyük rol oynayır. Təlqinlərin köməyi ilə insanlar bir-birlərinə təsir edir, öz təcrübələri ilə bölüşür və öz birgə fəaliyyətlərini təşkil edirlər.Təlqinin gücü ilə insanların psixikasında və həyat tərzlərində milli adətlər və əxlaq kök salır. Təlqinin verbal və qeyri-verbal formaları ola bilir. İctimai qınaq amili də təlqində xüsusi çəkiyə malikdir.

Etnosun şüuruna daxil olan hadisələrdən biri də stereotiplərdir. Mənəvi-psixoloji qurumlar milli şüurda əks olunaraq etnosun psixoloji tipini formalaşdırır. O isə öz növbəsində tərkrarlanan olduğundan buradan vərdiş və qabiliyyətlər sistemi yaranır.

Məlumdur ki, insan mədəniyyəti, sosial davranış və təfəkkür dilsiz və dildən kənar gerçəkləşə bilməz. İnsani kommunikasiya vasitəsi kimi (və bu səbəbdən də eyni zamanda həm sosial, həm də milli səciyyə daşımaqla) dil zəruri olaraq özündə dünyagörüşü, etnik və mədəni dəyərlərin özəlliklərini və həmçinin bu və ya digər dil icmasına xas davranış normalarının izlərini əks etdirir. Bütün bunlar öz əksini dilin leksikasında tapır ki, bu barədə tez-tez və çox danışırlar.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, milli mentaliteti daha çox dilin qrammatik quruluşu əks etdirir. "Dildəki sözlərin sayı onun dünyasının tutumunu göstərdiyi halda, dilin qrammatik quruluşu bizdə təfəkkürün daxili təşkili barədə təsəvvür yaradır" [3, s.15]. Məhz V.fon Humbolt ilk dəfə olaraq "xalqın dil şüuru" kimi vacib anlayışı elmi dövriyyəyə daxil etmişdir [yenə orada: s.47]. B.Serebrennikov isə yazır:"Müəyyən münasibətlərin çoxsaylı təkrarlanması insanın ağlında məlum təcrübə kateqoriyasını formalaşdırır. Mahiyyət etibarı ilə bu, dildə ifadəsini tapa bilən anlayış kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyanın hansı şəkildə dildə öz ifadəsini tapacağı isə linqvokreativ təfəkkürdən asılıdır. Linqvokreativ təfəkkür ifadə vasitələrinin seçimini həyata keçirə bilər, kateqoriyanın semantik tutumunu, başqa anlayışlarla uyarlıq özəlliklərini və s. müəyyən edə bilər" [4, s.8]. Məhz anlayış kateqoriyaları dilin morfoloji kateqoriyalarının əsasını təşkil edirlər. Onlar sistemyaradıcı vahidlər olub, hər hansı bir dilin baza atributlarını təşkil edirlər. Bu kateqoriyalar ilk növbədə bu və ya digər dilin daşıyıcısının dil şüurunda oturmuşlar. Məsələn, morfoloji kateqoriya kimi cinsi götürmək olar. Hind-Avropa dillərində cisimlər adətən üç cinsə bölünürlər, lakin türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan dilində) belə bir ayrılıq yoxdur. Bu səbəbdən də azərbaycanlıya, məsələn, rus dilini öyrənmək, hansı isimin hansı cinsdə olmasını yadda saxlamaq, sonra da bunu təyin və xəbərlə uzlaşdırmaq böyük çətinliklər yaradır. Halbuki, ruslar üçün bu heç bir çətinlik törətmir. Zira bu biliklər onların dil şüurunun təməlində olur. Lakin eyni zamanda türk dilində cinslərin olmaması dünyagörüşünün fərqliliyində, gender münasibətlərində ("Aslanın erkəyi-dişisi olmaz"), təbiətə, heyvanat aləminə münasibətdə spesifik fərqlər yaradır.

Qrammatik (morfoloji) kateqoriyalar hər bir dildə konkret leksik materialın uzun-müddətli ümumiləşdirmələri və müəyyən semantik ideyanın sonrakı mücərrədləşməsi nəticəsində formalaşırlar. Beləcə bütün türk və slavyan dilləri üçün kəmiyyət semantik anlayışı dominantlıq kəsb edir, isimlərin xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsində vacib şərtlərdəndir. Lakin kəmiyyət anlayışı (tək-cəm) bir çox dillər üçün semantik universal rolunda çıxış edir. Bununla belə, bu əsasda biz iddia edə bilmərik ki, bu kateqoriya bütün dil daşıyıcıları üçün aktualdır. Dil faktları – səbəb deyil, nəticədirlər; kollektiv təfəkkürün heç də bütün kateqoriyaları məhz dil kateqoriyaları vasitəsi ilə ifadə olunmurlar , digər

tərəfdən isə dillə ifadə olunan heç də hər şey şüur faktına çevrilmir və sosial əhəmiyyət kəsb etmir. Bu və ya digər dilin ayrılmaz xüsusiyyətinə çevrilmək üçün iki şərtin gözlənilməsi gərəkdir: birincisi, o, böyük leksik tərkibin zəruri xarakteristikası olmalıdır ki, dildə daima işlənsin; ikincisi, bu semantik dominant bir neçə "porsiyaya" bölünərək nitq hissəsinin bütün sözlərinə paylanmalıdır ki, onları bu əsasda bir-birinə qarşı qoyulmuş formalar sırasına bölsün. Bu forma sıralarının qarşı qoyulması insanların dil təfəkküründə məntiqi yaxud məna oppozisiyaları şəklində mövcud olur. Məsələn, Azərbaycan dilində "tək-cəm" qrammatik qarşıqoyulması xarakterik olduğundan bu dilin daşıyıcıları əşyanın kəmiyyət xarakteristikasını müvafiq qrammatik göstəricilərlə daima dəqiqləşdirirlər (məsələn, qələm-qələmlər, adam –adamlar və s.).

Müxtəlif dillər üçün qrammatik kateqoriyaların tərkibi müxtəlif olur, zira hər bir dil lüğət sinfi üçün mahiyyətli atributları uzun tarixi zaman kəsiyində özü "seçir". Hər bir dilin qrammatik sistemi dil quruluşunun ən dayanıqlı və ən çətin dəyişikliyə uğrayan hissəsini təşkil edir. Onun formalaşmasına yüz illər, min illər sərf olunduğundan onda bu və ya digər xalqa xas mədəni-etik dəyərlər və sosio-siyasi iqlimlə şərtlənən milli mentalitet və təfəkkürün özəllikləri əks olunmaya bilməz.

Dillə bağlı narahatlıqların digər aspektlərinə də nəzər salmağa çalışaq. Rus alimi N.N.Bolışeva "Qloballaşma şəraitində dilin inkişafı (sosial-fəlsəfi aspekt)" adlı əsərində haqlı olaraq göstərir ki, qloballaşma bu gün məhz dil sferasındakı manipulyasiyalar vasitəsi ilə milli mentalitetlərə müdaxilə edir və onları unifikasiyaya məruz qoyaraq, Qərbin "standartlarına" uyğunlaşdırır [5, s.3]. Və bu prosesin gerçəkləşdirilməsində bütün media vasitələri, xüsusilə də son illər xüsusi çəkisi artmaqda olan internet fəal surətdə iştirak edir. Faktiki olaraq özünəməxsus dil ekspansiyası həyata keçirilir. Dünyada bu gün həyata keçməkdə olan arzuolunmaz perspektivli təmayülləri təsirsizləşdirəcək konsepsiyanın axtarışları da bu səbəbdən böyük aktuallıq kəsb edir. Bəzən bu axtarışlar yalnış olaraq antiqlobalist addımlarla qarışıq da salınır.

Milli dil bu və ya digər xalqın milli mədəniyyətinin vacib komponenti olub, etnosun yaranmasi ilə formalaşır və sonradan onun sosial-siyasi mövcudluğunun zəruri şərti rolunda çıxış edir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, müasir "elektronlaşmış" mədəniyyət - kobud ünsiyyət və cəhalət nişanı altında milli dillərin qlobal kommunikasiya sistemi dolayısı ilə zibillənməsi, aşındırılması xətti üzrə inkişaf etməkdədir [6]. Dünyada mövcud dil müxtəlifliyi dünyanın zənginliyini təşkil edir. Və hər "gərəksizləşdirilən" dillə dünya özünü bənzərsiz təfəkkür tərzindən məhrum etmiş olur. Bu filosoflar belə etiraf edirlər ki, fəlsəfə heç də qeyri-milli (və ya fövqəlmilli) şüur forması deyildir. Onu kosmopolit hesab eləmək səhvdir. Bu isə o deməkdir ki, hər bir dil özünün fəlsəfi imkanlarına, qlobal problemlərin həlli baxımından bənzərsiz sayıla bilən açara, yanaşmaya malikdir və itirilən hər bir milli dillə bəşərin nələrdən məhrum olduğunun hesabını aparmaq belə çətindir.

Sepir-Uorfun linqvistik konsepsiyasına görə, insanlar dünyanı məhz ana dilinin prizmasından müxtəlif anlayırlar. Reallıq insana məhz ana dilinin məna pəncərəsindən göründüyü kimi aşkarlanır. Məsələn, Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin semantikasının hətta səthi müqayisəsi belə bu dillərdə bir çox subyektiv yaşantıların qarşılıqlarını tapmağın çətin olduğunu aşkara çıxarır. Alman dilində olan mənalar ingilis dilində yoxdur, Azərbaycan dilində olanlar rus dilində və əksinə. Ona görə də hesab olunur ki, hər hansı xalqın mentalitet və şüur özəlliklərini anlamaq üçün onun dilini öyrənmək lazımdır.

Əslində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi bayrağı altında eyni zamanda xalqın şüuruna da müdaxilələr edilir və bu məsələnin həllinə sadə qadağalar yolu ilə nail olmaq mümkün deyildir. Qloballaşma elə bir prosesdir ki, ona müqavimətsiz təslim olmaq

təhlükəli olduğu kimi, onunla ayaqlaşmamaq da xalqın inkişafı və dünyadakı mövqeyinin qorunması baxımından təhlükəli ola bilər.

Bəli, bu gün istifadə olunma genişliyi və praktikliyi baxımından Azərbaycan dilinin müəyyən mənada ingilis dili vasitəsi ilə sıxışdırıldığını müşahidə etmək olar. Və unutmaq lazım deyil ki, qlobal kommunikasiya şəbəkələrində "istehsal olunan" danışıq forması təkcə həmin şəbəkələrin virtual sərhədləri çərçivələrində qalmır, insanların emosiyalarına, davranışına, fəaliyyətinə sirayət edir. Tomas Fridman adlı tədqiqatçı özünün "Dünya yastıdır" kitabında bu sürətli dəyişikliklərin təsvirini verməyə çalışmışdır. Lakin o da baş verənlərin yetərli mənzərəsinin mümkünsüzlüyünü etiraf edir [7, p.50].

Təbii ki, intenetdə ən işlək dil ingilis dilidir. Ən böyük informasiya resursları bu dildədir və saytların infrastrukturu da (proqram təminatı, bölmələr, linklər, naviqasiya və s.) ingiliscədir. İngilis dilini müəyyən səviyyədə bilmədən internetdə özünü sərbəst hiss eləmək çox çətindir. Lakin bu dilin öz qrammatik strukturu və deməli öz mental kateqoriyaları mövcuddur. Insan isə spesifik mental məzmun üstdə köklənərsə, vaxtaşırı onu yenidən təkrar istehlak etməkdə maraqlı olur. Beləcə, milli şüur transformasiya zərurəti ilə üzləşir [8].

Bir çox antiqlobalist tədqiqatçılar bu proseslərin məqsədyönlü şəkildə, dəqiq ssenari üzrə baş verdiyi əminliyindədirlər. Onların fikrincə, mentalitetin dəyişdirilməsi üçün iki məqsədli məsələ öz həllini tapmalıdır: 1) ingilis dilinin əhəmiyyətinin fəal surətdə artırılması və 2) milli dilin diskreditasiyası. Biz ssenari üzrə təşkil olunan tarix konsepsiyasından uzaq olsaq da, faktiki olaraq gedən proseslərdə digər bir dilin milli dil üzərində total dominantlıq kəsb etməsi səbəbiylə milli dilin mental təməlinə olan müdaxiləni konstatasiya etmək məcburiyyətindəyik. Əgər bu gün bu tendensiya o qədər də aydın görünmürsə, sürətlə elektronlaşan cəmiyyətimizdə sabah qarşısıalınmaz problemlərlə üz-üzə qala bilərik.

Qloballaşma dövründə dil kapitala çevrilmişdir. Dünyəvi informasiya mübadiləsi əsasında gerçəkləşdirilən yeni dünya nizamında dilin rolunu azaltmaq heç cürə mümkün deyil. Bir çox əvvəllər əlçatmaz olan proseslər bu gün internet vasitəsi ilə real zaman rejimində izlənilə bilir. Virtuallaşma zaman və məkanı sıxaraq, qlobal vəhdət hissinin formalaşdırılmasına nail olur. Milli dövlətin sərhədlərinin əhəmiyyəti "şəffaflaşır".

Sonda Q.Lassuelin bir firkini xatırladaq. O hesab edir ki, əslində qlobal kommunikasiyanın aşağıdakı funksiyaları mövcuddur [2, s.240]:

a) dünyanı müşahidə etmək (məlumatın yığılması və yayılması);

b) "redaktə etmək" (məlumatın seçilməsi və şərh edilməsi);

c) ictimai rəyin formalaşdırılması;

e) mədəniyyətin yayılması.

Göründüyü kimi, şərhə ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, dünən milli dövlətin nəzarətində olan kommunikasiya bu gün qlobal şəbəkənin əlindədir və buna görə də xalqın şüurunun idarə edilməsi də artıq daha çox dünyəvi proseslərə nəzarət edən qüvvələrin əlindədir. Bu isə təhlükəli vəziyyətdir. Mürəkkəb zamanda öz müstəqil yolunu başlayan Azərbaycan milli varlığına qarşı yönələ bilən hər bir təhlükəyə qarşı preventiv tədbirlər hazırlamalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Randy Kluver. Globalization, Informatization, and Intercultural Communication//-http://www.acjournal.org/holdings/vol3/Iss3/spec1/kluver.htm

2. Кузнецов П.В. Самосознание этноса как способ выражения духовной жизни народа /П.В.Кузнецов //Инновации в теории и преподавании гуманитарных дисциплин: материалы Республиканской научно-практ. конф. – Чебоксары, 2008, с.235-248.

3. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. М.. "Прогресс", 1984, с.345

4. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. "Наука", М., 1988, с.33.

5. Болышева Н.Н. Развитие языка в условиях глобализации (социально-философский аспект), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, Красноярск, 2006.

6. Ангархаев А.А. Проблема национальной идентичности в контексте глобализации// http://rbnli1.burinfo.ru/faculty/unesco/konf1/essyas/AngarhaevAA.doc

7. Tomas L.Friedman. The World is flat (a brief history of the twenty-first century), New York, 2006, 600 p.

8. Владимиров А. О технологии «формирования национального сознания».// http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/otfc.doc

Адиль ГУРБАНОВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ НАЦИОНАЛЬНЫМ СОЗНАНИЕМ И НАЦИОНАЛЬНЫМ ЯЗЫКОМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

В представленной статье рассмотрены некоторые аспекты соотношений между национальным языком и сознанием в условиях современой глобализации. Автор старается раскрыть глубокие связи между этими двумя понятиями. В современных условиях, когда мир ускоренными темпами глобализируется, происходят скрытые изменения в сознаниях обществ, направленные на унификацию сознаний. Глобализация заинтересована в унификациях, но мир не сможет выжить, потеряв многообразие. Это является главным философским противоречием современности. Автор пытается показать механизмы этой унифицирующей деятельности, которые осуществляются главным образом в сетях глобальной коммуникации.

Adil QURBANOV

SOME PROBLEMS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL LANGUAGES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Summary

In the present article some aspects of the relationship between language and national consciousness in conditions of contemporary globalization arediscussed. The author tries to reveal the deep connection between these two concepts. In modern conditions, when the world is globalizing rapidly, some hidden changes in the consciousness of the society aimed at the unification of consciousness occur. Globalization is interested in unification, but the world can not survive losing diversity. This is a major philosophical contradiction of our time. The author tries to show the

mechanisms of this unifying activities that are carried out mainly in the networks of global communication.

Nailə ƏSƏDOVA

RİYAZİYYATDA VƏ TƏBİƏTŞÜNASLIQDA ESTETİK VƏ ONTOLOJİ TƏFƏKKÜR MƏQAMLARINA DAİR*

Amerikan riyaziyyatçılarından biri, Körner yazırdı ki, «riyaziyyat o şeydir ki, onunla yalnız riyaziyyatçılar məşğul olur. Amerikan riyaziyyatçılarından digərləri, Körnerdən də daha məşhur olanları – R.Kurant və Q.Robbins özlərinin «Riyaziyyat nədir?» adlı kitabında riyaziyyatı «iradi fəaliyyət, mücərrəd mühakimələr və estetik məkəmmməlləşməyə cəhd» kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirən elm kimi təqdim edirlər. Bu mülahizə ümumiyyətlə doğrudur, ifadəliliyi və fəlsəfəliyi baxımından etiraz doğurmur. Riyaziyyat elminin, habelə bu elmi yaradıb inkişaf etdirən alimlərin möhtəşəm fəaliyyətinin əzəmət və qüdrətinə aludə olaraq, bu fəaliyyətin bəzi spesifik, o cümlədən, estetik cəhətlərinə diqqət yetirərək, riyaziyyat haqqında daha nələr deyilməyib?! Riyaziyyatı, onun rolunu yüksəklərə qaldırıb, onu ilahiləşdirmək, emosiyalara qapılıb, ona bu və ya digəp obrazlı təriflər vermək, onu incəsənətlə müqayisə etmək cəhdlərini də qeyd etsək, obrazlə təriflər siyahısı daha da uzanar. Məsələn, yada salaq ki, riyaziyyatın və ümumiyyətlə elmin inkişafında tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoyan, dünya şöhrətli alim İsaak Nyuton inanırdı ki, «Allah dünyanı məhz riyazi prinsiplər əsasında yaratmışdır». Ceyms Cins isə təsdiq edir ki, «Allah ixtisasca riyaziyyatçıdır». XX əsrin məşhur riyaziyyatçılarından və həm də eyni zamanda məşhur filosoflarından biri olan Bertran Rasssellə birlikdə və təklikdə riyaziyyatın fəlsəfəsinə dair qiymətli əsərlərin müəllifi olan Alfred Nort Uaythed demişdir ki, «riyaziyyata olan sevği, riyaziyyatla məşğul olmaq meyli və həvəsi özlüyündə bir Allah vergisidir, elə bir Allah vergisidir ki, insan şüurunun, mənəviyyatının çılğınlığı kimi özünü göstərir və təzahür edir». Və yaxud, «Riyaziyyat – həm elmlərin hökmdarı, həm də xidmətçisidir»(E.T.Bell). «Riyaziyyat – insan təfəkkürünün musiqisidir» (C.C.Silvestr). «Riyaziyyat – incəsənətin bir növüdür» (N.Viner). Elmin inkişafında İsaak Nyuton kimi tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoymasa da, tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoyanlar sırasına əzəmətli bir yer tutan, dünya şöhrətli alim, alman fiziki və riyaziyyatçısı Verner Heyzenberq də eləcə «Allah dünyanı məhz riyazi prinsiplər əsasında yaratmışdır» deyirdi. Yaxud. «Fikrimizcə, bütün təbiət riyazidir», - bu isə fransız riyaziyyatçısı və filosofu Dekartın fikridir. Dahi alman filosofu İ.Kant isə belə deyirdi: «Riyaziyyat – insan zəkasının iftixarıdır». Məşhur alman şairi və romantik filosofu Novalis «Riyaziyyat – Allahların həyatıdır» deyirdi. Alman riyaziyyatçısı, astronomu və fiziki, öz aforizmləri ilə məşhur olan və buna görə də filosof hesab edilə bilən K.Qauss riyaziyyatı həm də «Riyaziyyat – elmlərin şahıdır» kəlamı ilə şöhrətləndirmişdi(1, 24-27; 2).

Riyazi təfəkkürə estetik yanaşma, elə yuxarıda sadalanan fikirlərdən göründüyü kimi, elm tarixinin ən qüdrətli nümayəndələrinin adları ilə başlıdır. Lakin, riyazi təfəkkürə estetik yanaşma yalnız bu fikirlərin sadalanması ilə də tamamlana bilməz. Riyazi təfəkkürə estetik yanaşmanın xüsusiyyətləri bununla yanaşı həm də, məxsusi-riyazi və təbii-elmi təfəkkürün inkişafı kontekstində anlaşıla bilər. Bu halda biz riyazi təfəkkürə həm də ontoloji yanaşmaya köklənmiş oluruq.

"Subyektiv" amillərin "obyektə" qaçılmaz təsiri bizim anlayışlara tərif vermə üsulumuza da toxunur. Evklidin həndəsəsində iki nöqtə arasında yalnız bir düz xətt vardı. Lakin düz xətt anlayışına operasional qaydada, yəni bizim tərəfimizdən aparılan ölçmələr və onlara işıq şüalarından istifadə etmənin köməyi ilə tərif verildiyi zaman düz xəttin tərifi bizim tərəfimizdən tətbiq olunan operasiyaların məcmusundan asılı olmuş olur. Belə olduğu halda operasiyaların müxtəlif yığımına uyğun olaraq biz düz xəttin müxtəlif təriflərinə malik olmuş oluruq. Elə buna

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru A.Əsədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

görə də, operasional nöqteyi-nəzərdən iki nöqtə arasında, prinsipcə, bir neçə "düz xətt" çəkmək olar. Nəzərdən keçirilən epistemoloji transformasiyanın vacib nəticəsi ondadır ki, biz tədqiqatçı olaraq öz avadanlığımızla və operasional tərifləri mizlə bizim tərəfimizdən tədqiq olunan obyekti qurmağa kömək edirik. Bu planda Kantın mövqyi doğru idi! Amma, epistemoloji transformasiya həmçinin kantsayağı nöqteyi-nəzərin əleyhinə də şahadət verir. Axı o, hesab edirdi ki, Evklidin həndəsəsi həqiqidir və obyektlərin qurulma üsulları dəyişməzdir. Lakin müasir fizikada, prinsipcə, bir neçə müxtəlif operasional yanaşmalar, yəni obyektlərin qurulmasının müxtəlif operasional üsulları mövcuddur. Qaliley-Nyuton fizikasına müraciət edək. O, dünyanın bütün təbii hadisələrin ciddi səbəbiyyət əlaqələrinə tabe olduğunu təsdiq edən mexanistik mənzərəsinin əsası oldu. Bundan başqa, dünyanın bu mənzərəsi üçün epistemoloji situasiyanın müəyyən anlamı səciyyəvi idi, yəni belə hesab olunmuşdu ki, subyekt obyekti ona xas olan və birinci adlandırılan xassələrin, yəni ağırlığın, uzunluğun, hündürlüyün və i.a. daşıyıcısı kimi müşahidə edir. İkinci adlandırılan xassələr isə obyektə məxsus deyildir, bu xassələr subyekt hissi təəssüratları qavradığı zaman subyektdə yaranır. Dünyanın mexanistik mənzərəsi estetik xüsusiyyətləri arxa plana atdığından, bu xüsusiyyətlər də ikinci adlandırılan xassələrə aid edilirdi. İngilis filosofu Lon Lokk tərəfindən inkişaf etdirilən belə bir epistemologiyanı çox vaxt "realizm" adlandırırlar, çünki o təsdiq edir ki, biz "real olaraq mövcud olanı" müşahidə edirik (3). Amma Lon Lokk tərəfindən bütövlükdə məntiqi olaraq əsaslandırılmış bu "realizm" epistemologiyası Berkli, Hyum və Kant tərəfindən tənqid olunmuşdur.

Kant riyaziyyatı özünün məşhur *transsendental estetika*sında nəzərdən keçirir. Kantın *transsendental estetika*sı riyaziyyatı məkanın və zamanın aprior seyr formalaları kimi təqdim edir və onu *transsendental məntiq*in məzmununa qarşı qoyur. Kantın təqdimatında *transsendental məntiq*in bütövlükdə məzmunu *transsendental analitika*nın və *transsendental dialektika*nın məzmunundan ibarətdir. *Transsendental analitika* nəzəri təbiətşünaslıqla, təbii-elmi təfəkkürlə, və *transsendental dialektika* isə fəlsəfi təfəkkürlə bağlıdır (5).

Kantın məşhur "Xalis zəkanın tənqidi"ndə irəli sürülən bu bölgü dünyanın mexanistik mənzərəsi üzərində bir fəlsəfi refleksiya olsa da, dünyanın mexanistik mənzərəsinə müəyyən dərəcədə ziddir.

Dünyanın mexanistik mənzərəsinin riyazi təfəkkürdə və təbii-elmi təfəkkürdə ən qüdrətli siması kimi tam bir hüquqla kiçik torpaq sahibinin ailəsində anadan olsa da sonradan Kembric universitetinin riyaziyyat professoru və Kral cəmiyyətinin prezidenti olan Nyütonu göstərmək olar. Nyüton Leybnisdən asılı olmayaraq, demək olar ki, onunla eyni vaxtda differensial və inteqral hesablamaları kəşf etmişdir. O, analitik-riyazi tədqiqat metodunun yaradıcılarından biridir. O, həm fizikanın, həm də ümumi intellektual tarixin müstəsna dərəcədə görkəmli fiquru idi. Məlum olduğu kimi, Nyuton hərəkətin üç qanununu və ümumdünya cazibə qanununu kəşf etmişdi və kəşfləri riyazi olaraq 1687-ci ildə çap olunan *Natural fəlsəfənin riyazi prinsipləri* (Philosophiae naturalis principia mathematica) adlı əsas əsərində formulə etmişdi. O, sonsuz kiçilənlərin hesablanması nəzəriyyəsini (Leybnitslə eyni zamanda, amma ondan asılı olmayaraq) və təbii işığın rəng tərkibi nəzəriyyəni yaratmışdır. Onun fiziki nəzəriyyələri həm astronomiyadakı (planetlərin hərəkəti haqqında Kepler qanunları), həm də mexanikadakı (Qalileyin sərbəst düşmə qanunu) əvvəlki nəzəriyyələri əsaslandırmışdır. Nyuton fizikası təbiətin hipotetik-deduktiv metod əsasında tədqiqidir, burada həlledici rol eksperimentə məxsusdur. Burada riyazi formada ifadə olunmuş maddi hissəcik, boş məkan, məsafədən təsir göstərən mexaniki qüvvə (səbəb) anlayışlarından istifadə olunur. Məsafədən təsir ideyası adi təsəvvürdən fərqlənir, bu adi təsəvvürü isə başqaları ilə yanaşı, Dekartda da tapmaq olar (Nyuton gəncliyində onu diqqətlə öyrənmişdir). Fizikadan başqa, Nyuton teoloji məsələlərlə də maraqlanmış və teologiyaya dair iri həcmli traktatlar yazmışdır. O, bir maddənin başqasına çevrilməsinə nail olmaq üçün əl-kimya ilə də

məşğul olmuşdu. Lakin onun kimya sahəsindəki axtarışları riyaziyyat və fizika üzrə tədqiqatlarına nisbətən daha az məhsuldar olmuşdu (3; 5).

Nyutonun simasında fizika elmin ənənə və mövhumat üzərində triumfunu nümayiş etdirdi, Nyutonun özü isə Maarifçilik dövrünün əsas sələfi oldu. Fizikanın meydana çıxması həm dünyanın mexaniki mənzərəsinin formalaşması, həm də rasionalistik və empirik mövqenin yaradılması planında fəlsəfəyə borclu idi. Öz növbəsində, Nyuton fəlsəfənin inkişafına yeni impuls verdi. Bu, xüsusən Kantın nümunəsində görünür, Kant özünün transsendental fəlsəfəsində müəyyən mənada yeni fizikanı epistemoloji olaraq əsaslandırmağa çalışmışdır. Kanta görə, məkan və zaman anlayışları bizim hadisələri dərk etmə üsulumuzun dəyişməz xüsusiyyətlərinə köklənmişdir. Bundan başqa, Kant güman etmişdir ki, o, həmçinin də səbəb kateqoriyasının bizim idrakımızın zəruri forması olduğunu göstərmişdir. Bununla da, yeni elm bizə belə bir skeptisizm əleyhinə arqumentlər verir ki, biz əmin ola bilmərik ki, eyni səbəb özünün hər bir gəlişində həmin nəticələrə gətirib çıxarır. Axı bu skeptik müddəa təbiətin müəyyən daimiliyini nəzərdə tutan eksperimental metodun əsasını sarsıtmış kimi görünür. Yeni fizikanın başlıca banisi olan Nyuton insani təfəkkürün qüdrətinin simvoludur. Elm ondan başlayaraq tərəqqi ideyası ilə bağlı oldu. Bekonun bilik haqqında bir qüvvə, və deməli, çiçəklənmə və tərəqqi mənbəyi kimi ideyası reallaşma vasitəsini kəsb etdi. Həqiqət məsələlərində ali avtoritet teologiya deyil, elm oldu və elm təbii proseslər üzərində daimi, dünyəvi qüvvəyə çevrildi. Fəlsəfə və din elmə münasibətdə öz yerini axtarmağa məcbur oldular. Yaranmasında Nyutonun son dərəcə mühüm rol oynadığı riyazi və eksperimental təbiətşünaslığın sosial və intellektual əhəmiyyəti elə bundadır. Amma bu əhəmiyyət özünün ən tam təzahürünü XVIII əsrdə tapdı. Epistemoloji mənada şotlandiyalı Hyum empirik idi, ona görə idrakın (elmin) yalnız iki növü mövcuddur. Birinci növ - təcrübəyə (son nəticədə hissi qavrayışa), ikinci növ isə - anlayışların qarşılıqlı əlaqəsinin razılaşmaya görə müəyyənləşdirilən qaydalarına (empirik interpretasiyaya uyğun olaraq, bu cür idrak riyaziyyata və məntiqə aiddir) əsaslanır. Biz bu iki növdən qeyri heç bir idraka malik ola bilmərik. Biz bizə təcrübədə verilməyəni dərk etmək iqtidarında deyilik (məsələn, Tanrını və ya obyektiv normaları). Hyum bu əsasda metafizikanı tənqidə məruz qoyur və eyni zamanda təbiətşünaslığa və riyaziyyata dair öz şərhini təqdim edir. O, riyazi ideyaları reallığa deyil, yalnız anlayışlar arasındakı münasibətlərə aid olan kimi izah edir. Beləliklə, riyazi ideyalar «analitik xarakterlidir», çünki söhbət onların daxili və xarici impressiyalara mümkün uyğunluğundan deyil, yalnız anlayışlar arasındakı məntiqi münasibətlərdən gedir. Riyaziyyat hətta Darvinin təkamül nəzəriyyəsində belə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mutasiya genetik xassələrin "təsadüfi" və bəzən zərərli dəyişikliyi olduğundan, onda münasib xassələrin xüsusən insanda meydana çıxma imkanlarına münasibətdə şübhə yaranır. Onun həll olunması belə bir halla çətinləşir ki, təkamül birbaşa eksperimentin predmeti deyildir. Bizim malik olduqlarımız – müxtəlif bioloji fenomenlərin sistematik müşahidə olunmasına əsaslanmış hipotetik-deduktiv tədqiqatın müxtəlif tipləridir. Lakin biz genetik xassələri və mexanizmləri eksperimental olaraq öyrənə bilərik. Bu zaman münasib xassələrin meydana çıxması ilə bağlı alınmış empirik göstəricilər riyazi modellərin köməyi ilə emal olunur. Bu əsasda təkamülün nə qədər fasiləli və ya nə qədər xətti ola bilməsi haqda müxtəlif hipotezlər irəli sürülür (6). Məntiqə, onun riyaziyyatda oynadığı fundamental rola marağın yaranmasına B.Rassel və A.N.Uaythedin (1861-1947) 1910-1913-cü illərdə İngiltərədə yazdıqları «Riyaziyyatın prinsipləri» əsərinin böyük təsiri oldu. Sonradan ABŞ postanalitik konsepsiyaların mərkəzinə çevrildi. Uillard Van Orman Kuayn (1908-2000) filosof və riyaziyyatçı olaraq 1934-cü ildə Avropadan qayıdandan sonra uzun müddət Vena dərnəyinin mərkəzi problemlərindən biri – riyaziyyatın əsaslandırılmasında məntiqin rolu məsələsi üzərində işləmişdir. Onun «Riyazi məntiq üçün yeni əsaslandırma» (1937) məqaləsi və sonradan çap olunan «Riyazi məntiq» kitabında (1940) qoyulan məsələlər Avropa məntiqçilərinin – R.Karnap (1891-1970), B.Rassel (1872-1970), A.Tarski (1902-1983) və başqalarının diqqətini cəlb etmişdi.

Indi isə bir daha fizikaya üz tutaq. Kobud şəkildə demək olar ki, klassik fizikadan müasir fizikaya keçidlə yanaşı həm də epistemoloji transformasiya baş vermişdir. Ona qədər alimlər əsasən güman edirdilər ki, tədqiqatçı, əvvəla təbii prosesləri onların mövcud olduqları kimi dərk edir. İkincisi, onlar belə hesab edirdilər ki, təbiət cisimlərin müvazinəti, kürələrin düşməsi və i.a. kimi texnika ilə bağlı olan hadisələr aşkar olunan prinsiplərə uyğun olaraq anlaşıla bilər. Müasir fizikanın epistemoloji transformasiyasından sonra təbii hadisələr eksperimentlər və müşahidələr üçün nəzərdə tutulmuş bizim müasir avadanlığın fəaliyyətinin məhsulu kimi qarşıda durdu. Bu məhsul indi istifadə olunan texnikadan və texnoloji məharətin əldə edilmiş səviyyəsindən o dərəcədə asıdır ki, bu, "realistik" müqəddiməni şübhə altında alır. Alimlər müşahidələri başa düşmək üçün sistematik olaraq riyazi modelləri tətbiq etməyə başladılar. Bu halda fiziklərin bəziləri belə bir hipotezdən imtina etdilər ki, müşahidə olunanlar onların ölçülməsi və müşahidə olunması üçün istifadə olunan anlayışlardan və cihazlardan asılı olmayaraq mövcuddur. Müasir fizikanın təşəkkülü üçün həlledici amil atomun tədqiqi üzrə araşdırmalar oldu. 1911-ci ildə Ernest Rezerford sübut etdi ki, atom nüvədən və onun ətrafında dövr edən elektronlardan ibarətdir. Rezerfordun şagirdlərindən biri, Danimarka fiziki Nils Bor bu modeli inkişaf etdirdi. Atomların Bor modelinə görə, elektronlar müxtəlif orbitlər üzrə fırlanırlar. Onlar nüvədən uzaqda olan orbitdən nüvədən yaxında olan orbitə keçərək enerji şüalandırılar, əks istiqamətdə keçidlər zamanı zamanı isə onu udurlar. Bu halda enerji yalnız diskret porsiyalarla - kvantlarla - şüalana bilər və udula bilər. Sonrakı nəzəri və eksperimental tədqiqatlar o anlama gətirib çıxardı ki, elektronlar eyni zamanda həm hissəcik, həm də dalğa xassələrinə malikdirlər. Bəzi fiziklər güman edirlər ki, bunun səbəbi ondadır ki, tədqiqatın obyekti bizim anlayışlarımızla və metodlarımızla formalaşır. Bir eksperimental şərait zamanı elektronlar dalğa kimi, başqa eksperimental şərait zamanı isə hissəcik kimi qarşıda dayanır. Borun sözləri ilə deyilsə, hissəcik olma və dalğa olma xassələri bir-birini tamamlayır. Bu, o deməkdir ki, nəticələrinin təsvir olunması eksperimentin aparılma şəraitinə iqtibası da zəruri olaraq özünə ehtiva etməlidir. 1920-ci illərdə Borun institutunda çalışan Verner Heyzenberq (Werner Heisenberg, 1901-1976) analoji vacib epistemoloji şəraitə diqqət yetirdi. Müşahidə və ölçmə şəraitinin tədqiq olunan obyektə təsiri mikrosəviyyədə həmişə olur. Bu təsir nəticəsində, biz eyni zamanda onun impulsunu və məkandakı vəziyyətini (həmçinin də enerjini və zaman intervalını) eyni dəqiqliklə ölçmək iqtidarında deyilik. O zaman ki biz hissəciyin dəqiq məkan lokalizasiyanı tapırıq, onda onun impulsunu dəqiq müəyyənləşdirə bilmirik, impulsu dəqiq ölçdüyümüz zaman isə hissəciyin məkan lokalizasiyanı müəyyənləşdirə bilmirik. Qeyri-müəyyənliklərin münasibətləri adlandırılanın məğzi öz məzmunu etibarı ilə bundan ibarətdir. Bu, diskret kvant sıçrayışları ilə birgə bir sıra alimləri səbəbiyyətə (bəzən indeterminizm adlandırılan) statistik nöqteyi-nəzərə gətirib çıxardı. Bu nöqteyi-nəzərə görə, klassik fizikadan fərqli olaraq kvant fizikasında səbəb hər bir ayrıca hadisə üçün deyil, onların yalnız statistik olaraq əhəmiyyətə malik olan miqdarı üçün axtarılır. Klassik fizika yarandığı zaman hərtərəfli fəlsəfi diskussiyaları canlandırdığı kimi (empiriklərdən və rasionalistlərdən Kanta qədər), müasir fizika da intensiv fəlsəfi mübahisələri doğurmuşdur. Bir çox hallarda kvant və relyativist fizikanın mənalandırılması səyləri nəticəsində iki dünya müharibələri arasında elmin fəlsəfəsinin aparıcı məktəbi olan məntiqi pozitivizm yarandı. Bundan başqa, bir çox aparıcı təbiətşünaslar yeni fizika ilə bağlı olan fəlsəfi məsələlərlə məşğul olmuşdular. Bu, Heyzenberqə, Bora, Eynşteynə və başqalarına aiddir. Müasir fizika bir çox ölkələrdən olan tədqiqatçıların böyük dəstəsinin səyləri ilə yaradılmışdır. Əgər onlardan kimisə xüsusi olaraq ayırmaq lazımdırsa, onda bu, hamıdan öncə Almaniyada yəhudi ailəsində anadan olmuş Albert Eynşteyn olacaqdır. Eynşteyn İsveçrədə olduqdan sonra o, 1914-cü ildə Berlində kayzer Vilhelm fizika institutunun professoru və rəhbəri oldu və 1932-ci ilə kimi burada işlədi. Nasistlərin hakimiyyətə gəlmələri ilə əlaqədar olaraq Almaniyadan getdi, ABŞ-da Prinston universitetində qərarlaşdı. Eynşteyn 1905-ci

ildə xüsusi nisbilik nəzəriyyəsini, 1916-cı ildə isə ümumi nisbilik nəzəriyyəsini yaratdı. 1921-ci ildə fizika üzrə Nobel mükafatı aldı (amma nisbilik nəzəriyyəsi üzrə əsərlərinə görə deyil, kvant mexanikası üzrə əsərlərinə görə).

Eynşteyn pasifist idi və birinci dünya müharibəsi dövrünün Almaniyasına tənqidi münasibət göstərirdi. Fərdi azadlığın və dinc beynəlxalq əməkdaşlığın (Millətlər Liqasının) tərəfdarı idi. Çox tez başa düşmüşdür ki, nasizm bəşəriyyət üçün başlıca təhlükədir və hətta nüvə silahından istifadə etmə yolu ilə olmuş olsa belə dayandırılmalıdır. İkinci dünya müharibəsinin ilk mərhələsində o, belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, fizika atom silahı yaratmaq iqtidarındadır və o, ABŞ prezidenti Franklin Ruzveltə (Franklin Delano Roosevelt, 1882-1945) belə bir silahın işlənib hazırlanmasına başlamaq təklifi ilə müraciət etmişdi. Eynşteynin özü atom bombasının yaradılmasında iştirak etməmişdir. Müharibədən sonra o, nüvə silahının təkmilləşdirilməsi və sınağı əleyhinə çıxış etmişdir və nüvə silahı əleyhinə mübarizədə başqa atomçu fiziklərin birləşdirilməsi üçün səylər göstərmişdir. Eynşteyn Qütsdə Yəhudi universitetinin təsis olunmasına yardım göstərmiş, amma ora getməkdən imtina etmişdir, 1952-ci ildə isə İzrailin prezidenti olmaq təklifini rədd etmişdir. Eynşteyn özünün yəhudi tərbiyəsi ilə dini insan idi, amma şəxsləşdirilmiş Tanrıya inanmırdı. Eynşteyn üçün ilahi fizikanın Qanunlarında idi (Spinoza ilə paralel?). Özünün bütün yaradıcı həyatı boyu o, fizikanın fəlsəfi aspektlərinə maraq göstərmişdir.

Eynşteynin nisbilik nəzəriyyələri məkan və zaman anlayışların yeni şərhini verir.

Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi düzxətli bərabərsürətli hərəkətlə başlayır və izah edir ki, niyə bir-birinə nisbətən düz xətt üzrə bərabər sürətlə hərəkət edən müşahidəçilər fiziki qanunların eyni invariant ifadə formalarına gəlib çıxırlar. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi təcilli hərəkətlə başlayır və cazibəni dördölçülü "məkan-zaman"ın xassəsi kimi təsvir edir.

Bizim ölçülərimizin nəticələri bizim ölçmə qurğularımızdan asılıdır. Belə ki, əgər biz rezin lentin köməyi ilə ölçürüksə, onda nəticə biz onu nə qədər güclü surətdə dartmağımızdan asılı olacaqdır. Amma hətta dəmir mil belə temperaturun dəyişilməsi ilə öz uzunluğunu dəyişəcəkdir.

Eynşteyn "uzunluğun azaldılması" və "zamanın ləngidilməsi" kimi anlayışlarla əməliyyat aparırdı. Belə ki, mil, milə nisbətən yerini dəyişən müşahidəçi tərəfindən ölçüldüyü zaman onun ölçülmüş uzunluğu milə nisbətən sükunətdə olan müşahidəçi tərəfindən əldə edilmiş uzunluqla müqayisədə az olacaqdır. İki hadisə arasındakı zaman intervalı bu hadisələrə nisbətən sükunətdə olan müşahidəçi tərəfindən ölçüldüyü zaman bu hadisələrə nisbətən hərəkət edən müşahidəçi tərəfindən ölçüldüyü zamana nisbətən az olacaqdır. Başqa sözlə, hərəkətdə olan hesablama sistemindən ölçmə zamanı milin uzunluğu qısa olur, hadisələr arasında interval isə sükünətdə olan sistemə nisbətən daha çox olur! Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinin bu nəticələri eksperimental olaraq belə bir qaydada təsdiq olundu. Aşkar edilmişdir ki, qeyri-stabil elementar hissəciklər hərəkətdə olduqları halda (onun sürəti işıq sürətieə yaxındır) Yerə görə sükunətdə olduqlarına nisbətən parçalanmanın daha çox zamanına malikdirlər. Yavaş sürət zamanı belə bir effekt çox azdır, amma hissəciyin hərəkət sürəti işıq sürətinə yaxınlaşdığı zaman bu, mühüm olur. Bundan da daha çox deyilsə, xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, sürətlərin klassik toplanması qanunu özünü doğrultmur.

Bu, bir daha ondan xəbər verir ki, işıq sürətindən daha yüksək sürət ola bilməz. Bəzi filosoflar (Hans Blumenberg) bu faktda insani idrakın fundamental məhdudiyyətini görürdülər. Biz heç bir zaman bizim kainatla bağlı hipotezlərimizi yoxlamaq qabiliyyətində deyilik, belə ki, onun məkan parametrləri o qədər nəhəngdir ki, "biz" cavab alana kimi milyardlarla işıq ili keçəcəkdir. Amma buna zamana qədər biz artıq çoxdan olmayacağıq və alınan cavab "bizim" üçün hər hansı bir əhəmiyyətini itirəcəkdir! Biz, deməli ki, həmişə kainatın irimiqyasılı strukturu barədə məsələləri bilməməkdə davam edəcəyik.

İşıq dalğaları enerjiyə və hərəkət kütləsinə malikdirlər. Bu kütlənin sayəsində onlar başqa kütlə mərkəzlərinə doğru cəzb olunurlar və onların hərəkət trayektoriyası əyilir. Əgər düz xəttə

işıq şüasının hərəkətinin trayektoriyası kimi tərif versək, onda kütlə mərkəzlərinin olduqları məkanda iki istənilən nöqtə arasında sayı birdən daha çox olan düz xətt çəkmək olar. Bu "əyilmiş" məkan qeyri-evklid həndəsəsinin köməyi ilə təsvir olunur.

Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, qravitasion qüvvələrin təsir göstərdikləri kütləli cismin sürəti məkan-zaman-kontinuumunun həndəsi xassəsi kimi anlaşıla bilər. Bu halda cismin bərabərtəcilli hərəkət situasiyasını onun qravitasiya sahəsində hərəkət situasiyasından fərqləndirmək üsulu mövcud deyildir. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi müşahidə olunan bir sıra effektləri və onların kəmiyyətini qabaqcadan söyləyir. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin bir sıra başqa uğurlu sübutları (təsdiqləri) XX yüzilliyin 60-cı illərdə alınmışdır (3).

Müasir riyaziyyat nəzəri və eksperimental tədqiqatların inteqrasiyasını tələb edir. Bu gün eksperimentlərin aparılması üçün Avropa nüvə tədqiqatları mərkəzində (CERN) tikilən elementar hissəciklərin sürətləndiricisinə oxşar nəhəng qurğuların tikilməsi zəruridir. Burada alimlərin, mühəndislərin, texniklərin və fəhlələrin çoxminli kollektivləri çalışır. Onların tikilməsi və saxlanılması çoxmilyonlu xərcləri tələb edir. Bununla da, texnologiya, iqtisadiyyat və idarə etmə elmi tədqiqatın inteqrasiyaedici amillərinə çevrilir. Fənnlərarası əməkdaşlıq və tədqiqatları idarəetmə siyasəti zəruriləşir və bir çox əlavə problemləri törədir.

Riyaziyyatda XX-XXI əsrlər ərzində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Aktiv tədqiqatçıların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış və iştənilən mövzuların və istiqamətlərin spektrı genişlənmişdir. Bu ekspansiya tədqiqatın bütün sahələrinə, amma xüsusən müxtəlif təbii elmlərə və onların texniki əlavələrinə aiddir. Sənayenin mülki və hərbi sahələri təbii-elmi tədqiqatların bir çox sferalarının inkişaf etmə səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olmağa başladı (3).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əkbərov M. Riyaziyyat nədir? Bakı: «Nurlar», 2003, 447 s.
2. Əsədov A.İ. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. Bakı: «Nurlan», 2005, 498 s.
3. Skirbekk Q, Gilye N. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2007, 769 s.
4. Вригт Г.Х.фон. Логико-философские исследования. М., 1986, с.515.
5. Кант И. Критика чистого разума.
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kant_chr/index.php
6. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. Перевод с латинского и комментарии А.Крылова. М., 1989.
7. Ruse M. Taking Darwin Seriously. Oxford, 1986.

Наиля АСАДОВА

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ОНТОЛОГИЧЕСКИХ И ЭСТЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ В МАТЕМАТИКЕ И ЕСТЕСТВОЗНАНИИ

Резюме

Работа Н.М.Асадовой посвящена исследованию взаимоотношений онтологических и эстетических аспектов в мататематике и естествознании. Автор уделяет особое внимание анализу математического мышления с эстетической, точнее – философско-эстетической точки зрения. В связи с этим автор осмысливает природу математической мысли исходя из своеобразного дискурса в историю мировой философской, научной, а также, религиозно-

мифологической мысли. Но при этом автор особое внимание уделяет самим произведениям классиков математики.

Nailya ASADOVA

ON INTERRELATIONS OF ONTOLOGICAL AND AESTHETIC ASPECTS OF MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCE

Summary

N.M.Asadova's work is devoted to research of ontological and aesthetic aspects of mathematics and natural science.

The author pays particular attention to the analysis of mathematical thinking from an aesthetic, more precisely - the philosophical and aesthetic point of view. In this regard, the author ponders the nature of mathematical thinking based on the kind of discourse in the history of the world's philosophical, scientific, and religious and mythological thought. But with this the author pays the special attention to the works of classics of mathematics.

Рауф МЯММЯДОВ
АМЕА-нын Фялсяфя, Сосиолоэийа вя Щцгуг Институту, фял.елм.нам.

АЗЯРБАЙЖАН МЯДЯНИЙЙЯТИНДЯ ИСЛАМАГЯДЯРКИ ДИНИ ДЦНЙАЭЮРЦШЛЯРИН ИЗЛЯРИ*

Азярбайжан гядим мядяни янняняляря малик олан бир ярази кими, мцхтялиф дюврлярин дини-мядяни абидяляри иля зянэиндир. Онлар арасында щям политеист, щям дя монотеист дини тялимляр вя онларын тясири иля формалашараг бу эцнцмцзя гядяр эялиб чатан шифащи халг йарадыжылыьы да вардыр. Ясасян тцрк дили, танрычылыг вя ислам дининин паралел тарихи инкишафынын синтетик нятижяси кими ортайа чыхан вя XX ясрин яввялляриндян башлайараг мцасир Гярб сивилизасийасынын айрылмаз бир щиссясиня чеврилян Азярбайжан мядяниййятини бу цч тарихи глобал системин фювгцндя дцшцнмяк мцмкцн дейилдир. Бу мядяниййятин биринжи мярщялясини исламагядярки глобал тцркчцлцк вя йа танрычылыг системи дахилиндя олан мцхтялиф етнолингвистик, етноконфессионал елементлярин вящдяти просесинин башланьыжы кими, икинжи мярщялясини тцркчцлцйцн глобал ислам дяйярляри иля паралел инкишафы вя вящдяти шяраитиндя «халг исламы», «Азярбайжан халгы»нын тякмилляшмяси кими вя нящайят, «милли дювлятчилик» мараглары, елми-техники инкишаф цзяриндя формалашан Гярб сивилизасийасынын вя синтетик тцрк-ислам дювлятчилик янянясинин тясири иля формалашан «милли дювлятчилик» сосиал-сийаси бирлийинин йаранмасы кими сяжиййяляндирмяк олар.

Йени вящдят формасына доьру инкишаф едян бу тарихи-мядяни просес щеч бир заман-мякан структуруна сыьмайан мяняви щадисядир. Биз онун динамик фрагментлярини йанлыз кечмишя чеврилян мцяййян заман-мякан структурунда, дил вя давраныш формаларында дярк едирик. Лакин бу «кечмиш» бизим янняняви тяфяккцрцмцзц, шцуралты алямимизи тяшкил етдийи цчцн биз онунла йашайыр, ойнайыр вя эяляжяйимизи гуруруг.

Халгын бу эцн дини-мняняви мцщитини мцяййянляшдирян ясас актуал амил Азярбайжан яразисинин бцтцн бюлэяляриндя йайылан «мняняви жязбетмя мяркязляри» вя йа зийарятэащлардыр. Онлар йерлярдя янняняви олараг юз ятрафында сосиомядяни мцщити формалашдырмыш вя халгын шцуралтындакы щиссляринин эерчякляшмясиня шяраит йарадан бир сыьынажаг йериня чеврилмишдир. Онлары форма вя мязмунуна эюря ясасян ики йеря - мцсялман зийарятэащларына вя исламагядярки зийарятэащлара бюлмяк олар. Лакин бу тяснифат нисбидир. Чцнки «халг исламы» чярчивясиндя «мцсялман зийарятэащлары» кими танынан бир чох зийарятэащларда мцшащидя олунан символларын вя эерчякляшдирилян мярасимлярин бязиляринин ислам дининя аид олмасы шцбщя доьурур. Онлар мцяййян етник вя реэион мядяни елементлярини юзцндя бирляшдирян шиялийин (хцсусиля имамларла ялагядар пирляр) вя сцннилийин йайылдыьы тарихи яразиляря эюря дя мцяййян фяргли хцсусийятляря маликдирляр. Бурада бирбаша пирлярин юзц иля баьлы олан мювжудатлар (гябри, йашадыьы йер, яшйалары, цмуми символлар) вя йа долайы йолла пирляря аид едилян хцсуси мярасимляр (тябият цнсцрляриня етигад вя фалчылыгла баьлы) диггяти жялб едир.

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri namizədi M.Mahmudov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Бунунла йанашы, зийарятчиляр ислам дининя аид олмайан зийарятэащлары да зийарят едирляр. Буну халгын шцурунда дярин кюк салан яняняви инанжларын давамы кими дя гиймятляндирмяк олар. Бу яняняви шцур исламагядярки инанжлары мцсялман зийарятэащларында жанландырмаьа чалышыр. Бунун да ясас сябябляриндян бири мцстямлякячилик сийасяти алтында олан халгын милли-мяняви варислик принсипинин гисмян позулмасы (дин вя шифащи халг йарадыжылыьы арасындакы гаршылыглы инкишаф балансынын) нятижясиндя йаранмыш хурафат вя йа атеизм олмушдур. Бунун нятижяси олараг, биз бу эцн даьларын, булагларын, аьажларын, дашларын «пир» адыйла зийарят едилмясини, зийарятэащын яразисиндяки аьажларын будагларына ниййят едиляряк, парча кясикляринин баьланмасыны, орада шамларын йандырылмасы, зийарятэащын диварларына ниййят едяряк фал ачмаг мягсяди иля даш йапышдырылмасы вя йа зийарятэащларда йатыб йуху эюрмяк кими мярасимлярин щяйата кечирилмясини вя башга бу кими бир чох мярасимляри мцшащидя едирик. Бу жцр зийарятэащлар вя онларла баьлы мцвафиг мярасимляр йанлыз Азярбайжан яразисиндя дейил, демяк олар ки, мцсялман ящалинин йашадыьы Юн вя Орта Асийа реэионунун яксяр йерляриндя мцшащидя олунур.

Бу «мцгяддяс мякан» даирясиндя олан бир чох защири рямзлярин (аьажлар, дашлар, булаглар, од) зийарятчиляр цчцн ящямиййят дашымасы диггяти жялб едян мясялялярдяндир. Артыг гейд етдийимиз кими, зийарят едянляр арасында (хцсусиля гадынлар) зийарятэащ яразисиндя олан аьажлара (ялялхцсус ювлад дцнйайа эятирмяк, хястя ушаглара шяфа алмаг ниййяти иля) парча кясикляри (пилтя) баьламаг мярасими (бу парчалар бязян бешик шяклиндя аьажа баьланыр) вардыр. Лакин бу мярасимин конкрет зийарятэащ яразисиндя олан пиря цнванландыьы шцбщя доьурур. Чцнки зийарятчи шцуралты шякилдя пиря дейил, мящз бу аьажа бир «васитячи» кими вя йа бирбаша етигад обйекти олараг мцражият едя биляр. Буну биз Азярбайжанын мцхтялиф йерляриндя «мцгяддяс пир» кими дяйярляндирилян аьажлар иля ялагяляндиря билярик. Аьаждан башга щеч бир шейя тясадцф олунмайан бу йерляр зийарят олунур вя ейни иля аьажлара ниййят едиляряк пилтяляр баьланыр.

Йахуд буна паралел олараг даьларын зирвясиндя олан пирляри, инанж обйектиня чеврилян хцсуси булаглары вя дашлары мисал эюстярмяк олар. Онларын мяншяйи гейри-мялумдур. Зийарятчиляр мцхтялиф мярасимляр иля бу тябият цнсцрляриня ниййят, дуа едир, онлардан юз арзуларынын йериня йетмясини арзулайыр. Бунлар, тябии ки, даьларын, аьажларын, дашларын, булагларын гядимдян эялян инанж обйекти олдуьуну эюстярир. Бунлар артыг дюврцмцзя гядяр яняняви йол иля эялиб чатан бу инанжларын щям мцстягил илкин инанж формасында, щям дя ислам зийарятэащлары иля синтез формасында юз варлыьыны горудуьуну эюстярир.

Демяли, конкрет зийарятэащ яразисиндя олан аьаж, даш, од, булаг йалныз йерляшдийи мцгяддяс мяканла ялагядар олараг дейил, щямчинин онунла паралел, йахуд мцстягил шякилдя дя инам обйекти ола биляр. Лакин щяр щансы «мцгяддясляшдирилмиш мякан» халгын тарихи шцуралты гатларында олан мцгяддяс рямзлярин бу «мцгяддяс мяканда жанланмасына» шяраит йарадыр. Биз буну гядим инанж обйектляри олан тябият цнсцрляринин (аьаж, од, булаг, даь, даш) мцсялман пирляриндя ашкар олан формасында мцшащидя етдик.

Ейни заманда пирлярин «мцгяддяс мяканлар» кими мязмунжа сабитлийи, формажа гейри-сабитлийи просеси дя тарихи тякамцл просесиндя мцшащидя олунур. Мясялян, Абшеронун Бузовна кяндиндя имам Ялинин адыйла «Яли айаьы» кими танынан пир яразисинин, йахуд имам ювладларына (ящли-бейт), ювлийалара баьланан бязи мцсялман пирляринин исламдагядярки диэяр инанж йери (пир) олмасыны вя ящалинин мцсялман

динини гябул етдикдян сонра ону исламлашдырмасыны тябии щесаб етмяк олар. Чцнки сосиопсихолоъи жязбетмя гцввясиня малик олан бу мяканларын йягин ки, унудулмамасы ола биляр асан йолу, онларын йени актуал формайа трансформасийа олунмасыдыр. Бу жцр «мцгяддяс мяканлар» бир дяфя дейил, бир нечя дяфя тарихи тякамцл просесиндя трансформасийа олуна билярляр. Биз буна аид няинки Азярбайжан яразисиндя, щятта дцнйа яразисиндя бир чох мисаллар эюстяря билярик. Бу эцн Азярбайжан яразисиндя олан бязи тарихи албан килсяляринин гядим астрал култларла баьлы мябядляри явяз етмяси дя шцбщя доьурмамалыдыр. Йахуд бязи килсялярин мясжидляря чеврилмяси просесини дя мисал эюстярмяк олар (Айасофйа килсяси).

Бununла йанашы, Азярбайжанда исламгядярки дюврляря аид олан зийарятэащларын да зийарят олунмасы щадисяси мцшащидя олунур. Халг онлары Щз. Мущяммядя гядяр олан пейьямбярлярин, ювлийаларын гябирляри кими таныйыр. Мясялян, Бейляган районунда мцгяддяс христиан щявариси олан Григоринин (Жяржис) гябри, Нахчыван яразисиндя «Ясщаби-Кящф» иля баьланан маьараны, Бешбармаг даьынын зирвясиндя Щз. Хызыр пейьямбяря аид едилян пири вя башгаларыны мисал эюстяря билярик. Мцсялман ящалинин бу гябилдян олан йерляри щюрмят яламяти олараг тарихи абидя кими зийарят етмяси, ислам ягидясиня эюря зидд дейилдир. Чцнки исламагядярки пейьямбярляря, ювлийалара щюрмят ислам ягидясиндян иряли эялир. Мящз бу жцр йанашма, ола билсин ки, исламагядярки бязи пирлярин ислам ягидясиня уйьунлашдырылмасына шяраит йаратмышдыр.

Бу инанж обйектляри щямчинин юз илкин формасында дейил, мцяййян дяйишикликляря мяруз галараг дюврцмцзя символик шякилдя эялиб чатмышлар. Онларын илкин формасыны мцяййянляшдирмяк мядянийят тарихимизин юйрянилмяси бахымындан бюйцк ящямийят кясб едир. Бу мцгяддяс рямзлярин конкрет тарихи щадися, дцнйаэюрцшц вя шяхсийятлярля баьлылыьы да щцбщя доьурмур. Чцнки мцасир дюврдя пирлярин зийарятэащына «айаг ачан» бу инанжлар яввялки дюврлярдя дя диэяр шяхсийятлярин гябирляри, тарихи мябядлярин мяканы, дини бахышларын формасы иля баьлы олмушдур. Азярбайжан яразисиндя бу гябилдян олан зийарятэащлар чохдур. Пирлярин, шейхлярин, имамларын, пейьямбярлярин, яфсаняви гящряманларын «айаг изляри», «тохундуглары вя йа олдуглары мяканлар» иля баьлы вя чох вахт щягигятяуйьун эялмяйян рявайятляр вардыр. Онларын варлыьы ялагядар олдуглары щадисялярин вя шяхсийятлярин мядянийят тарихимиздя тутдуглары яламятдар йер иля баьлыдыр. Лакин елми-тарихи арашдырмалар чох вахт бу кими йерлярин конкрет тарихи щадися вя шяхсийятлярля баьлы олмадыьыны эюстярир.

Халгын мядянийят тарихиндя бюйцк ящямийяти олан щяр щансы бир тарихи-мядяни щадисяляр рявайят формасында юз структуруну мякан вя заман юлчцляриндя горуйуб сахлайыр, лакин онун мязмунуну тяшкил едян мядяни дяйярляр тядрижян дяйишиклийя мяруз галыр вя мцхтялиф дюврляря мянсуб олан охшар образларла, щадисялярля явяз олунмаьа башлайыр. Мясялян, Новруз байрамынын башланьыжынын Хызыр (я.с) иля, Жямшидин вя йахуд Щз. Ялинин тахта чыхмасы иля ялагяляндирилмяси, Исэяндярин, Щз. Ялинин Азярбайжана эялмяси кими бир чох рявайятляри мисал эюстяря билярик.

Демяли, биз мцасир дюврдя дини-мяняви варлыьымызын мащийятиня вараг, юз тарихи кечмишимизи юйрянмяйин ясас мясялялярдян бири олдуьуну нязяря алмалы вя бу сащядя мцхтялиф елм сащяляринин бирэя фяалийятини тянзимляйян системли вя мцгайисяли елми арашдырмалары артырмалыйыг.

Цмумиййятля, Азярбайжанда бцтцн зийарятэащлар халг арасында пир вя йа «мцгяддяс ожаг» кими таныныр, пирлярин гябирлярини вя онларын йашадыглары евляри «мцгяддяс ожаг» кими дяйярляндирирляр. «Мцдрик гожа киши», «шейх», «мцршид» мянасында ишлянян «пир» сюзц етимолоъи олараг тцркжядя ишлянян «бир» сюзцндян ямяля эялмишдир. Чцнки «тяригятин илк гуружусу» вя «онун сащиби», йахуд щяр сянятин, тяшкилатын (яхиляр) бир гуружусунун «пир» олмасы, бу сюзцн «биринжи» мянасына да эялдийини эюстярир. Бязян тяригят гуружуларынын (пирлярин) давамчылары (хялифя) да «пир» кими таныныр. Лакин щяр бир бюлэядя олан мцвафиг йерляр мащиййятиня варылмадан «пир» вя йа «ожаг» адландырылыр. Буна эюря дя халг арасында «пир мянимдир, кярамятини мян билирям» ифадяси эениш йайылмышдыр.

Пирляр арасында артыг гейд етдийимиз кими, тябият цнсцрляри (аьаж, даш, булаг) иля баьлы пирляр дя вардыр ки, онлар гядимдян гайнагланан йерли инанжларла, яждадларын култу вя тотемлярля баьлы олмушдур. Лакин ислам дининин тясири иля онларын илкин формасы гисмян дяйишмишдир. Бу жцр гядим инанж формаларынын галыглары даща чох сивилизасийадан кянарда галан даьлыг бюлэялярдя (сых мешялярдя, даьларын зирвясиндя, даь кяндляриндя) мцшащидя олунур.

Гейд етдийимиз кими, «пир» яслиндя ислам дининдя йени бир тяригятин гуружусу вя давамчысы кими таныныр. Бу пирляр мювжуд пирляр арасында «суфи пирляри» кими сечилир. Онлар конкрет шякилдя дяфн олунан мярщумун билдирилдийи гябирцстц йазылы абидялярля, онун нясли вя давамчылары иля, йашадыьы еви вя яшйаларынын, бязян йаздыглары ясярлярин горунуб сахланылмасы иля сечилир. Бununла йанашы, онларын тохундуглары йерляр вя олдуьу мяканлар да (мясялян, намаз гылдыьы йер) хцсуси ящямиййятя малик олур. Бунлар ясасян щямин инсанларын халгын милли-азадлыг мцбаризясиндя, маарифлянмясиндя ойнадыьы бюйцк тарихи рол иля баьлыдыр. Бу гябирлярин зийарятэаща чеврилмясинин диэяр сябябляриндян бири дя ислам мядяниййяти тарихиндян мялум олан мягамларла баьлы олмушдур. Зийарятэащлардакы пирлярин, тяригят башчыларынын бу мягамлары бцтцн варлыг цчцн цмуми ганунауйьунлуг принсипи олан нисби «сябяб-нятижя» мцнасибятляринин ижтимаи-мяняви формасы кими «мяняви варислик» принсипиня (силсиля) ясасланыр. Мящз бу принсипдян чыхыш едяряк зийарятчиляр бу йерляри «рущун юлмязлийи» вя «илащи тяжялли», «Илащи нур» (шяфаят) йери кими дяйярляндирирляр. Эюрцнцр, бу йерлярин щям дя «ожаг» кими дяйярляндирилмяси дя юз кюкцнц бурадан алыр.

Гейд етдийимиз кими, зийарятчиляр пирлярдя ниййят едяряк шам йандырырлар. Бу бахымдан пирлярдя йанан ода хцсуси ящямиййят верилир. Бялкя дя пирляря «ожаг» дейилмясинин кюкц бурадан ираяли эялир. Азярбайжан халгынын бу эцня гядяр аилянин, няслин йашадыьы «ев», елин йерляшдийи «оба» иля баьлы ишлятдийи «ожаг» термини юз мяншяйиня эюря чох гядим дюврлярдян эялян бир терминдир. Бу, инсанын 700 мин ил бундан юнжя (щомос еректус) оду кяшф етдийи андан ортайа чыхан терминдир. Палеолит дюврцндян инсан мяишятиндя бюйцк рол ойнайан одун илк инанж обйектляриндян бириня чеврилмяси вя онунла баьлы мярасимлярин диэяр инанжларын ортайа чыхмасы тябиидир.

Азярбайжан яразисинин ян гядим инсан мяскянляриндян олдуьуну билирик. Ясасян маьараларда йашайан инсанларын (Азых маьарасы) щяйатында одун ойнадыьы рол вя онун инам обйектиня чеврилмяси мцшащидя олунур. Гобустан рясмляриндя артыг о дюврдя од мярасимляринин олдуьуну сцбут едян пиктограммалар вардыр. Йаллы рягси, одун ятрафында эерчякляшян маэик бир рягсдир. Йаллы сюзц «йал», «ал», йяни «ал»+ев» (алов) «лы» ися «йер, мякан» билдирян шякилчидир (бакылы, губалы). Мянасы «одлар юлкяси» демякдир. Йахуд неолит дюврцня аид олан Шомутяпя, «гарьалар тяпяси» адланан

археолоъи мяскянляриндяки йашайыш мянтягяляриндя олан евлярдя од, ожаг йеринин, щятта гадын илащясинин олмасы бу култун илк дюврлярдян гадын тотеми иля баьлылыьыны эюстярир. Гябирдя ожаг йеринин олмасы (гябри нурла долсун) вя бюйцк аиля ожаьынын яждадларын варлыьы, тотемлярля баьлылыьы мцмкцндцр. Бу, яняняви шякилдя трансформасийа олунараг бу эцня гядяр эялиб чатмышдыр. Азярбайжан бу бахымдан одлар юлкяси кими танынмышдыр.

Бундан башга, гядимдян Абшерон яразисиндя йердян тябии газ иля одун чыхмасы (Йанар даь) онларын мцгяддясдирилмясиня шяраит йаратмышдыр. Щятта бу, башга йерлярдян зийарятчилярин бура эялмясиня, мяскунлашмасына сябяб олмушдур. (Щиндистан шиваистляри). Бурада гядимдян юд мябядляринин варлыьы мцмкцндцр. Беля мябядляря мисал олараг Абшерон яразисиндя олан галалары (Гыз галасы, Рамана галасы вя с.) вя щятта Азярбайжанын шимал районларында олан Чыраггаланы эюстяря билярик. Бу мябядляр бир нечя дяфя бярпа олундуглары цчцн сонралар мцдафия мягсяди иля, хябярляшмя васитяси кими бюйцк галалара чеврилмишляр. Йяни онларын гцллясиндя йанан одларын сайына эюря гоншу галалар бу пароллары анламышлар. Исламы гябул едян йерли ящали бу галалары йенидян бярпа едяряк, ондан башга мягсядляр цчцн истифадя етмишдир.

Сураханы атяшэащы да яввялляр беля атяшэащлардан бири ола билярди. Лакин Орта ясрлярдян она ситайиш едянлярин сайынын азалмасы гядим атяшэащын харабалыьа чеврилмясиня шяраит йаратмышдыр. Лакин йердян чыхан одлар диггяти жялб етдийи цчцн диэяр йердян эялян атяшпярястлярин бурада мяскунлашмасына шяраит йаратмышдыр.

Лакин бу атяшпярястлийи бир чохлары зярдцштиликля гарышдырыр. Азярбайжан яразисиндя чох гядим дюврлярдян етигад олунан од инанжы мцстягил шякилдя формалашмышдыр. Эцняш мябядляри, од мябядляри буна мисалдыр. Онлара тарихин мцяййян дюврляриндя тясирляр олса да, яслиндя онлар диэяр дини инанжлара юз тясирлярини етмишляр. Ишыг вя Гаранлыг дуализми Азярбайжан халгынын милли менталитетинин ясасында дайаныр.

Од култу гядим дюврлярдян башлайараг диэяр дцнйа халгларынын да щяйатында мцщцм рол ойнамыш вя етигад обйектиня чеврилмишдир. Сасаниляр дюврцндя ися од култу дювлят сявиййясиндя сийаси-идеолоъи тямяля чеврилмиш вя Сасанилярин сийаси-идеолоъи марагларынын тямсилчиси олмушдур. Лакин бу од култу йерли одпярястликля зиддиййят тяшкил етдийи цчцн халг тяряфиндян гябул олунмамышдыр. Чцнки Сасанилярин атяшпярястлийи милли-етник идеолоэийайа ясасланырды ки, бу да йерли етник албанлар арасында юзцня йер тапа билмязди. Бунун цчцн Сасаниляр реэиона ирандиллилярин кючцрцлмяси сийасятини апарды. Лакин нятижя етибары иля ирандиллиляр дя тядрижян йерли инанжларын тясириня дцшдцляр. Йерли халг ясасян тцркдиллиляр олмушлар. Чцнки онлар ЫЫЫ ясрдян етибарян бу йерляря эялян щун тайфаларындан, е.я. ВЫЫ ясрдян бяри эялмиш скифляр вя та гядимдян бураларда йашайан тцркдиллилярдян ибарят идиляр. Орта Асийа яразисиндя дя щямин мянзяря олмушдур. Буна эюря дя иранлылар иля онлар арасында даима гаршыдурма олмушдур. Сасанилярин Парфийа чарлыьыны юз эенеолоъи хяттиня аид етмямяляри буна сцбутдур.

«Ожаг» сюзц «од» вя «чаг» (чахмаг, илдырым чахмасы, чахмаг дашы) сюзляринин бирляшмясиндян йаранмышдыр. «От йака» гядим тцркжядя «ода ибадят олунан йер» мянасына эялир. «Йака» (ибадят йери) сюзц «йаныб-йахылмаг, йандырмак, йакмак» фелиндян ямяля эялмишдир. Бу «ода ибадят йериндя» (од йака) «мцгяддяс ода» (кут = к+ ут, от, од) верилян гурбанлыг иля ялагядар олмушдур. «Мцгяддяс од» (кут) йердя ади «от,

од» иля тямсил олунан «мцгяддяс рущ» рямзидир. Онун гаршысында йериня йетирилян гурбанлыг мярасимляриндя, эюрцнцр, мцяййян «дуалар» охунурду («йака» йалбар-йакар, йалвар-йахар). Исламдан яввял вя сонралар бязи тцрк тайфалары арасында беля ожагларда гурд образынын олмасы да мцмкцндцр. Чцнки «гурд», «илащи од» олан «Гут»ун тотемик рямзи (Гурт, Гут) кими тцркляря «ишыг йолу» (гуртулуш) эюстярмишдир. Бу зийарятэащлар ужа йерлярдя, йяни даьларын зирвясиндя ола билярди. Чцнки тцрк дилляриндя гядимдян «ев, отаг» мянасында ишлянян «отаь, ода» сюзляри ики компонентдян йяни одаь=от+даь, от+таа) «даьын белиндя йанан мцгяддяс од вя йа од мябяди» мянасындан йаранмышдыр. Буна эюря дя ейни мяншядян олан от, од, ат – таа (таь) метатезасы эюйтцрк ялифбасында вящдят анлайышы кими бир ишаря иля «» ишаря олунмушдур. «Йандырмаг» мянасында ишлянян «даь чякмяк, даьламаг, (од цстцндян) атланмаг, ата минмяк (атланмаг), ад алмаг (адланмаг – «ат мин, ад газан»), отламаг» феилляри дя «ет (мяк)» феилиндян формалашмышдыр.

Од мябядинин вя йа мярасиминин рящбяри, кащини «Ата»дыр. «Ата» аилядя башчы олдуьу кими, патриархал жямиййятдя елин атасыдыр. Халг арасында «ата ожаьы» дейими бурадан гайнагланмышдыр. «Ата» сюзц дя «од, ат, ад» сюзляри иля ейни мяншяджндир. «Ев бюйцксцз олмасын», «Евин бязяйи, бярякяти ожагдыр» дейимляри «од, ата, ев (отаь), кут (мцгяддяс)» анлайышларыны бир мяхряждя бирляшдирир. Буна эюря дя «Аталар сюзц Гурана эирмяз, амма Гуран йанында эедяр, «Аталар сюзц щикмятдир, мцщакимя олунмаз», «Аталар сюзцнц тутмайаны бийабана атарлар», «Аталар сюзцнцн щяр бири бир дастандыр», «Аталарын сяпдийи оьуллара мирасдыр», «Аталар сюзцнцн башы виждан горхусудур» дейимляри дя йерли халгын юз щикмятинин, щцгуг нормаларынын олдуьуну эюстярир.

«Атасыз ушаг, дамсыз ев» дейими, «ата» вя «дам» (эюйтцркжя «там» -дивар, дам) анлайышларыны бир мяхряждя кясишдирир. Бу ися «од мябяди»нин (отаь) цстц гапалы шякилдя олдуьуну эюстярир. Биз буну «от, таь» щярфинин цзяриндяки ох ишарясиндя эюрцрцк. Демяли, йухарыйа доьру йюнялян ох ишаряси щям даьын вя одун, щям дя од мябядинин дамынын, атын йящяринин символу кими гиймятляндириля биляр. Яслиндя ися йухарыйа йюнялян вя «од, ат, от, ад» мянасында ишлянян ох ишаряси «эюйя, Эюй Танрыйа» ишарядир. Бу, гядим тцрк инанжында одун, отун вя адын эюйдян, Танрыдан эялдийиня ишарядир. Буна эюря дя халг арасында «ат юляндя йящяри галар, адам юляндя - ады» дейярляр.

Бу щярфин, йяни охун ашаьы щиссяси ися даиряви вя йа дюрдкцнж шяклиндядир. Бу, йерин дюрд тяряфи вя йа даиряви шякилдя тясвири иля баьлыдыр. Йер, тябии ки, бурада артыг гадын иля баьлы бир рямздир. Бу, мябядин йеря баьлы олан тямял щиссясидир. «Евин ашаьысы да олар, йухарысы да» дейими буна ишаря едир. Ишарянин ашаьы щиссяси астролоъи рямз кими танынан ембрионун рямзидир (о). Онун йухары щиссяси ися ох ужуна бянзяйян буйнузлу даь кечиси (тур), гоч вя йа маралын рямзидир. Буна эюря дя халг арасында «даьлар марала галды», «даь цстя марал эязяр» дейимляри бунунла баьлыдыр.

Истифадя олунмуш ядябиййат

Дьяк н в И И т ия идии
д т И т ия VII Л
3. Kent. The Name Ahura Mazda. London, 1933. (251)
т в дин З т изм в т к в т к в д ни Л V
нт в кий Э нняя и т ия и н ки пл м н П дн й зии

6. э и й З т ийцы
7. т ль Э Изб нны т ды
8. Д ш нк З т ийцы в И н
9. ич д Ф й л ди И н
10. Мифы народов мира. М., 1980.
11. Бущари, «Меэазы», 35. Ю.Р.Доьрул, ТА, Ы, 120-121, Ислам Ансиклопедиси. Ж.Ы, с.458.
12. Аталар сюзляри. Б., 1981.
13. Азярбайжан фолклору. Б., 2001.

Рауф МАМЕДОВ

МЕСТО ДОИСЛАМСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ МИРОВОЗЗРЕНИЙ В КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Исторический уровень развития общества и человека, проявлялась в различных формах организации жизни и деятельности людей, а также в созданных ими материальных ценностях.

В наиболее общем смысле – древной культурой принято называть совокупность вещественных и духовных памятников отдаленной эпохи, так и обычаи, традиции, верования, религию, быт свойственной историческому периоду различных цивилизаций, которые проявляются в древней культуре Азербайджана.

Rauf MAMMADOV

THE ANCIENT RELIGIOUS HERITAGE IN THE CULTURE OF AZERBAIJAN

Summary

Historical level of development of a society and man expressed in the forms of organization of men′s life and activities was also reflected in the material and spiritual values created by them. It is accepted to call ancient culture in its more general sense an aggregate of material and spiritual monuments of the remote epoch and rites, traditions, beliefs, religion and a way of life characteristic for the period of the different civilizations which are reflected in the ancient culture of Azerbaijan.

Rövşən HACIYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Sosial fəlsəfə" şöbəsinin əməkdaşı, f.e.n.

DEMOQRAFIK PROBLEMIN BƏZI ASPEKTLƏRI HAQQINDA*

Müasir dövrün qlobal prosesləri içərisində demoqrafik problem özünəməxsus mühüm yer tutur. Bəzi tanınmış mütəxəssislər bu problemi hətta müasir dövrün əsas qlobal problemi kimi qəbul edirlər (5, s.207). Belə bir mövqenin nə dərəcədə doğru olduğunu verifikasiyaya məruz qoymadan qeyd edək ki, demoqrafik problem şübhəsiz ki, öz aktuallığı ilə müxtəlif elm sahələrini təmsil edən mütəxəssislərin daim diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Son dövrlərdə bu problemin həllinə həmçinin dəqiq elmlərin bəzi nümayəndələrinin də maraq göstərməsi diqqəti çəkir. Onların demoqrafik problemin çözümü ilə bağlı fikirləri və əhali sayının artım dinamikasının müəyyən edilməsinə istiqamətlənmiş yanaşmaları orijinallığı ilə seçilir. Yuxarıdakı fikirlərdən irəli gələrək adı çəkilən məqalədə bir sıra tanınmış mütəxəssislərin demoqrafik problemin bəzi aspektlərinə dair baxışlarının təhlilinə cəhd ediləcəkdir.

Məlumdur ki, demoqrafik problemi, konkret desək əhali artımı məsələsini ictimai inkişafın ciddi problemi kimi ilk dəfə ortaya qoyan və onu əsaslandıran (XVIII əsrin sonlarında) ingilis keşişi T.R.Maltus olmuşdur. Onun məlum nəzəriyyəsinə görə, əhalinin çoxalması həndəsi silsilə ilə, onun qida ilə təmin olunması imkanları ədədi silsilə ilə artdığı üçün gələcəkdə ortaya çıxacaq qlobal təhlükələrin qarşısını müharibə və digər antihumanist vasitələrlə almaq olar (8, s.254). Lakin Maltusun qaldırdığı bu problem öz humanist və eyni zamanda qlobal əhəmiyyətini yalnız XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən məşhur "Roma Klubu"nda səsləndirilmiş çıxışlarda tapmışdır. Bu məsələyə ictimai elmlərin nümayəndələri ilə yanaşı bir sıra təbiətşünas alimlər də böyük maraq göstərmişlər. Son dövrlərdə bu məsələyə davamlı şəkildə və sinergetik prizmadan yanaşan tanınmış təbiətşünas alimlərdən S.P.Kurdyumovun, Q.Q.Malinetskinin və xüsusən də S.P.Kapitsanın tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Adları çəkilən müəlliflərin birgə nəşr etdirdikləri kitabda (5, s.206-277) demoqrafik problemin bir sıra aspektləri və xüsusən də əhali artımının inkişaf dinamikasını səciyyələndirən riyazi düsturlar çıxarılmış və bu əsasda bəşəriyyətin sayının keçmişdəki, indiki və gələcəkdəki göstəricilərinin əldə olunmasına cəhd edilmişdir. Həmin kollektiv monoqrafiyada əldə edilən mühüm nəticələr kimi müasir bəşəriyyətin vahid sistem halında öyrənilməsi işinin sinergetik yanaşma prizmasından nəzərdən keçirilməsi və əhali sayının artımının xarici deyil, məhz daxili amillərdən asılı olması ideyasının əsaslandırılması və bu zəmində demoqrafik imperativ prinsipinin irəli sürülməsi məsələlərini göstərmək olar. Qeyd edək ki, sosiomədəni proseslərin daxili amildən irəli gələrək izah olunması səyləri bəşəriyyətin intellektual inkişafı ilə bağlı tərəfimizdən irəli sürülən elmi hipotezanın məğzinə də müvafiqdir (10). İndi isə adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərə müraciət edək: "Tərəfimizdən irəli sürülən model paradoksal şəkildə bütün tarix boyu inkişaf prosesinin xarici amillərdən asılı olmamasını göstərir, yəni əhali artımının sistemin daxili xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilməsinə dəlalət edir"(5, s.278).

Monoqrafiyada diqqəti ilk növbədə çəkən mühüm məqamlardan biri demoqrafik inkişaf problemini sistem yanaşma prizmasından dərk etmək cəhdləri ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə fundamental tədqiqatları ilə çıxış edən ilk mütəxəssislərdən biri tanınmış iqtisadçı-alim A.Q.Vişnevskiy olmusdur (2). Vişnevskinin sistemli-tarixi yanaşmasından (2, s.3) irəli gələn

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

S.P.Kapitsa bəşəriyyətin artım dinamikasını riyazi düsturlar vasitəsilə mərhələli şəkildə təhlil etməyə çalışmış və bu istiqamətdə konkret göstəricilərin əldə edilməsinə səy göstərmişdir. Lakin bu dəyərli tədqiqat işində, zənnimizcə, bəzi məqamlar lazımı dərəcədə nəzərə alınmamışdır.

Məsələ burasındadır ki, sistem anlayışını bəşəriyyətə şamil edərkən Kapitsanın özünün də qeyd etdiyi kimi, sistemi təşkil edən elementlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri zəruri şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Bu münasibətlə Kapitsa haqlı olaraq aşağıdakıları bildirir: "Hamının vahid halda birləşməsini təmin edən nəqliyyat və ticarət əlaqələri ilə, miqrasiya və informasiya axını ilə şərtlənən müasir dövrümüzün məhz qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda olması təkzibedilməz şəkildə belə deməyə əsas verir ki, hazırkı dünya qlobal bir sistemdir"(5, s.214-215). Fikirlərini davam etdirən görkəmli alim daha sonra sistem anlayışının nədənsə qədim dövrlərə şamil edilməsini məqbul saymışdır. Halbuki, özünün də qeyd etdiyi kimi, daş dövründə ibtidai icmalar bir-birindən təcrid edilmiş halda yaşamışlar. Bu faktı təsdiq edən çoxlu sayda konkret arxeoloji materiallar vardır (3, s.206). Həmin arxeoloji materiallardan məlum olur ki, neolit inqilabına qədər ibtidai icmalar arasındakı əlaqələr təsadüfi və epizodik səciyyə daşımışdır. Belə olan halda daş dövründəki insanların vahid sistem halında öyrənilməsi nə dərəcədə doğrudur? Axı o dövrdə sistemin elementləri arasında qarşılıqlı təsir və əlaqə yox dərəcəsində olmuşdur. Nəinki neolit, hətta ilk sivilizasiyalar dövründə belə, yəni yazılı tarixin başlanğıc dövründə mövcud lokal sosiomədəni supersistemlər arasındakı əlaqələr təsadüfi xarakter daşımış (məs. Çin və Yaxın Şərq) və bəzi hallarda heç baş tutmamışdır (Avroasiya və Mezoamerika sivilizasiyaları). Bu barədə görkəmli politoloq S.Hantinqtonun məlum əsərində konkret şəkildə məlumat verilmişdir (9, s.59-62).

Zənnimizcə, Kapitsanın nəzərdən qaçırdığı daha bir mühüm məqam "bəşəriyyət" anlayışının məzmunu ilə bağlıdır. Bəşəriyyət dedikdə, vahid bioloji növ, yəni Homo sapiens və ya neoantropdan ibarət insanlar toplusu nəzərdə tutulur. Bu barədə Kapitsa özü də konkret və doğru bilgilər verir (5, s.215). Sonrakı mühakimələrində Kapitsa bəşəriyyətin artım dinamikasını əks etdirən riyazi düsturların çıxarılmasına cəhd göstərir, lakin, bununla kifayətlənmir. O, daha sonra həmin düsturlardan istifadə edərək, antropogenezin bütün mərhələlərində yaşamış insankimilərin, yəni hominidlərin də əhali sayını müəyyən etməyə çalışır. Bu isə, zənnimizcə, metodik baxımdan doğru yanaşma hesab edilə bilməz. Məsələ burasındadır ki, neoantropun erkən inkişaf dövrlərinə xas həyat tərzini canlandırmaq üçün, o cümlədən ibtidai icmaların sayını müəyyən etmək üçün arxeoloji materiallarla yanaşı etnoqrafik tədqiqatlardan da geniş şəkildə istifadə edilir. Lakin, o da məlumdur ki, neoantropdan başqa hominidlər nəslindən olan digər bioloji növlərin nümayəndələri artıq çoxdandır yer üzündə yaşamırlar. Onların son nümayəndələri (məs., neandertallar) artıq 30 min il bundan əvvəl tarix səhnəsindən yox olmuşlar. Belə olan təqdirdə, nəinki Homo habilislərin, hətta neandertalların da sayını adekvat şəkildə üzə çıxarmaq imkan xaricindədir. Neandertalların icmalarında yaşamış əhali sayının orta göstəricisi yalnız məhdud miqdarda aşkara çıxarılmış arxeoloji materiallar əsasında müəyyən edilir. Bu zaman neandertalların yaşadıqları mağaralardakı və ya müxtəlif düşərgələrdəki orta əhali sayı təqribi şəkildə hesablanır (daha çox isə homo sapiensin təşkil olunduğu icmalardakı əhali sayına müvafiq olaraq). Biz isə bilirik ki, riyazi düsturlar yalnız dəqiq rəqəmlər olduğu təqdirdə adekvat nəticə verir və ilkin məlumatlardakı cüzi xəta hesablama sayəsində yanlış nəticələrin əldə edilməsinə yol açır. Bu yanlışlığın ortaya çıxması Kapitsanın əldə etdiyi nəticələrdə də özünü büruzə verir. Bu da təsadüfi deyil, çünki, Kapitsa tez-tez antropogenez ilə bəşəriyyət anlayışlarını eyniləşdirir. Bu xəta beş saylı cədvəlin adında da özünü aydın şəkildə büruzə verir. Cədvəlin adında bu sözləri oxuyuruq: "bəşəriyyətin inkişafı loqarifmik miqyasda" (5, s.244). Halbuki bu cədvəldə ifadə edilən əhali sayının inkişaf dinamikası bəşəriyyəti deyil, antropogenez prosesini nəzərdə tutur. Yəqin bu səbəbdəndir ki, cədvəldə göstərilən məlumatlar həqiqəti olduğu kimi əks etdirə bilmir, çünki bəşəriyyətin artım

dinamikasını əks etdirən riyazi düsturlar metodik baxımdan yanlış olaraq antropogenezin digər mərhələlərinə də şamil edilir. Məsələn, 5 saylı cədvəldə göstərilir ki, mezolit dövrü 29 min il bundan əvvəl başlamışdır və 20 min il davam etmişdir. Halbuki arxeologiya sahəsinə dair sanballı mənbələrdən məlum olduğu kimi, mezolit dövrü 12 min il bundan əvvəl başlamışdır (7, s.172) və müxtəlif regionlardan asılı olaraq fərqli zamanlarda başa çatmışdır. O cümlədən neolit dövrünün başlanğıc tarixi düzgün müəyyən edilsə də (9 min il bundan öncə), onun davam etməsi müddəti 7 min ilə bərabər tutulmuşdur ki, bu da arxeoloji materiallara uyğun gəlmir. Belə ki, neolit dövrünün davam etməsi müddəti müxtəlif regionlarda təqribən üç-dörd min ilə bərabər bir dövrü əhatə etmişdir. Eynilə, mezolit həyat tərzi müxtəlif regionlarda fərqli zamanlarda təzahür etsə də, onun davam etməsi müddəti həmin bölgələrin hər birində 3-4 min ildən artıq olmamışdır (4, s.255; 6, s.106, s.132, 154). Bir sözlə, Kapitsanın istifadə etdiyi riyazi düsturlar yalnız homo sapiensin və ya neoantropun əhali sayına, yəni bəşəriyyətin artım dinamikasının mərhələli şəkildə müəyyən edilməsinə adekvat şəkildə şamil oluna bilər. Bu isə faktiki olaraq yaxın 40 min illik bir dövrü əhatə edir. Riyazi düsturların daha dəqiq işləməsi üçün isə yalnız neolit dövründən başlayaraq, yəni 9 min illik bir müddəti nəzərə alıb əhali sayının artım dinamikasını böyük xətalara yol vermədən müəyyən etmək olar. Öz riyazi hesablamalarında məhz belə bir doğru yanaşmadan irəli gələn tanınmış alim isə adını yuxarıda qeyd etdiyimiz Vişnevskiy olmuşdur.

Əhali artımı ilə bağlı Vişnevskinin yanaşması doğru olaraq yalnız homo sapiensin yaşadığı müddəti nəzərdə tutur və bəşəriyyətin inkişafındakı yaxın 40 min illik bir dövrü əhatə edir. Öz fundamental monoqrafiyasında Vişnevskiy bir sıra mühüm anlayışları elmi dövriyyəyə daxil edir ki, onlardan *demoqrafik sistem* anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vişynevskiy haqlı olaraq demoqrafik sistemi cəmiyyətin alt sistemi kimi qəbul edir və onun digər alt sistemləri ilə (iqtisadi, sosial və b.) qarşılıqlı əlaqələrini hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirir (2, s.8-9). Vişnevskiy göstərir ki demoqrafik sistem dedikdə yalnız insanların cəmi deyil, həm də onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər nəzərdə tutulur. Daha sonra tanınmış alim "demokrafik homeostaz", "demoqrafik məhdudiyyət" və digər mühüm anlayışları tədqiqat prosesinə cəlb edərək, əhali artımının tarixi tiplərini müəyyənləşdirməyə nail olur. Vişnevskiy göstərir ki, əhali artımının tarixən üç əsas tipini ayırd etmək mümkündür. Onlardan birincisini *arxetip,* ikincisini *ənənəvi* və üçüncüsünü *rasional* və ya *müasir* adlandıran müəllif ardıcıl şəkildə hər üç tipin fərqləndirici xüsusiyyətlərini açmağa müvəffəq olur. Vişnevskiy göstərməyə çalışır ki, bir tipdən digərinə keçid zamanı əhali artımı sıçrayışla baş verir. Bu cür keçidi Vişnevskiy öz sələflərinin müəyyənləşdirdiyi kimi demoqrafik inqilab kimi dəyərləndirir. Demoqrafik inqilabın baş verməsindən bir müddət sonra əhali artımında müəyyən qədər stabilişmə meylləri özünü büruzə verir. Vişnevskiy onu da qeyd edir ki, əhali artımının kəskin xarakter alması müxtəlif regionlarda fərqli zamanlarda mümkün olmuşdur.

Demoqrafik inqilaba həsr edilmiş xüsusi monoqrafiyasında Vişnevskiy bildirir ki, birinci demoqrafik inqilab neolit dövründə baş vermişdir (1, s.29) və insanların mənimsəmə təsərrüfatından qidanın istehsal edilməsi təsərrüfatına keçidi prosesi ilə bağlı olmuşdur (2, s.55). Vişnevskiy göstərir ki, arxetip mərhələsində insanların yaşadığı ərazinin sahəsinə görə sıxlığı çox aşağı olmuşdur, yəni hər yüz kv. kilometrə təqribən 3-4 nəfər adam düşmüşdür. İbtidai icmaların əhali sayı müəyyən dərəcədə xarici mühütün təsirindən asılı olsa da (müxtəlif səbəblərdən uşaq ölümünün yüksək faizlə ölçülməsi), əsas etribarilə sosial amillər vasitəsilə nizamlanmışdır (müxtəlif tabular, nigah əlaqələrinin nizamlanması, uşaqların öldürülməsi və s.) (2, s.53). Yalnız birinci demoqrafik inqilabdan sonra, yəni əkinçiliyin aparıcı təsərrüfat sahəsi olması nəticəsində dünya əhalisinin sayı bir neçə dəfə artmışdır. Vişnevskiy hesab edir ki, əhali artımının baş verməsi həm də ailə institutunun cəmiyyət həyatında bərqərar olması hadisəsi ilə bağlı olmuşdur (2, s.57-58). Əhali artımının ənənəvi tipinin bərqərar olduğu dövrlərdə (bu mərhələ quldarlıq və feodalizm cəmiyyətləri ilə əlaqədardır) aqrar təsərrüfat hökm sürmüşdür. Nəhayət, kapitalist istehsal üsulunun meydana çıxması ilə ikinci demoqrafik inqilabın baş verməsi mümkün olmuşdur (2,

s.61). Vişnevskiy bildirir ki, ənənəvi tipin dağılması yalnız o halda mümkün ola bilərdi ki, insanlar torpağa təhkimçilik sistemindən azad olsunlar. Bu şəraitin yaranması isə kapitalist istehsal münasibətlərinin cəmiyyətdə bərqərar olması ilə reallaşmışdır. Vişnevskiy göstərir ki, əgər birinci demoqrafik inqilabın baş verməsi ilk növbədə əhalinin orta ölüm yaşının artması ilə bağlı olmuşdursa, ikinci demoqrafik inqilabın təzahür etməsi isə daha çox uşaq ölümü hallarının xeyli aşağı düşməsi səbəbi ilə şərtlənmişdir (1, s.192-193).

Yuxarıdakı fikirləri nəzərə alıb bir daha belə qənaətə gəlmək olar ki, Kapitsanın əhalinin artım dinamikasını əks etdirən riyazi modelləri yalnız mənsub olduğumuz bəşəriyyətin tarixi inkişafına şamil edildiyi təqdirdə daha adekvat cavabların əldə edilməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Kapitsanın tədqiqatında olduqca dəyərli ideyalar da vardır ki, onlardan biri də tarixi prosesin gedişində sinxron hadisələrin qeydə alınması məsələsi ilə bağlıdır (5, s.277). Qeyd etmək yerinə düşər ki, tərəfimizdən irəli sürülən bəşəriyyətin intellektual inkişafının yaş dövrləşdirilməsi hipotezasının mühüm məqamlarını əks etdirən tədqiqat işində də tarixi prosesdə məhz sinxronluq prinsipinin özünü büruzə verməsi xüsusi olaraq göstərilmişdir (10).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Вишневский А.Г. Демографическая революция, М., «Статистика», 1976, 240 с.
2. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее, М., «Финансы и Статистика», 1982, 287 с.
3. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины (под ред. академика Ю.В.Бромлея), М., Наука», 1986, 574 с.
4. Кабо В.П. Первобытная доземледельческая община, М., «Наука», 1986, 304 с.
5. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего, М., «Эдиториал УРСС», 2001, 288 с.
6. Мезолит СССР. М., «Наука», 1989, 352 с.
7. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы, М., «Наука», 1973, 356 с.
8. Философский словарь, М., «Политиздат», 1986, 590 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, М., «Аст», 2006, 571с.
10. Hacıyev R.S. İntellektual inkişafın yaş dövrləşdirilməsinə dair //Dirçəliş - XXI əsr jurnalı (noyabr), Bakı, 2005, s.164-170.

Ровшан ГАДЖИЕВ

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы глобальной демографической проблемы. В частности, исследуются такие важные вопросы как проблема демографических революций, понятие исторического типа воспроизводства населения, а также новая теория по изучению динамики демографического развития, в которой применяется синергетический подход. В этой связи в статье рассматриваются оригинальные воззрения таких известных ученых как С.П.Капица, А.Г.Вишневский и других по изучаемой проблеме. В то же время в статье уделяется внимание критическому

разбору некоторых идей, выдвигаемых со стороны известного русского ученого С.П.Капицы.

Rovshan HACIYEV

ABOUT SOME ASPECTS OF DEMOGRAPHIC PROBLEM

Summary

Some points of global demographic problems are considered in the article. In particular, there have been investigated such serious matters as the problems of demographic revolutions, the meaning of historical type of population's reproduction and a new theory for studying the dynamics of demographic development to which synergetic approach is applied. In this connection, some original points of view of such well-known scientists as A.G.Vishnevskij, S.P.Capitsa and others are considered. At the same time, there is paid attention to the critical analysis of some ideas put forward by S.P.Capitsa.

Elsevər SƏMƏDOV
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
"Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi problemləri"
şöbəsinin əməkdaşı, f.d.

XRISTIAN ICTIMAI FIKIR TARIXINDƏ FUNDAMENTALIZM: MAHIYYƏTI, IDEYA-SIYASI ISTIQAMƏTLƏRI*

Fundamentalizmi daha çox xristian protestanlığı ilə əlaqələndirə bilərik. Çünki bu termini əsaslı şəkildə ilk dəfə 1910-1920-ci illərdə ABŞ-da yaşayan yevangelist pedaqoq Reuben Archer Torrey redaktorluğu altında nəşr edilən on iki cildli *"The fundamentals: Testimony to the truth"* (Fundamentalizm: Təmələ qayıdış) adlı kitabda istifadə edilmişdir. Protestantlığın əsaslarının müəyyənləşdirildiyi bu kitabda, "fundamentalism" termini, eyni zamanda xristianlığın da təməlini ortaya qoyur.[1] Bu kitabda İncilin orijinal nüsxələrinin hətta sonrakı İncil versiyalarının və tanrı kəlamının yenidən yorumlanması ilə formalaşan dini qaydaların, xristianlığın əsasını pozduğunu açıq bir şəkildə qeyd edərək, fundamentalizmin əsas mənasını müəyyənləşdirmişdir. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində elmi analiz və modernizm ətrafında gərgin mübahisələr baş vermişdir. Formalaşan bu mühitdə fundamentalizm, modernizimdən irəli gələn qorxu hissinin və dünyəviliyə (sekulyarizm) olan etirazın əksi kimi ortaya çıxmışdır. Fundamentalizm ilk olaraq Katolozmə, tarixi-tənqidi düşüncəyə, modern fəlsəfəyə, sosializmə, ateizmə, dünyəviliyə, Darvinizmə və liberal teologiyaya qarşı düşüncələr irəli sürmüşdür.[2]

Beləliklə, Amerkalı protestan xristianlar, 1919-cu ildə Dünya Fundamentalist Xristian Birliyini (World's Christian Association) qurdular. Dünya Xristian Birliyinin ana hədəfi, tərtib etdikləri təlimlərin kilsə nəzarətində həyata keçirə bilmələri dururdu.

Kapitalist sənayeləşmə, çox böyük köç dalğaları, urbanizasiya, təbiət elimlərindəki inkişaf və yeni texnoloji imkanlar, xüsusəndə "Təkamül nəzəriyyəsi" insan-Tanrı, insan-kainat modelinin Müqəddəs kitab təsvirini tamamilə dəyişdirmişdir. Ortaya çıxan bu dəyişməni protestan elitasının böyük bir qismi qəbul edirdi. Cünkü, protestan elitasi bu dəyişmə nəticəsində sürətli bir inkişafın təzahürünü müşahidə edirdilər. Bu protestantların düşüncəsinə görə, tanrının təkrar yer üzünə gəlişinin gerçəkləşməsi imkansız kimi görünür. Ona görə də, onlara bəhs edilən İsa Məsihin dünyaya ikinci zühuru və qurtarıcı misyası əslində çox öncələr reallaşmışdır. Bu düşüncə sadəcə modernist protestanlara aid deyil, əksinə əsrlər öncə yaşamış kilsə atalarından Avqustin (350-430) tərəfindən də teolojik olraq rədd edilmişdir. Ona görə də, İsa Məsihin ikinci zühuru fiziki deyil, mənəvi bir hadisə kimi qəbul edilmişdir. İsanın zühuru zamanında qurulacaq Tanrı hökümranlığı isə kilsənin yer üzündə hökümranlığının bir simgəsidir. Bu isə bir mənalı qarşılanmamış, müxtəlif fikir və düşüncələrin ortya çıxmasına səbəb olmuşdur[3]. Buna müqabil dini dəyərlərin kölgədə qalması qorxusu ilə yola çıxan digər protestan elita isə bu dəyərləri qoruma adına fundamentalist hərəkatlar altında öz mücadilələrini həyata keçirirdilər.

Ancaq fundamentalizm zamanla Protestanlıq çərçivəsindən çıxmış ümumi teoloji məna daşımışdır. Hətta tarixi daha da qədimlərə gedən, amma bu gün daha açıq bir şəkildə görülən fundamentalist hərəkətlər özünü, daha çox dini dünya görüşünə söykənən siyasi proseslərin təməlində göstərir.

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru S.Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

[1] Friedrich Wilhelm Graf. "Protestan Köktenciliyi və Liberal Hukuk Devleti", Coşkun San (der.). I Baskı, Ankara, Türk-Alman Kültür İşləri Yayınları, 1996. s.29.

[2] Friedrich Wilhelm Graf, eyni adli əsərdə, s.30.

[3] Elsevər Səmədov. Esxatologiya:mif və reallıq, Nurlar, Bakı, 2009, s.21.

Bu yanaşma tərzi əsasən xristian protestanlığında müşahidə olunsa da, digər dini hərəkatlərdə, cərəyanlarda, məzhəblərdə hətta dünyəvi demokratik dövlət kimi görünən, amma özünə görə fundamentalist dini təməllərə söykənən quruluşlarda da görmək mümkündür.

Xristian fundamentalizminin formalaşmasında esxatoloji inanclar müstəsna rol oynadığını qeyd etmişdik. Günümüzdə bu prosesi daha çox Amerika və İsraildə bir çox dini-siyasi cərəyanlar Müqəddəs Kitabların işığında esxatoloji inancları uğrunda öz qədərləri kimi insanlığın qədərini də ona bağlayırlar. Bu cərəyanların və qrupların ən əsasları, siyasi sahədə xristian sağçılar, dini ədəbiyyatda Fundamentalistlər, Yevangelistlər (israrlı İncil missionerləri), dini-siyasi sahədə Xristian Sionistlər, Millenarianlistlər (ilk günahdan sonra islah olanlar), Millennialistlər (min ilçilər) və ən önəmlisi Dispensationalistlər (mərhələli dini hakimiyyətçilər) olaraq tanınırlar. Ayrıca, Millenarianist olaraq adlandırılan bir çox qruplar da mövcuddur. Onlardan bəziləri bunlardır: Brahma Kumaris World Spiritual University (Brahma Kumaris dünya mənəviyyat universiteti), Rasta, Fifith Monarchy Men (beşinci monarxiya adamları), Playmouth Brethen (Playmoz qardaşları) və s.[1]

Garace Hallselin "Tanrını qiyamətə məcbur etmək" (Forcing God`s hand) adlı əsəri günümüzün Qərb dünyasında olduqca geniş vüsət tapmış İsa Məsihin ikinci zühurunun gözlənişi və zühuru tezləşdirmək məqsədi ilə bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət və şiddətdən bəhs edilməkdədir. Müəllif ABŞ mərkəzli Xristian fundamentalist cərəyanları, dünyanın son zamanı (axırzaman) olduğunu düşüncəsi ilə, içində yaşadığımız dövrdə İsa Məshin yer üzünə zühurundan öncə həyata keçməsini gözlədikləri hadisələr və bu hadisələrin tez bir zamanda baş verməsi məqsədilə həyata keçirdikləri fəaliyyətlərdən bəhs etməkdədir. Ayrıca, əsər xristian cərəyanları ilə Yəhudi fundamentalizmi arasındakı əlaqəni və cərəyanların, başda ABŞ olmaq üzrə Qərb ölkələrinin siyası quruluşları və siyasətləri üzərindəki təsirləri də göstərmişdir[2].

Bu hadisələri əslində son iki əsrin vaqiəsi kimi deyil, kökləri daha qədimlərə gedən sosial-siyasi hadisələrə bağlamaq lazımdır. Xristian-Qərb dünyasının Yaxın Şərqə təşkil etdikləri səlib yürüşlərini fundamentalist hərəkət olaraq qiymətləndirmək mümkündür. Müqəddəs torpaqların müsəlmanlardan azad edilməsi ikiyüz ilə yaxın zamanı əhatə edir. Bu dövr ərzində Xristian-Qərb dünyası əslində dini inançlarının gərəyi kimi görünən müqəddəs torpaqların müsəlmanlardan azad edilməsi, problemin əsas məğzi deyil, Şərqin maddi-mənəvi dəyərlərini mənimsəmək, qaranlıq dövrlərini yaşayan Qərbin sönmüş çırağını yenidən yandırmaq idi. Məhz, Qərb dünyası bu hadisələrin nəticəsi olaraq istədiklərinə nail ola bildilər. Müsəlmanlara vurulan bu zərbələr, islam dünyasının zəifləməsinə səbəb olan hadisələrdən biri oldu. Əlbəttə ki, bu İslam dünyasının inkişafdan geri qalmasının əsas səbəbi deyildi. Burda bir çox səbəblər vardır. Bu səbəblərin ən başında düşüncənin önünü qapanması məsələsi gəlirdi. Sufi dini-dünya görüşünün hakim olması, təriqətlərin ortaya çıxması, dövlət içində dövlət, müsəlmanların böyük əksəriyyətini yəni sünnülərdə ictihad qapılarının bağlanılması kimi məsələlər bu geriliyə səbəb oldu. Bu məsələlərin İslam sivilizasiyasının zəifləməsinə nə kimi təsiri ola bilər? Belə bir sual bizi düşündürməyə bilməz. Ona görə də, bilməmiz lazımdır ki, düşüncə hər şeyin təməli və əsasıdır. Sivilizasiyaları sivilizasiya edən məhz düşüncədir. Düşüncə adi bir təfəkkür növü deyildir. Düşüncə bir sistem, bir paradiqmadır. Xristian sivilizasiyasi=Xristian düşüncəsi, İslam sivilizasiyasi=İslam düşüncəsi kimi. Bir mədəniyyətdə özünə aid düşüncə sistemi yoxdursa, demək o sivilizasiya səviyyəsinə yüksələ bilməz. Xristian-Qərb düşüncəsi mövcud idi. Ancaq xristian sxolastisizmi altında əzilib yox olmaq üzərə idi. Kilsə hər seyə hakim, insanların yerinə ancaq kilsə düşünə və qərar verə bilərdi. Aristotel, Platon kimi klasik yunan filosofları insanlara unutdurulmuş, onların ölməz irslərini tədqiq etmək qadağan edilmişdir. Hətta incili belə, öz dillərində oxumağa icazə verməyən

[1] Ali Ünal. **Kiyamet Savaşçıları.Yeni Ümit**, Dini ilimler və kültür dərgisi, sayı 18, 2007, s.51.
[2] Grace Hallsell. **Tanrıyı Kıyamete Zorlamak**; çev. Mustafa Acar-Hüsnü Özmen; Kim Yayınları, 2002, s.159.

kilsə ataları, latın dilindən öz mənafelərinə xidmət edəcək bir tərzdə oxuyaraq insanlara təlqin edirdilər. Məhz səlib yürüşləri də insanlara yanlış təlqin edilərək həyata keçirilmişdir. Kilsə ataları öz hegamonyalarını möhkəmləndirmək və qorumaq naminə İsa Məsihin ikinci gəlişini tezləşdirmək üçün müqəddəs torpaqların kafirlərdən (yəni müsəlmanlardan) xilas edilməsini avam xalqa aşılayaraq, bu hadisələri tarixin yaddaşına qeyd etmişlər. Xristian-Qərb dünyası özlərini yenidən tapmalarına görə yenədə müsəlmanlara minnatdar olmalıdırlar. Çünkü, belə olmasaydı kilsənin zülmət doğuran gələcəyindən qurtulmaları mümkün olmayacaqdır. İslam mədəniyyətini yetişdirdiyi dünya dühaları İbn Sina, İbn Rüşd vasitəsi ilə öz əcdadları saydıqları Aristoteli tanıdılar. Aristotelin miras kimi qoyduğu sistem üzərinə gələcəklərini inşa etdilər. Bu sistem hansı ki, onları düşünməyi öyrətdi. Bu düşünmə isə özlüyündə yeniliyi, dövlət quruculuğunu, pozetivizmi gətirdi. Martin Luter kimi reformistlər ortaya çıxdı. Bu isə özlüyündə yeni bir dövrün başlanğıcı idi. Fundamentalizmin ikinci cəbhəsi məhz Martin Luterlə başladı. Martin Luter kilsəyə, kilsə hegamonyasına, diktatorluğuna qarşı gəlsə də, Şərqə xüsusən də, müsəlmanlara qarşı fərqli möve tutmayaraq, atalarının qəsibkarlıq ideyalarını, sömürgəçilik istiqamətində inkişaf etdirdi. Şərq-Qərb, Xristian-İslam qarşı durması səngimədi, əksinə daha da şiddətləndi. Hətta, Martin Luter bir az da irəli gedərək, İsa Məsihin zühurunun reallaşmasını müsəlmanların yox edilməsinə, xüsusən də Türklərin yer üzündən silinməsinə bağladı[1].

Pozetifizmin inkişafı bərabərində texnalogiyanı da gətirdi. Beləliklə, Qərbdə yeni modern dövür başladı. Bu dövürdə təzad kimi görünən din və pozetifizm qarşı durması Protestan xristianlığının yeni müstəvidə inkişaf edən dini-fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasına mane olmadı. Vatikana, kilsə hegamoniyasına qarşı çıxan luterçilər özlərinin radikal, mühavizəkar protestan dini dünyagörüşlərini köklərinə bağlı, amma yeni müstəvidə formalaşdıra bildilər. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, bütün dövürlərdə olduğu kimi məqsəd və mövqe eyni olaraq qalırdı. Şərq-Qərb, Xristian-İslam qarşıdurması. Bu qaçınılmaz bir reallıqdır. Çünkü, gələcək həmişə keçmiş üzərinə inşa edilir. Heçbir şey özlüyündən var olmur. Hər məxluqun bir xaliqi vardır. Mədəniyyətlərin, düşüncələrin və sivilizasiyalarında ortaya çıxmasına da bu aspektdən yanaşmaq lazımdır.

Tarixi faktlar əslində heçbir zaman unudulmur. Sadəcə, əlaqələr milli və dövlətçilik mənafelərinə uyğun təşkil edilir. Mənafelər kəsişdikdə tarixi faktlarda nəzərə alınır. Hər şey yenidən nəzərdən keçirilir. Şərq-Qərb, Xristian-İslam münasibətlərinə də bu aspektdən yanaşmaq lazımdır. Bugün aktual problemlerden biri de mədəniyyətlərarası dialoq və bu istiqamətdə inkişaf etdirilən, hətta mədəniyyətlərarası dialoqa paralel dinlərarası dialoq problemi gündəmi tutmaqdadır. Bu problemə müxtəlif yanaşmaların olması, bu problemin bir mənalı qarşılanmamasının göstərcisidir. Bəziləri hecbir dialoqun mümkün olmamasından, bəziləri mümkünlüyündən bəhs edir. Hər iki tərəfin mövqeyindən çıxış edərək deyə bilərək ki, dinlərarası dialoq haqqında hər hansı bir fikirə sahib olmaq üçün mütləq, tarixi faktlara, dinlərin spesifik xüsusiyyətlərinə, təməl dini ehkamlarına, bu dinlərin digər dinlərə olan münasibətlərini bilmək lazımdır. O zaman dialoq haqqında nə isə söz haqqına sahib ola bilərik. 2009-cu ilin may ayında Milli Kitabxanada Mədəniyyət və Turizim Nazirliyinin təşkil etdiyi "Mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq" adlı dəyirmi masada iştirak edən Azərbaycanda yevangelist dini camaatının rəhbəri çıxışında bu məsələyə xristian mövqeyindən çıxış edərək problemə açıqlıq gətirmişdir. Yevangelist dini camaatının rəhbərinin məruzəsindən belə qənaətə gəlmək olar: "Xristian və İslam mədəniyyətləri və dinləri olduqları kimi öz dəyərlərinə bağlı olaraq qalacaqdır. Bunlar arasında hər hansı bir yaxınlaşmadan, uzlaşmadan söz gedə bilməz. Xüsusən də, dinlərarası dialoqdan.

[1] John Norton Lougborough. **Entstehung und Forschritt der Siebenten-Tags-Adventisten**, Kansas, 1896, s.13.

Sadəcə hər iki mədəniyyət arasında körpü qurmaq olar. Bu qədər". Fundamentalist dini cərəyan rəhbəri öz mövgelərini bu şəkildə ortaya qoyaraq, dinlərarası dialoqun absurd bir anlayış olduğunu bildirdi. Bu fikiri, xristian din mənsubları dəfələrlə müsəlmanlara mesaj kimi göndərsələr də, bəzi müsəlman dövlət və təşkilatlatlar, hətta təriqət liderləri yenə də dinlərarası dialoq deyə tuturmuşlar. Dinlərarası dialoqun hədəfini göstərməyə çalışsaq konkret bir nəticəyə gələ bilmirik. Çünkü, münasibətlər qarşılıqlı əlaqələr üzərə qurulur. Tək tərəfli əlaqələrdən söz belə etmək mümkün deyil. Münasibətlər dəyərlərə hörmət və ehtiramdan irəli gəlir. Xristian və İslam mədəniyyətləri arasında bu cür münasibətlərdən hələki bəhs etmək mümkün deyil. Karikatura və 11 sentyabr hadisələri bunun bariz sübutudur. Bu Hantiqtonun ifadəsi ilə desək, mədəniyyətlərin toqquşmasıdır.

Tarixin dərinliklərindən irəli gələn Şərq-Qərb qarşı durması və bu istiqamətdə inkişaf etdirilən tendesiyalar, fundamentalist xristianlarlar tərəfindən müdafiə edilir. Məhz Qərbdə işıqlandırılan karikatutra hadisəsi xristian fundamentalistlərin növbəti bir həmləsi idi. Hansı ki, bu hadisə bütün İslam dünyasını ayağa qaldırdı. Yeri gəlmişkən, bu hadisə əslində İslam dünyasına zərbədən çox bir mesaj oldu. Bu hadisələrdən sonra İslam dünyası öz dini dəyərlərinə sahib çıxmalı olduqlarını qismən də olsa dərk etdi. Xristian fundamentalistlərinin pravakasiya döğuran növbəti həmlələri yenə də gözlənilir. Çünkü, bu xristian fundamentalist dini cərəyanlarının əsas misyalarıdır. Bu onların dini inançlarından irəli gələn həmlələrdir.

Xristian fundamentalist dini cərəyanları daha yaxından və təfəruatlı tanımaq üçün onları ayrı-ayrı ələ alaraq araşdırmaq vacibdir.

Yevangelistlər

Müxtəlif protestan qrupları özündə birləşdirən yevangelizim, yunanca müjdə və həqiqət mənasını verən *evangelion* sözündən əmələ gəlmişdir. Yevangelizm müqəddəs kitaba yönəlmək mənasını da ifadə edir. İlk dəfə Martin Luter qurduğu evanjelik kilsə hərəkəti üçün istifadə etmişdir. Bu gün Almanyada hələ də luteryan kilsələr üçün yevanjelik kilsə termini istifadə edilməkdədir. Bu gün isə yevangelizm, Amerikadakı xristian ictimaiətinin tutucu qanadını təşkil etməkdədir[1].

Yevangelistlər yəhudiləri çox sevər, müsəlmanlar isə onların düşmanıdır. Vəəd edilmiş torpaqlar uğrunda mücadilə edən qrupları da mövcuddur. Yəhudilərin tanrı tərəfindən "seçilmiş xalq" olduğuna inanır və yəhudilərin müqəddəs torpaqlarda quracaqları hakimiyyət və bu yolla əldə edəcəkləri dünya hegamoniyaya inanan yevangelistlər bu istiqamətdə onlara yaxından yardım edirlər. Çünkü bu yolla öz qurtuluşlarını qaranti altına aldıqlarına inanırlar. Yevangelistlərin yəhudilərlə əlaqələri olduqça böyükdür.

Yevangelizm, protestanlığın radikal bir təriqətidir. "Dünyada tək din xristianlıqdır, digərləri isə aradan qaldırılmalıdır" deyən yevangelistlər bu istiqamətdə radikal misyalarını tarixən həyata keçirmiş, bu gün də bu misyanı davam etdirməkdədirlər. Yevangelizm, protestan xristianlıq və siyonist yəhudiliyin sintezindən ortaya çıxan radikal dini hərəkatın təşkilatlanmış halıdır. Dünyada nüfuzları 400 milyondan çoxdur. Amerikanın 30%-i protestanlığın bu qoluna mənsubdurlar.

Dünyanın sonunu tezləşdirmək istəyən yevangelistlər, dünyanın sonunun gəlməsinə yaxın məsih dünyaya geri gələcək və ona inananları cənnətə qəbul edəcəyinə inanırlar. Bu istiqamətdə öz dini fəlsəfələrini formalaşdırmışlar. Bu gün isə yevangelizm, xristianlığı dünyaya yaymaq üçün sekulyar dünyaya höküm edən böyük bir missyonerlik fəaliyyətidir. Bir protestan təriqəti olmaqla birlikdə günümüzdə daha çox xristian siyonizmi doktirinni izləyən cərəyandır.

Yevangelizmin daha kökə bağlı, daha siyasi şəkli olan Yevangelicalizmin (İsrail İncil Missyonerliyi) tarixini XVI əsrdəki Protestan reform hərəkatına qədər götürə bilərik. Luter

[1] Ali Ünal. **Kiyamet Savasçıları,** Yeni Ümit, Dini ilimler və kültür dərgisi dərgisi, Ocak/mart/Nisan, 18 saylı, 2007, s.75.

kilisələri, Jhon Calvin və Huldrych Züingli kimi reformistlərin kilisələrindən fərqli olaraq Yevangelical kilisələr olaraq adlanırdılar. John Wesleyci XVIII əsrdə Yevangelical qrupun əsl mənbəyini təşkil etdi. XVIII əsrdə I Böyük Oyanma Amerikan dini həyatını yeni müstəvidə formalaşdırmağa başlamışdır. Bu əsrdə hətta Metodist dini təriqəti də meydana çıxmışdır. Bu hərəkat başlanğıçda fərdi hidayət, şəxsi dindarlıq, incil araşdırmaları, hüquq əxlaqı, incilin təlimlərini təbliğ etmə və bu mövzuda iş birliyi üzərindibə durmadan ibarətdir.

Dispensationalistlər (müddətli dini hakimiyyətçilər)

Xristian siyonistlər, periyodik dini hakimiyyətçilər, yevangelistlər, fundamentalistlər olsun, xüsusilə Amerikada dinə xüsusi önəm verən qrupların çoxu, Xristian siyonizmini və tarixin sonu mövzusunda dispensationalizm cərəyanına daxildirlər. Amerikada dispensationalistlər 70 milyondan çoxdur. Amerikadakı seçicilərin 15% təşkil edir. Dispensationalistlər, başlanğıçda anti-semit (yahudilərə qarşı) olan xristian fundamentalizminin necə xristian siyonizmi halına gəldiyinin iki izahından və ya bu tarixi hadisənin iki səbəbindən bir, dispensationalistçilik görüş, hətta inanç və cərəyanında yatmaqdadır[1].

XX əsrdəki Anglo-Amerikan ittifaqını mübahisə mövzusu halına gətirən "Conspiracy: A biblical View (Komplo: Müqəddəs kitaba əsaslanan bir görüş) kitabının müəllifi Gary North, bu mövzuda çox maraqlı analız ortaya qoymağa çalışır. Müddətli dini hakimiyyətçilər cərəyanı, bir millennialist (min ilçilik) cərəyandır. Təməldə Yəhudi düşüncəsidə də yer alan minilçilik, xristianlönıqla bərabər yeni bir yorum və önəm qazanmışdır. Xristian düşüncəsində minilçilik axirətdən öncə Məsihin yerüzünə enib bütün insanlığın hökümranı və onunla başlayaraq insanlığın min il səadət dövrünü yaşayacaqları inancıdır. Avqustindən etibarən Məsihin min illik hökümranlığı mənəviyyta aid bir məsələ olduğu düşüncələrdə yer almışdır. Ancaq son əsrlərdə, xüsusəndə Avropadan Amerikaya köçmə proseslərindən sonra bu hakimiyyətin sosial-siyasi sahəyi əhatə etmə düçüncəsi formalaşmağa başladı[2].

Min illik hökümranlıq mövzusunun yəhudilərlə olduqça yaxından əlaqəsi mövcuddur. İddialarını İncilin 1.Selaniklər 16-17 babına əsaslandıran Xristian siyonostlər, Müddətli dini hakimiyyətçi fundamentalistlərə görə Hz.İsa buludlar arasında gizlicə yerə enəcək, sadəcə ölü xristianları dirildəcək və bunun arxasınca həqiqi xristianlar ölümü dadmadan göyə qaldırılacaqlar. Oradanda cənnətə qəbul olunacaqlar. Böyük sevinc adlanan (müjdə) və "Hər kəs cənnətə girmək istəyər, amma heç kəs ölmək istəməz" [3]sloqanı ilə qeyd olunan bu hadisə, incilə dayandırılaraq bütün yəhudilərin İsrailə toplanması, üçdə ikisinin düşmənləri tərəfindən öldürülməsi, qalan üçdə birinin isə xristianlığı qəbul etmələrindən öncə həyata keçəcəyinə inanırlar. Müddətli dini hakimiyyətçilər (Dispensationalistlər) reallaşacağına inandıqları bu kəhanətlərin həyata keçməsi üçün Hitlerin yəhudilərə etdiklərinə səs çıxarmadılar. San Antonioda 19000 üzvü olan Cornerstone kilisəsindən Jhon Hagee 12000 rus yəhudisinin İsrailə köçmsinə kömək etdi. İsraildə xəstəxanalar və qocalar evləri üçün milyonlarla dollar vəsait ayırdı. Dispensationalistlər, ölümü yaşamadan bədənləriylə birlikdə Yəhudilər üçün 42 ay davam edəcəyini iddia etdikləri mövzu bəhis müsibətdən öncə göyə çəkiləcəklərinə inandıqlarından və əgər İsraillə birlikdə yəhudilərin üçdə ikisi özləri göyə çəkilmədən öncə ortadan qaldırılacaq olarsa bütün inanç və ümütləri boşa çıxmış olacağından nəyin bahasına olursa olsun İsrailin və Yəhudilərin qorunması gərəkdiyi düşüncəsindədirlər. Bu düşüncə ilə bu kimi təriqətlər bu istiqamətdə böyük işlərə imza atmaqdadırlar.

Armagedonla əlaqəli "The end of the age" (Zamanın sonu) adlı romanında Rat Robertson, "İshak Rabin öldürüldü, çünki Yaxın Şərqdə sülüh üçün çalışmaqla Tanrının iradəsinə qarşı

[1] http://www.defconamerica.org/meet-the-religious-right/tim-lahaye-end-times-theology.html
[2] www.publiceye.org/ifas/fw/9512/Armagedon.html
[3] Luka,21:2024 və Zəkəriyyə, 13:8-9.

davranmışdı.” Kim tanrının müqəddəs ölkəsini incidirsə və bü ölkədə olacaq bu hadisələrin həyata keçməsinə mane olursa təhlükəlidir. Fundamentalistlər, dünyada hər hansı bir islah hərəkatına, məsələ ekoloji mühitin qorunmasına qarşı çıxmaqdadırlar. Çünki, onların ən öndə olanlarında Tim La Hayında ifadə etdiyi kimi, çox yaxın zamanlarda təbii mühit tamamilə pozulacak, ekoloji fəsadlar ortaya çıxmağa başlayacaq. Beləliklə, Məsihin gəlişi və müjdə (böyük sevinc) bu pozulmuş təbiət və ekologiyada həyata keçmiş olacaq[1].

Xristian Sionistlər

Dini-siyasi təriqət xristian siyonistlər, mövzunun tədqiqatçılarına görə daha çox israilçidirlər. Garace Hallselin “Tanrını qiyamətə məcbur etmək” (Forcing God`s hand) adlı əsəri günümüzün Qərb dünyasında olduqca geniş vüsət tapmış İsa Məsihin ikinci zühurunun gözlənişi və zühuru tezləşdirmək məqsədi ilə bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət və şiddətdən bəhs edilməkdədir. Müəllif ABŞ mərkəzli Xristian fundamentalist cərəyanları, dünyanın son zamanı (axırzaman) olduğunu düşüncəsi ilə, içində yaşadığımız dövrdə İsa Məshin yer üzünə zühurundan öncə həyata keçməsini gözlədikləri hadisələr və bu hadisələrin tez bir zamanda baş verməsi məqsədilə həyata keçirdikləri fəaliyyətlərdən bəhs etməkdədir. Ayrıca, əsər xristian cərəyanları ilə Yəhudi fundamentalizmi arasındakı əlaqəni və cərəyanların, başda ABŞ olmaq üzrə Qərb ölkələrinin siyası quruluşları və siyasətləri üzərindəki təsirləri də göstərmişdir[2]. Garace Hallsel eyni adlı əsərdə Xristian sionizmini Amerikanın varlığını təhdid altına alır deyərək bu dəyərləndirmələri ortaya qoymağa çalışmışdır. Halsel deyir “Xristian sionistlər, İsrailin hər istəyinə yaşıl işıq yandırmalı və bunlar Amerika vətəndaşlarından gizli saxlanılmalıdır. İsrail yalan danışsada, soyğun etsədə, hətta cinayət etsədə haqlıdırlar. Çünki, bu tanrının istəyidir”. Xristian fundamentalistlərinin lideri Jerry Fallwell bu haqda deyir: “İnanıram ki, Tanrı Amerikanı müqəddəsləşdirmişdir; çünki Amerika yəhudiləri müqəddəs qəbul etməkdədir. Bu gələcəyini qaranti altına almaq istəyirsə, İsraili dəstəkləməyə davam etməlidir.”[3]

İsrailə olan bu dəstəyin səbəbi dispensationalist xristian fundamentalistlərin ölümü yaşamadan bedənləriylə göyə həşr olunmaları müjdəsi ilə bərabər, bir də tarixi, siyasi faktlardır. Bu tarixi və siyasi fakt Kolumbun Amerikanı kəşf etməsindən sonra Avropadan bu qitəyə köçənlərin çoxunun Yəhudi sevən olması idi. Bunun isə bir səbəbi vardı. O dövrdə Avropda yəhudilərə qarşı törədilən qətllərlə yanaşı yəhudiliklə yaxın əlaqəsi olduğuna inanılan Masonluğun Avropada, xüsusəndə İngiltərədə ziyalı zümrəsi və burjaziya arasında yayılmasına bağlı idi. Amerikaya yerləşən Avropalılar Yeni İsrail qurma qeyrəti çalışmaqda idilər. Michael Gillespie bu xüsusda belə yazır: “Roy H. May, Amerikan demokratik təcrübəsinin mənbəyini müqəddəs kitabdan alan torpaq hırsı və qətliam üzərinə oturduğunu bildirir. 1620-ci illərdə Massachusetts-ə ayaq basan Puritenlər, Yeni İsraili qurduqlarına inanırdılar. Həqiqətdə bütün müstəmləməçilik siyasətinin Tanrı tərəfindən istiqamətləndirildiyinə inanılırdı. İngilis müstəmləməçilik düşüncəsini formalaşdıran vəd edilmiş ölkə xayalı idi. Amerikaya gələnlər özlərini qədim ibranilərlə eyniləşdirir və Yeni Dünyayı Yeni Kənan olaraq görürdülər. Onlar özlərini yəhudilərdə olduğu kimi seçilmiş xalq olaraq görürdülər. Yeni İsraili qurmağa çağıran seçilmiş xalq olma imici, Amerikanın bütünləşdirici gücü halına gəlmişdir. Alden T. Vaughan, New England Frontier: Puritans and Indians 1620-1675 (Yeni İngiltərə sərhədləri: puritənlər ve hindular 1620–1675) adlı əsərində, Puritənlərin yerlilrə olan münasibətləri də yer almışdır. Alden T. Vaughan bu əsərdə hələ o dövürdən Yeni Dünya-Amerikanın qurulmasında da Yəhudi izlərinin görülməsini sübut edir[4].

---

[1] Ali Ünal, s.76.
[2] Grace Hallsell; 159
[3] Dwight Wilson, Armagedon Now, 1977; nakl: http://www.lewrockwell.com/orig/north7.html
[4] Dwight Wilson, Armagedon Now, 1977; nakl: http://www.lewrockwell.com/orig/north7.html

Yəhudilər, sionist xristian fundamentalistlərin inançlarını öz dini əqidələrindən uzaq tutaraq, Yəhudiyə xidmət etməklə israil oğullarından biri olmadıqlarını bildirərək, Yəhudi egoizmini həyata keçirməkdədirlər. Yəhudilər özlərini istər Amerikanı, istərsə bu gün Amerikada fəaliyyət göstərən dini-siyasi fundamentalist təriqətlən gizli qurucusu olaraq görürlər. Hələ Yəhudilərin XV-XVI əsrlərdən başlayan Yeni İsrail dövlətini qurma istəkləri, uzun mücadilənin və mübarizənin sonunda XX əsr reallığa çevrildi. Uzaqgörən siyasətlə, xristian din mənsublarının dini duyarlığından böyük məharətllə istifadə edən Yəhudilər müqəddəs kitabın, xüsusən də əhdi-ətiqin gücündən bəhrələnərək xristian qruplarını öz tərəflərinə çəkə bilmişlər. Əhdi-ətiqin həm yəhudilər, həm də xristianlar tərəfindən qəbul edilməsi bu siyasətlərini həyata keçirməkdə onlara kömək etmişdir.

Sinarxistlər (ortaq hegamoniyaçılar)

XIX əsr Qərb tarixi üçün olduqça önəmli bir dövrdür. Bu əsrdə bir yandan insan həyatının maddələşməsi və materialist cərəyanlar zirvəyə yüksəlməsi, digər tərəfdən həm buna reaksiya dini möfhümatı təmsil edən "mistisizmə" zəmin təşkil edən okulist və ezoterik cərəyanlar inkişaf etdirilmişdir. Ezoterik ənənələr üzərində dərin tədqiqatlar aparan Will Parfitt "The elements of the Kabalah" adlı əsərində Qərb mistik ənənəsinin Kabalada yattığını, Freud psixalogiyası daxil bütün modern psixolojinin də Kabalaya əsaslandığını qeyd etmişdir. Deyə bilərik ki, modern insana hökm edən "mistik materializm" və ya "materialist mistisizm" olmuşdur. Bu səbəblə istər yerin altına, istərsə üstünə hakim olmağı bacarmışlar. Günümüzdə gizli qrumlardan, təşkilatlardan sıx-sıx bəhs edilməkdədir. Bu gizli və müammalı təşkilatlardan və cərəyanlardan biri də XIX əsrdə ortaya çıxan Sinarxistlərdir (Synarchy). Anarxiyanın tərsi olan sinarxiya Webster's Dictionary "ortaq hegamoniya" olaraq tərif edilmişdir. Hələ XVIII əsrdə termin olaraq istifadə olunan sinarxiya, ezoterik bir axın olaraq Joseph Alexander Saint-Yves D`Alveydre (1824-1909) sistemləşmişdir. Kökləri tarixi Sion təriqət və təkkəsinə (Priory of Sion) gedən, Davud (Siyon) ulduzunu simvol kimi qəbul edən Martinist təriqətiylə də əlaqəsi olan Müqəddəs Şovalyeləridir. Saint-Yves, onları tarixin ən üst sinarxistləri olaraq dəyərləndirir[1].

Sinarxiya, totaletar bir idarə sistemini qəbul edir. Saint-Yves, dünyanı həqiqətdə yer altında Aqartha adını verdiyi və özləriylə telepati yoluyla əlaqə qurmanın mümkün olduğunu iddia etdiyi aydınlanmış ruhlar aləminin idarə etdiyini və bunların bir də hökümranı olduğunu bildirir. Yer üstünü isə gizli mistik və ezoterik elit aləm idarə etməlidir. Necəki, orta əsrlərdə Avropanı pərdə araxasında gizlı siyasi, ekonomik və dini həyatı kontrol altında idarə etməyi bacaran Şovalyelər idarə etmişdilərsə, bu gün də mahiyyət etibari ilə eyni misyanı həyata keçirən elit kadro idarə etməlidir.

Mövzunun tədqiqatçıları, sinarxiyanın Hitlerə qədər Avropada siyası sahədə təsirli olduğunu qeyd edirlər. Bu gün isə Xristian Sionistlərin təşkil etdiyi bir çox sərmayə təşkilatlarında bu siyasətin izləri görülməkdədir.

Millenarianlistlər və Millennialistlər

Millennialistlər təriqətlərin əksəriyyəti fundamentalist dini təriqətlərdir. Günümüzdə bu prosesi daha çox Amerika və İsraildə bir çox dini-siyasi cərəyanlar, Müqəddəs Kitabların işığında esxatoloji inancları uğrunda öz qədərləri kimi insanlığın qədərini də ona bağlayırlar. Bu cərəyanların və qrupların ən əsasları, siyasi sahədə xristian sağçılar, dini ədəbiyyatda Fundamentalistlər, Evangelistlər (israrlı İncil missionerləri), dini-siyasi sahədə Xristian Sionistlər, Millenarianlistlər (ilk günahdan sonra islah olanlar), Millennialistlər (min ilçilər) və ən önəmlisi Dispensationalistlər (mərhələli dini hakimiyyətçilər) olaraq tanınırlar. Ayrıca, Millenarianist

---

[1] http://en.wikipedia.org/wiki/Synarchism; http://en.wikipedia.org/wiki/Agartha; Encyclopedia Britanica 1911: http://www.crystalinks.com/archeometre.html

olaraq adlandırılan bir çox qruplar da mövcuddur. Onlardan bəziləri bunlardır: Brahma Kumaris World Spiritual University (Brahma Kumaris dünya mənəviyyat universiteti), Rasta, Fifith Monarchy Men (beşinci monarxiya adamları), Playmouth Brethen (Playmoz qardaşları) və s.[1]

Xristian (kilsə) cəmiyyətləri quruluş baxımından bir çox nöqtələrdə oxşarlıq sərgiləsə də qurtuluş doktrinası (soterioloji) və məbdə-məad (esxatoloji) mövzularında böyük fərqliliklər göstərirlər.[2] Bu baxımdan xristian düşüncəsində inanc ünsürü kimi qəbul edilən İsa Məsihin ikinci dəfə zühuru məsələsi, xüsusən Protestan xristianlarında müxtəlif Məsiyanist (Məsihçi) və Milenyanist (Minilçi) məzhəb və təriqətlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu məzhəb və təriqətlər müqəddəs mətnlərdə İsanın zühuru ilə əlaqəli ifadələri öz təlimlərində əsas tutaraq, bu inancı hər zaman yaşayışlarında öndə tutarlar. Bu cərəyanlar mövzuya fərqli aspektdən yanaşdıqları üçün bir-birindən ayrılırlar. Mövzuya müxtəlif aspektdən yanaşmaları səbəbindən ortaya çıxan cərəyanlar əsasən məsələyə müzakirə mövzusu olaraq baxırlar. Hətta *Milenium* yəni minillik hökmranlıq dövrünün nə zaman hayata keçəcəyi və ya hal-hazırda bu dövrün yaşandığını iddia edən tarixi Pre-Milenium, Pre-milenium, A-Milenium, Post-Milenium kimi cərəyanların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.[3]

Tarixi pre-milenium görüşünün ilk müdafiəçilərindən biri olan kilsə atalarından İreneus (115-200) dünyanın 6000 il davam edəcəyini söylədi. Onun fikrinə görə Tanrı dünyanı 6 gündə yaratdığı üçün dünya 6000 il davam edəcəkdir. Ancaq bu fikir günümüzdə qəbul edilməməkdədir.

Tarixi pre-mileniumçuların düşüncələrinə görə 6000 ilin sonuna yaxın dünyada hər şey öz məcrasından çıxaraq ən pis hala gələcəkdir. Bu vəziyyətin Məsihin missiyasının əksini həyata keçirən birinin gəlməsiylə ən kulminasiya nöqtəsinə gələcəyini və beləcə tarixin ən dəhşətli böhranının 7 il davam edəcəyini bildirirlər. Bu dəhşətin sonunda Məsihin fiziki olarak zühur edəcəyini mənimsəyirlər.

Məsih zühur etmədən öncə bu xəbər bütün insanlığa müjdə olaraq çatdırılacaq və bu müjdədən xəbərdar olan insanların çoxu iman gətirəcəklər. Hətta Məsih zühur edəndə çox sayda İsrail xalqı da ona iman edəcək. Beləcə, iman edən yəhudilər İsraildə toplanacaqlar.Hətta onların düşüncələrinə görə, Məsih zühur etdiyində ölmüş əzizlər də diriləcək, yaşayan əzizlər isə mükəmməl bir hala gələcəklər. Beləcə min il boyunca Məsih dünyada krallıq edəcəkdir. Bu min il ərzində pis əməl sahibləri, günahkarlar diriləcək və onların ən son məhkəmələri olacaqdır. Bir sözlə yeni həyat o andan etibarən başlayacaqdır.[4]

Ancaq tarixi pre-milenium ilə günümüzdəki pre-milenium arasında ciddi mənada fərq var. Pre-milenium mənbəyini müqədəss kitabın babından götürür. Bu fikir XIX əsrdə John Darby tərəfindən ortaya çıxmışdır. Vəhy 20:2-7 babında keçən min il hərfi mənada yəni İsanın gələcək hər hansı bir zamanda dünyada zühur edərək Yerusəlimdə hökmranlıq quraraq bu hökmranlığı min il davam etdirəcəyi düşüncəsidir. Bu minillikdən sonra sonsuzluğun başlanacağına inanırlar.

Digər bir fərq əsasən özünü Məsihin zühuru zamanı yəhudilərin tutacaqları mövqe xüsusundadır. Pre-mileniumçular Məsihin zühurundan əvvəl yəhudilərin hökmranlıq quracaqlarına, müqəddəs məbədlərini yenidən inşa edəcəklərinə və orada qurbanlar kəsiləcəyinə inanırlar. Bu fikir isə heç şübhəsiz yəhudi inancları ilə birbaşa əlaqəlidir. Yəni onların inanc doktrinasını əks etdirir.

Tarixi pre-mileniumçular isə bu mövqedən çıxış etməyərək, yəhudilərin Məsihə iman edəcəklərinə və Məsihin özünün müqəddəs olduğu üçün heç bir məbədə də ehtiyaç

[1] Ali Ünal, Ali Ünal. **Kiyamet Savaşçıları.Yeni Ümit**, Dini ilimler və kültür dərgisi, sayı 18, 2007, s.51.
[2] Joachim Wach**. Din sosyolojisi**, Çev: Ünver Günay. İstanbul, 1995, s.191.
[3] Bax: Robert G. Clouse. **The Meaning of the Millennium: Four Views, Downers Grove**, IL: Intervarsity Press, 1977.
[4] The "End Times" A Study on Eschatology and Millennialism A Report of the Commission on Theology and Church Relations of The Lutheran Church--Missouri Synod September, 1989.

görməyəcəklərinə inanırlar. Bu yanaşma tərzi ilə tarixi pre-mileniumçular ənənəvi xristian düşüncə sistemində olduqlarını göstərirlər.

Pre-mileniumçular İsa Məsihin bütün insanların günahları üçün öldüyünə inandıqları halda, tarixi pre-mileniumçular bununla bağlı fikir irəli sürmürlər. Tarixi pre-mileniumçuların bəziləri bu görüşü qəbul edir bəziləri isə qəbul etmir.

Pre-mileniumçular İsa Məsihin zühurunun iki mərhələli olacağına inanırlar. Onların düşüncələrinə görə Məsih ilk gəlişində gizli gələcək, ona iman edənləri göyə - yanına alacaq, özü isə dünyaya maddi olaraq enməyəcək. Bundan sonra 7 illik böhran başlayacaq. Məhz bu böhrandan sonra İsa Məsih həqiqi mənada dünyaya zühur edəcək.

Tarixi pre-mileniumçular isə bu görüşü qəbul etmirlər. Məsihin bir dəfə və fiziki zühurunun həyata keçəcəyinə inanırlar. Məsihin hökmranlığı zamanı şər, günah və ölüm kimi mənfiliklərin olmayacağı düşüncəsini müdafiə edirlər.

A-Milenium dini-dünya görüşündəki min il rəmzi məna daşımaqdadır. Bu zaman, İsa Məsihin birinci və ikinci zühuru arasındakı zamanı ifadə edir. Onların inanclarına görə yaşadığımız dövr Vəhy 20-ci kitabında qeyd edilən min ildir. Bu min il mənəvi və ruhi olaraq yaşanmaqdadır. Bu dövrdə inanan insanlar az maneələrlə qarşılaşarlar. İsa Məsih belə buyurur: *"Kim güclü adamın evinə girib, malını oğurlaya bilər? Ancaq onu bağladıqdan sonra evini soya bilərlər"*[1]. İsa Məsih bu ifadələrdə şeytanı güclü adama bənzədir. Məsih bu güclü adamı, yəni şeytanı çarmıxdakı işi ilə bağlamışdır.

Hal-hazırda müjdə bütün insanlığa təbliğ edilməkdədir. Müjdə tam mənası ilə bütün bəşəriyyətə çatdığında xristianlıq qəbul ediləcək və beləcə min illik zaman başlayacaqdır. Bu min illik zaman xristianlığın yüksəliş dövrü olacaqdır. Ancaq bu min illik zaman müddəti təqvimi deyil, simvolik də ola bilər.

Xristianlığa görə müjdə dünyada yayılmağa başladıqda dünyada vəziyyət yavaş-yavaş daha yaxşı olacaqdır. Minilliyin başlanğıcında xristianlar daha da çoxalacaqdır. Minilliyin sonlarında Məsih qayıdacaq və beləcə əbədi həyat başlayacaqdır.

A-mileniumçu görüşə görə post-mileniumçuların düşüncələrində bəzi problemlər mövcud-dur. Post-mileniumçular minillik hökmranlıq dövründə dünyada vəziyyətin tədricən olacağını iddia edirlər. A-mileniumçular isə əksinə böhranın olacağını bildirirlər[2] .

Gördüyümüz kimi bütün xristian dini fundamentalist təriqətlər İsa Məsihin zühuru ətrafında birləşərək, bu aspektdə böyük işlər görərək, iddialları uğrunda mübarizə aparırlar. Fikir və görüşlərində müəyyən qədər ayrılıqlar olsada ortaq nöqtədəd birləşməyi də bacarırlar.

Pravaslav fundamentalizmi

Pravaslav fundamentalizminin ortaya çıxmasını XXəsrə aid etsələr də, bu tarix orta əsrlərə qədər uzanır. Qeyd edilir ki, fundamentalizm Russiyada Qərb proqramı (1881-1903) üzrə inkişaf etmişdir. Bu prosesin siyasi səviyyədə "Союза русского народа" təşkilatının qurulması ilə başladığını iddia edirlər. Bu prosesin banisləri kimi O.İoanna Vostorqovanı, B.A.Qrinqmutanı, Arximandrita Makariyanı (Qnevuşeva), arxiepiskopa Andronikanı (Nikolskova), Vitalyanı (Mexsimenko) və.s göstərmək mümkündür.

Buna baxmayaraq, Pravaslav xristian dini məzhəbi bu günkü xristian fundamentalist hərəkatının aktiv güçlərindən hesab edilmir. Pravaslavlar modernizmin bərabərində gətirdiyi bütün yenilik və dəyişikliklərə ayaq uydura bilmişlər. Sadəcə, əxlaqi sferada müəyyən təzadlar özünü hələ də göstərməkdədir. İnqilabdan əvəlki adət-ənənələrə qayıtmaq hərfi məna kəsb etməkdədir. Əlbətdə, patriax, mitropalit Krill və kilsəni təmsil edən digər din adamları istəyirlər

[1] Incil, Matta 12:29

[2] İncil, Matta 24:6-14, 21. 22; Luka 18:8; 21:25-28; II-ci Selaniklər 2:3-12; II-ci Timoteus 3:1-6; Vəhy 13:1-10-13.

ki, keçmiş dəyərlərin rolunu bu günkü cəmiyyətdə artırsınlar. Buna baxmayaraq, kilsədə bəzi yaşlı keşişlər və manaxlar müasir dövrü olduğu kimi qəbul edə bilmirlər. Ona görə də, bu insanlar çalışırlar ki modernizmin təsiri altında olan hər şeydən uzaq qalaraq, pravaslav dini dəyərlərinə bağlı dünyalarında yaşasınlar. Bu isə tərki dünya olmaq deməkdir. Cəmiyyətlə bütün bağları kəsmək mənasına gəlməkdir. Onlar öz aralarında Məsihin zühuru haqqında danışır və oxuyurlar. Onun üçün Hz.Məryəmin ikonası qarşısında dualar edərək öz ruhlarının təmizlənməsini diləyirlər. Onlar modernizmin gətirdiyi yeniliklərlə müəyyən qədər razlaşsalar da, Tarıdan ruhları üçün qurtuluş diləyir və dünyanın sonunu gözləyirlər. Bu qurtuluş ictimai deyil, fərdi xarakter daşıyır. Yəni hər kəs öz ruhunun arınmasını və qurtuluşunu təmin etməyə çalışır. Nəhayət, cəmiyyətdə aktiv fəaliyyət göstərən pravasalav ictimaiəti müasir dövrün tələtümləri ilə barışa bilmirlər və çalışırlar ki, rus pravaslav dini dəyərlərini yenidən bərpa etsinlər. Məhz, rus pravaslav fundamentalizmini izlərini burada axtarmalıyıq. Pravaslav fundamentalizmi digər fundamentalist təriqətlər kimi ilk növbədə, dini və etnik cəmiyyətlərə şübhə ilə yanaşmasıdır. Yəni digər dini və etnik cəmiyyətlərə bir mənalı münasibət bəslənilmir. Onlara qarşı hər zaman ikili yanaşma siyasəti həyata keçirilir. Hətta istismar edilərək müstəmləməkə halına salınırlar[1].

Rus fundamentalistləri rus imperiyası daxilində yaşayan xalqları dini və etnik zəmində ayıraraq onları rus etnosundan aşağı səviyyədə görərək, onlara yad münasibət bəsləyirlər. Bəziləri ikili yanaşma siyasətindən yala çıxaraq, bu dini və etnik azınlıkları üzdə rus imperiyasının zənginliyi kimi dəyərləndirib, reallıqda isə tam fərqli münasibət nümayiş etdirmiş və bu gün də bu siyasəti həyata keçirməkdədirlər. Görünüşdə pavaslav dini camaatı bu dini və etnik qrupları real və hüquqi zəmində idarə etməyi təklif etsələr də, faktlar bütün bunlara əsas vermir.

Fundamentalizmin digər spesifik xüsusiyyətləri bəzi azınlıklara aiddir ki, bu isə ətraf mühitlə mənəvi mübarizədən ibarətdir. Eyni zamanda bu mübarizə dövlət, hətta bəzən kilsəyə qarşı istiqamətlənmişdir. Belə qərarlı davranış və hərəktlər çox vaxt nümayiş etdirilmir. Ancaq bu cür cəsur davranışlar "Русь Православная" qəzetinin dövlətə və kilsəyə qarşı sərt yazıları ilə əlaqələndirə bilərik. Eyni zamanda belə davranışları "Письма 500" nəşrinin və illər əvvəl fəaliyyət göstərən bəzi mübarizlərin təşəbüsü ilə nəşr edələn "Печатью Антихриста" kimi fəaliyyətləri göstərə bilərik. Xüsusən bu qruplarda sekulyarizmə qarşı antipatiya müşahidə edilməkdədir. Bu qruplar Yeltsinlə müqaisədə Putinin idarəçiliyini daha çox dəstəkləyirlər.

Pravasalav manarxiyasının dirşəlişi milli diktaturadan irəli gəlir. Ancaq bu fikiri sadəcə radikal azınlıqlar tərəfindən qəbul edilir[2].

Bu gün isə bu aspektdə Serafima Sobolyovanın[3] və mitropalit İoanna Sankt-Peterburqskovanın və Ladojskovayanın işlərinə olduqça böyük önəm verilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müəlliflərin idealarını yayan nəşryatlar bunlardır: "Русь православная", "Русь Державная", "Радонеж", tele verliş "Русский Дом" və çoxlu internet saytlarını göstərmək olar. Eyni zamanda radikal pravslav funtamentalist dini təşkilatlarını da göstərmək mümkündür. Bu təşkilatlar demək olar ki, bu gün Russiyada milliyətçi qrupların fəaliyyətində yaxından maraqlıdırlar. Bu təşkilatlar bunlardır: "Православие или смерть" (Pravaslavlıq yaxud ölüm), "Общество ревнителей митрополита Иоанна" (Mitropalit İoanna təşkilatı), "Черная Сотня" (Qara yüzlüklər), "Славянский мир" (Slavyan dünyası), "Союза православных граждан" (Pravaslav vətəndaşların birliyi) və.s. Bu fundamentalist təşkilatlar bəzi hadisələrdə faəllıqlarını artırmaqdadırlar. Məsələ, 1993-cü ildə "Ağ evin" müdafiəsinə qalxmaları, 1997-ci ildə "Məsihin

[1] http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=67&tek=3892&issue=112
[2] http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=67&tek=3892&issue=112.
[3] Серафим (Соболев), архиеп. Русская идеология. СПб., 1994.

sonuncu sınağı" filiminin nümayişinin dayandırılması tələbi, 1997-ci ildə dini təşkilatlar haqqında qanuna dəstək kimi fəallıqlar nümayiş etdirmişlər[1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ali Ünal, **Kiyamet Savasçıları,** Yeni Ümit, Dini ilimler və kültür dərgisi dərgisi, Ocak/mart/Nisan, 18 saylı, İstanbul, 2007.

2. Elsevər Səmədov. Esxatologiya: mif və reallıq. «Nurlar», Bakı, 2009.

3. Friedrich Wilhelm Graf. "Protestan Köktenciliyi və Liberal Hukuk Devleti", Coşkun San (der.). I Baskı, Ankara, Türk-Alman Kültür İşləri Yayınları, 1996.

4. Grace Hallsell. **Tanrıyı Kıyamete Zorlamak**; çev. Mustafa Acar-Hüsnü Özmen; Kim Yayınları, İstanbul, 2002.

5. Joachim Wach**. Din sosyolojisi**, Çev: Ünver Günay. İstanbul, 1995.

6. John Norton Lougborough. **Entstehung und Forschritt der Siebenten-Tags-Adventisten**, Kansas, 1896.

7. Robert G. Clouse. **The Meaning of the Millennium: Four Views, Downers Grove**, IL: Inter Varsity Press, 1977.

8. The "End Times" A Study on Eschatology and Millennialism A Report of the Commission on Theology and Church Relations of The Lutheran Church-Missouri Synod September, 1989.

9.http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=67&tek=
3892&issue=112.

10. Encyclopedia Britanica 1911; http: //www.crystalinks.com/archeometre.html.

11. Dwight Wilson, Armagedon Now, 1977; nakl: http://www.lewrockwell.com/orig/-north7.html

12. http://en.wikipedia.org/wiki/Synarchism; 13.http://en.wikipedia.org/wiki/Agartha.

13. http://www.defconamerica.org/meet-the-religious-right/tim-lahaye-end-times-theology.-html

14.http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=67&tek=3892&issue=112

15. http://www.religare.ru/article1281.htm.

16. www.publiceye.org/ifas/fw/9512/Armagedon.html.

17. Серафим (Соболев), архиеп. Русская идеология. СПб., 1994.

Эльсевар САМЕДОВ

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ В ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ: СУЩНОСТЬ, ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Резюме

Христианский фундаментализм не следует считать порождением последних двух веков, так как его корни уходят в социально-политические процессы глубокой древности. Однако возникший в XX веке фундаментализм следует считать производной от Протестантизма. В то же время наблюдается фундаменталистская активность католичества

[1] http://www.religare.ru/article1281.htm.

и православия. По своей сущности христианский фундаментализм служит целям империализма.

Elsevar SAMADOV

FUNDAMENTALISM IN THE HISTORY OF CHRISTIAN SOCIAL THOUGHT: AN ESSENCE, IDEAL AND POLITICAL COURSE

Summary

Christian fundamentalism is not to be considered basically as event of last two centuries, it traces back to the social and political processes of ancient times. But fundamentalism as a term has been used starting since the early XX century in USA. Today fundamentalist actions are observed on the part of all Christian religious orders but Protestantism, in particular, is more active. In author′s opinion, Christian fundamentalism is essentially serving to the aims of imperialism.

Вусаля ГАДЖИЕВА
Институт Философии, Социологии и Права
НАНА Отдел «Этика и эстетика»

ЗНАЧЕНИЕ СИМВОЛОВ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУР*

Ныне становится понятным, что человек живет, помимо природного мира и мира, производимых им вещей, еще в мире символов, которые творились его предшественниками, которые творятся им самим, т.е. возникает между ними напряженность, которую следует изучить, который влияет на мораль и этический ее анализ. Без символов не было бы человеческого взаимодействия, норм морали и человеческого общества. Символическое взаимодействие необходимо, так как человек не обладает инстинктами, направляющими его поведение. Чтобы выжить, он должен создавать значения и жить в мире значений. Без них у человека не было бы ни морали, ни искусства, ни науки, ни философии, ни религии, ни права, то есть того, что в совокупности составляет культуру. Поэтому, чтобы расшифровать их, то есть понять человека, его мораль необходим особый подход, методология в этике.

Поэтому интерпретация символов оказывается одним из влиятельных подходов в изучении морали и человека. Надо сказать, что из всего того, что имеется в рамках этого подхода, наиболее интересными представляются подходы К.Гирца, Р.Эдгертона, которые являются признанными авторитетами в этнической антропологии и этике. Но если Эдгертон исследует проблемы символов и патологии, то для Гирца символичность человеческого поведения: поведение имеет смысл только тогда, когда оно что-то означает для тех, кто принимает в нем участие. Патология по Эдгертону означает, что с позиции символов поведение не понимается людьми.

К.Гирц отмечает, что человек является существом, живущим в паутине значений, которую он сам сплел. Она представляет собой системы смыслов, которые ориентируют человеческие существа по отношению друг к другу и окружающему миру. Понимание этих смыслов, обучение умению пользоваться этими смыслами составляет суть нравственности, воспитания, образования. Гирц считает, что система смыслов называется культурой. Но культура без науки не может заниматься объяснением значений, понятно также, что если отсутствует этическое обнажение смыслов, то мораль не будет развиваться и занимать значимого места в воспитании, культуре и образовании. С этим можно было поспорить, но мы согласны с тем, что символы составляют базовый концепт любой культуры, морали если хотите, то и общечеловеческой культуры. То есть противоречия между локальными культурами и глобализацией могут быть поняты, как недостаток общих символов между локальным и общим миром, не понимание значений связей глобальной и локальных культур. Отсюда и безразличие к принципу толерантности и даже негативное отношение к нему. Кстати, глобальная мораль и культура не могут понять смысла локальных культур, это не их задача. Задача философа, этика, культуролога, таким образом, состоит в понимании взаимодействий между человеком, локальной и мировой культурой с тем, чтобы найти принцип, обеспечивающий их сосуществование. Это взаимодействие может быть осуществлено только в том случае, если поняты смыслы культур, установок, паттернов (моральных образцов).

Цель этики с помощью этнографии, этнологии, этнопсихологии расширить

*Məqalə Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

универсум человеческого дискурса. Это, конечно, не единственная цель, но с ней очень хорошо стыкуется семиотическое понимание культуры, которое дает ключ к пониманию культуры как некой целостности. Эту проблему концептуально разрабатывает азербайджанский исследователь Р.Абдуллаева в своей монографии «Проблема художественного стиля в информационной культуре. Будучи ареной взаимодействия знаковых систем, которые необходимо этически интерпретировать, культура не то, к чему могут быть причинно привязаны социальные события, поведенческие стереотипы, моральные институты, или процессы; культура – это контекст, и информация внутри которого и с помощью которого они только могут быть поняты. Эта идея Гирца, Р.Абдуллаевой нас сталкивает с переосмыслением процессов, которые мы называем трансформацией и модернизацией постсоветских стран. Демократизация пойдет на этом пространстве быстрее, если будет включена в контекст национальной культуры и морали, приобретет свой культурный и моральный код, будет понята как продолжение развития культуры народа и т.п. Поведение людей, их мысли и чувства становятся понятными, если рассматривать их в пределах присущих им очевидных реалий. Соответственно, влияние извне становится действенным, когда вплетается в систему повседневного поведения и ценностных ориентаций.

Метод, с помощью которого можно понять это «вживание», или «узнавание» называется «этическим подходом», то есть это умение видеть вещи с точки самого действующего субъекта. Ничто так не важно для понимания сути интерпретационного подхода и метода и его возможностей, как осознание того, что наши формулировки символических систем других людей должны быть ориентированы на понимание точки зрения этих действующих людей.

Это значит, что описания еврейской, русской, азербайджанской или любой другой культуры следует делать с точки зрения конструкций, которые, по нашему мнению, евреи, русские, азербайджанцы накладывают на свою жизнь; следует использовать формулы, которые они употребляют для того, чтобы определить, что с ними происходит. Без этого описания не понять культуры и морали другого народа, не понять культуры и морали как понятий общего, глобального и универсального.

Гирц также считает нужным отметить различия между анализом (описанием) культуры и морали и самой культурой и моралью. Описание – это исследование, а культура и мораль являются предметами исследования, но культура и мораль – это еще и понятия. Осознать этот факт, по нашему мнению, означает понять условность любого этического анализа. Помехой его пониманию служит то, что многие исследователи считают, что эта условность угрожает объективному статусу науки, так как исследование оказывается в некотором роде ученой выдумкой. Нам представляется, что в этом случае опять-таки исследователи путают стремление к объективности, присущее любому исследованию, с претензией на объективную вечную истину. Это различие очень важно для понимания роли науки. Тут важно отметить то, что эти ученые, утверждая важность и значимость этического и символического подходов к анализу культур, тем не менее, считают необходимым критиковать дефиниции культуры у культурологов. Гирц, критикуя дефиниции понятия культуры, останавливается в частности на подходе, который, не принимая во внимание человеческого поведения, рассматривает культуру как исключительно символическую систему, рассматривая внутренние отношения между этими элементами только как взаимоотношения (иерархию) символов, но не конкретных людей.

Реалистическое употребление символов, понимание этих символов становится для нас одной из неотложных научно-этических задач. Надо учесть, что в нашей истории было

несколько серьезных «перемен», затрагивающих основания, базис культуры. К примеру, в преодолении культурного изоляционизма необходимо придать исключительное значение именно символическому направлению этической науки, позволяющему понять причины иррационального поведения людей в условиях некоторой неопределенности, когда у них нарушилась привычная схема поведенческих образцов, когда символы остались без реалий. В условиях глобализации увеличивается поток информации, идущий извне, но символы культуры, моральные стереотипы не способны переработать эту информацию. Вместе с тем совсем недавно страна обрела независимость, которая представляет собой, как это не парадоксально, новый уровень зависимости. В такой ситуации, когда прежний опыт и знания, сознание, в целом, не обеспечивают адекватного понимания происходящих событий, а в поведении всплывают глубинные архетипы коллективного бессознательного, некоторые «старые» стереотипы (деление на шиитов и суннитов, регионализм, патернализм) трудно ожидать толерантного отношения к новизне. Проанализировать современную ситуацию средствами только рационального научного инструментария оказывается невозможно, так как глубинные пласты сознания мешают рациональности, мешают и самому исследователю. Поэтому требуется погружение в символическую среду прошлого, определяющего состояние культуры и морали в настоящем. В тоже время этика и философская антропология не могут пройти мимо того, что понимание смысла и значений этих стереотипов не может исследователя оставить безучастным к тому, что они вдруг заработали в настоящем. Понять их смысл, значение означает также попытку не дать им «оторвать» человека от настоящего. Вот тут свою роль могут сыграть концепции «выученного поведения», так и менталистской концепции типа «культура в умах и сердцах». К примеру, концепция «выученного поведения» предполагает научить человека конкретным образцам современного поведения, умело вплести это поведение в исторический символический ряд.

Список использованной литературы

1. Абдуллаева Р. Проблема художественного стиля в информационной культуре. Баку, 2003, 240 с.
2. Гирц К. Насыщенное описание культуры; в поисках интерпретативной теории культуры «Антология исследований культуры». СПБ., 1997, с.91-115.
3. Эдгертон Р. Личность, культура, этнос. М., 2001, с.333-361.
4. Стьард Дж. Теория культурных изменений: методология многолишенной эволюции. М., 1999, «РГГУ», 308 с.
5. Рэдклиф-Браун Н. Сравнительный метод в социальной антропологии. //Антология исследований культуры. СПБ, 1997, Т.1, 512 с.

Vüsalə HACIYEVA

MƏDƏNIYYƏTLƏRIN ÖYRƏNILMƏSINDƏ SIMVOLLARIN ƏHƏMIYYƏTI

Xülasə

Rəmzlərsiz insanlararasi qarşılıqlı münasibət, etik normalar və cəmiyyət olmazdır. Rəmzlərdə qarşılıqlı əlaqə vacibdir, cunki insana onun davranışlarını yönəldən instinktlər məxsus deyil.

İnsan yaşamaq ücün mahiyyət yaratmalıdır və mahiyyət dünyasında yaşamalıdır. Onlarsız insanın nə mənəviyyatı, nə incəsənəti, nə elmi, nə fəlsəfəsi, nə dini, nə hüququ yəni nəki bütövlükdə mədəniyyəti yaratmaq olmazdı. Buna görədə onların mənasını öyrənmək, yəni insanı, onun mənəviyyatını anlamaq ücün xüsusi yanaşma - etika metodologiyası lazımdır.

Vusala HAJIYEVA

IMPORTANCE OF THE SYMBOLS IN THE LEARNING OF THE CULTURES

Summary

Without symbols the mutual relations, moral norms and society would not be. In symbols interaction is necessary because instincts guiding his behavior are not characteristic for a man. To survive, he must create values and live in a world of values. Without them for a man on the whole no morality, no art, no science, no philosophy, no religion, no law, would be created. Therefore, to learn their meaning that is, to understand a man, his morality requires a special approach, that is ethic methodology.

Çingiz NƏBİYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

HƏYAT - İCTİMAİ PSİXOLOGİYANIN HADİSƏSİ KİMİ*

Həyatın ictimai psixologiya baxımından anlaşılması onun təbii-elmi çəhətdən və eləcə də fəlsəfi baxımdan anlaşılmasından ilk növbədə onunla fərqlənir ki, ictimai psixologiyanın baxış tərzi bütövlükdə rasional deyildir, belə ki, həyatın rasional anlamı onun irrasional qavranışı ilə, emosional duyumu ilə qoşa yaşayır. Burada həyat anlaşılmaqdan daha çox duyulur. Həyatın ictimai psixologiya fonunda anlaşılması, həyatın bilavasitə yaşanması ilə paralel baş verir. İctimai psixologiyanın özü bütövlükdə həyatın bilavasitə qayğılarının, gündəlik həyati ehtiyaclarının nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Həyatın adi şüur tərəfindən ictimai psixologiya kontekstində qiymətləndirilməsinin əsas cəhətləri olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

– həyata realist baxış;

– həyat üçün əxlaqi prinsipin ön plana çəkilməsi.

Həyatın ictimai psixologiya baxımından anlaşılması üçün digər mühüm cəhətlərdən biri də müxtəlif xalqların həyat tərzləri arasında paralellərin aparılmasıdır. İctimai psixologiya xalqların bəzilərinin həyatını daha dəyərli, digərlərinin həyatını isə az əhəmiyyətli hesab edir, çünki ictimai psixologiya nöqteyi-nəzərindən bəzi xalqlar öz həyatlarını ağlın, zəkanın əsasında qura bildikləri halda, digərləri öz həyatlarını ağılsız mövcudluğa məhkum edirlər. Buna görə də, xalqların bəziləri həqiqətən yaşayır, bəziləri isə sadəcə olaraq mövcuddurlar.

Həyatın ictimai psixologiya nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirilməsinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat tərzlərinin qarşı-qarşıya qoyulmasıdır. Cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsi üçün səciyyəvi olan ictimai psixologiya özündə digər təbəqələrin həyat tərzinə qarşı bəzən rəğbət, bəzən isə qısqanclıq hisslərini yaradır. İctimai psixologiyanın anlaşılmasında sinfi yanaşma bütövlükdə olmasa da, əsasən özünü doğruldur. Marksizm «burjua psixologiyası» ilə «proletar psixologiyası» arasında fərq qoyurdu. Bu fərq marksizmin səciyyələndirdiyi kimi olmasa da, həqiqətən də mövcuddur.

«Proletar psixologiyası» ilə «burjua psixologiyası» arasındakı fərq əsasən müxtəlif həyat şəraitlərindən irəli gələn fərqdir. «Faytonda gedən adam dünyanı piyadanın gördüyü kimi görmür, başqa cür görür» (Feyerbax). Lakin müxtəlif təbəqələrin ictimai psixologiyaları arasındakı fərq onların həyat tərzləri arasındakı obyektiv fərqdən qaynaqlanmaya da bilər. Maksim Qorki «proletar yazıçısı» hesab edilsə də, o, proletar həyat tərzinin hakim olduğu mühitdən çıxsa da, öz psixologiyası nöqteyi-nəzərindən proletar deyildi. «Bəy psixologiyası» ilə «rəiyyət psixologiyası» arasında fərq əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Hətta SSRİ-də də ziyalı və xalq psixologiyaları arasındakı fərq rəsmi olmasa da, əslində aşkar bir şəkildə mövcud idi. Belə bir fərq müəyyən qədər indi də mövcuddur. Mülkiyyətə malik olanlarla mülkiyyətdən məhrum olanların, hakimiyyətə malik olanlarla hakimiyyətdən məhrum olanların, dünyaya münasibətində yaradıcı mövqedə duranlarla dünyaya münasibətində istehlakçı mövqedə duranların həyata baxışlarında fərqlər, əlbəttə ki, mövcuddur və bu fərqlər də həyatın ictimai psixologiya tərəfindən duyulmasında və anlaşılmasında müxtəliflik yaradır.

Bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, ictimai psixologiya cəmiyyət və fərd qarşıdurmasında bir qayda olaraq cəmiyyətin mövqeyində durduğundan fərdi ölümü də həyatın bir əksi olaraq qavramır. İctimai psixologiya fərdi, bir qayda olaraq, cəmiyyətə yararlılıq nöqteyi-

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

nəzərindən qiymətləndirir və fərdi ölümü elə bu səbəbdən də cəmiyyətə yararlılıq imkanlarının tükənməsi kimi dəyərləndirir.

Əslində yaxınların ölümü ilə bağlı sarsıntıları yüngülləşdirmək məqsədinə xidmət edən hüzn mərasimləri də ictimai psixologiyanın təcəssümlərindən biridir.

Həyat, ictimai varlıq insanların şüurunda inikas olunur və bu inikasın xarakterindən asılı olaraq ictimai şüur müxtəlif ictimai nəzəriyyələrə, baxışlar sisteminə, siyasi və hüquqi ideologiyalara, dini, fəlsəfi, elmi, əxlaqi baxışlar sisteminə transformasiya olunur. Buraya, eyni zamanda insanların hissləri, ehtirasları, vərdişləri, adətlərinin məcmusu olan cəmiyyətə, sinfə mənsub olan insanların ictimai psixologiyası aiddir. Xalqın və millətin psixi siması da ictimai psixologiyaya aiddir. Ümumiyyətlə, insanların ictimai psixologiyası həyatdan onun nəticəsi olaraq yaranmışdır. Ona görə həyatda yaranmış orijinal fikirləri, ideyaları cəmiyyətin maddi həyatında, insanların ictimai münasibətində müəyyənləşdirmək olar. İbtidai insanların yaşadığı həyat şəraitinə nəzər salaq. O vaxt ibtidai cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət yox idi. Ancaq kollektivçilik şüuru formalaşmışdı. Belə bir şəraitdə cəmiyyətdə yaşayan insanlar yaşayış vasitələrini birlikdə əldə edir və ondan birlikdə istifadə olunurdu. İnsanlar icmadan, icmanın təsərrüfat müvəffəqiyyətlərindən asılı olaraq yaşayırdı. Onlar ancaq öz zəhmətləri hesabına yaşayırdılar. Bu cür həyat şəraiti insanlarda kollektivçilik psixologiyası yaratmışdı. Onlardan heç biri başqa birisinin hesabına yaşamaq instinktləri yaratmamışdı. Varlanma, başqasının malına gözdikmə əlamətləri də yox idi. Quldarlıq cəmiyyətində isə artıq məhsulun yaranması ilə bağlı ilk istismarçı cəmiyyət formalaşdı. Cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin varlanma ehtirası öz işini gördü. İnsanlar istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində yenidən kollektivçilik şüuru, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım, beynəlmiləlçilik, bərabərlik kimi ideyaları birləşdirən bir həyat yaratmaq istədilər.

Belə bir həyatın arzulanması daha çox Şərq xalqlarına xasdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bir sıra psixoloqlar fərdiyyətçilikdən kollektivçiliyə doğru baş verən hadisələrin əsasını araşdırmağa çalışırdılar. Onlar belə hesab edirlər ki, həyat haqqında təsəvvürlərin müxtəlifliyi Qərb və Şərq adamlarının psixologiyasından yaranmış bir əlamətdir. Belə bir təhlil yalnız müəyyən dərəcədə düzgündür. Kollektivçilik ideyasının Şərq mənşəli olduğu iddia edilirdi. Məlumdur ki, sosialist dövlət quruculuğunun ideoloqları Qərb dünyasının mütəfəkkirləri K.Marks və F.Engelsdir. Ona görə fərdiyyəçilik və kollektivçilik ideologiyaları adı altında Qərb və Şərq dünyasını ayırmaq və onu orada yaşayan insanların psixologiyası ilə bağlamaq heç də həmişə düzgün deyildir.

Başqa bir psixoloji yanaşmaya müraciət edək: hər bir ölkə daxilində öz psixoloji baxışlarına görə müxtəlif olan insanlar mövcuddur. Həmin insanların həyata, sosial hadisələrə müxtəlif cür münasibət bəsləməsi psixoloji-ideoloji mübarizənin əsasını təşkil edir. Müxtəlif xalqların, millətlərin nümayəndələrinin öz xüsusiyyətləri, öz psixoloji durumu vardır. Ancaq bu psixoloji durum həmin o insanların ayrı-ayrılıqda ideologiyasını müəyyən etmir. Burjua ideologiyası burjua iqtisadi münasibətlərinin formalaşmağa başladığı dövrdə, yəni hələ feodalizm cəmiyyətində yarandığı kimi, sosialist ictimai psixologiyasına əsaslanan sosialist ideologiyası da kapitalizm cəmiyyətində formalaşmağa başlamışdır. İdealistlər sosial psixoloji hadisələrin, insanların ideyalarının insan cəmiyyətindən kənarda obyektiv mütləq ideyadan yarandığını qeyd edirlər. Materializmə görə idealistlərin baxışları əsassızdır. Məsələn, Fransada sosial psixoloji hadisələrə, ictimai faktlara - təsisatlara, qanunlara, adətlərə cəmiyyətin təkamülünün nəticəsi kimi baxmağı məsləhət bilirlər. Ancaq bu ideologiyanın tərəfdarları həyatda baş verən dəyişiklikləri, ictimai faktorları kollektiv şüurun nəticəsi hesab edirlər. Cəmiyyət öz tarixini guya şüurlu şəkildə, şüurun mövcudluğu şəraitində yarada bilmişdir. Onlar obyektiv qanunauyğunluğu nəzərə almır, kollektiv şüurun

inkişafında müxtəlif siniflərin mövcudluğunu və bu siniflərin müxtəlif ictimai psixologiya əsasında yaratdığı ictimai ideologiyanı qəbul etmirlər.

Nəhayət, onlar cəmiyyətdəki ictimai istehsalın mövcudluğu şəraitində bir-birinə zidd olan sosial psixoloji hadisələrə əsaslanan həyat tərzini və bu əsasda siniflər mübarizəsini görmək istəmirlər. İnsanlar ünsiyyətə başlarkən buna şüurlu bir vücud kimi başlayırlarsa, buradan heç də o nəticə çıxmır ki, ictimai şüur ictimai varlıqla eyni olmalıdır. Az-çox mürəkkəb ictimai formasiyaların hamısında insanlar ünsiyyətə başlarkən hansı ictimai münasibətlər əmələ gəldiyini, bu münasibətlərin hansı qanunlarla inkişaf etdiyini dərk etmirlər». İctimai şüurla varlıq ayrı-ayrı anlayışlardır. Əvvəlcə təbiət, həyat, dünya yaranmış, sonra isə tədricən şüur və ictimai şüur formalaşmışdır. İctimai şüur həyatdan əvvəl mövcud ola bilməz. Şüur həyati varlığı inikas edən bir vasitədir. Əvvəlcə insanların mövcud olduğu varlıq, sonra isə onların inkişafı nəticəsində obyektiv varlığın insan beynindəki inikasından ibarət olan şüur yaranmışdır. Ona görə həyatda baş verən hadisələr, inkişaf, tənəzzül və s. baş verən proseslərin insan beynindəki inikası ümumi həyat hadisələrindən, varlığın inkişafından geri qalır. Təfəkkür varlığın dəyişmə qanunlarını kəşf edir, ümumi sosial psixoloji əsaslarla bağlı inkişafı əvvəlcədən görə bilir. Ona görə cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunlarını dərk edən nəzəri şüura əsaslanan, ictimai-psixoloji qanunlara əsaslanan ictimai şüur insanların fəaliyyətinə rəhbərlik edə bilir. Bu hallar həyatda baş verən hadisələrə, tarixi faktlara, baş verən real dəyişikliklərə əsaslanır.

İctimai psixologiya – kortəbii surətdə əmələ gəlir. İnsanların gündəlik yaşayış şəraitindən asılı olaraq bilavasitə baş verir. O, ictimai hisslərin, əhval-ruhiyyənin, ehtirasların, adətlərin, fikir və xəyalların cəmindən ibarətdir. İctimai psixologiya sinfi rəğbətdən və ya əksinə sinfi rəğbətsizlikdən, bəzi ictimai təşkilatlara, tayfalara, qruplara nifrət və ya rəğbətdən yaranır. İnsanların yaşayış şəraitində yaranan sosial psixoloji məqamlar sinfi xarakter də daşıya bilər. Bu mənada biz hansı sinfin mənafeyini güdürüksə, həmin sinfi instinktə uyğun olaraq, təbii instinktlərdən fərqli olaraq həmin sinfin psixologiyasına uyğun fikirlərə əsaslanırıq.

Siniflərin ictimai psixologiyasını milli ictimai psixologiyadan fərqləndirmək lazımdır. Milli psixologiya millətin tarixi inkişafının nəticəsi kimi əmələ gəlir və hər hansı bir millətin xarakterini, zövqünü, emosional xüsusiyyətlərini əhatə edir. Milli psixologiya ictimai şüurun bütün sahələrinə təsir göstərir və millətin milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasına xidmət edir. Millətlərin psixi xüsusiyyətləri incəsənətdə, mədəniyyətdə də özünü göstərir. Estetik dünyagörüşü, zövqləri əks etdirir. Milli xüsusiyyətlərini, milli zəmində yaranmış spesifikliyi əks etdirən milli xarakter milli formaya uyğun kortəbii yaranmış hisslərin, fikir və əhval-ruhiyyənin bir formasıdır. Bu isə sinfin nümayəndələri, ideoloqları tərəfindən yaradılmış nəzəriyyələrdə ümumiləşdirilə bilir.

İctimai psixologiya, ictimai əhval-ruhiyyələr ideologiyaya çox böyük təsir edir. Cəmiyyətdə, həyatda yaşayan insanlar üçün gümrahlıq, gələcəyə inam əhval-ruhiyyəsi vacibdir. Tarix meydanından getməyə məhkum edilmiş siniflər üçün ümidsizlik, həyatdan qaçıb gizlənmək, cəmiyyətdən uzaqlaşmaq kimi psixoloji hallar, əhval-ruhiyyələr xarakterik haldır. Bu əhval-ruhiyyəni müxtəlif cəmiyyətlərdə, müxtəlif tarixi dövrlərdə baş verən ictimai-psixoloji sarsıntıların və ya ictimai psixoloji əhval-ruhiyyənin nəticəsi olaraq incəsənət sahəsində görmək olar. İctimai həyat hadisələrini yaşayan həmin dövrün psixoloji əhval-ruhiyyəsini, həmin ictimai hərəkətlərin yüksəliş dövrlərini öz incəsənət əsərlərində təcəssüm etdirən şair və yazıçıların əsərlərində görmək olar. İctimai həyatın yüksəlişi dövründə incəsənətdə, müxtəlif əsərlərdə öz azadlığı uğrunda döyüşən xalqın, sinfin, kütlənin gümrah əhval-ruhiyyəsindən, hiss və fikirlərindən söhbət getdiyi halda, ictimai quruluşun tənəzzülü dövründə istismarçı sinfin mənafeyindən çıxış edən incəsənət əsərləri bədbinliyə uğramış olur, öz yazılarını şəxsi ehtiras, hissi motivlər üzərində qurmuş olurlar. Hər hansı bir cəmiyyət

daxilində yeni cəmiyyətin yaranması və inkişafı ilə bağlı öz arzularını, əhval-ruhiyyəsini, gümrahlığını, azadfikirliliyini həyata keçirmək ruhunda yazılan müxtəlif əsərlərlə yanaşı, irtica mövqeyində duran, öz əhval-ruhiyyəsi, psixoloji durumu ilə xalqın tərəqqisini istəməyən, düşkünlük, bədbinlik, cəmiyyətin inkişafda olan qüvvələrinə qarşı nifrət, ədavət motivləri əsasında yazılmış əsərlər də vardır. Ümumiyyətlə, incəsənət əsərlərinə, fəlsəfi ədəbiyyata müraciət etmək, müxtəlif tarixi ideologiyaları öyrənmək, iqtisadi münasibətləri, obyektiv qanunauyğunluğu dərk etmək vacibdir. Eyni zamanda hər bir cəmiyyətdə yaşamış sinfin sinfi xarakterindən və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olaraq onun ictimai psixologiyasını, başlıca olaraq əhval-ruhiyyəsini öyrənmək lazımdır. Plexanov qeyd edirdi ki, ictimai psixologiyanı başa düşmədən «ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə və s. tarixində bir addım da atmaq olmaz» (1, 248).

Sinfin ictimai ideologiyası - sinfin psixologiyasının ümumiləşdirilməsi, sinfin üzvlərinin fikirlərinin sistemləşdirilməsi kimi başa düşülməməlidir. Hər hansı sinfin ideologiyası ictimai münasibətlərin inikası kimi meydana gəlir.

Cəmiyyəti yaradan insan öz fərdi psixologiyası əsasında ictimai psixologiyanı formalaşdırır. Deməli, fərdi insan psixologiyası eyni zamanda sinfi ideologiyanı formalaşdırır. «İnsan yaşayır, insan yarandığı gündən özünü ölümlü adlandırıb (4, 121-122). Yunan mədəniyyətinin çiçəklənməsi şəraitində insan idrakın əsas öyrənilmə istiqaməti olub. Antik fəlsəfənin aparıcı fikri – insandır ki, o, mikrokosm adlanır. Yunan fəlsəfəsində insan həm də makrokosmun bir hissəsidir. Onun tərkibinə insan da daxildir. Hippokratın traktatlarında nəticə etibarilə qeyd olunur ki, «insan» bütünlüklə havadır, yaxud «od və ya torpaq, yaxud da başqa bir şeydir». «Təbii cism»in qanunauyğunluğunu müəyyən edən xüsusiyyətlər məhz insan özəlliklərini müəyyən edir (6, 77). İnsan mənşəyi etibarilə heyvanlardan onunla fərqlənir ki, o, əmək fəaliyyəti, istehsal prosesi üçün zəruri olan şərait yaradaraq ictimai-tarixi varlıq kimi inkişaf edir. Yer üzərində mövcud olan varlıqlar içərisində yalnız insan ictimai-tarixi tərəqqinin daşıyıcısı sayılır. O, həm tarixən yaranıb, həm də tarixi yaradır (7, 276).

Əgər insan öz yüksək biliyinə qarşı inamını itirməyibsə, onda o pozitiv formada özünə belə bir sual verir: Mən niyə yaşayıram? Onda o öz daxilində bu suala cavab tapmağa çalışır. Bu zaman o, qəti olaraq təklif edir ki, insan öz kiçik dünyasında fikirlərini aydınlaşdırmalıdır. İnsan əzəldən axtarışını yüksək məqsədinə, arzusuna çatmağa doğru yönəltmişdir (2, 30). İnsanlar həyatdan nəyi tələb edir və nəyə malik olmaq istəyirlər? Bu suala asanlıqla cavab vermək olar; İnsanlar xoşbəxtliyi əldə etmək istəyirlər. Bu istəyin mənfi və müsbət tərəfləri var, bir tərəfdən ağrının və narahatçılığın olmamağı, digər tərəfdən isə narahatlığın həyəcanlı hissləri. Xoşbəxtliyin altında olan dərin mənalar arxa plandadır.

Əsl real düşünən insan özünü dildə deyil, öz işgüzarlığında, öz gördüyü işdə qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bilikli insan işin gedişində özünü müdafiə etməyi də bacarır (3, 127).

Özünü real düşünən insanlar hesab edənlər eyni zamanda işlədikləri müddət ərzində özlərinin yeni bacarıqlarını da fəal həyatın gedişində aşkara çıxarmalıdırlar (3, 147).

Bizim fikrimizcə, özünü təsdiq etmək insanın ümumilikdə gördüyü işdə çıxardığı nəticəni göstərir. İnsan özünü təsdiq edəndə, eyni zamanda başqalarını da təsdiq etməyi bacarır (3, 150). Adətən ədəbiyyatlarda özünü real düşünən və özünü təsdiq edən sözləri bir-birinin sinonimidir. Lakin özünü düşünən insan özünün daxili bacarığını üzə çıxardır. Təsdiq olunmaq isə öz gördüyü işin nəticəsini göstərir (3, 149). Bu cəhətdən şübhəsiz ki, incəsənət insanın daxili ruhunu əks etdirir. Niyə və nə üçün? Rəssam öz daxili ruhunun gücünün köməyilə öz hisslərini bildirə bilərmi? Bəlkə bunun içərisində hansısa bir obyektiv vaciblik saxlanılır?

Bu hal incəsənətdə də özünü göstərir. İncəsənətin inkişafı praktikası göstərir ki, rəssamın yaradıcılıq istəyi ilə obyektiv anlayış hər dəfə uyğun gəlmir. Buna görə də bir çox yaradıcılar rəsm əsərlərindən öz hisslərindən doğan məqsədləri barəsində fikirləşmirlər. Ancaq başqaları bu barədə hesabat aparır (5, 147).

Görəsən yaşamağın hər hansı bir mənası varmı? Varsa o nəyin üzərində qurulur? Müasir razılaşmalar olmasa bu sualların üzərindən ötüb keçmək mümkün deyildir. Bəziləri etiraz edirlər ki, həyat cürbəcür mənalarla dolu deyil, bəzilərinin fikrincə isə həyatın heç bir mənası yoxdur. Düzgünlük bizim Allaha, insanlara, həyata qarşı etdiklərimiz yaxşı əməllərdən asılı deyildir. Bəziləri isə belə hesab edirlər ki, düzgünlüyün müxtəlif mənaları vardır, belə ki, düzgünlük hər hansı bir məsələni aydınlaşdırır, hər hansı bir münaqişəni həll edir (4, 108-115). İnsan nə üçün yaşayır? Hər bir ayrıca götürülmüş insanın və bütün insanlığın mövcudluğunun məqsədi nədir? Ümumiyyətlə, bunda hər hansı məna varmı? Yoxsa insan və insanlığın həyat tarixi bir heçdir. Ümumi tarix əslində «şeytan məzhəkəsidir» ki, burada biz hamımız onun əlinin altının oyuncağıyıq. Bütün bunlar nə ilə izah oluna bilər? Əgər izah olunarsa, aləmi bürümüş haqsızlığı niyə məhv etməyək. Axı o, mənasızlığı ilə bizi hiddətə gətirir. İndiki dövrdə daha geniş yayılmış inkişaf nəzəriyyələri müəyyən izah verirmi? O özünə nə ilə bəraət qazandırır? İnsan ətrafdakı ağılsızlığı və dəhşəti nə ilə əsaslandıra bilər?

Bütün bu suallar həyatın ictimai psixologiya baxımından anlaşılmasından onun elmi anlaşılmasına doğru keçidi zəruri edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Plexanov G.V. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. II cild. Bakı, 1956.
2. Давыдов Л.А. Этика любви и метафизика своеволия (проблемы нравственной философии). М., «Молодая Гвардия», 1982.
3. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. М., «Мысль», 1984.
4. Мир философии. М., Изд-во «Политической литературы», 1991.
5. Столович Л.Н. Жизнь, творчество, человек. Функции художественной деятельности. М., Изд-во «Политической литературы», 1985.
6. Философские вопросы медицины и биологии. Республиканский междуведомственный сборник. Выпуск 15, Киев, «Здоровя», 1991.
7. Чухина Л.А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. Критический очерк. Рига, «Зинатне», 1980.

Чингиз НАБИЕВ

ЖИЗНЬ КАК СОБЫТИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

Познание жизни с точки зрения общественной психологии отличается от познания ее с естественнонаучной, а также философской точек зрения тем, что взгляд общественной психологии в целом не рационален. Так, рациональное понимание жизни существует в паре с ее иррациональным восприятием, ее эмоциональным ощущением. Здесь жизнь больше ощущается, чем воспринимается разумом. Понимание жизни на фоне общественной психологии идет непосредственно параллельно процессу жизни. Общественная психология сама по себе есть результат жизни, её ежедневных нужд.

Chingiz NABIYEV

LIFE AS AN INCIDENT OF THE SOCIAL PSYCHOLOGY

Summary

The understanding of life from the point of the social psychology differs from its cognition from natural-scientific as well philosophical stand point by that a view of the social psychology, as a whole, is not rational. So the rational understanding of life exists alongside with its irrational perception, its emotional feeling. Here the life is rather felt than is conceived by mind. The understanding of life on the background of social psychology goes on in parallel with the life process. The social psychology for itself is the result of life, its everyday needs.

II XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN FƏLSƏFİ FİKRİNDƏN

Баксанский Олег Евгеньевич
Д.ф.н., проф., в.н.с. Института философии Российской Академии Наук

Кучер Елена Николаевна,
К.психол.н., доцент, МПГУ, кафедра психологии

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ XXI ВЕКА

Образование принципиально не сводится к обучению в школе и вузе. Учебные заведения только один из многочисленных инструментов социализации подрастающего поколения. Более того, вполне может оказаться, что усилия, например, школы не совпадают с общим направлениям воздействия других культурных факторов, но и явно идут с ними вразрез. Мы живем в эпоху социальной нестабильности и радикальных социальных преобразований, когда функция образовательных учреждений как социального института перестала восприниматься обществом как нечто само собой разумеющееся. Что мы сегодня ожидаем от школы? Что она может нам дать, учитывая что теперь у нее появилось много серьезных конкурентов? Должна ли школа всего-навсего воспроизводить существующую культуру? Должна ли она «лепить» из детей лояльных граждан? Ведь именно так роль школы воспринималась еще совсем недавно. Или в условиях социальных преобразований она должна выполнять совершенно другую функцию – функцию подготовки молодежи к жизни в мире, который перестал быть стабильным и определенным? Эта задача чрезвычайно сложна. Действительно, как узнать, что будет собой представлять мир завтра? Как определить, что потребуется школьникам через несколько лет ко времени выпуска из школы? Вопросы эти перестали быть предметом споров лишь среди педагогов и методистов и сегодня они буквально пронизывать всю нашу жизнь, заставляя взрослых также задуматься критически о собственном образовании и побуждая их к его продолжению, повышению и переподготовке.

В ходе этих дискуссий стало очевидным, что проблемы образования не сводимы к составлению учебных программ, утверждения Государственных образовательных стандартов очередного поколения и проведению всякого рода проверок знаний. Вопросы подобного рода второстепенны и бессмысленны до тех пор, пока социум не поймет, что он хочет достичь, вкладывая значительные средства в образование молодежи. Взгляд на сущность образования оказывается производным от взгляда не общество и его цели, что далеко не всегда оказывается сформулированным явно и четко. В последние годы много пишут о кризисе российского образования и необходимости коренных реформ в этой сфере, паллиативные элементы которых даже пытаются внедрять в жизнь.

Культура формирует сознание человека, она дает определенный набор средств, с помощью которых человек конструирует не только свое особое видение мира, но и представления о себе самом, о своих возможностях и перспективах. Несмотря на наличие различных систем обучения, для рассмотрения образования с точки зрения культуры достаточно анализировать деятельность учебных заведений с учетом общего социального контекста. Речь идет о значениях и смыслах, о развитии личности и самосознания, об умении оперировать символами и т.п. Невозможно понять мировоззрение, мышление и психику человека без учета культурной среды и тех познавательных ресурсов, которые она

содержит. Только приобщаясь к ним, человек становится в полной мере цивилизованным. Как показывает психология, память, речь, воображение современного взрослого человека имеют явно выраженную социальную природу. Они формируются в процессе обучения.

Именно процесс образования должен стать базовой моделью культуры. Выбираемая базовая модель во многом определяет дальнейший ход рассуждений. Мы исходим их того, что человеческое мышление, хотя оно реально происходит в голове конкретного индивида, никогда не является интеллектуальной робинзонадой. Навыками мышления человек овладевает с помощью других людей. Размышляя, мы как бы общаемся с дургими людьми, при этом для обоснования своей точки зрения мы используем коллективно выработанные способы и приемы рассуждения. При этом обучение реализуется не только в школе, но и в самых разных повседневных ситуациях.

В то же время, когда мы говорим про процесс обучения, то преимущественно «индивидуалистическую» аргументацию, когда ключевым элементом является познавательная активность самого человека, а роль обучения заключается лишь в создании благоприятных внешних условий и стимулов. Цель обучения при этом заключается не просто в передаче опыта, а в углублении понимания. Понять – значит осознать место некоего факта или некой идеи в более общей системе знаний, воспринять конкретную реализацию более широкого принципа или закона. Само познание устроено так, что из общих положений вытекают разнообразные конкретные следствия. Поэтому знание немногих принципов освобождает от необходимости держать в памяти массу конкретных фактов. С этой точки зрения, наиболее ценной для индивида оказывается та информация, которая добыта самостоятельно, поскольку она хорошо интегрируется в уже имеющуюся у него систему знаний. В то же время, любое «открытие» возникает на базе ранее полученных знаний. Общий педагогический вывод состоит в том, что какой бы сложной ни была теория, суть ее в принципе можно изложить упрощенно и доступно, а любой материал можно преподавать ученикам любого возраста, если только удастся найти соответствующую форму его подачи. Весь вопрос правда и заключается в том, что же это за «соответствующая форма»…

Обучение должно стремиться не только вширь, но и вглубь, открывая общие принципы и деля многие конкретные следствия очевидными. В этом состоит предложенная Дж.Брунером[1] идея развития по спирали: определенные знания сначала усваиваются интуитивно и конкретно, а затем происходит возвращение к ним на более высоком уровне обобщения и формализации. При этом учителю отводится функция проводника, облегчающего самостоятельный поиск истины.

Соответствующий подход базируется на теории умственного развития Ж. Пиаже[2] – генетической эпистемологии, которая рассматривает данный процесс как открытие мира индивидом, а основной упор делается на повышение эффективности преподавания естественных наук – физики, химии и математики. Вместе с тем процесс обучения представялет собой особую область междисциплинарных исследований. В ее разработку вносят вклад философия, психология, антропология, лингвистика, социология, история и др. науки. Большой интерес и значительный неиспользованный потенциал содержится в культурно-исторической концепции развития мышления Л.С. Выготского.

Как показывают исследования различных дискурсов как определенного способа мышления и отражения некоего общего мировоззрения, процесс формирования

[1] Брунер Дж. Культура образования, М., 2006.
[2] Пиаже Ж. Избранные психологические труды, М., 1969.

самосознания индивида и нахождение им своего места в жизни всегда происходят при непосредственном участии речи. А поскольку язык – это коллективный продукт совместного творчества людей, общество именно этим путем оказывает чрезвычайно сильное влияние на процесс личностного самоопределения индивида. Язык и речь по самой своей природе оказываются объектом исследования целого ряда специальных дисциплин: лингвистики, литературоведения, социологии, философии, антропологии, истории, психологии, информатики. Междисплинарный характер проблемы должен стать руководящим принципом для выработки адекватной методологии анализа любого аспекта образования.

К наиболее перспективным направлениям развития образования можно отнести те педагогические эксперименты, которые направлены на создание условий совместного творечетса, когда идет активный обмен идеями и опытом, присутствует готовность помочь друг другу, стремление найти оптимальное разделение труда и распределение ролей, дружественная критика и самокритика. В этом случае можно говорить о высокой культуре межличностных отношений. Главной целью обучения становится осознание потенциала собственного творчества, а знания и умения начинают выступать как средства оптимизации такого рода деятельности. Учитель берет на себя роль катализатора, то есть становится первым среди равных. И это лишь один из возможных путей коренного преобразования характера обучения.

Однако насколько реалистичны подобные проекты? Все мы знаем, в каких сложных условиях школам обычно приходится работать. К сожалению педагогические инновации не дооцениваются или встречают крайне настороженное отношение. Но другого пути попросту нет - старая образовательная система себя исчерпала, а ее замена новой (не реформация, не модификация!) обещает коренным образом изменить характер образования и качественно повысить его эффективность. Однако прежде чем давать практические рекомендации нужно добиться глубокого понимания культуры образования.

Если обратиться к весьма актуальной теме ЕГЭ (единый государственный экзамен) вместе с соответствующими КИМами (контрольно-измерительные материалы), то можно сказать следующее. Если ранее проблема реформирования отечественного образования в основном касалась содержания учебной программы, то сегодня основной акцент делается на совершенствование методов оценки знаний, иными словами на *административной* составляющей образовательного процесса.

Конечно, нет ничего предосудительного в попытках разработать надежные измерительные инструменты для отслеживания успехов обучаемых в овладении различными элементами учебной программы, что параллельно предполагает и совершенствование методов контроля за работой учителей с целью совершенствования учебного процесса. Но чего реально можно добиться, если ограничится только совершенствованием процедуры тестирования знаний? Можно еще раз убедиться, что учащиеся недостаточно знают физику, химию и математику, а также литературу, историю и географию. Вследствие этого можно задуматься об образовательных приоритетах и пересмотреть их структуру.

Конечно же, образовательные стандарты необходимы, потому что они позволяют образовательной системе создавать условия для адекватного решения многочисленных повседневных проблем. Но стандарты не обеспечат главного – понимания того, кого, чему и как следует учить. Образование должно получить не только адекватную материальную поддержку, но также интеллектуальную и политическую. Никакие стандарты не помогут превратить больное общество в здоровый социальный организм.

Каким образом культура снабжает человека инструментами, необходимыми для познавательной деятельности и интеллектуального развития? Основополагающая идея восходит еще к древнегреческой философии и состоит в том, что сначала было действие, а затем появилось понятие (слово). Действие представляет собой исходную форму понимания. Мышление первоначально непосредственно вплетено в предметную деятельность и лишь постепенно выделяется из нее, превращаясь в самостоятельный вид активности. Многими вещами каждый из нас владеет чисто практически, когда же возникает необходимость научить знакомому делу другого человека, то часто с удивлением обнаруживается, что этого нельзя сделать (объяснить) словами.

Л.Выготский вслед за Ф.Бэконом обращает внимание на тот факт, что в истории человечества теория всегда следует за практикой, умение предшествует знанию. Знание само по себе не обеспечивает умения реально действовать. Прослушав лекцию технике плавания, человек не научиться плавать, это достигается только путем упражнений. А вот после того, как мы чему-то научились полезно получить советы опытного специалиста, правда реальная польза от этих знаний будет лишь тогда, когда они приведут к совершенствованию уже имеющихся навыков. Функция инструментов или других технических приспособлений не сводится лишь к тому, чтобы придавать форму нашим мыслям, у них более фундаментальная роль – определять цель и содержание деятельности еще до ее фактического начала[1].

Это касается достаточно простых форм поведения, но когда мы переходим к более сложным навыкам[2], то тут существенное значение приобретают *конвенционализация* и *дистрибуция*.

Конвенционализация указывает на тот факт, что привычки часто отражают принятые в данной культуре формы поведения, хотя это часто может не осознаваться человеком. В этом смысле они оказываются существенным элементом организации культуры.

Проблема дистрибуции активно изучается в последние годы, потому что исследования показывают, что интеллект не сосредоточен не только в голове одного индивида. Он существует не только в книгах, словарях и т.п., которыми мы пользуемся, но и в головах других людей, с которыми мы взаимодействуем. Будучи погруженным в определенную среду, человек начинает использовать содержащиеся в ней ресурсы. Следование определенным нормам делает людей соучастниками конвенции, членами сообщества, существование которого зависит от способности всех его членов следовать единым правилам поведения.

В данном контексте мы выходим на центральную проблему когнитивной науки – проблему **репрезентации**. Существует три основных способа репрезентации мира, или, выражаясь точнее, три способа схватывания тех инвариантов опыта и действий, которые обычно обозначаются как «реальность»[3]:

- Практический (процедурный),
- образный и
- символический.

---

[1] Выготский Л.С. Психология развития человека, М., 2005.

[2] Навык определяется как привычное действие, для осуществления которого не требуется участие сознания.

[3] Bruner J.S., Olver R.R., Greenfield P.M/ Studies in Cognitive Growth: A Collaboration at the Center for Cognitive Studies, New York, 1966.

В плане онтогенеза эти три способа репрезентации образуют последовательные стадии умственного развития: интеллектуальное сохранение означает переход от практического к образному и затем к символическому способу мышления.

Первый способ ориентировки – ориентация – очень важен в смысле организации непосредственного взаимодействия индивида со средой. Сама эта процедура структурируется согласно целям, которые индивид преследует, и тем инструментальным средствам, которые он при этом использует. Этот способы ориентировки носит процедурный характер.

Обычно образная ориентация недооценивается, хотя образы способны не только схватывать индивидуальные особенности конкретных предметов, но и приводить к возникновению обобщенных представлений, отражающих признаки целых классов явлений. На этом уровне обобщенный типичный представитель класса служит тем эталоном, с которым сопоставляются новые кандидаты на принадлежность к данному классу. Благодаря этому еще не дооперациональной стадии развития интеллекта возникает возможность классифицировать предметы, выявляя их сходства и различия, причем основой для подобных операций выступают не абстрактные понятия, а обобщенные представления.

Зрительные образы обладают огромной силой воздействия на сознание людей с целью побудить их к действию. Недаром современные средства массовой информации так активно используют образы для привлечения внимания к тем или иным проблемам. Образы выступают не только в качестве *прототипов* соответствующих категорий, но и в качестве «застывших» рассказов. В свою очередь, адекватное словесное описание различных видов человеческой активности не означает сведения их к неким абстрактным формулам, выхолащивающих специфику действия, его привязанность к конкретным обстоятельствам места и времени. Наоборот, подлинное (нарративное) описание – это рассказ о живых людях, решающих свои повседневные, внешне порой не замысловатые проблемы.

Что же касается символического репрезентирования реальности, то это традиционная тема психологических и философских исследований, что, однако, не означает, что достигнуто достаточное понимание поставленной проблемы. При этом выделяются некоторые базовые принципы, а внутри одной сложной деятельности определяются различные элементарные процедуры.

Любимова Татьяна Борисовна
Доктор философских наук, профессор,
член-корреспондент Российской академии образования,
главный научный сотрудник Института философии РАН

ФАУСТ. ДОН ЖУАН. ДОН КИХОТ

Чем дальше мы от мира отстоим,
Тем более реальным он себя являет.
И так же, - только ближе подойди, -
Он тает, как мираж, и признаки теряет.
Нагарджуна
Любовь – моя сущность, и только любовь - моя вера
Ибн аль-Араби
Кто знает силу круговращенья, не боится смерти.
Ибо знает, что любовь убивает.
Джалаладдин Руми

Умер добрый Дон Кихано! – этим событием отмечен конец эпохи. Закончился магический европейский мир. Западный мир решил стать трезвым, а в перспективе, и прагматичным. Наши три героя суть самые мощные символы перелома западной цивилизации, последний вздох умирающего христианского мира как некоего единства. Когда умер Дон Кихот, умер Дон Жуан, и, наконец, умер Фауст, то с ними умерла магическая цивилизация[1]. Ни об одном из этих образов так таковых не удастся сказать ничего значительного, потому что за прошедшие века их пристально изучали, рассматривали сквозь увеличительные стекла методов специальных наук и философии. Но у нас и нет такой задачи. Мы будем их понимать символически, в одной связке, как символ единого *неизвестного* в привычных и ясных, казалось бы, трех лицах. Это не поэтизация реальных человеческих типов; это фигуры той символической легенды, которую рассказывает себе и о себе человечество.

Сетует старик Фауст у Гёте:
«О, если бы мне магию прогнать,
Забыть все заклинанья, чар не знать,
Лицом к лицу с природой стать! Тогда
Быть человеком стоило б труда!
И я им был, пока, во тьме бродя,
Себя и мир не проклял дерзко я!
Теперь весь воздух чарами кишит,
И этих чар никто не избежит.
Пусть светел и разумен ясный день,
Но в сети снов нас ловит ночи тень…»[2].

[1] Можно рассматривать эти образы «вечных спутников» экзистенциально, как это, например, делает А.Камю в «Мифе о Сизифе» или М. де Унамуно в «Жизни Дон Кихота и Санчо». Можно рассматривать их исторически, как выражения конкретного исторического момента. А можно саму историю понимать символически, тогда они, это образы сами становятся символами, т.е. указывают собою на вечную тайну человека и его судьбы.
[2] Здесь и далее перевод стихов из «Фауста» Гёте - Н.Холодковского.

«Фауст» - это трагедия знания[1], которое всегда ограничено (конечно) в окружении неограниченного (бесконечного) незнания. Принцип магии – воображенье, очарование, чары. Ее цель – неограниченная власть над природой и миром вообще. Здесь «ничто» обретает бытие, которое равно небытию; таков антиметафизический принцип, ведь для метафизики, напротив, «есть только бытие, а небытия и вовсе нет». Магия это тоже знание, исток которого невозможно проверить и которое творит видимость, иллюзию. Иллюзия не означает обязательно не эффективность, бессилие, не существование. Ее образы и ритуалы тоже действуют, но через воображение, которое связано с тонким миром.

Кто у Гёте главный маг, подручный Фауста? Мефистофель (Teufel - черт). Он заключает пари с Богом и в согласии с этим договором соблазняет Фауста. Он не нарушает волю Бога; он не действует своевольно (у него ведь нет свободы воли, коя имеется у человека). Но он смеется над своим «господином»:

«Нигде, ни в чем он счастьем не владел,
Влюблялся лишь в свое воображенье;
Последнее он удержать хотел,
Бедняк, пустое, жалкое мгновенье!
Но время – царь; пришел последний миг.
Боровшийся так долго пал старик.
Часы стоят!
…Прошло и не было – равны между собой!
Что предстоит всему творенью?
Все, все идет к уничтоженью!
Прошло… что это значит? Все равно,
Как если б не было оно –
Вертелось лишь в глазах, как будто было!
Нет, вечное Ничто одно мне мило!»

Исток и финал магического деяния – вечное Ничто, «как если б не было оно». Мы слышим кантовское als ob, «как если бы»[2]. Существуют реально или нет великие идеи разума (Бог, бессмертие и свобода) и весь духовный мир, - мы не можем этого знать. Но должны их мыслить, как если бы они существовали. Это реальность, создаваемая продуктивным воображением, которую, однако, мы принимаем в модальности должного. Но даже и сам Мефистофель жалуется на то, что старые времена непреложности должного прошли, когда, согласно расписке, данной при жизни, ему достаточно было «запечатлеть своей печатью» душу, покинувшую тело, ведь пари об искушении заключено с Богом, Он ведь не обманывает! Залог Бога – сознание истины: «Знай: чистая душа в своем исканье смутном // Сознаньем истины полна». Залог Мефистофеля – слабость человека («сознаньем слабым и минутным»). Но и само пари оказывается не столь надежным, как в прежние времена. Теперь же «Обычай древний, право старины - //Все рушилось, утрачена опора!».

[1] Хотя у Гёте присутствует и момент чувствительной мещанской драмы. Более отчетливо у Гёте проступает не столько невозможность удовлетворить жажду знания, сколько ненасытность Жажды Жизни, ее полноты, стремления индивида к «всемирности», стремление человека к себе как сверхчеловеку (Übermensch).

[2] В своем небольшом эссе «Фауст» А.В.Гулыга отметил присутствие основных идей немецкой классической философии в этом великом творении Гёте. Гёте не следует ни за Кантом, к которому он относился с глубочайшим пиететом, ни за Гегелем, ни за Шеллингом, подшучивает над Фихте. Они все присутствуют в едином смысловом поле трагедии, «играют» друг на друга. Историю трагедии разума в «Фаусте» можно сравнить с «Феноменологией духа», исторической драмой сознания, представленной Гегелем. См.: Гулыга А.В. Путями Фауста: Этюды германиста. М., 1987.

Мир вышел из колеи даже для духов, вечные традиции поколеблены. Сам момент смерти уже не столь определен, душу приходится подстерегать, о ней никогда ничего не решено заранее. Мне видится в последних пассажах трагедии прямая ирония, нацеленная не столько на примитивные представления о добре и зле, сколько против простецких рецептов «исцеления от метафизической тоски». Ею терзался герой Гёте, и сам поэт таил ее глубоко в своей душе.

Обычно извлекаемые из текста трагедии Гёте возвышенные идеи эпохи «бури и натиска», типа «лишь тот достоин счастья и свободы, //Кто каждый день идет за них на бой» или «Деяние – вот основа бытия» (т.е. сначала было дело, а не слово), - на самом деле высказаны с иронией, в сомнительном контексте. Все деяния Фауста по ходу развития событий – пагубны, и не только для него самого. Всё испытав, он мечтает всех сделать счастливыми, построить рай на Земле. Героическая, творческая позиция провозглашается им, когда он пребывает в полнейшей иллюзии, что подчеркивается ослеплением. Это не просто утопия, а зловещий мир наизнанку. Достижению «власти над миром» ему портит существование двух буколических старичков (Филемон и Бавкида - олицетворение тихого, безмятежного счастья в гармонии с природой). На месте их домика он сотворит «все новое»:

«Себе я вышку бы воздвиг,
Чтоб весь свой труд легко и скоро
Мог обозреть я, чтобы вмиг
Мог все обнять, что так прекрасно
Дух человека сотворил,
И править всем умно и властно,
Чем я народы одарил.
О, как мучительно, как гадко
В богатстве чувство недостатка!»

Слуги Мефистофеля быстро решают эту проблему, убивая стариков, сжигают дом. Т.е. вместо традиционного жизненного центра, «очага», который символизируется этим домом, Фауст мечтает воздвигнуть центр новой цивилизации, как раз той, что и возникла, деловая, активная, научно-техническая. Апофеоз иронии - это последняя сцена трагедии. Не рабочие весело роют по его приказу ров, спасающий от морской стихии, а лемуры роют ему могилу. Но он слеп, и в своем торжестве и ликовании произносит магическую формулу, останавливая время…, конечно же, время своей жизни. Здесь присутствуют все формальные моменты трагедии, но все же это не настоящая трагедия, это «как если бы» трагедия.

Гёте, для которого весь мир – единое живое существо (точнее сказать, живое растение), для которого Земля – живой организм, вся природа – одушевлена, оживлена единым дыханием, проникнута жизненным Духом, - никак не мог занимать одностороннюю позицию. Вначале было дело, или вначале было слово – эта оппозиция не для него. Слово и есть дело, а дело включено в великую Книгу (слов) Вселенной, оно не есть навязывание своей, всегда частной, воли всему, природе, миру, другим людям. Хотя «титанизм», конечно, здесь присутствует, но все-таки, кажется, с изрядной долей иронии. Фауст – Прометей, но в динамике поиска истины, и Прометей-спасенный. Гёте и сам увлекался магией, алхимией; он был, разумеется, сыном своего времени. Он дышит вместе с Душой природы. Он – не деятель в западном смысле слова, он созерцатель мирового процесса. Не власть над миром дает счастье, она не спасет душу в момент расставания с телом. Магия не как власть над миром, а как единение с миром, с природой, с Вселенной, -

вот что манило его. Впрочем, возможно, что это всего лишь одна из масок, предъявляемых им внешнему миру.

Легенда о докторе Фаусте, некроманте, астрологе, чудотворце и прорицателе, возникла не на пустом месте. Всегда за легендой стоит какое-то конкретное лицо, но, чтобы стать легендой, это «лицо» вбирает в себя черты, наиболее характерные для мирочувствования всей эпохи, которое было магическим. Суть магического отношения к миру в том, что маг стремится «протиснуться» между естественной связью, между причиной и следствием и в качестве причины задействовать свою мысль и свое желание, навязать свою волю законам природы, а ведь с точки зрения религии законы природы суть законы Бога. Мотивы обращения к магии могут быть разными: власть, могущество, наслаждение, любовь, мщение или какая угодно иная страсть. Для Фауста главным мотивом было знание, запретное и недосягаемое. Для него обращение к магии было следствием *страстей ума*, дерзновение безграничного познания, силы разума. Из этой страсти ума возникло убеждение в том, что «знание - сила».

Убеждение «знание-сила» легло в основание последующего развития науки; в своей глубинной основе современная наука движима этой же страстью, несмотря на то, что она уже давно есть формализованный и по своей организации бюрократический социальный институт. На поверхности это плод рационализма, отстраняющегося от всяческих страстей. Но в недрах науки еще таится уголек магической страсти ума.

Христианская религия осуждала магию (чернокнижье и народную магию), боролась с ней жестокими средствами, однако никакой разницы, по сути, между религиозными ритуалами, молитвами, верованиями и магическими ритуалами, заклинаниями, представлениями нет. Просто первые – легитимны, а вторые – нет. Многие заклинания, ритуалы магии суть фрагменты ритуалов, молитв прежних религий, бывших некогда законными[1].

Время написания «Народной книги о докторе Фаусте» Шпица (XVI в.) – это время распада «Христианского Мира» как единой, целостной цивилизации, пусть полной противоречий, раздоров, но в основе своей опиравшейся на принимаемую всеми метафизику. Рождение протестантизма – это уже явное восстание, но увлечение оккультными науками не представляло собой идеологического противоборства с господствующей метафизикой. Напротив. Это органическое следствие «овнешнения» эзотерического ядра христианской метафизики. Фауст – символ этой эпохи в большей степени, чем Лютер (они современники, спутник Фауста постоянный оппонент Лютера). Даже перенесение места действия в Виттенберг, город реформации, который предпринял автор «Народной книги», имеет очевидный идеологический смысл: «Земляк Лютера, как и он, - сын тюрингенского крестьянина, а потом доктор богословия в Виттенберге, Фауст, по невысказанной мысли автора, противопоставляется благочестивому Лютеру: Лютер поборол искушения дьявола верой и сделался светочем христианства, Фауст, человек дерзкого разума, стал жертвой дьявольских соблазнов и погубил свою душу»[2]. Главная причина решения Фауста вступить в договор с Мефистофелем – это жажда запретного знания. Любопытно, что открываемые ему этим духом знания оказываются ниже уровня тех научных представлений, которые уже появились в передовой интеллектуальной среде того времени. Это знания, бытовавшие до «коперниканского переворота». «Грехом», таким

[1] «Колдовство это незаконное чудо, а чудо – законное колдовство» (Белецкий). Фауст называл себя «философом философов», правда, философией тогда называлась другая «наука», включавшая в себя и оккультные дисциплины. Алхимик назывался философом, ведь он искал «философский камень».
[2] Жирмунский В.М. История легенды о Фаусте //Легенда о докторе Фаусте. М., 1978. С.296.

образом, было само стремление к запретному знанию, стремление употребить это знание в качестве средства достижения власти над миром и людьми. Современные научные знания и их возможности быть таким средством не сравнимы по своей мощи с теми грёзами, которые рисовал перед Фаустом Мефистофель.

Осуждение «дерзкого разума» было с двух сторон: и папства, и реформаторов. Т.е. та свобода мысли, которую по-своему символизировалась в легенде о Фаусте, была на самом деле сдавлена с обеих противоборствующих сторон господствовавшей тогда идеологии. Просвещение переставило акценты в оценке разума и его возможностей. Для Лессинга философ, ищущий истину, есть любимец Бога. Для Гёте Фауст «сверхчеловек». Дерзновение разума, которое для христианства знаменовало собой смертный грех – гордыню, – по их мысли отвечает предназначению человека на Земле. «Естественная магия», которая увлекала Фауста, обретает черты естественной науки.

По замыслу Лессинга Фауст должен быть спасен, оправдан. Искушение его – это сон, иллюзия. Сатана, расспрашивая своих «подчиненных», чертей, выбирает подходящую жертву. Сатане представляется достойной для искушения душа, которая не имеет ни одной слабости. Это означало бы похитить у Бога его любимца, стремящегося к познанию: «Похитить у Бога его любимца – юношу мыслящего, одинокого, полностью предавшегося науке, живущего только ею, отказывающегося от всех страстей, кроме единственной страсти к истине, опасного тебе и нам, если бы он стал когда-нибудь учителем народа, - вот кого бы у него похитить, Сатана!»[1].

Показательна также сцена выбора духа, который был бы достоин служить Фаусту (один дух быстр как ветер, другой как солнечный луч, как мщение и т.д.). Эта сцена тоже эволюционирует от «Народной книги», кукольных комедий и других более ранних источников. Из всех духов Фауст выбирает себе в слуги того, кто «быстр, как мысль человека». У Лессинга в этой сцене он отвергает всех тех духов, «быстрота которых может быть выражена в конечных числах»[2]; мысль тоже оказывается не самой быстрой. Еще быстрее происходит падение человека, «переход от добра к злу».

У Гёте эта тема еще глубже: Фауст пытается вызвать Дух Земли. Для Гёте Земля была живым существом, познание природы для него - это не только плод опыта и рассудка («Сущее не делится на разум без остатка»); оно предполагает целостное переживание природы, можно сказать, вживание. «Гётенаука», возможно, была бы более человечной, чем ее современный вариант, ведь она могла быть в союзе с Духом Земли. Однако Фауст устрашается облика этого Духа, обращаясь к более привычному, известному ему из христианской традиции. От универсального знания он обращается к частному, частный разум закрывает доступ к вселенскому. Тем не менее, как и у Лессинга, здесь Фауст тоже спасен, точнее, спасена бессмертная часть его души. У Лессинга это настоящая трагедия знания, интеллекта. У Гёте – это трагедия Человека, неутолимости его стремлений.

Любопытно, что мотив вызывания теней прошлого, почти обязательный для историй о Фауста, здесь также преобразован. Если прежде вызвались просто тени знаменитых людей, то у Лессинга Фауст вызывает тень Аристотеля, чтобы узнать у того, как правильно понимать *энтелехию*. Этот момент интересен не только тем, что здесь образ более возвышенный, а также и тем, что философ-маг интересуется «движущим принципом души» (у Канта так характеризуется дух). Иными словами, разум жаждет овладеть духовной силой, обращаясь вспять, к древним, к первофилософии, в надежде обрести

[1] Легенда о докторе Фаусте. С.254.
[2] Там же. С.247. Фаусту желанна только бесконечность.

утраченную энергию, могущество. Разум, получив свободу от пут религии и магии, потерял опору, точнее, он принял другую опору, свое же собственное творение – математику. У Лессинга Фауст исследует глубины истины, он спасен, чтобы с еще большим усердием предаться поиску истины. Такова трагикомедия знания. Это версия «доктора Фауста» отмечает собой уже заботу нового времени: знание, науку, прогресс. Трагикомедия развертывается у нас на глазах. Развязка еще не наступила. Разбивая прежние идолы, мы творим себе новые, еще более мощные и техничные.

В самой эволюции литературной истории «Доктора Фауста» можно видеть изменение отношения к магии и науке, к богословию и философии. Философия постепенно стала сжиматься до книжного знания, до истолкования истин, представленных прежними философами. Богословие также стряхнуло с себя знаки «тайного знания», знания о Боге, стало более антропоцентричным и экзистенциальным. Магия вообще изменила свой статус и значение, это теперь совершеннейшая пародия и карикатура (во времена Фауста эта наука преподавалась в университете). Наука постепенно стала обретать свой современный вид, позаимствовав у магии отчасти метод[1], преобразовав его, и в большой степени - цели. Целью древней магии было знание, на втором месте – власть над стихиями, и только на третьем – власть над людьми, которая естественно следовало из решения первых двух задач. И в последнюю очередь – удовольствие, комфорт, наслаждение жизнью. В фигуре Фауста изменение соотношений между этими главными позициями в познании и отношении к миру прослеживается очень отчетливо.

Интересная интерпретация соотношения в этом плане образов Фауста и Мефистофеля как символов устремлений метафизики и позитивной науки с позиции современного состояния культуры приводится в упомянутой выше книге А.В.Гулыги: «Мефистофель – не традиционный христианский сатана, это дитя эпохи Просвещения. Его волшебная сила – всемогущество научного знания. Циник-эмпирик, он противостоит кантианцу Фаусту, искателю истины, добра и красоты. Мефистофель стремится к победе над «метафизиком», хочет завладеть его душой. Крах Мефистофеля – провал позитивистской науки, пытающейся выйти за свои пределы: душа человека ей не подвластна»[2].

Эта тема силы научного разума, его неукротимых притязаний является сквозной для всей истории этой символической фигуры, начиная со времени возникновения самой легенды. Уже кукольная комедия «Доктор Иоганн Фауст» говорит об этом: «Фауст: Мне ничего не нужно, кроме единственного наслаждения – читать книги и видеть, в состоянии ли человек изменять воздух, повелевать ветром, сотрясать землю и совершать прочие невероятные дела»[3]. Интересно, что книги «тайного знания» испанского происхождения. Но ведь известно, что оккультные науки, в частности, магия процветали именно в Испании, распространившись затем и в Европе. Там было сильно арабское, в особенности, суфийское влияния, а, кроме того, там до определенного времени была сильна еврейская диаспора, которой тоже были свойственны традиционные занятия оккультными науками, Каббалой, астрологией, алхимией и т.п. Великий суфий ибн-Араби жил в Испании. Не могло ничего не сохраниться от этого и подобного этому эзотерического наследия. И то,

[1] Магический круг означал только то, что маг может контролировать границы, окружая себя знаками, почти математическими. Аналогия с лабораторией очевидно. Лабораторные условия – это уверенность в том, что ученый контролирует границы происходящего в эксперименте. «Терроризм лабораторий», как назвал диктат научного метода в XX веке Ортега-и-Гассет, в основе своей имеет ту же самую уверенность в способности разума контролировать границы происходящего.

[2] Гулыга А.В. Путями Фауста. С.351.

[3] Там же. С.154.

что там позже очень активно действовала инквизиция, говорит нам о реакции церкви на диссиденствующий ученый слой общества, с одной стороны, а с другой, на массовое распространение магических верований во всех слоях населения, и, прежде всего, в самой церковной среде. Так вот, книги для Фауста пришли из Испании: «Эти книги я прочту со вниманием, если бы даже это стоило мне жизни. Эта вот написана испанцем Рунцифером, а та – испанцем Вартом, двумя великими мастерами в этом искусстве»[1].

Конец у Фауста в этой кукольной пьесе точно такой, как у Дон Жуана: открывается преисподняя, черти утаскивают туда Фауста. В «Народной книге о Докторе Фаусте» рассказывается о его похождениях, «подвигах» в гареме у турецкого султана, где он показал себя «большим искусником в этом деле», так что все жены «турка» были им очень довольны, а их было немало. Вообще, в этой книге и в кукольных комедиях его образ не столь глубок и философичен, как у Гёте или во фрагментах Лессинга, у которых каждая строка – это философская проблема. Зато в «Народной книге» и в кукольных комедиях есть много черт, правда, довольно внешних, сближающих образ Фауста и образ Дон Жуана.

Фигура Дон Жуана – это другой аспект того же символа: выход за границы, поставленные религией, моралью, временем; это не есть только моральный символ, и даже таковой он в последнюю очередь. Обыгрывается здесь чувственная (половая) любовь. Эта любовь есть лишь постольку, поскольку есть смерть. Род через посредство половой любви преодолевает смертность индивида. Поэтому и в этой смысловой фигуре (Дон Жуана) игра идет не только с любовью, но и со смертью. В испанской легенде Дон Жуан подбирает череп (почти как Гамлет) и в насмешливом настроении с ним идет в церковь. Зачем? Чтобы полюбоваться на приходящих туда красоток. Моральная сторона (противопоставление христианской аскетической морали) лишь скрывает собою более глубокий, метафизический смысл. Если Фауст – богослов, философ, по своим занятиям он созерцатель то Дон Жуан – человек действия. Согласно традиционным представлениям, ими руководят разные жизненные принципы. Метафизика (трансценденция) – это достояние созерцателей, космологические науки – деятелей. Фауст занялся ими, т.е. астрологией, магией, алхимией[2]. Ими должен бы заняться Дон Жуан, но у него нет на это времени, для него оно вообще ничего не значит. Вспомним сложные отношения со *временем* Фауста, - это желание овладеть временем. Он хочет, чтобы мгновение было вечностью. Дон Жуан играет со временем, он спешит, хочет его обогнать, потому непрестанно изменяет, чтобы изменяться. Он хочет бесконечного времени.

Дон Жуан, изменчивый как Протей, падает в преисподнюю, как камень, вместе со своим Каменным Гостем, «выпадает в осадок» (в алхимическом смысле). Это в миниатюре символ всей современной цивилизации, которая есть «остаток», резидуум от всей предшествующей Традиции. «Остаток, который выпал из Традиции в профанную точку зрения, - в нем господствует изменение до такой степени, что «передача» (т.е. Традиция – *Т.Л.*) становится суеверием»[3]. Эта изменчивость «схвачена» окаменением, свобода обратилась в свою противоположность. Выпадение в осадок – то же, что и низвержение в

---

[1] В искусстве магии. Там же. С.155.

[2] Р.Генон, проводя эти разделения, говорит, что арабская алхимия – kimyâ es-sadah (алхимия блаженства, согласно Аль-Газали) – понимается как внутренняя алхимия. Само слово происходит от самоназвания Египта, Кеми. Правило этой внутренней алхимии состоит в том, что принципы обретаются только внутри самого себя.

[3] Генон Р. Заметки о посвящении. М., 2010, с.80. Имеется в виду передача духовного сверхчеловеческого влияния.

преисподнюю. Современный мир с точки зрения Традиции подвержен в значительной степени инфернальным влияниям, поскольку реальная передача духовного влияния становится невозможной.

Что роднит эти две аллегорические фигуры[1]? Прежде всего, поиск земного удовлетворения неутолимого земными средствами желания. Это не конкретное желание (у Дон Жуана оно конкретизировано, но в то же время оно превосходит конкретику, т.е. не женщина как таковая, в конечном счете, его интересует, а, скорее, победа или свобода). Магия – это тоже желание свободы, но только в обход известных физических законов. Свобода средствами магии в точности, как это ни удивительно, подходит под ее определение И.Кантом: свобода есть *полагание* начала причинно-следственной цепи. Иными словами она сама есть нечто чудесное, необусловленное, даже можно сказать, безначальное. Ее начало – трансцендентно нашему, земному миру, окутанному сетью причин и следствий. Свобода и власть – тесно связанные между собой понятия. Власть в широком смысле - над природой, над людьми, над тонким планом, над духами, - есть имманентное употребление свободы. Получая свободу, человек одновременно получает доступ к источнику власти; воспользуется ли он этим доступом, зависит от многих обстоятельств. Свобода в своей полноте остается трансцендентной; в мире, окутанном законами, можно говорить только о степенях свободы. Да и само представление о причине и следствии, по сути, основано на идее определенной *меры* свободы. Власть же есть присвоение чужого бытия, ограничение в той или иной степени этой самой меры свободы.

Приключения и путешествия, жажда впечатлений и богатое воображение – это общие черты характеров наших героев. Приключения духа – Фауст; приключения страстей плоти – Дон Жуан; приключения отпущенного на волю воображения – Дон Кихот. Возможно, впрочем, что и во втором случае это в большей степени жизнь воображения. Соблазн - это почти то же самое, что и искушение. Веселый, легкий, свободный, красивый, обаятельный человек – это соблазн. Его противник, противоположный ему во всем - чем-то неприятен и совсем не соблазнителен. Он Командор, Каменный Гость у Пушкина, символ закона, смерти и воздаяния за грехи. Интересна шутливая интерпретация симпатии на стороне соблазна, т.е. Дон Жуана, в пьесе Н.Гумилева «Дон Жуан в Египте». Дон Жуан, низвергнутый вместе с Командором в обитель сатаны, Командора «схватили, жгли, терзали».

«Но ловко я укрылся в тень
И выждал срок в подземной зале.
Когда ж загрезил сатана
С больной усмешкой, с томным взором,
Я подниматься стал со дна
По лестницам и коридорам
…Теперь по опыту ты видишь,
Что прав был древний шарлатан,
Сказавший – знай, иди и выйдешь!»

Выйдя снова на свет, Дон Жуан оказался в Египте. Лепорелло стал известным профессором-египтологом, деканом, «к природе глух и к жизни слеп». Он сопровождает туристов, американца-миллионера и американку, его дочь, она невеста Лепорелло. Дон Жуан, видя хорошенькую американку (по имени Покэр, т.е. карточная игра), тут же уводит

[1] Они могут рассматриваться как символические, поскольку отсылают к метафизическому смыслу, но в то же время и как аллегорические, поскольку могут быть истолкованы и в земном контексте, не сверхъестественном, можно сказать.

у него невесту (причем показывает ей свою могилу!), соблазняет ее. А Лепорелло в конце пьесы стряхивает с себя свою ученость:

«И был я счастлив, сыт и пьян,
И умирать казалось рано…
О, как хотел бы я, декан,
Опять служить у Дон Жуана!»

Да, жизнь на стороне Дон Жуана. Но все же.… Почему осуждение, откуда оно? Только ли христианский аскетизм тому виной? Дон Жуан – эстет, и наши симпатии на стороне его эстетизма. А сущность эстетизма двойственна: она может быть поверхностной, но она же может быть глубоко трагичной. Фигура Дон Жуан и комическая и трагическая одновременно. Комическая – потому что присутствует игра, он сам играет и является игрушкой неведомых сил, с которыми заигрывает. Трагическая – потому что играет со смертью, с бездной, заглядывает без страха в пустоту, в *ничто.*

Есть в этой фигуре страсть к погибели. Заглядывание во тьму, в первозданный мрак – вот исток наслаждения опасностью, это вызов не столько социальным установлениям, не только протест против ограничения свободы. Это само наслаждение свободой, ее всегда новыми возможностями, борьба против врага нашего счастья, против времени и смерти, – «обмануть медлительной время» (Н.Гумилев, сонет «Дон Жуан»). Распутников и развратников много, но в них как таковых нет ничего привлекательного и загадочного. А здесь непостоянство Дон Жуана не воспринимается как разврат. Здесь что-то веселое, смелое и страшное одновременно. За этим образом угадывается некая сила. Какова ее природа? Это разрушительная сила? Это страсть призывать погибель на себя, а, может быть, и на других, какая разница? Но в нем ведь нет злобы, ненависти. Он – легкий. Как же эта легкость совместима со страстью к погибели? Моцарт – легкий, Пушкин – тоже (но не совсем, «в душе моей одни страданья, // Плоды сердечной пустоты»). И их герой тоже легкий. Но все ж веет от него какой-то жутью. Может быть, это то же, что и у Фауста – страсть к запретному познанию, только здесь знание не рассудка, а, можно сказать, опытное знание: что будет, если отбросить все запреты? Запреты морали? Ничего не будет. А если отбросить границу между жизнью и смертью, между любовью и смертью? Узнаешь, «что любовь убивает».

Если Фауст ни в коей мере не есть эстет, ему не свойственно бескорыстное любование, то о Дон Жуане можно сказать, что он стремится к наслаждению бескорыстно[1], т.е. не ожидая никакой пользы, не стремится сохранить предмет своего наслаждения, остановив мгновение, но не стремится и сохранить себя в своем наслаждении. Любование, наслаждение красотой – вот основа эстетизма. Всем можно любоваться, когда не любишь. Эстетизм нашего героя, Дан Жуана, демоничен и трагичен. В этом он напоминает другой удивительный образ, Оскара Уайльда: «Судьба Уайльда и его сущность – одно и то же. Он шел к своему трагическому концу так же неотвратимо, как Эдип, зрячий слепец. Блестящий эстет нес в себе трагедию. Светский франт был отмечен печатью рока. Он воздевал руки и призывал на себя громы небесные…. Эстет! Этим еще ровно ничего не сказано… Эстет по своей природе вообще человек в высшей степени благопристойный. Оскар Уайльд, наоборот, был несдержан и непристоен, трагически непристоен. Его эстетизм отдавал какой-то судорожностью. И драгоценные камни, которые он, по его словам, любил перебирать и пересыпать, были для него как бы глазами, омертвевшими при

[1] Хотя трудно определить подлинность бескорыстия. Как утверждал Ларошфуко: корысть говорит на всех языках и играет любые роли, в том числе и роль бескорыстия.

виде живой жизни. Он ощущал жизнь как непрерывно надвигающуюся угрозу. Трагический мрак всегда окружал его со всех сторон. Он беспрерывно бросал вызов жизни. Он оскорблял действительность. И чувствовал, что жизнь, как хищник, притаившийся в чаще, в любую минуту готова вцепиться ему в горло…. В том, что люди зовут наслаждением, может скрываться нечто невыразимо жуткое…. В человеке заключено все. В нем противоборствует множество ядов…. Воистину в нашем живом теле заключены и медленно убивающие яды и эликсиры нежно тлеющего блаженства. И ничего нельзя отбросить, ни счесть слишком низким и потому не имеющим над нами власти. Если судить о жизни в целом, то нет ничего, чего бы в ней не было. В ней есть все. И все сцеплено в едином круговращении.

Джалаладдин Руми великолепно выразил эту мысль, ни с чем не сравнимую по глубине: “Кто знает силу круговращенья, не боится смерти. Ибо знает, что любовь убивает”»[1].

Казалось бы, что общего со всем этим у Дон Кихота? Печальный образ, нежная меланхолия – знаки расставания с чем-то очень дорогим. Дон-Кихот расставался со своим миром, который уже превратился в нечто, напоминающее тонкую бумагу, стало строками на страницах книг. Где теперь то, что ушло в прошлое? Вещи, люди, слова, страсти? Нигде. Только отзвук на страницах книг. Рыцарь печального образа живет отзвуками этого небытия. Он оживляет их своим воображением, это тоже магия, но в ином смысле слова: магия слова, магия искусства, нечто вроде очарования, обаяния, живущего нашим воображением. Это как трогательное воспоминания о прошедшей любви, которая уже никого не убивает, напротив, умиляет. Однако ведь рыцарь-то был безумен! «Но, даже признав Дон-Кихота безумным, мы не решим проблемы. Все ненормальное в нем всегда было и будет нормальным применительно ко всему человечеству»[2]. Свободное волеизъявление - источник трагедии. Воля, желание - самое субъективное, что у нас есть. Мысль – объективна, она познает объективный мир и себя как объект. Чувство, конечно, более субъективно, но все-таки оно не совсем свободно, не произвольно, т.е. оно опосредует субъект-объектное отношение. Воля может исходить только из глубины моего «я», на каком бы уровне абстракции мы его, это «я», ни понимали. Она не считается в своем первичном проявлении с реальным положением дел, она в этом смысле всегда идеалистична и даже утопична. Затем только она сталкивается с миром, с обстоятельствами, т.е. с представлениями (как у Шопенгауэра – она изначальна и как таковая реальна, но не представима). Это она творит при помощи воображения идеальный мир, она творит и мир иллюзии. Кто восстает против разума? Творец иллюзий. Иногда и под видом самого разума. Вот что означают слова Дон Кихота: «Волшебники могут отнять у меня счастье, но воли и мужества им у меня не отнять». «Счастье» - это жизнь воображения, другого счастья быть не может. Трудно представить себе счастливого человека, который лишен воображения, лишен творческой и волевой способности творить иллюзии, грезить. «Счастье» на разумных основаниях есть что-то очень тусклое. От этого тусклого устремляется Дон-Кихот к приключениям, отказываясь «иметь в виду» реальные обстоятельства, беря их в скобки. Как любой безумец, он живет в своей реальности, но странным образом эта крайне частная реальность становится всеобщей, она становится и нашей. Он творит иллюзию, как человечество творит культуру, как оно творит самого себя через невероятные приключения, реализацию самых отвлеченных утопий, и при очередном

[1] Гофмансталь фон Г. Избранное. М., 1995, с.563-565.
[2] Ортега-и-Гассет Х. Размышления о «Дон-Кихоте» //Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. М., 1991, с.134.

крахе оно как бы в какой-то прострации пытается осознать свой «исторический опыт». Но все напрасно. Новые невероятные и непредвидимые обстоятельства, - и все начинается с начала: история ничему не учит!

Дон Кихот осмеян, а что выброшено вместе с тем, что подверглось осмеянию? Воля к приключению? Или воля к творению идеальной реальности? Или всякое героическое начало вместе с рыцарскими романами? Человечество со смехом расстается со своим прошлым. Но ведь не со всяким! Оно в данном случае расстается с преувеличенной субъективностью. Но и в расставании с ней оно дошло до крайности – новый, научный взгляд на человека сделал его объектом изучения (наука изучает только объекты, даже тогда, когда она исследует «внутренний мир»). Человек перестал быть субъектом – у него нет свободной воли. Когда говорят о свободе, то, как правило, имеют в виду политические, социальные свободы. Однако это всего лишь запрограммированное перемещение по заранее заданным лабиринтам, в плоскости примитивных выборов «левое-правое», «за-против». Та свобода творческого воображения, символом которой был осмеянный в своем порыве Дон Кихот, не может быть спроецирована на эту плоскость; свобода не просто многомерна, она сама из себя порождает не существовавшие ранее пространства, наполненные воздухом, духом. А пребывать в духе значит быть вне обыденной действительности, отчасти вне себя. Образ странствующего рыцаря, принятый нашим героем, есть не только следствие того, что он переместил свое «я» в некое виртуальное, не существующее пространство. Он сдвинул «точку сборки», если применить терминологию Дон Хуана (Кастанеды). Эта точка теперь для него вне грязной и жестокой реальности. «*Там*» он сражается с волшебниками, великанами, с магическими силами. Рыцарство было насыщено мистическим и магическим смыслом, одновременно это благородное служение людям (у Дон-Кихота – это служение во имя Прекрасной Дамы, т.е. оно имеет эстетизированный и символический смысл). Это бескорыстие как таковое, в этом смысле, оно также основано на эстетическом принципе.

Рыцари сражались с «маврами», сарацинами, т.е. они имели дело с исламом, стало быть, подвергались влиянию суфизма. Обучение происходит нередко через вражду. Для суфиев рыцарство имеет весьма определенный смысл служения ближнему во имя Бога: «Оно подразумевает бескорыстное служение другим без осознавания значимости этого служения. Многие суфийские мастера говорили о рыцарстве такого рода.

Абу Хафс Хаддад говорил: «Рыцарство значит быть справедливым с другими, не ожидая справедливости в ответ».

Согласно Джунайду: «Рыцарство проявляется без осознавания поступка в качестве рыцарского. Совершающий такой поступок, никогда не заявит: «Это сделал я!».

Когда Харакани спросили о рыцарстве, он ответил: «Если Бог дарует тысячу щедрот твоему брату, тебе же – лишь одну, ты, несмотря на это, отдаёшь и её брату твоему»[1].

Трагедия Фауста была в том, что он утратил свою судьбу. Так понимает ее (и самого Гёте) Ортега-и-Гассет, который полагал, что жизнь человека – это проблема, драма, в которой герой «ищет свою внутреннюю судьбу или … избегает ее»… Обычно трагедию видят как внешнее несчастье. «Однако трагедия Фауста и история Мейстера – нечто совершенно противоположное: в обоих случаях вся драма – в том, что человек отправляется искать свою внутреннюю судьбу, являя миру образ одинокого странника, которому так и не суждено встретиться с собственной жизнью. В первом случае (внешней трагедии - *ТЛ*) жизнь встречает проблемы, здесь же - проблема сама жизнь. С Вертером, с

[1] Услышь флейтиста: суфийская проза и поэзия. М., 1998, с.21-22.

Фаустом, Мейстером происходит то же, что и с Гомункулусом: они хотят быть, но не знают как, иными словами, не знают, кем быть»[1]. Оба «Дона» тоже есть стремление «искать и избегать самого себя», это та же самая трагедия. Поскольку эти фигуры суть символы, то ясно, что в их лице человечество странствует, не зная, как быть и кем ему быть. Оно лишило себя судьбы. За него живет его наука и его технология, за него живут телевизор и компьютер. Человек сжал свой метафизический горизонт до предлежащей ему вещи, став тем самым и сам вещью.

«Служил ли человек Гёте своему призванию или оказался вечным изменником своей тайной судьбе?»[2]. Гёте в Веймаре: «Мы можем проследить практически день за днем то своеобразное окаменение, в которое ввергает его Веймар. Человек превращается в статую. Статуи не могут дышать, ибо лишены атмосферы. Это как бы лунная фауна. Жизнь Гёте движется против его судьбы и начинает себя изживать. Мера становится чрезмерной и вытесняет материю его судьбы. Гёте – костер, который требует много дров. Но в Веймаре нет атмосферы, а значит, и дров. Веймар – геометрическое построение, Великое Герцогство Абстракции, Имитации, неподлинного. Это царство «как будто бы»»[3]. *Как если бы, als ob* – это способность к ирреализму, как если бы жизнь была только символом[4]. Надо удалиться от конкретной жизни к пражизни, полной максимальных возможностей. Фауст, само собой, тоже не был верен своей судьбе, но Дон Жуан-то ведь был! Он не живет *символически*, а вполне реалистически! В нем нет раздвоенности на «должен» и «есть». Он делает то, что и следует ему делать. Теряет себя он только в момент смерти, окаменевая, когда «тяжело пожатье каменной десницы». Дон Кихот живет только в иллюзии; даже когда он получает реальные удары, он их интерпретирует магически. Он становится собою, «добрым Дон Кихано» (но действительно ли это он?), только в момент смерти. Три сильнейших символа этого умирания – наши герои, как хитрый замок, открывают (обозначают собой это открывание) дверь в «новый мир». Или может быть, не дверь, а крышку. Из-за этой двери, из-под этой крышки вырываются темные крылатые духи, подобные существам на офорте Ф.Гойи «Сон разума рождает чудовищ». Но мы ведь привыкли думать, что, напротив, как раз разум-то и проснулся, освободившись от средневекового сна. Не есть ли это сон во сне, кошмар в кошмаре? Но загнать духа (Джина) обратно в бутылку трудно, надо знать обратное заклинание. В противном случае приходится заставлять его бесконечно исполнять бессмысленные задания, иначе он убьет хозяина, заклинателя. Наша цивилизация многообразием и бессмысленностью своих «заданий» старается отдалить мгновение расплаты за игру с духами. Понятно, что «духи», «Джины» - это иносказание, это дух самого человека, только он им не может владеть, воля оказывается неспособной овладеть духом. Потому что ее оборотная сторона, разум, не в ладах с ней. Говоря попросту, человек может думать одно, а хотеть другое.

Но ведь у нас нет реально никакой другой собственно человеческой познавательной способности, кроме разума. Чувства, воображение суть лишь подручные средства. Когда они доминируют, обретают долю самостоятельности, разум уступает свои правда. Человек становится, по яркому определению Лейбница, «оглушенной монадой». Естественное

---

[1] Ортега-и-Гассет Х. В поисках Гёте // Эстетика. Философия культуры. М., 1991, с.448-449.
[2] Там же, с.450-451.
[3] Там же, с.454.
[4] «Жить полной жизнью – значит быть кем-то окончательно. И тогда Гётё – великий соблазнитель – попытался соблазнить свою жизнь сладкой песенкой другой идеи (первая была «действие» - *Т.Л.*) – символизма. «Подлинная жизнь» - Urleben - *отказывается* (entsagen) подчиняться определенной форме, - нежно напевал Вольфганг своему обвинителю - сердцу». (Там же, с.457). Он стремился освободиться от пространственно-временной зависимости, как и его герой, Фауст.

соотношение этих способностей иерархическое: разум во главе, воображение и чувство его две опоры. Ключ к удержанию иерархии - это гармония между волей и разумом. Воля, способность желания – самая интимная из всех познавательных способностей человека, она есть субъект. Но и разум тоже – субъект. Каким образом уживаются (необходимо) обе эти способности? Чтобы их правильно соотнести, И.Кант построил целую грандиозную систему критической философии. И его система, плод аскетического разума, «дисциплины разума», и одновременно результат жизненного подвига этого великого человека, была им создана в ответ не только на французскую революцию, как поверхностно ее понимают социально мыслящие философы. Она есть усилие «закрыть дверь, захлопнуть крышку», загнать крылатых духов обратно в *inferno*, в бездну. Его интеллектуальное деяние было сдерживающим. Да, конечно, новая методология науки нашла себе основание в его системе, но одновременно и какое-то ограничение. «Грёзы духовидца грезами метафизика», «Религия в пределах только разума» - это манифесты, как и «Критики», нового интеллектуального порядка в надвигающемся духовном и интеллектуальном беспорядке. Разум сошел с ума, и он не должен выходить за свои границы. Его горизонт сузился до такой степени, что картина мира перестала быть объемной (чем выше точка зрения, тем дальше горизонт, который перестает быть ограничением поля зрения, когда точка зрения «космическая», вселенская, как если бы человек взирал на Землю из космоса).

В сегодняшнем мире разум не есть он сам, это рациональность, т.е. соотношение цели и средства, способ подбора эффективного средства. Разум для Канта – способность целеполагания. Не просто способность принять какую-нибудь цель и следовать ей, подбирая средства ее достижения (можно и любые). Это способность полагания *истинной* цели. Что это значит? Первое, цель эта соответствует предназначению данного человека, второе, она в себе вмещает цель человечества (человек для Канта не экземпляр, а человечество, представленное в индивиде, личность; человек всегда сам есть цель, никогда - средство). Третье и самое важное, это цель включена в общий телеологический порядок мира. Другой вопрос, каким образом этот порядок существует, реально или только как реальность нравственного порядка, или же он существует *als ob*. Система Канта, да и вся немецкая философия, есть тоже символическое изображение того истинного образа «разума», который неясно, но как реальный, видится на горизонте наших поисков себя: «Чем дальше мы от мира отстоим, //Тем более реальным он себя являет.// И так же, - только ближе подойди, - //Он тает, как мираж, и признаки теряет» (Нагарджуна).

Гнатик Екатерина Николаевна,
доктор философских наук,
профессор кафедры онтологии и теории познания
Российского университета дружбы народов,
Ведущий научный сотрудник ИФРАН, (Россия, Москва)

СОХРАНЕНИЕ ИНДИВИДНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЕННОЙ ИНЖЕНЕРИИ

Тысячелетнее развитие предметно-практической и познавательной деятельности невероятно раздвинуло горизонты человеческого воздействия на природу. И только сравнительно недавно стало ясно, что такие горизонты не безбрежны; что существуют границы, выход за которые означает наступление непредсказуемых и катастрофических последствий для всего человечества. Однако сегодня все мы являемся свидетелями того, как на одно из важнейших мест в системе глобальных проблем цивилизации выходит проблема сохранения самих биологических основ человека, сохранения индивидной идентичности.

В настоящее время наблюдается процесс усиления социальной ориентации биологической науки. Связи и отношения генетики человека с практической деятельностью становятся все более тесными и многосторонними. Буквально на глазах одного поколения генетика прошла путь от фундаментальных исследований до практического внедрения их результатов. Методы генетической инженерии открывают казавшиеся ранее невероятными возможности биологического манипулирования различными живыми существами. Цели, стоящие перед генетической инженерией человека, безусловно, благородны: это стремление создать все условия для более качественного здравоохранения, продления активной жизни, освобождения человека от тяжких недугов, в том числе нейродегенеративных, и даже попытка создания более высокого уровня интеллекта.

Вместе с тем, существуют основания предположить, что, по сути, на современном этапе развития биологической науки возможно наступление эры покорения человеком самого себя. Как известно, неолитическая революция, определившая возникновение цивилизации, приведшая к переходу от присваивающей экономики к производящей, поставила человека в позицию активного отношения к природной среде. При этом биологическая природа самого человека находилась за границами такой активности. Однако в настоящее время наступает такой переломный период в развитии общества, когда предметом преобразующей активности человека становится его собственная природа. Другими словами, объектом целенаправленного преобразования становится не внешняя человеку природа, а его собственная природа, природно-биологические основания его жизнедеятельности. Или, что то же самое, по отношению к самому человеку складывается тот тип управления, который ранее применялся только по отношению к природным вещам, предметам, системам. Это конкретно проявляется в целом ряде направлений генетической инженерии: преимплантационная и пренатальная диагностики, лекарственная и генная терапия, искусственное воспроизведение человека (клонирование) и пр.

Современные генетические технологии позволяют, например, манипулировать началом человеческой жизни и превращать это начало из естественного события в событие преднамеренно организуемое. Если к этому добавить существующую уже в определенной степени «социальную конструируемость» границ между здоровьем и болезнью, то таким образом получается, что научно-технический прогресс способствует тому, что не только

процессы прихода в этот мир и ухода из него, но и вся человеческая жизнь в существенной мере может быть представлена как социальная конструкция.

Технологии направленного вмешательства создают потенциальную возможность формировать и модифицировать человеческую жизнь по чьему-либо усмотрению. Так, применение преимплантационной диагностики и проведение исследований эмбриональных стволовых клеток прокладывают прямой путь к превращению в самые привычные и обыденные манипуляции, по сути связанные с корректировкой и овеществлением жизни человека до его рождения. Ведь после проведенной преимплантационной диагностики родители оказываются перед выбором: принять решение либо о дальнейшем развитии, либо об элиминировании эмбриона. Здесь явно просматривается «интенция к улучшению», а именно преднамеренная селекция с целью генетического оптимирования: ребенок может родиться на свет лишь в том случае, если он соответствует определенным удовлетворяющим родителей параметрам качества.

Манипуляции с генетическим материалом связаны с появлением новых рычагов управления и власти над человеческой жизнью и, следовательно, с новым набором средств ограничения человеческой свободы. Однако биологическое ограничение свободы – это наиболее эффективное ее ограничение, связанное с возможностью ее необратимой утраты. Особый драматизм ситуации придает то обстоятельство, что зависимость программируемого субъекта от своих «проектировщиков» и «заказчиков» носит необратимый характер: вмешательство осуществляется в генетическую программу, изменить которую, скорее всего, будет нереально.

Хотим мы этого или нет, но уже сегодня одни люди вполне могут проводить в отношении других различие между «ценной» и «неценной» жизнью, и это вызывает серьезное беспокойство. Ведь в случае обнаружения тяжелой болезни у зародыша ему может быть хладнокровно отказано в праве на существование. Такое решение является, безусловно, односторонним и «не имеющим обратной силы». Ужас в том, что в данном случае генетическая инженерия используется не как средство для мобилизации медицинской помощи, а как основание для инфантицида, как орудие по сути человеконенавистнической политики «очищения расы» от неполноценных людей. Тем самым общество вступает на путь, ведущий к суждению о том, что «больной – паразит общества». Именно это суждение является определяющим в той «морали для врачей», которую предлагал Ф.Ницше: «создать новую ответственность, ответственность для врача, для всех случаев, где высший интерес к жизни, восходящей жизни, требует беспощадного подавления и устранения вырождающейся жизни – например, для права на зачатие, для права быть рожденным, для права жить»[1]. Такая позиция находится «по ту сторону морали». На той стороне морали ценности «милосердия», «любви», «заботы», «сострадания» лишаются самодостаточности и начинают рассматриваться как более или менее удачно используемые средства удовлетворения чьих-либо интересов.

Преимплантационная диагностика направлена на искусственный отбор более здорового эмбриона, а потому очевидным является то, что она руководствуется абсолютно теми же мотивами, что и евгеническая практика. Ученый, становясь если не Демиургом, то уж точно – соавтором - чужой жизни, принимает селекционное решение, ориентирующееся на желательное (с его точки зрения) строение генома. В данном случае вполне можно говорить об исходном подчинении эмбриона власти другого человека. Субъект становится объектом, и, по сути, вещью, которая создается в самом

[1] Ницше Ф. Сумерки кумиров. Соч. в 2-х томах. М., 1990. Т.2, с.611.

непосредственном смысле другим субъектом. Происходит кардинальное изменение типа межличностного общения, что вполне может привести и к кардинальному изменению типа общественных отношений, включая сюда экономические, социально-политические, культурные отношения.

Нельзя исключить, что искусственное проектирование человека «с заданными параметрами», возможно, будет способно создать полноценного, с точки зрения телесного здоровья, индивидуума. Однако при этом генетическая инженерия может лишить человечество великих эпилептиков, таких, как например, Ф.М.Достоевский, не говоря уже о «гениальных безумцах», таких как Р.Шуман, Ван Гог, Н.В.Гоголь и многие другие. Представляется, что определять, какое именно генетическое наследие будет для потомков «наилучшим», является для человека задачей непосильной (во всяком случае, пока). Устремления науки должны быть направлены на сохранение бесценной природы человека с ее уникальным духовным миром.

Однако неконтролируемое использование биотехнологических возможностей может повлечь за собой качественные изменения в системе сознания. Как можно более конкретно охарактеризовать возможные качественные изменения сознания, вызванные достижениями генетической инженерии?

Как известно, в настоящее время существует несколько фундаментальных, различающихся между собой концепций сознания[1]. Подойдем к этой проблеме с позиций того, что сознание является формой отражения действительности активно действующим исторически развивающимся субъектом; носителем сознания является высокоорганизованная материя мозга; сознание всегда есть некий образ действительности. При этом любой образ как продукт сознания заключает в себе двойственное отношение: 1) к отображаемому предмету; 2) к субъекту и условиям отражения. Первое отношение представлено знанием (объективированные в словах, знаках, навыках, схемах и других формах обобщенные элементы сознания, благодаря которым различаются предметы материального мира, сам человек, объекты культуры). Знание - основа, стержень сознания. Но сознание не сводится только к знанию. Кроме знания, сознание содержит еще и отношение к субъекту и условиям отражения, к потребностям, интересам, мотивам и целям деятельности. Оно выражается через эмоционально-волевую, аффективную сферу переживания и воплощается в системе смыслов, ценностей, оценок, самооценок, самоощущения и др. Таким образом, сознание наряду с познавательной сферой (знания) содержит и сферу ценностей с ее аффективно-эмоциональной составляющей. Когнитивное и ценностное в сознании теснейшим образом связаны и взаимно определяют друг друга. При этом следует иметь в виду, что свой духовный мир человек ощущает в первую очередь через аффективно-эмоциональную, ценностную сторону сознания, а затем уже через когнитивную сферу сознания. Однако именно аффективно-чувственная, эмоциональная сторона в большей степени может быть трансформирована в постцивилизационном сознании.

Какие же качественные изменения в когнитивной и ценностной сферах сознания могут произойти (или неизбежно произойдут) в постцивилизационном сознании? Сначала об изменениях в когнитивной сфере сознания. Эти изменения связаны, прежде всего, с достижениями антропогенетики и генетической инженерии. Они состоят в познании глубинных закономерных связей между генами и структурными особенностями мозга человека, которые пока еще исследованы крайне недостаточно, а также в разработке средств целенаправленного воздействия на эти закономерные связи. Пока еще этот объект

[1] Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. М., 2001, с.163-167.

(закономерные связи «гены-мозг») изучается преимущественно эмпирически, а значит, часто стихийно, на основе случайных поисковых ассоциаций, временных обобщений и др. Перспективы активного вмешательства в деятельность мозга с целью его реконструкции и создания «сверхчеловека» представляются пока весьма отдаленными.

Вместе с тем вся система антропогенетических знаний и средств генетической инженерии существует не сама по себе, а в свою очередь включена в широкий смысловой контекст, который формируется во взаимодействии когнитивных и ценностных функционалов сознания в конкретной социально-культурной обстановке. На наш взгляд, главным смыслом здесь должно являться сохранение человеческой индивидуальности, свободы и прав человека. Это касается не только различных манипуляций с эмбрионами, но и воздействия на мозг и психику человека, его сознание и поведение, что может привести к «кризису идентичности»[1], утрате человеком представления о своем месте в мире, в обществе, о самоценности собственной личности. Более того, как остроумно заметил Ж.Лежен, «чтобы создать более умного, чем мы, мы уже должны быть умнее, чем мы можем быть»[2]. По его мнению, невозможно «с помощью трюков генной инженерии» создать «суперчеловечество». Вместе с тем, безусловно, нельзя абсолютно отбрасывать саму идею воздействия на мозг и психику человека в благотворном для него направлении. Отрицание ее также недопустимо, как и отсутствие социальной ответственности в данном вопросе. Однако научные возможности, и, главное, последствия, генетического вмешательства на сегодняшний день окончательно не ясны. А потому представляется, что подобные манипуляции допустимы только в исключительных случаях, при особых хронических заболеваниях, когда риск терапии меньше риска последствий самой болезни.

Так, вне всякого сомнения, в иерархии ценностей достаточно высокий ранг занимает ценность индивидуальной человеческой жизни и человеческого здоровья. Здоровье человека выступает как одна из важнейших составляющих человеческого потенциала, сохранение, развитие и реализация которого должны рассматриваться как главный ориентир и вместе с тем как важнейший показатель развития общества[3]. Значительный акцент на здоровом образе жизни указывает на то, что сегодня, как никогда ранее, человек приближается к тому, чтобы стать властелином своего здоровья. Возможность контролировать свое здоровье позволяет людям все в большей степени воспринимать себя как существ автономных, самодостаточных и свободных. Вместе с тем, открывающиеся сегодня человеку широкие перспективы стать хозяином своего здоровья могут обернуться и своей противоположностью, когда забота о собственном здоровье может существенно изменить, если не поработить индивидуума, то есть может оказаться не «здоровье для человека», а наоборот - «человек для здоровья»[4]. Возможно, это – один из нежелательных моментов, которые несут с собой тенденцию восприятия здоровья как высшей ценности. Так, уже сегодня намечается тенденция сводить цели биомедицины к «чисто утилитарным», т.е. сужать сложное разнообразие природы человека до нескольких простых категорий, таких как самостоятельность, боль или удовольствие[5].

---

[1] Энгельгардт В.А. Наука, техника, гуманизм. // Вопросы философии. 1980. № 7.
[2] Лежен Ж. Генетика и психическое здоровье. – В кн.: Генетика и благосостояние человечества. М., 1981, с.92.
[3] Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания. – Философия здоровья. М., 2001, с.67.
[4] Там же, с.83.
[5] Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М., 2004, с.245.

К задаче минимизации страданий вряд ли можно относиться однозначно. Вследствие биотехнологической экспансии, основной мишенью которой как раз и является сведение боли и страданий человека к минимуму, а в идеале – полное избавление от них, сложность и индивидуальность человеческой натуры могут оказаться под угрозой деформации. С одной стороны, бесспорно: боль, немощность, страдания являются серьезной проблемой, требующей своего решения. Однако, в видении целью только лишь освобождение от физических недугов и мучений, в стремлении к этой цели как к высшей (оставляя позади все остальные), усматривается упрощение высокого предназначения человека. Наш эмоциональный мир станет куда более бедным, примитивным, если мы перестанем испытывать такие эмоции, как милосердие, терпимость, сострадание, сочувствие, солидарность и т.п. Кроме того, преодоление собственного психического или физического недостатка силой духа всегда имеет большое положительное значение для самой личности и для всего окружающего мира. Д. фон Энгельгардт справедливо замечает: «существуют разумные основания считать, что здоровье может рассматриваться и как способность переносить травмы, физические недостатки и приближение смерти и успешно интегрировать все это в свою жизнь»[1]. Таким образом, изменение способа бытия человека в мире является одной из важнейших проблем, становящихся преградой на пути практического применения методов генетической инженерии человека.

Генетическая инженерия человека, создавая средства, позволяющие вторгаться извне в человеческую природу и господствовать над ней, может кардинально изменить фундаментальное отношение субъекта и объекта, которое задают основополагающие установки и ценности сознания. Фактически может исчезнуть представление о субъекте, обладающем свободой воли, свободой самому определять свою судьбу. Таким образом, в случае успешной разработки технологии вмешательства в человеческий геном общество рискует столкнуться с проблемой самотрансформации человека как вида. Может подвергнуться деформации эмоциональный мир человека и вся человеческая природа, то есть то, что «дает нам чувство морали, обеспечивает нам социальные навыки, необходимые для жизни в обществе, и служит основой более изощренных философских дискуссий о правах, справедливости и морали»[2].

Это значит, что в современном техногенном мире проблема сохранения личности, эмоционального мира человека приобретает совершенно новое измерение. Генетические технологии, ориентированные на разработку терапии болезней человека на молекулярном уровне, а также нацеленные на изменение характерных признаков человеческой телесности, могут привести к трансформации базовых человеческих ценностей. Вмешательство в геном означает обретение власти человеком над собственной природой. А это, в свою очередь, может привести к изменениям основ нравственности и морали.

Тенденции развития генной технологии существенно деформируют процесс самоидентификации (и личности, и коллективов, и социальных групп, и всего общества), образ, созданный нами о самих себе, о том, чем именно мы отличаемся от других живых существ. Надо отдавать себе отчет в том, что с человеческой телесностью и первичным эмоциональным строем, который ею продиктован, глубинно связана вся человеческая культура. Это значит, что внедрение методов генной инженерии человека окажет существенное влияние, в том числе и на представления о человеческом достоинстве, на личностную и социальную самоидентификацию, на право на частную жизнь и автономию

[1] Engelgardt D. von. Health and Disease: 1. History of the Concepts. // Encyclopedia of Bioethics. N.Y., 1995. V.2. P.1091.
[2] Фукуяма Ф. Цит. соч., с.148.

личности, вызовет деформацию родственных отношений, представлений о справедливости и др.

Так, уже сейчас достаточно остро звучит проблема применения для терапии различных болезней лекарств, воздействующих на психоэмоциональное состояние человека. Иначе говоря, проблемы модификации психики и социального поведения становятся весьма актуальными. Первые методы модификации сознания с помощью токсико-наркотических составляющих растительного происхождения (мухоморы, курение) и употребления различных содержащих алкоголь субстратов появились еще в глубокой древности. Эти способы временной психостимуляции оказались столь «удачными», что подавляющая часть человечества, как известно, в настоящее время подвержена тем или иным типам «маний» (алкоголь, кофе, табак, наркотики и пр.). Усиливающиеся психические нагрузки, с которыми все чаще сталкивается человек в современном сложном мире, вызывают накопление отрицательных эмоций и порой становятся поводом для применения искусственных средств снятия напряжения и изменения психоэмоционального состояния человека. Сегодня мы являемся свидетелями процесса интенсивного распространения как традиционных (транквилизаторы, наркотики), так и новаторских средств модификации психики.

Современные исследования мозга обнаруживают структуры, воздействие на которые может изменять эмоциональные состояния человека, порождать галлюцинации, вызвать отчетливые картины прошлого, которые переживаются как настоящие, и т.п. Не заставили себя долго ждать добровольцы, практикующие методику экспериментов в этой области: вживляют, например, в мозг десятки электродов, которые позволяют слабым электрическим раздражением вызывать необычные психические состояния, устранять сонливость, получать ощущения бодрости и т.п. Однако возникает вопрос: следует ли преодолевать агрессию человека средствами «электронного умиротворения» определенных частей мозга? Следует ли создавать ощущение счастья или, по крайней мере, удовольствия путем стимулирования центров наслаждения? Перечень вопросов можно продолжать, но главный из них, как представляется, может звучать так: нужно ли изменять внутренний эмоциональный мир человека, и что за этим может последовать?

Генетическая инженерия открывает новые возможности манипуляций психикой человека путем воздействия на его мозг. Возможно, что биотехнологи будут стремиться «улучшить природу человека», подавляя «плохие» эмоции (агрессивность, угнетенность, несговорчивость и т.п.), считая, что ученые знают точно и безоговорочно, какие эмоции «хорошие», а какие «плохие». Достаточно реалистичной представляется, например, ситуация, когда предприятия могут проявить интерес к таким технологиям для повышения производительности труда своих работников. А отсюда уже не далеко до постановки целей социальной манипуляции. Таким образом, существует опасность сделать шаг в направлении от ответственного, обладающего свободой воли субъекта к системам запрограммированного извне поведения личности. Например, если специалисты научатся корректировать поведение человека при наследственно обусловленном слабоумии, то, очевидно, в их руках могут оказаться методы, с помощью которых можно изменять поведение и здоровых людей в неограниченных и непредсказуемых масштабах, вплоть до полного его программирования.

Может оказаться, что исследования по психогенетике усилят наблюдающуюся ныне тенденцию к медикализации. Ведь не исключено, что людей могут подталкивать к тому, чтобы с помощью препаратов изменять поведение, которое прежде считалось нормальным. Особую опасность представляют препараты, направленные на супрессию или

стимулирование генетических механизмов. Несмотря на то, что психотропные средства не изменяют половые клетки с перспективой передачи новых наследственных признаков, возможность их бесконтрольного применения ставит весьма серьезные вопросы, в том числе касающиеся представлений о человеческой индивидуальности.

В качестве примера можно привести созданный генными инженерами антидепрессант прозак, увеличивающий уровень серотонина в мозге. Особенность этого лекарства в том, что оно действует на весьма важные эмоции человека, а именно - на самоуважение. Таким образом, биотехнология дает реальную возможность повысить самооценку не собственными волевыми усилиями, а с помощью лекарственного препарата. Использование прозака открывает путь к тому, что сегодня уже называют «косметической фармакологией» (лекарство не ради его терапевтического действия, а просто для улучшения собственной самооценки)[1]. По большому счету, мы с вами являемся свидетелями первого акта исторического процесса девальвации оценки человеком самого себя, своих деяний, поступков и помыслов.

А с помощью препарата под названием риталин[2], созданного для лечения синдрома дефицита внимания – гиперактивности (СДВГ), можно повысить внимание, сосредоточенность, а также существенно снизить уровень усталости и повысить уровень работоспособности. Таким образом, без особых усилий, совершаемых в работе над собой, без лишних умственных и физических затрат, без воспитания воли можно достичь желаемых результатов. Это средство, по сути, делает ненужным самостоятельное преодоление человеком трудностей, т.е. того, что именно и делает индивидуума личностью.

Проблемы нейрофармакологии, возможно, являются лишь «буревестниками» других проблем, вызываемых развитием генетической инженерии человека. Возникновение пренатальной и преимплантационной диагностики, а также постоянное увеличение числа недугов, подлежащих выявлению (с определенной степени вероятности) еще до рождения человека, создают беспрецедентную по своей остроте ситуацию, когда зачатие ребенка и его рождение перестают являться событиями, происходящими без постороннего вмешательства. Сам этот факт «неподчинения вмешательству извне» имеет весьма важное значение для человеческого самосознания. Наше отношение к человеческой жизни до момента рождения (или к человеку после его смерти) характеризует нас как людей, как вид, и выделяет среди других живых существ. Как справедливо полагает Ю. Хабермас, с этим самосознанием тесно связаны наши представления о себе самих как моральных личностях, интуитивные самоописания, на основании которых мы идентифицируем себя антропологически[3].

Наука активно пытается расширить возможности контролировать причины и факторы патологии и смертности. Активное обсуждение в настоящее время проблемы эвтаназии демонстрирует, что ныне событие человеческой смерти и обстоятельства, при которых оно происходит, нередко носят не естественный характер, а являются следствием определенных технических манипуляций (например, отключения жизнеподдерживающих аппаратов). Отличительная особенность современного биотехнологического подхода видится в его довольно четко проявляющемся конструктивизме. Намечается тенденция восприятия каждого человеческого существа как в определенном смысле «сконструированного», порожденного генами. На этой основе формируется идеология

[1] Kramer P.D. Listening to Prozac. New York., 1993. P.44.
[2] Diller L.D. Running on Ritalin. New York., 1998.
[3] Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. М., 2002, с.81.

технологического реконструирования организма человека. Согласно этой идеологии в будущем методы генетической инженерии могут использоваться для корректировки не только врожденных, но и приобретенных дефектов, а также могут позволить создавать детей «улучшенной породы». Таким образом, возникает допущение (явное или завуалированное), согласно которому человека можно понимать всего лишь как набор отдельных признаков[1]. Такой, по сути, механистический подход умаляет значение системной природы функционирования и выражения отдельных генов в рамках генома как целого.

Прогресс биологии и медицины не может не оказывать существенное влияние на мироощущение, самоидентификацию и моральное самосознание. В медицине XXI века, активно использующей достижения антропогенетики, речь идет уже не только о помощи больному, но и о возможностях управления процессами патологии, зачатия и умирания с весьма проблематичными «физическими» и духовными, нравственными последствиями. Размах биотехнологического вмешательства не только поднимает непростые и неоднозначные этические проблемы, наподобие тех, что возникали ранее с другими технологиями, но ставит вопросы иные, гораздо более глубокие. Ответы на них касаются мировоззренческого и этического представления человечества о себе самом.

Практическое воздействие на человека весьма специфично. Эта специфика определяется особенностями субъекта и объекта познания и преобразования живого. Сегодня возникает необходимость создания некоторой синтетической теории для объяснения особенностей работы не просто с живыми объектами, но с человеком. В этой теории должны найти свое место и закономерности расширения масштабов, углубления и интенсификации биотехнологической экспансии в практику человеческой жизнедеятельности, и вопросы, связанные с осознанием возможных негативных последствий такого проникновения.

Важным аспектом влияния практики на область научно-теоретического знания в связи с развитием генетической инженерии является необходимость разрешения фундаментального противоречия между овеществленными результатами человеческой жизнедеятельности и непосредственно самой человеческой жизнью, человеческой субъективностью. Разрешение этого противоречия видится в формировании по сути нового мировоззрения, новой системы ценностей. В ее основе должны лежать ценностные приоритеты, особым образом обогащающие внутренний мир человека новыми оценками свободы, смыслом творческой активности, целостностью личности, любви и др.

Практика порождает также потребность в этическом и правовом регулировании исследований в антропогенетике, генетической инженерии. Ведь здесь как нигде остро стоит вопрос о необходимости определить ответственность специалиста, вмешивающегося в геном эмбриона. Представляется недопустимым использование человеческой жизни с селекционными целями. Как уже отмечалось, при таком использовании может исчезнуть различие между человеком и вещью, произойти изменение самосознания. Причем, самосознание изменится и у тех, кто непосредственно участвует в этом процессе, и тех, кто взирает на происходящее со стороны, выражая безмолвное согласие. Таким образом, значимость человеческой жизни девальвируется, в результате чего она может и вовсе потерять свои позиции на шкале ценностей. В связи с этим представляется актуальной разработка положения о неподвластности чужому влиянию биологических основ личной идентичности, а также создания многоуровневой защиты жизни, включая период

[1] Юдин Б.Г. Биологическое конструирование человека //Биология и культура. М., 2004, с.486-487.

эмбриогенеза. Возможно, в будущем осуществится разработка норм права на генофонд, не подвергшийся манипуляции.

Современные биотехнологии, с одной стороны, обещают колоссальные потенциальные выгоды для здоровья, но, с другой представляют собой угрозу в виде возможности модификации природы человека, его эмоционального мира, его индивидной идентичности. Необходимо давать себе отчет в том, что вмешательство в человеческую телесность вообще и попытки целенаправленного изменения сферы сознания и эмоций в особенности, даже при самых слабых изменениях могут привести к абсолютно непредсказуемым результатам.

Предыдущий опыт человечества показывает, что к новым достижениям нужно относиться с осторожностью и внедрять их постепенно, учитывая все возможные последствия. Человечество уже достаточно ошибалось в прошлом, пора становиться осторожным. Основной принцип осторожности таков: предвидеть последствия, действовать так, чтобы причинить минимум вреда, и так, чтобы любой шаг был обратим. В любом случае не следует принимать важных, судьбоносных решений, пока не будут тщательно рассмотрены все стороны и грани проекта.

Необходимо подчеркнуть то обстоятельство, что при рассмотрении проблем генетики человека «перекрещиваются» интересы медицины, биологии, философии, теологии, социологии и юридических наук. Поэтому очевидно, что успехи в их анализе и практическом решении в немалой степени зависят от налаживания плодотворного сотрудничества представителей самых различных областей знания. Безусловно, коллективный разум – самое эффективное и продуктивное средство для распутывания «морского узла» проблем, с которыми сталкивается современное человечество.

Самохвалова Вера Ильинична
Доктор философских наук, профессор,
гл. ред. журнала «Полигнозис»,
вед.н.с. Института философии РАН

О РАЦИОНАЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО «ЧЕЛОВЕКА РАЗУМНОГО»

Как известно, современный человек продолжает относится к виду «Хомо Сапиенс» — Человек Разумный. Именно разум человека стал его особым отличием и в свое время дал ему видовое имя. «Быть человеком означает быть рациональным. Homo sapiens хочет познавать мир. Быть. Знать»[1], — так пишет Т.Лири, человек, которого трудно заподозрить в некритическом апологетизме рациональности. Рациональность имеет отношение к самой характеристике человека и обозначает свойство его природы.

Однако истории известны и другие виды в развитии человека как рода. Возможна ли и ныне подобная вариативность? Возможна ли дальнейшая эволюция человека вне учета качества разумности? Изменяется ли это его качество и особенность во времени? Если да, то почему это происходит? Каков, наконец, вектор этого изменения? Возможно ли продолжение эволюции — генетически, биологически? Как утверждают, человека от его ближайших животных предков отделяет разница всего в две хромосомы. А встроенные чипы и микросхемы делают реальностью создание гибрида человека и компьютера. Насколько всё это может иметь значение для изменения человека, и как в этом случае должна проявить себя его разумность?

Что, наконец, происходит в последнее время с самой разумностью — главным видовым признаком и отличием человека, ставшим и его характеристикой, и свойством, и особым качеством его мышления, и критерием оценки. Сам мозг человека, обеспечивший возможность развития мышления, материален по природе, хотя результаты деятельности мозга и сознания образуют идеальную сферу духовных образований — мыслей, эмоций, мотивов, побуждений, страстей и т.д. Человек гармоничный, очевидно, предполагает равенство двух его начал, двух его природ, которые должны быть уравновешены. Это возможно только на основе такого качества человека, как разумность, рациональность. Именно разумность позволяет осознать, оценить и привести в равновесие разнонаправленные устремления и противоречивые импульсы внутренней природы человека. Она же позволяет ему привести в равновесие и внешние взаимодействия с миром. Так или иначе, но качество разумности позволило человеку и выжить, и построить культуру.

Человек в равной степени есть и творец культуры, и ее продукт. Культура, выделившая человека из остального животного мира и позволившая ему быстро прогрессировать за счет эффективного приспособления к среде и создания аппарата и механизма *внебиологической* передачи опыта, с самого начала выступила как система табу и разного рода ограничений, которые всё теснее «наступали» на человека по мере его развития. Культура многое запрещает человеку: ему нельзя, как животному, есть прямо с земли (пола) или руками, ему нельзя ходить без одежды (например, в музей или консерваторию), он обязан подавлять свои агрессивные и сексуальные импульсы, которые у животного могут проявляться беспорядочно и бесконтрольно (вспомним теорию З.Фрейда о неизбежной репрессивности культуры). Культура действительно предлагает

[1] *Лири Т.* Семь языков Бога. М., 2002, с.136.

человеку определенные нормы поведения, она как бы «прессует» материальное в человеке ради высвобождения энергии его духовности, ради того, чтобы дать ей больше места. В культуре развивается духовное начало, даже материальная природа одухотворяется и облагораживается — если не по содержанию, то хотя бы по форме проявления.

Так, наука занимается миром и человеком в их материальном, вещественном выражении: наука не умеет вычислять духовное, которое не поддается количественному определению. Религия, напротив, стремится активно вытеснить материальное, не просто одухотворить природное, но и порою заменить его идеальным. Цивилизация, увеличивающая комфортность бытия человека, приводит к разрастанию материального, часто за счет вытеснения духовного. При этом человеку становится как бы *всё можно*. И его материальная жизнь сначала уменьшает долю его духовного бытия, затем начинает активно выходить вообще за пределы целостного человека и агрессивно захватывать окружающий мир, не просто покоряя, но разрушая природу ради обслуживания материальных потребностей и порождая экологические проблемы. И именно разумность способна препятствовать образованию неравновесно-агрессивной «единицы», пытаясь сохранить оптимум в соотношении материального и духовного, т.е. культуру.

Почему же в наши дни всё чаще говорят о кризисе культуры и, соответственно, о кризисе рациональности? Почему мы наблюдаем разрушение основ рационального мышления и просто разумного восприятия действительности? Кому и зачем нужно, чтобы историю переписывал математик А.Фоменко, а эволюцию человечества переосмысливал офтальмолог Э.Мулдашев? Почему средства массовой информации, кино, реклама ведут активное наступление на способность человека разумно мыслить, навязывая примитивные бихевиористские схемы поведения? Можно сказать, что современный социокультурный контекст в целом весьма мало способствует развитию разума, оказывая на него скорее деформирующее и деструктурирующее воздействие. Иными словами, ныне проблема рациональности становится как никогда актуальной. И она настолько серьезна, что некоторые наиболее пессимистически или алармистски настроенные исследователи говорят даже о прогрессирующем угасании разума.

В то же время следует заметить, что и сама разумность неоднозначно определялась и оценивалась в разные времена и в разных культурах.

То же самое касается и рациональности как специального оформления разумности, осуществляемой в соответствии с определенными правилами. Наука как преимущественная сфера рациональности, культивируемой и организованной для целей познания мира, позволила человеку добиться многих материальных успехов. В то же время абсолютизация точного научного, как бы обездушенного познания привела к засилию в мировоззрении, в картине мира, в сознании жестких рациональных схем, породила позитивизм и сциентизм, которые как бы исключили реального человека из механизированного и четко функционирующего по определенным схемам мира. Именно это часто и служит причиной осуждения разросшейся рациональности, которая в последнее время всё чаще упоминается в отрицательном контексте — в плане издержек и злоупотреблений научного прогресса и научных открытий. Однако подобное справедливо лишь для оценки *итогов* последних трех веков господства так называемого новоевропейского рационализма, когда после Р.Декарта, сузив и абсолютизировав его методологию, онтологизировав его условные, введенные для удобства мыслительных операций инструментальные разделения — на субъект и объект, на человека и природу, — развитие науки привело к разрастанию роли и завышению оценки рациональности, определяемой как практически единственное, исключительное человеческое качество, ответственное за познание. Декарт истолковывал рациональность как способность

объяснения мира в целом и его частях, как способность привести прежде нерационализируемое к рациональным формам, благодаря чему предмет может быть не только понят, но и описан, воспроизведен; это позволило ввести точные критерии отделения науки от ненауки, знания от незнания. Сам Декарт понимал мышление достаточно широко, не исключая из мыслительных форм ни эмоций, ни воображения. Более поздние представители новоевропейского рационализма как бы забыли, что рациональное — лишь одно из познавательных средств человека. Всё, что внерационально или иррационально, было отвергнуто, осуждено и отдалено от науки.

Достижения научно-технического прогресса укрепили позиции рационализма и логицизма, укрепление позиций материализма не оставляло места идеалистическим представлениям прошлых веков. Наука становится решающей силой развития общества и даже пытается взять на себя некоторые функции религии. В формирующейся позитивистской парадигме (включая отчасти неопозитивизм, логический позитивизм, постпозитивизм) интересы науки начинают вступать в противоречие с традиционными гуманистическими ценностями. Абсолютизация социальной и мировоззренческой роли научно-технического знания приводят к формированию сциентизма, для которого характерна автономность интеллекта, захватившего безусловное главенство. Сциентизм рассматривает саму природу как нечто, что должно быть преобразовано и стать отражением интеллекта, под полный контроль которого она подпадает.

В целом в науке сменили друг друга несколько типов представлений о научной рациональности, связанной с отделением человека от мира и противопоставлением его как активного субъекта миру как пассивному объекту. *Классический* тип научной рациональности исходил из крайней объективизации картины мира, почти полном исключении из нее человека как субъекта исследования; наука сосредоточивалась на исследуемом объекте, при этом ни моральные, ни ценностные установки не должны были искажать точности представления о нем.

Классической науке с ее оппозицией объекта и субъекта была противопоставлена так называемая неклассическая наука. *Неклассическая* наука уже принимает во внимание характер и средства познавательной деятельности, однако ни социальный аспект исследования, ни его цели по-прежнему ею в расчет не принимаются. *Постнеклассическая* наука уже признаёт, что отсубъектные моменты не менее важны, чем объективные, идущие от мира. Ведь в конце концов содержание человеческой субъективности отражает объективную действительность. Однако если довести данную позицию до логического конца, то оказывается, что объективная действительность как бы фактически растворяется во множестве ее субъективных картин. Каждый единственен в своем роде и прав в рамках своей собственной картины мира. Миры И.Репина и И.Босха, А.Пушкина и А.Рембо, различны, и это различие объективно. Исследователь влияет на результат исследования, уже позиция наблюдателя не безразлична миру (вспомним «парадокс о мыши» А.Эйнштейна).

Постнеклассическая наука как бы находит «потерянного» прежде субъекта, учитывая его цели и позиции, но одновременно «теряет» сам объект, начинающий растворяться в субъективных его видениях. Субъективные проекции объективной реальности могут быть сколь угодно интересны, однако устранение идеализированного образа реальности влечет за собой отрицательные последствия не только для науки, но и для культуры в целом. Размывается общее представление о действительности, возникают трудности с построением единой и непротиворечивой картины мира. Избыточный и неоправданный

субъективизм — не столько творческого, сколько произвольного-деструктивного плана — становится доминирующей основой и содержанием художественной практики.

Кроме того, если в науке классического типа объект был как бы остановлен, обездвижен, т.е. условно неподвижен и неизменен, что позволяло подвергнуть его анализу, т.е. разъятию, то постнеклассическая наука попыталась понять движущийся мир во всех его сложнейших связях и взаимодействиях, в текучей картине его превращений. Подобный подход отчасти стал результатом расширившегося диалога культур и влияния восточной онтологии. Принципы мышления, характерные для восточной философии, особенно для дзэн, переносились на почву европейской ментальности, и некоторая неорганичность переноса также стала причиной большей терпимости к «размазыванию» очертаний картины мира.

Действительно, рациональный стиль мышления считается преимущественно европейским, характерным для западной ментальности и вообще западной культуры. Восток не знает оппозиций объект – субъект, природа – дух, для него истина не является чем-то постоянным, застывшим, она представляет собой текучую мозаику связей и отношений, составляющих предмет на данный момент. Личность как таковая не присутствует отдельно от мира, но растворена в нем и познаёт мир изнутри, не искажая знания отсубъектными реакциями и переживаниями. Внешнему европейскому типу мышления, обращенного на мир и реализуемого в терминах и схемах логики, Восток противопоставляет внутренний тип мышления, когда мир познается из внутренних интенций, из интуиций, рождающихся при слиянии сознания с миром.

Безусловно, это очень интересная система, но она действенна лишь в соответствующем соединении онтологии и гносеологии, которые на Востоке неразделимы. Если же исключить данную методологию из свойственного ей культурно-познавательного контекста, то в результате мы получаем несвойственную западному мышлению утрату позиции личностного «я». Разобщение внешнего и внутреннего типов мышления, не связанных единством позиции «я», приводит к нарушению мыслительной схемы, ибо утрачивается «соединительное звено», и внутреннее мышление, оставаясь правильным в себе, оказывается не адекватным при соотнесении с внешним миром. Расширение подобной методологии на науку и на искусство, получив широкое распространении в теории и практике постмодернизма, привело к измененным формам восприятия и истолкования мира.

Схематизм позитивизма с его суженной рациональностью, попытка преодолеть возникший кризис рациональности с помощью «новой рациональности», о создании которой заявили постмодернисты, стали основой критики и прессинга рациональности по всему культурному полю. Однако постмодернизм предложил выход из кризиса, который завел в тупик, ибо навязываемый им тотальный отказ от всяческих оппозиций и бинарных схем, отрицание всяких дихотомий приводят к исчезновению определенности в понимании мира, т.е. к исчезновению качества понятий и вещей. Мир утрачивает очертания и связность, превратившись в хаос локусов, выхватываемых столь же хаотическим сознанием. Лишив мышление привычной логики, введя амбивалентность истины через снятие оппозиции истина-ложь, децентрировав мир и деконструировав ценностно структурированное представление о нем, постмодернистские практики растворили познание в оперировании симулякрами, полностью дезориентировав своих последователей относительно смысла и ценностей культуры, бытия и мира как такового. Исчезновение критериев для определения или оценки явлений релятивизирует мир, который тем самым утрачивает ценностные основания.

В результате во многом оказалась разрушена способность к построению единой и логически непротиворечивой картины мира, которая оказалась заменена собранием отдельных фрагментов, не связанных между собой и объединенных лишь прагматически-ситуационно или спонтанно-психологически. В результате деконструкции и единства мира, и объективности времени, когда разрозненные факты и явления уже не выстраиваются в единое целое согласно их месту и роли в смысловом единстве мира и процессе его развитии (изменения), у современного человека в значительной степени оказалась деформирована способность к выстраиванию долгосрочных перспектив, планированию собственной деятельности. Естественно, что вопросы смысла и цели деятельности, а тем более жизни в целом в подобном контексте выглядят неуместными. Постмодернизм создает запутанную, нарочито усложненную и бессвязную картину мира, произвольно конструируя из хаоса свой ложный космос — так называемый хаосмос.

Кроме философско-теоретических причин и обоснований для ревизии понятия рациональности, существует непосредственная практика воздействия, способствующая процессу разбалансировки сознания, актуализации подсознательных слоев. В этом направлении эффективно действует масскульт, апеллирующий к архаическим пластам психики, что способствует углублению воздействия используемых им средств. Принципиально сниженный уровень продукции для массовой аудитории снижает общую планку культуры, приучает публику к упрощенным мыслительным моделям и операциям, «экономии» мыслительных усилий.

В современном контексте подвергаются деформации и без того традиционно сложные отношения между рациональным и иррациональным в сознании. Прежде всего усиливается понятийная путаница между иррациональным, нерациональным и внерациональным. А затем и увеличивается доля даваемых тем или иным событиям и явлениям иррациональных объяснений, возрастает число сознательно используемых иррациональных воздействий и импульсов. Вместе с тем вследствие методологического невнимания к проблематике современной психоментальности, иррациональны просто объявляется всё, что неисчисляемо, невербально, т.е. мнимо иррациональное, когда мы не знаем или пока не можем постичь причин происходящего и т.п. Однако если человек действует, пренебрегая разумом, вопреки его доводам, то он действует *нерационально*. Когда он действует, повинуясь информации, полученной не путем анализа и логического рассуждения, а в состоянии озарения, вдохновения, переживания образной реальности, то это *внерациональное* (кстати, далеко не всегда неразумное) поведение. Часто в подобных состояниях рождаются замыслы будущих произведений художников, отыскиваются решения проблем, долгое время казавшихся неразрешимыми. Когда же человек действует, повинуясь неосознанной интуиции, смутным ощущениям (внутреннему голосу, неосознанному мотиву, подсознательному импульсу и т.д.), будучи не в состоянии определить причин и побуждений своих действий, то это иррациональное.

Таким образом, озарения (внерациональное), инстинкты (иррациональное), иллюзии (нерациональное) — это разнопорядковые явления. Их смешение может как сужать, так и дискредитировать рациональное. В отличие от рациональности, обусловленной детерминированностью, достоверностью информации, ее вербализуемостью, верифицируемостью и транслируемостью, иррациональное характеризуется неоднозначной или проблематичной обусловленностью, лишь субъективной достоверностью, невербализуемостью, нетранслирумостью и неверифицируемостью информации.

Точно так же можно различать разумность (как экзистенциальную характеристику человека), неразумность (психологическую, когда, например, человек действует при дефиците информации или исходя из ложных причин или посылок) и безумие (под влиянием аффектов или клиническое).

Проявления иррационального часто представляют собой выплеск неизвестных или неосознаваемых энергий, эмоций и т.п. Изучение его связано с возможностью познания глубинных структур психики, в которых уложены древние механизмы сознания и поведения человек, прикасающегося к неизвестным реальностям действительности. Но языком для понимания их является язык рациональности. И хотя иррациональное заразительно как состояние, оно не коммуницируемо в его содержании без использования рационального языка. Человек может освоить и присвоить себе это древнее богатство возможностей, скрытых в собственной природе, только через развитую рациональность.

Что касается иррациональности современной философии или искусства, то очень часто ее формы не являются естественно-исходными, имманентными сознанию, такая иррациональность «вторична», она искусственно продуцируется, вызывается, взвинчивается, провоцируется и акцентируется вполне сознательно и с помощью рациональных средств. Постмодернистская философия под видом новой рациональности по сути навязывает новый иррационализм, к тому же отягощенный патологиями, перверсиями, извращенными переживаниями виртуала. К тому при этом часто компрометируется спонтанность, под видом которой оправдывается произвол, агрессивность, просто всякое неконтролируемое поведение. Вопрос о спонтанности — особый и интересный вопрос, и заслуживает особого исследования. Является ли это прорывом дискриминируемого подсознания, неизвестного иррационального или непознанного трансперсонального сверхсознания? Или, как на Востоке, это специально организованная культура психической деятельности, когда в экстремальных ситуациях на помощь мышлению приходит умело вызываемая и управляемая сила спонтанности? В постмодернизме спонтанность представлена не как прорыв в сферу сверхсознания и способность действовать свободно и с упреждением, а как непредсказуемое блуждание в тайниках собственного подсознания. Невозможность или неспособность держаться какой-то определенной линии (в мыслительной операции, в развитии сюжета и п.д.), уход в побочные отступления и ассоциации — этот культивируемый в постмодернизме прием потока сознания характерен обычно для несвязного сознания при шизофрении. Постмодернизм, как обычно, апеллирует не к норме, заставляя мышление идти тупиковыми лабиринтами ризом подсознания.

Культивируемое усиление иррационализма освобождает стихию подавленного и вытесненного культурой, создает пространство психокультурной хаотизации, при которой сознание, погружаемое в своеобразный полусон (полуобморок), становится легко управляемым и повышенно внушаемым.

Неоднозначное воздействие на сознание, на характер и содержание мышления оказывает ставший популярным в современной культуре способ объяснения, представления и оправдания мира в виде *мифа*. Современные социальные стратегии, поставившие себе на службу науку и искусство, с их помощью конструируют своеобразные системы упрощенных представлений об обществе, действующие в котором причины объясняются с помощью вульгаризированного фрейдизма.

Миф — понятие весьма многозначное. Но если первоначально миф служил средством познания и объяснения возникновения мира, его устройства и действующих в нем сил, то современный миф, специально выстроенный с помощью техник прагматизма и бихевиоризма, призван прежде всего оправдать существующий в мире социальный

порядок и создать условия для сохранения и воспроизведения этого порядка. Создавая вымышленную картину мира, выглядящую как настоящая, современный миф подменяет реальность, формируя нужное поведение. Таким образом, современное массовое искусство создает собственную «космогонию» и «космологию», облегчающую управление «объясненным» обществом. С этой целью возрождается и стимулируется мифологическая составляющая массового сознания.

Конечно, массовый человек не против разумности, если это помогает ему подсчитать прибыль или определить эффективность его бизнеса. Но это, как правило, упрощенные знания, усеченная, фрагментарная рациональность, дающая превратное представление о полноте реальной жизни. Подобное обывательское наступление на рациональность и разум можно видеть в современных попытках реформирования отечественной системы образования (по образцу американской школы второго уровня), которое будет давать не целостную картину мира и общее знание о нем, но отдельные, приспособленные к тем или иным профессиональным запросам ограниченные, узкие «срезы» его; историю же развития мира вполне могут заменить исследования повседневности.

Массовый человек с трансформированным сознанием не замечает и множества смысловых и языковых подмен. Например, использования слова «заложники» вместо слова «рабы», поскольку заложники могут быть лишь в ситуации терроризма. Если же человек похищается, чтобы работать на своего хозяина даром или быть проданным, то это захват в рабство. То же самое касается слова «контрактник», эвфемистически используемого вместо слова «наемник», хотя и тот и другой при необходимости будут воевать за деньги; выражения «миротворческие войска» вместо «оккупационные», и т.д.

Изощренные игры словами не столь безобидны, как может показаться на первый взгляд. Во-первых, именно в языке закрепляется традиционный строй мысли того или иного народа, формы языка дают формы его мышлению. Во-вторых, слово есть основное средство закрепления рациональности вообще. Пренебрежение к словесной точности, дифференциации оттенков смысла приводит к приблизительности мышления. Конечно, мышление отнюдь не всегда осуществляется в слове, но у человека, имеющего опыт вербальности, даже образно-моторный или мистический опыт расшифровывается уже на послесловесном, а не дословесном (как было бы у животного) уровне.

В качестве примера аберраций познания-понимания можно привести следующие мыслительные натяжки. Например, известно, что Фрейд определяет культуру как способ вытеснения и подавления неконтролируемой сексуальности. Именно потому человек в целях сублимации либидо создает культурные ценности. Но сексуальность, как пишет уже М.Фуко, появилась не ранее XIV века. Означает ли это, что до XIV века сексуальности не было? Неточность формулировок, их размашисто-общий характер свойственны современному недисциплинированному мышлению.

Аналогичные примеры можно привести из книги «Миф машины» известного ученого Л.Мамфорда. Что такое великие египетские пирамиды, пишет он, «как не полные статические эквиваленты наших космических ракет? Ведь и те, и другие предназначены для того, чтобы за запредельную плату обеспечить доступ на Небо меньшинству, пользующемуся благосклонностью судьбы»[1]. Нетрудно видеть, что автор смешивает небо физическое, космическое — и небо метафизическое. Однако фраза получилась броской, афористичной, и ради этого автор жертвует смысловой точностью.

[1] *Мамфорд Л.* Миф машины. Техника и развитие человечества. М., 2001, с.22.

Он же в своей книге утверждает, что язык рождается до практики, из чисто познавательных потребностей: человек стремится к «утилизации» своего ресурса и выдумывает язык. Создав слово, человек подыскивает под него реальность. Хотя естественнее предположить, что слова появляются именно для обозначения новой, выделенной сознанием человека, особо важной для него реальности или опыта, или факта. Внутреннее построение концепции автора непротиворечиво, однако она вступает во внешнее противоречие с реальностью, не удовлетворяя даже здравому смыслу. Это случай, когда всё вполне логично, но всё полностью неверно. Значит, необходимо не просто грамотно и связно мыслить, но иметь в виду структурность пространства мышления, наличие уровней и мысли, и реальности. И главное — соотносить содержание мышления о ней с содержанием ее самой.

Но самое большое количество замечаний, конечно, к рекламе. Во-первых, это отнюдь не информация о товаре, а узаконенная форма лжи относительно не только самого товара, но ценностей, образа жизни, реальных потребностей человека; во-вторых, это использование языковых калек с языка поставщика товара, что ведет к искажению родного языка, принятых в нем языковых норм; в-третьих, это использование определенных психосмысловых моделей, навязывающих чужой способ мышления, отношения к жизни, чужую мораль, часто приходящую в противоречие с традиционной.

В конечном счете можно сказать, что деформации рациональности на житейско-бытовом уровне происходят: из-за протекания жизни как бы в двух параллельных реальностях — самой жизни и ее представления на ТВ; из-за информационного воздействия манипуляционного характера, когда, например, часть выдается за целое, а маргинальное (частное, групповое и т.п.) — за общую парадигму; из-за создания искусственной несообщаемости миров, отрицания самой возможности и даже надобности понимания, а следовательно, обсуждения и оценки; из-за профанации реальной сложности и объяснения ее вымышленными причинами; из-за тенденциозного, а не смысло-содержательного истолкования фактов, что приходит в противоречие с наблюдаемым в реальности и провоцирует хроническое расщепление сознания. Как пишет Э.Фромм: «У меня нет сомнения в том, что тщательные исследования покажут, что употребление наркотиков гораздо менее вредно для здоровья, чем различные методы с “промыванием мозгов” — от внушений до таких полугипнотических приемов, как постоянное повторение или отвлечение от рационального мышления»[1].

В целом конец XX века, несмотря на успехи науки, на достижения, прежде представлявшиеся невероятными, неожиданно стал как бы началом своеобразного нового средневековья: усиление мистицизма, увлечение магией, парапсихологией, рост числа сект самого разного толка, обвальное увеличение числа внушаемых людей, усиление религиозной компоненты, в том числе на бытовом уровне в силу неуверенности, депрессивности больших групп населения.

Итак, подводя некоторые итоги сказанному, повторим, что разумность, рациональность — это и качество, и способность, и характеристика как самого человека, так и его мышления. Это также и критерий оценки, когда судят о действиях человека в совокупности сознательной цели и оптимальных средств ее достижения[2]. Это и свойство человеческого сознания, и характеристика состояния психики, и техника правильного мышления.

---

[1] *Фромм Э.* Иметь или Быть? Киев, 1998, с.363.
[2] См., напр.: *Вебер М.* Избр. произв. М., 1990, с.633.

Все формы психоментальной деятельности человека (не только наука) — и внешне-предметные, и внутренне-предметные — строятся на рациональности: ее соотношении с другими формами (эмоциональной, иррациональной, как в искусстве), ее отрицании и замене ее собственным типом рациональности (в религии), ее культивировании (наука), рациональном вытеснении травмирующих переживаний (медицинский психоанализ) и т.п.

Рациональность — это многофункциональный инструмент человека, способный работать в разных режимах (при переключении «канала» потребности или необходимости). В зависимости от *цели* рациональность может осуществляться в разных режимах:

— в режиме абстрактного аксиоматирования, т.е. в поле ценностей;

— в поле конкретных истин;

— в поле символов, соотносящих разные уровни реальности;

— в режиме конкретных операций (логика);

— в режиме самонаблюдения при выходе на трансцендентный уровень (фиксация и оценка интуиции).

Именно эта многозначность и многогранность рациональности одновременно определяет и ее уязвимость, ибо фальсификации возможны в самых разных областях и при переходе с одного уровня на другой. Будучи оцениваема в самом широком спектре от плюса к минусу, рациональность подвергалась и критике, и нападкам, и прямым активным действиям по ее подрыву (вспомним Манифест футуристов и его более позднюю реализацию в гитлеровской Германии).

Рациональность как особое качество мышления и как уровень мыслительных операций должна удовлетворять некоторым определенным условиям (требованиям):

1. Она должна действовать в пределах разумных оснований. Так, в свое время известный отечественный математик В.Амбарцумян шутил, что когда утром раздается стук в его дверь, он вполне может предположить, что это пожаловала с визитом английская королева. Почему бы нет, ведь никакие законы природы этого не запрещают. Однако естественнее предположить, что это пришла молочница.

2. Рациональность «располагается» в пределах разумных сомнений. Сомнения могут основываться как на опыте, так и на интуиции.

3. Должно выполняться также известное правило Оккама, в соответствии с которым не стоит увеличивать число сущностей без надобности. Например, если число 5 не делится без остатка на 3, нет необходимости вводить специально для данного случая пятое (помимо известных четырех) действие арифметики.

Итак, в целом в понятие «рациональности» мы вкладываем несколько наиболее общих смыслов. Рациональность выступает как свойство разумности, иначе говоря, является антропологической характеристикой человека. Рациональность проявляется как определенное качество мышления, будучи когнитивно-психологической характеристикой человека. И, наконец, рациональность является определенным и инструментом, и каналом познания, что обнаруживает ее как гносеологическую категорию.

В настоящее время можно говорить об изменении всего строя традиционной психоментальности человека. Переход к информационной культуре сместил критерии важности и значения информации, а следовательно смысла и значения научного труда.

Так, например, ныне всё чаще тексты не столько пишутся, сколько компонуются. И часто один абзац по смыслу противоречит другому, хотя каждый в отдельности по-своему осмыслен. Это происходит, когда материал берется из разных источников, но на одну и ту же тему, будучи подобран или попросту скачан из Интернета в отрывках, где есть нужное

(ключевое) слово. Потом текст слегка обрабатывается (не всегда), почему и появляется возможность автору выдавать продукцию километрами. Это не только снижает уровень научных публикаций, но и дискредитирует саму науку. Было бы странно представить, что бы подобным образом работал, например, Гегель. Как следствие, происходит мощное увеличение количества информации, но она не проходит через сознание даже самого автора, она не осваивается не им, не его читателями, которые и читают тоже подобным образом.

Изменяются требования к работе с информацией, меняются смысловые акценты в мыслительной деятельности, иначе организуются мыслительные процессы. Стали иными образцы и требования в науке, в целом формируется другой тип научного поведения и деятельности. Большинство проблем решается за счет не столько лучшей рациональности, сколько большей информированности. Тем не менее возникают проблемы по-прежнему из-за неумения думать. Так, большинство современных дилемм — не всегда есть следствие реальной сложности мира, но результат разрушения грамотности мыслительных операций. Подобные дилеммы — надуманны: либо пан, либо пропал; либо демократия, либо тоталитаризм, ибо третьего не дано, и т.п. Подобная истеричность мышления — от неглубины мысли, поверхностности понимания, неумения видеть переходы качества и новые альтернативные возможности.

Рациональность, положенная в основание определения самого человека, безусловно, всего лишь инструмент, больше того — один из инструментов — познания мира. Он не абсолютный, не единственный, не исчерпывающий. Но только благодаря ему осознаются и формируются все другие. Эмоциональность, иррациональность при сформированной рациональности — другие, человеческие. Как мир до слова и мир после появления слова — разный мир. И если мы в послесловесном мире с опытом слова уходим, например, в безмолвную медитацию, — это всё равно мир в состоянии со словом, а не без него: мы уходим в бессловесность из состояния имения слова.

То же самое рациональность. Это своего рода слово человека, с которым он обращается в мир и вступает с ним в диалог. И это своего рода «всеобщий эквивалент» при обмене, т.е. при всех видах человеческой коммуникации — от диалога с другим человеком до диалога с миром. Рациональность — всеобщий (для всех представителей Хомо Сапиенс) когнитивный эквивалент, на основе которого осознаются, расшифровываются и истолковываются все другие возможные средства и способы проявления человека и его познавательной деятельности. Вне рациональности они не коммуницируемы и, следовательно, не имеют общественного бытия.

Рациональность может быть ограничена в формах передачи, но она универсальна в интерпретации, т.е. без нее невозможно понимание, ибо смысл проявим только через рациональность. Рациональность — единственный инструмент, способный к познанию самого себя. И эмоциональность, и иррациональность — при попытке извлечения смысла — требуют инструмента рациональности. Без рациональности всё их многогранное и многоцветное проявление грозит остаться непроницаемым, или *бессмысленным*. Наступление на рациональность как таковую есть разрушение осмысленности бытия. Разумная реабилитация подсознания, иррационального действительно необходима. Но всему свое место, и не следует теперь перегибать палку в другую сторону.

В настоящее время критика рационализма и рациональности ведется с особым лукавством. «Именно Разум с его “абсолютами” и “идеалами” объявляется главной опасностью для *гуманистической культуры*, то бишь для культуры, в которой на первый план выведен человек “как мера всех вещей”. В XX столетии этому древнему софистическому лозунгу придан новый смысл: под человеком стали понимать *обывателя,*

а под вещами — действительно *вещи*, материальный хлам, заполняющий всю среду обывательского обитания…»[1].

Одна из главных причин разрушения рациональности, как мы старались показать, — в распадении *понятия* объективной реальности. В результате новой абсолютизации — на этот раз постнеклассической парадигмы — переосмысливается само понятие объективной реальности, которая растворяется во множестве равноправных субъективных реальностей, утверждаемых современным социокультурным контекстом — поиском новой научной парадигмы и практикой постмодернизма и масскульта.

Конечно, в наше время человек понимает, что существует не только несколько материально-физических реальностей (гравитационная, магнитная и т.д.), но и несколько разных идеальных реальностей. И среди них несколько виртуальных: одно дело естественная реальность виртуальных частиц — это виртуальная реальность, но естественного происхождения; и другое дело — виртуальная реальность, искусственно сконструированная, созданная с помощью новейших компьютерных технологий. Иначе говоря, человек живет в мире всё усложняющейся мерности, он реально должен уметь различать несколько измерений реальности. Вопрос о рациональности в подобной постановке не просто актуален, но и чрезвычайно тонок и сложен.

В плане первого приближения можно условно выделить следующие группы реальностей: реальность вещественную, реальность идеальную, реальность виртуальную, реальность трансцендентальную, реальность имагинальную. Из этих видов реальности, кроме первой, остальные в той или иной мере либо субъективны, либо ситуативны, либо являются «становящимися в актуальности», либо заключают в себе комбинации тех или иных признаков. При этом различные нововозникающие субъективные реальности, например виртуальные, весьма достоверны ввиду новых совершенных технологий, искусно имитирующих даже ощущения реальности. Кроме того формируется своеобразная психоделическая реальность, которая начинает претендовать (С.Гроф, Т.Лири) на статус парадигмальной, способной объяснить реальную реальность.

Таким образом, реальность, безусловно, многоуровнева, но материальным является лишь первый уровень, способный восприниматься, хотя и с вариациями, но всеми, и воздействовать на всех объективно. При этом существуют как реальности мира (к которым можно отнести материальную, трансцендентальную, в определенной степени виртуальную), так и реальности сознания (идеальная, имагинальная). Для обеспечения коммуницируемости субъективных картин мира они должна апеллировать к исходной реальности, являющейся общей для всех. И потому в современной ситуации познавательно-мыслительного усложнения мира необходимо новое структурирование мыслительного пространства, соответствующего новой структуре реальности.

Для адекватного поведения в этой сложно структурированной действительности существуют следующие операции и правила:

1. Определение, что есть реальность.
2. Различение исходной первичной реальности и ее отражений в производных реальностях разного типа и уровня.
3. Правила грамотного соотнесения этих разных реальностей.
4. Правила грамотного суждения о них и поведения в них.
5. Способность правильной оценки.

[1] *Порус В.Н.* Вырождение трагедии //Философский факультет. Ежегодник УРАО 2002 г. М., 2002, с.113.

Можно сколь-угодно подчеркивать важность инструментов, техник и методик познавательных актов, но сами по себе они не могут заменить реальности, познаваемой в них. Без соотнесения с ней все возможные познавательные процедуры, даже при полной грамотности их проведения выступают лишь как *альтернативные интерпретации*.

Расширение понимания рациональности, помогающей ориентироваться в сложной современной действительности, позволяет выделить рациональность открытую и закрытую[1].

Закрытая рациональность — это традиционная рациональность, не допускающая отклонений от правил рациональности и не терпящая ни критики в свой адрес (она объявляется иррационализмом), ни попыток расширить сферу рационального. При этом возможен деспотизм научной рациональности, не терпящей импровизаций и спонтанности. Именно закрытая рациональность — чаще всего причина критики рациональности как таковой. Закрытая рациональность напоминает своеобразную камеру хранения, где все мысли, концепции и системы разложены не просто по отделам, но по полочкам; и всякую новую мысль прежде всего стараются уложить на отведенную полочку, на уже готовое место. Всякая идея не сама по себе, но — «как у Декарта», «как у Гегеля», «как у Платона» и т.д. Количество отделений ограничено традицией и освящено авторитетами; то, что не умещается в имеющиеся ячейки, объявляется ненаучным. Как ненаучное осуждается всё, чего еще нет в «камере хранения», чему нет аналогий в наличных ячейках или упоминаний у авторитетов. В особенности это касается научной рациональности.

Раскрытие открываемых современной наукой феноменов, признание наличия необъяснимых явлений в природе, расширение мерности реального мира требуют расширения существующей парадигмы истолкования мира, а также включения в арсенал познавательных средств внерациональных способов познания. Позиция *открытого рационализма* способна вместить исследование подобных феноменов и расширение взгляда на мир. Открытый тип рациональности способен активно обогащаться за счет взаимодействия с другими способами познания, которые не отбрасываются, а рассматриваются с точки зрения их функциональной пригодности.

Открытая рациональность — это бесконечное пространство мысли, позволяющей себе свободу полета в неведомые сферы, не боясь отсутствия прецедентов и аналогий. В этой сфере возможна истинная эвристичность, а не просто перекладывание или перетолковывание, переосмысление уже имеющейся информации. В этом случае и наука выступает именно как освоение нового мыслительного пространства и его организация, а не просто как техника всё более тесного умещения наличных «вещей». То, что представляется иррациональным, часто является лишь пока необъяснимым в понятиях и в рамках господствующей парадигмы.

Конечно, было бы слишком механистично думать, что парадигма новой открытой рациональности будет навечно закреплена в своих незыблемых формах. Не исключено, что открытая система со временем может приобрести черты закрытости, а ее парадигма перестанет быть адекватной новому знанию. И потому открытая (миру, а не науке) рациональность должна отличаться от закрытой не содержанием, но развивающейся методологией, сохраняющей дух рациональности, а не ее застывшие правила.

Таким образом, необходимая новая рациональность — это, конечно, не самоубийственный вариант постмодернистской «новой рациональности», разрушающей сами основы разумного освоения мира и дающей его субъективно-деформированное, искаженное отражение. Расширившемуся для восприятия миру должно соответствовать

[1] См., например: *Швырев В.С.* Рациональность как ценность культуры //Вопросы философии. 1992. № 6.

расширившееся сознание, его единству — единство инструментального и трансцендентального способов мышления, открытию многомерности мира — многомодельность его объяснения. Использование интуиции, воображения, внерационального и сверхчувственного познания должно опираться на наличие или признание некоторой объективной системы отсчета. Не уход в бессознательное, но расширение пределов самого сознания, развитие которого станет залогом сохранения человеком своего места в мире.

Выше мы уже говорили о двух кардинальных ошибках в рациональном моделировании мира, когда наряду с распадением его идеального образа как «места» соотнесения суждений о нем, элиминировано и общее звено, связующее внутреннюю и внешнюю реальности мышления и в целом мышление о мире с самим миром — присутствие позиции «я». В ситуации, когда подвергаются деформации и субъект, и объект мышления, трудно говорить о его адекватности.

Наш мир, как известно, — лучший из миров, во всяком случае несомненным его достоинством является то, что он ощутимо и вещественно существует и возможно соотносить с ним опредмеченные результаты нашего восприятия его. И как бы мы ни относились к действительности, но у нее есть одно похвальное качество: она дает своим обитателям возможность встретиться. Конечно, она в самом деле может быть не такова, какою мы ее видим (иначе зачем бы нам даны «на вырост» более 80% мозга, которым мы пока не пользуемся). Но мы можем догадываться, предполагать, фантазировать, представлять разные ее уровни в особых состояниях сознания и т.д. У одного из нас три мира, у другого — двенадцать. Если нет общего звена — неизбежна Вавилонская башня, когда никто не понимает другого. Как бы логически безупречно ни была выстроена внутренняя реальность рациональности (как операции), но если в ней искажена внешняя реальность, ее реальные связи, отношения, зависимости, то вся мыслительная деятельность и бессмысленна, и бесцельна.

При наличии множества разных интерпретаций, претендующих на статус разных миров, коммуницируемость опыта (в любой его форме — искусства, например) была бы принципиально невозможна. Не было бы той общей территории, где возможна встреча «интепретаторов». Утрачивалась бы почва для понимания и основа для рациональности. И потому ни о коммуницируемости, ни об адекватности, а следовательно, рациональности невозможно говорить, не имея какой-то общей системы отсчета. И как разные картины мира, представленные в произведениях столь разных С.Дали и И.Репина, А.С.Пушкина и Ш.Бодлера, встречаются в пространстве *единой* культуры, так разные картины мира существуют, будучи соотносимы с действительностью, которая объективна и едина («Как до Пушкина, Стеньки, и как после меня…»[1]). Таким образом, единый мир и культура человечества соотносимы, что и составляет общее звено, через которое происходит коммуникация, обмен, реальный диалог (а не обмен монологами). Только через соотнесение с единой действительностью можно говорить об адекватности нашего восприятия или мышления, т.е. применимости наших умозаключений о мире, следовательно, об их (а тем самым о нашей) рациональности. Соотносимость с действительностью (адекватность) есть и соотнесенность с культурой (наука, искусство, религия и т.д. с накопленным ими опытом познания мира) в ее общем смысле. Поэтому рациональность — как адекватность, которая есть и основа, и условие коммуницируемости (и тем самым человеческой *социальности*) — есть и ценность культуры в целом, а не

[1] Из стихотворения Евг.Евтушенко «Идут белые снеги».

только каких-либо мыслительных операций. Отрыв ментальности от мира сделает саму ментальность безосновной и излишней.

То же касается и истины. Она по-прежнему может быть выведена (или проверена) из соотнесения с реальностью. Если сказать «вперед» людям, которые стоят лицом друг к другу, то они совершенно справедливо сделают шаг вперед — но в противоположных направлениях: именно реальность определяет не только правильность «внутри» высказывания, но его адекватность к действительности.

Заканчивая наше рассмотрение рациональности, можно сказать, что необходимо охранять рациональность как культурное достояние от сознательной и несознательной агрессии против разума, однако в то же время не следует бояться расширять рациональность, чтобы она не скончалась от собственной узости и сухости.

Возвращаясь в заключение к вопросу об эволюции, — а некоторые считают, что пора говорить уже и о признаках *инволюции*, — следует подумать, не подрываем мы основы собственного существования, разрушая или позволяя массированно разрушать рациональность как 1) обеспечение тонкого баланса сил и возможностей в человеке; 2) как обеспечение адекватности поведения человека в мире; 3) адекватности его восприятия мира; 4) адекватность его оценки себя как действующего в мире и т.д. Человечество как род, может быть, и не прекратится с угасанием разума, но это будет уже другой вид человека, и неизвестно, как, по какому признаку будет найдено ему имя? Не станет ли он именоваться не «человек разумный», а «человек разрушающий»? И не окажется ли этот «человек *постразумный»,* т.е. утративший способность творить и развивать свой разум, *постсоциальным* человеком, а потом и вовсе просто *постчеловеком?*

Гирусов Эдуард Владимирович
д.филос.н., проф. РАГС при Президенте
Российской Федерации (Москва, Россия)

Гезалов Ариз Авяз оглы
к.филос.н., ст.н.с. института философии, социологии и права
Национальной академии наук Азербайджана, докторант
Института философии Российской академии наук,
член экспертного совета научно-образовательного проекта
«КТО ЕСТЬ КТО и ЧТО ЕСТЬ ЧТО В ГЛОБАЛИСТИКЕ»,
ученый секретарь Евразийской секции РФО (Москва, Россия)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИИ

С тех пор как человек существует на Земле, он непрерывно взаимодействует с окружающей его природой. Взаимодействие это носит как непосредственный характер, так и опосредованный. Основу непосредственного взаимодействия человека с окружающей его природной средой составляет общий для всех организмов биологический обмен веществ в процессе питания, дыхания и отправления различных выделительных функций. Однако наиболее специфическим и значимым для людей как социальных существ является опосредованный способ взаимодействия с природой благодаря применению различных технических приспособлений, начиная с едва отесанного каменного зубила и кончая современным атомным реактором. При таком взаимодействии также происходит обмен веществ между человеком и природой, но темпы его развития и наращивание масштабов существенно отличаются от непосредственного обмена, поскольку нарастание его не

ограничивается естественными размерами тел организмов, а обусловлено развитием знаний и соответственным совершенствованием технических приспособлений, применяемых людьми. Таким образом, взаимодействие в этом случае развивается по принципу положительной обратной связи. Чем более совершенствуются техника и технологии, тем большие массы природного вещества приводятся ими в движение, и этот процесс может идти с непрерывным нарастанием, пока не возникнет какое-либо внешнее непреодолимое препятствие.

Оно возникло лишь недавно, и им стали ограниченные естественные возможности биосферы, в которой существуют человек и вся порожденная им техническая инфраструктура. Человек никогда не находился в полной гармонии с природой и не довольствовался только лишь приспособлением к ней. Это всего-навсего религиозный миф о первобытном рае, в котором жили Адам и Ева. Почему-то миф этот перекочевал даже в научную литературу по экологическим проблемам.

Если бы наши предки ограничивали свою деятельность только приспособлением к природе и присвоением ее готовых продуктов, то они никогда не вышли бы из животного состояния, в котором находились изначально.

Только в противостоянии природе, в постоянной борьбе с ней и преобразовании соответственно своим потребностям и целям могло формироваться существо, прошедшее путь от животного к человеку. Человек не был порожден одной лишь природой, как это часто утверждается. Начало человеку могла дать только такая не совсем природная форма деятельности, как труд, главной особенностью которого является изготовление субъектом труда одних предметов (продуктов) с помощью других предметов (орудий). Именно труд стал основой человеческой эволюции. Наиболее удачно выразил *эту* мысль американский ученый Б.Франклин, определив человека как животное, производящее орудия труда (tool making animal).

Трудовая деятельность, дав человеку колоссальные преимущества в борьбе за выживание перед остальными животными, в то же время поставила его перед опасностью стать со временем силой, способной разрушить природную среду своей собственной жизни. Так получилось, что эта опасность, возникнув вместе с человеком, достигла своей предельной степени на рубеже второго и третьего тысячелетий новой эры.

Всю предыдущую историю можно рассматривать в экологическом смысле как шедший с ускорением процесс накопления тех изменений в науке, технике и в состоянии окружающей среды, которые, в конце концов, переросли в современный экологический кризис. Основной признак этого кризиса - резкое качественное изменение биосферы, происшедшее за последние 50 лет. Более того, не так давно появились уже первые признаки перерастания экокризиса в экологическую катастрофу, когда начинаются процессы необратимого разрушения биосферы. Такими признаками многие специалисты считают зафиксированное в середине 80-х годов разрушение озонового экрана в верхних слоях атмосферы, все более нарастающее обезвоживание материковых территорий планеты, утрату климатической стабильности и многие другие тенденции в изменении природной среды.

Экологическая проблема поставила человечество перед выбором дальнейшего пути развития: быть ли ему по-прежнему ориентированным на безграничный рост производства или этот рост должен быть согласован с реальными возможностями природной среды и человеческого организма, соразмерен не только с ближайшими, но и с отдаленными целями социального развития.

Все эти вопросы требуют глубокого философского осмысления, поскольку возникла пограничная ситуация неординарного порядка. Во-первых, она касается не отдельных людей или человеческих коллективов, а всего человечества в целом. Во-вторых, необычны темпы развития событий; они явно опережают возможности их познания не только на обыденном уровне, но даже на уровне научно-теоретического мышления. В-третьих, проблема не может быть решена простым применением силовых средств, как это зачастую было прежде; во многих случаях решение экологических проблем требует не столько наращивания технической мощи, сколько воздержания от таких видов деятельности, которые, не будучи обязательным условием существования людей, могут быть прекращены или существенно ограничены экологически допустимыми рамками, если они связаны с большим потреблением природных ресурсов. Виды деятельности, обязательные для существования людей, должны быть тщательно продуманы с учетом экологически щадящего режима в отношении как природных ресурсов, так и человеческого здоровья.

Таким образом, настало время критического пересмотра всех направлений человеческой активности и тех областей знания и духовной культуры, которые их обслуживают. Человечество в целом держит экзамен на подлинную разумность перед лицом тех новых требований, которые предъявляет ему биосфера. Этими требованиями являются:

1) биосферосовместимость на основе знания и использования законов сохранения биосферы;

2) умеренность в потреблении природных ресурсов, преодоление расточительности потребительской структуры общества;

3) взаимная терпимость и миролюбие народов планеты в отношениях друг с другом;

4) следование общезначимым, экологически продуманным и сознательно поставленным глобальным целям общественного развития.

Все эти требования предполагают движение человечества к единой глобальной целостности на основе совместного формирования и поддержания новой планетной оболочки, которую В.И. Вернадский называл **ноосферой.**

Научной основой такой деятельности должна стать новая область знания - *социальная экология.*

Каковы же основные особенности предмета социальной экологии и каково ее соотношение с другими областями знания? Прежде всего, насколько оправдано само название новой сферы научных исследований?

Понятие «социальная экология» не сразу было принято научным сообществом нашей страны по целому ряду причин.

Во-первых, давала о себе знать настороженность против биологизации социальных явлений, о недопустимости которой долгое время предупреждалось якобы с позиций марксистской философии.

Во-вторых, первоначально понятие «социальная экология» было применено несколько в ином смысле в 20-х годах нашего столетия социологами чикагской школы Р.Парком и Э.Берджессом в целях изучения особенностей воздействия урбанизированной среды на человека и человеческие коллективы. Понятие **«экология»** впервые было предложено в 1866 г. немецким натуралистом Э.Геккелем для характеристики совокупности процессов саморегуляции, которые возникают в сообществах организмов при их взаимодействии друг с другом и с окружающей абиотической средой. Таким образом, сразу делался акцент на системном подходе к изучению биологических явлений и на способности к целесообразной деятельности не только на уровне отдельных

организмов, но и довольно сложных надорганизменных объединений — биоценозов вплоть до биосферы в целом как глобальной системы.

Соответственно к основным понятиям экологической науки относятся такие, которые характеризуют системно организованные взаимодействия особей и их совокупностей на основе обмена веществом, энергией и информацией.

Таково, прежде всего, понятие ***«экосистема»,*** введенное в научное обращение английским ботаником А.Тенсли (1935 г.) для характеристики устойчивой системной целостности любых организмов со средой их обитания (биотической и абиотической). Это очень удобное понятие, хотя оно и не отличается большой определенностью в отношении своих границ. Экосистемой может быть как любой сколь угодно элементарный фрагмент биосферы, где есть формы жизни во взаимодействии с окружающей их средой, так и биосфера в целом как глобальное явление.

Для характеристики системной взаимосвязанности разнообразных видов организмов в рамках определенного единства с целью жизнеподдержания немецким гидробиологом К.Мебиусом (K.Mobius) было предложено в 1877 г. понятие ***«биоценоз».*** Несколько позже оно было дополнено термином ***«биогеоценоз»*** по предложению советского ботаника и ландшафтоведа В.Н.Сукачева (1940 г.). Тем самым подчеркивалась важная роль абиотической среды в сложившемся сообществе организмов.

В *социальной экологии* используется принятый в общей экологии понятийный материал и учитываются основные закономерности взаимодействия сообществ организмов с окружающей их средой, поскольку человек и общество в целом являются хотя и своеобразным, но тоже организмом и, следовательно, для них остаются в силе наиболее фундаментальные законы поддержания жизни, изучаемые общей экологией. Конечно, люди в процессе своей деятельности должны реализовать требования этих законов специфическим образом, поскольку главную роль в обеспечении ими обменных процессов с окружающей средой играют различные технические приспособления, но соблюдение людьми законов сохранения и поддержания жизни столь же обязательно, как и любым даже самым малым организмом на планете. До недавнего времени развитие общества происходило при полном неведении о таких законах как обязательных для него, и это было возможно только потому, что воздействие людей на биосферу было не столь значительно, чтобы сказываться на ее состоянии в целом. Локальные разрушения довольно больших участков биосферы происходили давно. Достаточно сказать, что около половины современных пустынь на планете вызваны разрушительной для природы деятельностью человека. Не случайно почти все антропогенные пустыни находятся в тех местах планеты, где существовали самые древние цивилизации. Полагают, что и почти одновременное исчезновение сухопутных гигантов животного мира суши около 10 тыс. лет назад скорее всего связано с неумеренной охотничьей деятельностью древних людей, а также с широко применявшейся практикой выжигания лесов с целью освобождения земли для сельскохозяйственной деятельности. Однако при всех этих опустошениях биосфера в целом не утрачивала способности к саморегуляции и поддержанию своего пригодного для жизни состояния.

Положение резко изменилось со времени перехода людей от использования древесного топлива для получения энергии к использованию минерального топлива, т.е. со времени такого события в истории общества, которое получило название *промышленной революции* XVII—XVIII вв. Этим феноменом были вызваны сразу два следствия, существенно повлиявшие на состояние биосферы:

• во-первых, на смену ручному пришло машинное производство, началось стремительное развитие предприятий, ускорился рост городов и возникли новые общественные классы с иным образом жизни и иным отношением к природе;

• во-вторых, энергетика, основанная на минеральном топливе, вызвала заметный дисбаланс в химическом и тепловом состоянии биосферы, поскольку в считанные десятилетия оказались высвобождены и выброшены в окружающую среду огромные массы вещества и энергии, накопленные в биосфере на протяжении многих сотен миллионов лет.

Дело, начатое промышленной революцией, было еще более масштабно продолжено в середине XX в. *научно-технической революцией,* когда вслед за машинной энергетикой возникла машинная информатика. Развитие общества с этого времени пошло вперед такими темпами, что это сразу сказалось самым ощутимым образом на состоянии биосферы, которая обнаружила конечный характер практически всех своих жизненно важных параметров и прежде всего запасов пресной воды, воздуха, почвы и биоресурсов. Население планеты возросло многократно и достигло почти 6 млрд. человек. Стало ясно, что время стихийного использования биосферы человеком исчерпало себя.

Современное поколение должно совершить переход к *законоупорядо-ченному и нормативно организованному* использованию биосферы. Каковы должны быть эти законы и нормативы? Как их познать и грамотно использовать? Всему этому и должна научить людей социальная экология, предмет которой составляют законы соответствия (совместимости) общества и природы.

Являясь частью биосферы, люди, в первую очередь, должны позаботиться о том, чтобы вписаться своей деятельностью в сложившиеся в ее структуре круговороты обмена веществом, энергией и информацией и стать *необходимым звеном* передачи этих процессов между компонентами биосферы.

Разумеется, биосфера не существует в отрыве от Космоса и внутри-планетных процессов. Поэтому одновременно со стратегией биосфероподобия возникает задача обеспечения в целом средосовместимости общества как с окружающим Космосом, так и с геологопланетарными процессами. В плане научного осмысления проблематики необходимо привлечение системного подхода, который в свое время дал неплохие результаты в общей экологии.

Социальные науки должны научиться оперировать такими понятиями, которые комплексно включают в себя социальные и природные феномены в их системном единстве. При таком подходе многие явления, изучаемые общественными науками, предстают в совершенно ином свете.

Центральным понятием в социальной экологии является ***«система общество - природа»,*** или **«социоэкосистема»**. Это понятие предполагает перенесение на общество законов соотношения части и целого. Разумеется, что Целым по отношению к обществу будет биосфера и, следовательно, общество должно обрести функциональную значимость в отношении к той системе, частью которой оно является, т.е. к биосфере. Подчиниться законам биосферы означает для людей в то же время задачу такой организации своей деятельности, чтобы общество стало необходимой для биосферы частью.

Именно эта идея вошла как основная в концепцию устойчивого развития, принятую на международном форуме «Окружающая среда и развитие» («Рио-92») как общеобязательную для всех стран и народов планеты.

От одностороннего пользования ресурсами среды люди должны перейти к стратегии одновременного ее поддержания и сохранения, выдвинув эти задачи как приоритетные в своей деятельности.

В соответствии с этими задачами важную роль в современной социальной теории начинают играть такие понятия, как ***экоразвитие, экотехнологии и экотехника, экологическая культура, экологическое сознание, экообразование и эковоспитание*** и т.д. Поскольку в рамках социоэкосистемы идет формирование социоприродного единства во взаимодействии общества и природы, то большое значение в обеспечении стратегии социального развития приобретает экологически обоснованное управление социальными процессами и их прогнозирование.

Экология изучает биологическую реальность на надорганизменном уровне и, как правило, имеет дело с массовидными явлениями, что позволяет успешно применять математические методы для расчета потоков вещества и энергии в рамках биоценозов, а также определять количественный состав популяций. Основательное вторжение математических методов в биологию началось, пожалуй, со времени возникновения в ее структуре экологии.

Еще в большей степени эта особенность экологического знания проявляется в социальной экологии. По сути дела начало этой науки в современном смысле было положено публикациями первых докладов Римскому клубу в 1972 и 1974 гг., в которых были успешно применены к изучению тенденций развития социоприродных глобальных процессов имитационные математические методы, разработанные незадолго до этого профессором Массачусетского технологического института Джем Форстером. В его книге «Мировая динамика» дана первая попытка прогноза многокомпонентных глобальных процессов с помощью системно-динамических имитационных моделей[1].

Тем самым впервые в социальном прогнозе были учтены составляющие, которые можно назвать *экологическими:* конечный характер минеральных ресурсов, а также ограниченные возможности природных комплексов поглощать и нейтрализовать отходы человеческой производственной деятельности.

Если прежние прогнозы, учитывавшие лишь традиционные тенденции (рост производства, рост потребления и рост населения), имели оптимистический характер, то учет экологических параметров сразу перевел глобальный прогноз в пессимистический вариант, показав неизбежность нисходящей линии развития общества к концу первой трети XXI столетия в связи с возможностью исчерпания минеральных ресурсов и чрезмерным загрязнением природной среды. Последующие работы, выполненные по заказу Римского клуба под руководством Д.Медоуза («Пределы роста», 1972 г.), а также М.Месаровича и Э.Пестеля («Человечество у поворотного пункта», 1974 г.), в основном подтвердили справедливость прогнозов, составленных Дж.Форестером.

Так впервые в науке была поставлена проблема возможного конца цивилизации не в отдаленном будущем, о чем неоднократно предупреждали различные пророки, а в течение весьма определенного отрезка времени и по вполне конкретным и даже прозаическим причинам. Возникла потребность такой области знания, которая бы обстоятельно исследовала обнаруженную проблему и выяснила путь предотвращения грядущей катастрофы.

Этой областью знания стала социальная экология, задачей которой является изучение человеческого общества в аспекте его совместимости с особенностями природной среды. Поскольку направления человеческой деятельности чрезвычайно многообразны, то социальная экология вскоре после своего возникновения стала подразделяться на множество аспектов или прикладных вариантов социально-экологического знания.

---

[1] См. Forester J. World Dinamics. Wraight Allen Press, 1971.

Теперь, помимо общетеоретического раздела знания, которым занимается социальная экология, существуют ее прикладные области, ***экологи человека,*** изучающая в основном медицинские аспекты, ***инженерная экология,*** изучающая технические аспекты отношения людей к окружающей среде. Возникли такие виды социально-экологического знания, как ***урбоэкология, экология промышленной деятельности, экология сельского хозяйства, экология транспорта, геоэкология, химическая экология, экология культуры, проблемы экологического образования и экологического воспитания, рекреационная экология*** и т.д. (рис.1).

По-видимому, и дальше экологическое знание будет множиться соответственно многообразию видов человеческой деятельности, вся совокупность которой должна быть охвачена экологизацией, поскольку и сам человек с его сознанием, мировоззрением, культурой и привычками должен претерпеть столь радикальные изменения, что речь может идти о формировании нового человека, который в отличие от нынешнего, относящегося к виду Homo sapiens, может быть причислен к виду Homo ecologus.

Рис.В.1. Классификация видов социально-экологического знания. (См. *Бачинский Г.А.* Основы социоэкологии. — Львов, 1993.)

Человек, который до сих пор заселяет Землю, при всей его разумности, тем не менее, не обладает главным свойством, обязательным для любого живого организма, - свойством экологического самообеспечения. Без этого свойства человек не имеет будущего, а обретя это свойство, он настолько изменится по своим взглядам, системе ценностей, по своему отношению к природе и к себе подобным, что это уже будет другое существо, лишь

В целом в современном мире совершается грандиозный переход от эпохи доэкологической к эпохе экологической. Этот переход должен произойти обязательно, так как в зависимости от него находится судьба рода человеческого. От того, сможет ли человек стать экологическим существом, зависит, быть ему на Земле или не быть.

Можно сказать, что идет своего рода экзамен на подлинную разумность человека. На ту разумность, к которой очень высокие требования предъявлял в свое время И. Кант, полагавший, что только в единстве с нравственным долгом рассудочная способность человека обретает черты разумности и мудрости.

Пришло время воссоединения логики мышления и нравственности чувств как условия самосохранения человека путем сохранения среды жизни. Само собой такое преобразование человека не произойдет. Для этого требуется новая система образования и воспитания человека экологической эпохи. Приобщение к социально-экологическим знаниям - обязательное условие новой системы образования, так как нужно, прежде всего, ***знать,*** что делать человеку и как ***вести*** себя в новых условиях. Но и этого недостаточно, так как преобразованием должна быть охвачена вся эмоциональная сфера человека вплоть

до формирования у него высокого ***чувства*** ответственности перед природой и теми последующими поколениями, которые придут ему на смену и которым он должен оставить Землю в пригодном для жизни состоянии.

Нынешнее поколение людей несет особую ответственность в обеспечении перехода к новому состоянию общества, поскольку только оно еще располагает временем для выполнения подобной задачи. Возникшая историческая ситуация действительно напоминает экзамен. Только в роли экзаменатора выступает, прежде всего, биосфера. Она делает отбор тех вариантов и решений, которые подбирает человек. Поэтому нужно очень хорошо знать, что собой представляет биосфера по своей структуре и функционированию, каковы основные законы ее эволюции.

Yrd.Doç.**Nebi MEHDİYEV**
Türkiye-Kırklareli Universitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

MÜASİR QƏRB FƏLSƏFƏSİNDƏ DİNİ EPİSTEMİK MÖVQELƏR VƏ TANRI İNANCININ RASİONALLIĞI

Giriş

Müasir qərb təfəkkürü strukturu daxilində xüsusi yeri olan din fəlsəfəsi, əhəmiyyətli ölçüdə Yum və Kant kimi intibahçı mütəfəkkirlərin dini inanclara meydan oxuması ətrafında meydana gəlmiş və Hegelin bu mövzudakı eyni adlı mühazirələrindən sonra yayqın bir şəkildə "din fəlsəfəsi" olaraq adlandırılmağa başlanmış bir fəlsəfə sahəsidir. Burada, müəyyən bir tərifinin verilməsinin son dərəcə çətin olduğu din fəlsəfəsini, heç olmasa nə olmadığını təyin edə bilmək adına fəlsəfi teologiya və epistemik-olmayan ateizmdən ayırmaq lazımdır; fəlsəfi teologiya daha çox teolojik doktrinaların iç tutarlılığını göstərmək üçün fəlsəfi üsullar istifadə edərkən, epistemik-olmayan ateizm sosiologiya, psixologiya və hətta iqtisadiyyatın məlumatlarından faydalanmaq surətiylə Tanrının var olmadığını göstərməyə çalışmaqdadır. Lakin bu, bir ilahiyyatçının din fəlsəfəsi ilə məşğul ola bilməyəcəyi və ya bir din fəlsəfəçisinin epistemik-olmayan ateizmə bağlı şərhlər edə bilməyəcəyi mənasını verməz. Bu mənada din fəlsəfəsi, dini inanclara qarşı çıxanlarla fərqli şərhlər işığında belə olsa bu inancların müdafiə oluna biləcəyini dilə gətirənlərin görüşdüyü xüsusi bir sahədir.

Din fəlsəfəsinin klassik dövrü olaraq xarakterizə edə biləcəyimiz iyirminci əsrin ilk yarısında, bu sahəyə maraq yox deyiləcək qədər az idi və ümumiyyətlə də, düşüncənin bütün sahələrində olduğu kimi, pozitivist axının təsiri altında idi. 1960-cı illərdən etibarən isə, din fəlsəfəsinə göstərilən marağın inanılmaz ölçülərə çatdığına və hələ də sıx bir şəkildə artdığına şahid oluruq; müsbət və ya mənfi məzmunu olan bu böyük intellektual marağın yanında pozitivizmin şübhəçi və qatı rəftarından fərqli olaraq dini inancların artıq daha təhlilçi və realist bir xətdə mütaliə edilməsindən ötəri bu dövrü müasir din fəlsəfəsi olaraq adlandıra bilərik. Müasir din fəlsəfəsi də öz içində həm metodolojik baxımdan həm də mövzuları baxımından tək-formalı bir görünüş ifadə etməməkdədir. Dövrün intellektual ehtiyac və imkanları istiqamətində və ya bəzi fəlsəfəçilərin inqilabi təsirlərindən ötrü zamanla şər problemi ətrafındakı müzakirələr, dini pluralizm, elm-din əlaqəsi problemi, dini inancların epistemik dəyəri və sairə problemlərdən biri və ya bir neçəsi önə çıxa bildiyi kimi anti-realist cərəyanlar, ateist, teist və ya aqnostik istiqamətləriylə evidensializm və reformist epistemologiya kimi metodolojik yönümlərdən birinin ağırlıq qazandığı da görülməkdədir.

Müasir din fəlsəfəsində Tanrı inancının rasionallığı problemi, "dini epistemologiya" başlığı altında mütaliə edilməkdədir. Ümumi mənasıyla dini inancların da digər inanc növləriylə eyni epistemik dəyərə sahib olduğunu müdafiə edən dini epistemologiya, din fəlsəfəsinin ruhuna uyğun bir şəkildə doğrudan dini inancların rasional olduğunun göstərilməsindən çox bu inancın rasional olaraq müzakirə edilə biləcəyi bir sahə olaraq görülməkdədir. Bu halıyla dini epistemologiyanın, dini inancların mənalılığı, yəni bu inancların da digər inanclarımız kimi epistemoloji səbəbləndirmə üsulları əsasında qiymətləndirilə biləcəyi iddiası üzərinə inşa edildiyini söyləmək mümkündür. Burada əlavə olaraq, dini epistemologiyanın quruluşunun dəyişən olduğunu da ifadə etmək lazımdır; belə ki, klassik din fəlsəfəsi dövründə dini epistemologiya yalnız klassik təməlçiliyə bağlı tutumlar arasındakı bir müzakirə xüsusiyyəti ərz edərkən, müasir din fəlsəfəsi dövründə önə çıxan fideist və reformist epistemologiya kimi cərəyanların təsiri nəticəsində çox fərqli bir ölçü qazanmışdır.

Bu məqalənin əsas mövzusunu da dini epistemologiya sahəsində meydana çıxan epistemik mövqelər ve bu mövqelər işığında etiqadın rasionallığı problemi təşkil edir. Məqalənin birinici qismində müasir din fəlsəfəsindəki epistemoloji mövqelərdən hərəkətlə yeni bir dini epistemologiya modeli təklif ediləcək və bu model din fəlsəfəsi müzakirələrinə tətbiq edilməyə çalışılacaqdır. İkinci qisimdə, bu dini epistemologiya modeli əsasında Tanrı inancının rasionallığı problemi müzakirə ediləcək və konkret müddəalar ifadə ediləcəkdir.

1.Epistemoloji Mövqelər və Dini Epistemoloji

Yəhudilik, Xristianlıq və İslam kimi dinlər, hər şeyi yaradan kamil bir varlıq (Tanrı) iddiasında olmuşlar. Bu sadəcə bir iddia deyil, eyni zamanda bütün inancların yenə eyni ideya üzərinə inşa edildiyi bir təməldir. Tanrı inancının epistemik dəyəri, inanandan çox qarşısındakını hərəkətə keçirmiş və bu rəftar dini ifadəsini inancsızlıqda tapmışdır. İnancsızların fərqli inanma formalarından ya da bilavasitə Tanrının varlığının isbat edilməsi lazım olduğunu iddia etmələrindən ötəri teist dinlər Tanrının varlığını isbat etməyə çalışmışlar. İsbat mövzusunda ateist müzakirələrin tarixi seyri və günümüzdəki perspektivləri son vaxtlarda müxtəlif yönlərilə detallı bir şəkildə ortaya qoyulmuşdur.[1] Lakin bizi burada maraqlandıran ateist meydan oxumaların və buna bağlı olaraq inkişaf etdirilən teist cavabların tarixi seyri və formalaşmasından daha çox müasir din fəlsəfəsi elmi daxilində epistemologiya baxımdan Tanrının varlığını isbat etmə cəhdləri və üsullarıdır.

Son bir neçə on illik içərisində inkişaf göstərən və din fəlsəfəsi müzakirələrində mərkəzi bir yer işğal edən dini epistemologiyanin mövzusu, təməldə Tanrı inancı olmaq üzrə dini inancların rasional olub olmadığı sualıdır.[2] Bu müstəvidə rasionallığın imkanları xaricində Tanrının var olub olmadığı epistemik bir məna ifadə etməz; başqa bir deyimlə, Tanrının varlığı epistemik iddialarımızla mütənasibdir. Digər tərəfdən, din fəlsəfəsindəki epistemoloji mövqelər epistemologiyadaki müzakirələrdən istifadə etsə də bilik tərifi, düzgünlük və səbəbləndirmə nəzəriyyələri kimi spesifik mövzulara girməməsinin yanında, Plantinganın ifadə etdiyi kimi, epistemik ön qəbullardan hərəkətlə dini inanclara bağlı biliyin mümkün olub olmadığı kimi təməl bir suala cavab tapmaq məcburiyyətindədir.[3] Buradan hərəkətlə dini epistemologiyanın, din fəlsəfəsinin təməl mövzularının epistemik bir qiymətləndirməsini təqdim edən ümumi epistemologiyanın deyil, lakin din fəlsəfəsinin bir mövzusu olduğunu deyə bilərik. Bundan başqa, dini epistemologiya, dini inanclarla dini-olmayan inanclar arasında epistemik bir paralellik olduğunu və ya hər iki inanc növünün eyni epistemik mövqeyə sahib olduğunu qəbul etməkdədir.

Burada əhəmiyyətli ölçüdə dini inancların da digər bütün inanclarımız kimi epistemik səbəbləndirmə nəzəriyyələri əsasında qiymətləndirilməsi lazım olduğu iddiası üzərinə qurulan müasir din fəlsəfəsindəki epistemoloji mövqeləri, mövcud dini epistemologiya təsniflərindən hərəkətlə ateist meydan oxuma və bu meydan oxumağa verilən teist cavablar (təbii teologiya, fideizm və reformist epistemologiya) şəklində təsnif edə bilərik. Bu model daxilində, teist

---

[1] Antik dövrdən bu günə qədər ateizmin müxtəlif formaları mövzusunda ətraflı bir perspektiv təqdim edən əsərlər bunlardır: J. C. A. Gaskin (ed.), *Varieties of Unbelief: From Epicurus to Sartre*, (New York: Macmillan Publishing Company, 1989); Peter A. Angeles (ed.), *Critiques of God: Making the Case againist Belief in God*, (New York: Prometheus Books, 1997); Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification*, (Philadelphia: Temple University Press, 1990).

[2] Douglas Geivett, Brendan Sweetman, "Introduction", *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*, ed. R. Douglas Geivett, Brendan Sweetman, (New York: Oxford University Press, 1992), s.3.

[3] Alvin Plantinga, "Religion and Epistemology", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig, (London & New York: Routledge, 1998), s.209.

dəlillərin kafi olmadığını və bu vəziyyətdə məcburi olaraq ateizmin etibarlı olduğu və hətta Tanrının var olmadığını isbat edəcək bəzi dəlillərin olduğu şəklindəki iddialarından ötəri dəlilçiliyin ən kompleks versiyası olma xüsusiyyəti daşıyan ateist meydan oxuma, dəlilçiliyin bir başqa versiyası olan və təməldə argumentlərdən hərəkətlə rasional bir şəkildə Tanrıya inanıla biləcəyini mənimsəyən təbii teologiya, ilk iki mövqedən fərqli olaraq dəlilçiliyi tamamilə rədd edərək yerinə irrasional bir epistemologiya qurma cəhdi olaraq dərk etdiyimiz fideizm və dəlilçi üsul istifadə edilmədən və lakin eyni zamanda rasional bir şəkildə Tanrı inancının müdafiə oluna biləcəyini iddia edən reformist epistemologiya kimi təməl mövqelərin meydana gəlməyi və inkişafı kimi tarixi seyrinin yanında bir-biriylə əlaqəsini və təməl iddialarını təhlil edici bir şəkildə ortaya qoymağa çalışacayıq.

Dini epistemologiya mövqeyindən baxdığımızda, əsasən provokativ bir rol ifa edən ateist meydan oxumanın epistemik quruluşunun çox daha kompleks olduğu görülməkdədir. Fəlsəfi müzakirələrdə Tanrının var olduğuna inanmanın irrasionallığı ilə (mənfi ateizm) Tanrının var olmadığına inanmanın rasionallığı (müsbət ateizm) bir-birindən fərqli mövzular şəklində mütaliə edilsə də hər iki münasibətin də Tanrının var olduğuna inanmanın rasionallığını rədd etdiyi bir həqiqətdir. Bu xüsus, əslində ateizmin "bizdən müstəqil olan və kainatın yaradıcı və ondakı nizamın məsulu ilahi bir varlığı" inkar edən bir növ doktrina və ya fərqli həyat tərzləri arasında bir tərz olduğunun da göstəricisidir.[1] Fərqli bir həyat tərzi olaraq təzahür edən ateizmin məntiqi ölçüsünü təmsil edən ateist meydan oxumanın tək başına əhatəli bir dini epistemologiya meydana gətirəcək gücdə olmadığı son dərəcə aşkardır; belə bir epistemoloji proyektin yaradılması qarşısında, müsbət gücü yüksək teist cavabların çox daha əhəmiyyətli olduğu görülməkdədir.

Ateist meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən teist cavablar arasında təbii teologiyanın xüsusi bir mövqeyə sahib olduğu şübhəsizdir; nə var ki müasir din fəlsəfəsindəki bu epistemoloji mövqenin ənənəvi təbii teologiya anlayışıyla, klassik təməlçiliyə söykənən dəlilçi üsul xaricində hər hansı bir paralelliyi mövcud deyil. Bir başqa ifadəylə, müasir təbii teologiya, induktiv bir üsuldan hərəkətlə ateist meydan oxumanın hücum istiqamətini Tanrının varlığının ehtimal gücünün var olmaması ehtimalından daha yüksək olduğu nöqtədə zəiflətməyi məqsəd qoyan və bu baxımdan, xüsusilə R.Svinburn və V.L.Kreyg nümunəsində olduğu kimi, elmi üsul və məlumatları son dərəcə məharətlə istifadə edən ətraflı bir mövqe olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Bu nöqtədə, eyni dəlilçi üsula sahip olan məntiqi ateizmlə təbii teologiya arasındakı qarşıdurmanın heç bir zaman bitməyəcəyi də iddia edilə bilər ki əslində təbii teologiyanın məqsədinin də sadəcə Tanrının varlığının rasional olduğunu göstərmək deyil, eyni zamanda ateist meydan oxumanın etibarsızlığını ortaya qoymaq olduğuna diqqət yetirdiyimizdə bu qarşıdurmanın daimiliyinin təbii olduğunu deyə bilərik.

Paskaldan Vitgenştaynçı mütəfəkkirlərə qədər bir bütün olaraq diqqət etdiyimizdə fideizmin, bu qarşıdurmanın rəddi üzərinə qurulduğunu görmək mümkündür. Lakin belə edərkən fideistik düşüncə, klassik təbii teologiyada olduğu kimi bəzi qəti deduktiv qəbullardan deyil, lakin ağıl ilə inancın bir-birindən tamamilə fərqli olduğu və inanmaq üçün rasionallıq şərtinin axtarılmasının səhv olduğu kimi çox fərqli bir eksluzivist nöqtədən hərəkət etməkdədir. Nə var ki müasir epistemologiyada rasionallıq düzgünlüyün bir şərti olaraq görülür; belə ki bir şeyin düzgünlüyü, böyük ölçüdə o şeyin rasional olub olmamasına bağlıdır. İkinci qisimdə rasionallıq anlayışı və bu anlayışın düzgünlüklə əlaqəsini detallı bir şəkildə araşdıracayıq; hələlik isə heç olmasa, rasional olan hər şeyin doğru olmayacağı ilə birgə doğru olan hər şeyin rasional olduğunu ifadə etmək surətiylə fideizmin ateist meydan oxuma qarşısındakı rəftarını ekskluzivist olaraq xarakterizə edə bilərik.

[1] Robin Le Poidevin, *Arguing for Atheism: An Introduction to the Philosophy of Religion*, (New York: Routlidge, 1998), s.146.

Reformist epistemologiyaya gəlincə, ateist meydan oxuma qarşısındakı təbii teologiya və fideizm kimi teist cavablardan fərqli olaraq, bir tərəfdən Tanrı inancının rasional olduğunu, digər tərəfdən isə bu rasionallığın mövcud rasionallıq anlayışından çox fərqli bir şey olduğunu iddia etmək surətiylə dini epistemologiyada yeni üfüqlər açmaqdadır. Reformist epistemologiyayı digər mövqelərdən fərqli edən ən əhəmiyyətli xüsusiyyət, hər hansı bir dəlilə ehtiyac hiss etmədən Tanrı inancının rasional ola biləcəyi istiqamətindəki iddiasıdır. "Parity" argumentinin xüsusi istifadəsindən hərəkətlə, Tanrı inancının da digər hissi inanclar kimi təməl bir inanc olduğu müdafiə olunmaqdadır ki bu görüş, xüsusilə Plantinganın fikirləri əsas alındığında, irəlidə detallı bir şəkildə üzərində dayanma imkanı tapacağımız ənənəvi bilik anlayışına bir alternativ meydana gətirmə iddiası daşıyan uyğun funksionalizm və ya epistemoloji bir təbirlə təminat nəzəriyyəsini də bir təməl olaraq mənimsəməkdədir. Başqa sözlə, reformist epistemologiyanın ateist meydan oxuma qarşısındakı rəftarı, təbii teologiyanın bəhs olunan meydan oxumanın istifadə etdiyi üsulu əsas alıb müzakirəni daha da dərinləşdirmə və ya fideistik tutumlar kimi ayrışmacı bir yol izləmə cəhdlərindən fərqli olaraq, rasionallıq anlayışını doğru bir şəkildə ortaya qoyma nöqtəsində ateist meydan oxumanın üzərinə inşa edildiyi dəlilçi üsulun özünün etibarsız olduğunu və bunun yerinə yeni və ətraflı bir epistemoloji mövqenin mənimsənməsi lazım olduğu şəklində ifadə edə bilərik. Bu mənada reformist epistemologiya, ateist meydan oxumaq qədər təbii teologiyanı da zəif olaraq qiymətləndirməkdədir. Reformist epistemologiya ilə fideizm arasındakı əlaqəyə gəlincə, M. Martın kimi bəzi müəlliflərin xüsusilə Plantinganı bir fideist olaraq görmələrinə baxmayaraq, reformist epistemologiyanın Tanrının varlığının lehində inkişaf etdirilən argumentləri səhv deyil, lakin lüzumsuz olaraq xarakterizə etməsi bu mühakimənin əsassız olduğunu ortaya qoymaqdadır.[1]

2. Tanrı İnancının Rasionallığı

Müasir din fəlsəfəsində bir inanc obyekti olaraq görülən Tanrı anlayışı, izlərinə Budizm və Hinduizm kimi Şərq dinlərində də rast gəlinə bilən, amma təməldə Yəhudilik, Xristianlıq və İslamiyyət üçbucağındakı monoteist dinlərin hər şeyə gücü çatan, hər şeyi bilən, mütləq xeyr olan və hər şeyi yaradan müşəxxəs bir varlıq anlayışını ifadə etməkdədir. Tanrı anlayışının ehtiva etdiyi xüsusiyyətlər arasındakı əlaqə və ya bu xüsusiyyətlərin müstəqil bir şəkildə ələ alındıqlarında fərqli şərhlər əsasında teolojik mahiyyət daşımaqdadır. Nəticədə bu, din fəlsəfəsi baxımından əhəmiyyət ifadə edən rasionallıq müzakirələrinə doğrudan təsir etməməkdədir. Bu məzmunda Tanrının əxlaqi baxımdan yetişkin olduğu iddiası bir istisna meydana gətirməkdədir; belə ki, müsbət ateizm deyə adlandırılan Tanrının var olmadığı istiqamətindəki dəlilçi cəhdin ən əhəmiyyətli məntiqi iddialarından biri şər(teodice) problemidir. Nə var ki, birinci qisimdə üzərində dayandığımız bu problemin Tanrı anlayışının məntiqi təhlil edilməsi baxımından cavablanılması lazım olan (əslində xeyli çox şəkildə cavablanılmış olan) bir görüş olmasının yanında Tanrı inancının rasionallığı müzakirəsini tam olaraq maneə törətdiyi deyilə bilməz. Fəlsəfi baxımdan ciddi bir meydan oxuma olaraq dərk edilən şər probleminin Tanrı inancının əqliliyi məsələsi məzmununda deyil də Tanrı anlayışının iç tutarlılığıyla əlaqədar ayrıca mütaliə edilməsi lazım olan bir problem olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. O halda, yuxarıda ifadə etdiyimiz hər şeyə gücü çatan, hər şeyi bilən, mütləq xeyr olan və hər şeyi yaradan bir varlıq anlayışını uyğun bir çıxış nöqtəsi olaraq qəbul edə bilərik. Tanrı inancının rasionallığı məzmununda cavablanması lazım olan bir başqa sual, bu məsələnin hökm ifadəsiylə əlaqədardır. A. Kenniyə görə, din fəlsəfəsinin problemi, teologiyanın mövzusu olan Tanrıya güvənmə duyğusu və ya vəhy

[1] Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification*, s. 276. Plantinganın fideist olduğu ve bu səpkidəki fikirlər üçün bax: James Beilby, *Epistemology as Theology: An Evaluation of Alvin Plantinga's Religious Epistemology*, (Cornwall: Ashgate, 2005), s.124-126.

yoluyla Tanrıya inanma varlığından çox bir Tanrının varlığı və ya var olduğuna inanmadır. Başqa sözlə, din fəlsəfəsi məzmununda Tanrı inancının rasionallığından məqsəd, rasional olaraq bir Tanrının var olduğuna inanmanın imkanını müzakirə etməkdir. Lakin bu nöqtədə, Kennynin də ifadə etdiyi kimi, rasionallıq anlayışının Tanrı inancı ifadəsindən daha kompleks olduğu görülməkdədir. Bu vəziyyətdə Tanrı inancının rasionallığı məsələsi, bəhs olunan inancın xüsusiyyətinin yanında bir dərəcə də rasionallıq anlayışının təhlil edilməsini tələb etməkdədir.

Tanrı inancı rasionallığı nöqtəsində intibah ilə birlikdə sürətlənən və iyirminci əsrin ikinci yarısında zirvəyə çatan ateist meydan oxumanın yaratdığı mənfi mühit, din fəlsəfəsindəki teist cinahı təmsil edənləri axtarışlara istiqamətləndirmişdir. Bu təsdiq etmə axtarışlarını rasionallıq anlayışına bağlı epistemoloji müzakirələrin xaricində tutmaq qeyri-mümkün idi; başqa bir ifadəylə, epistemik mənada ateist meydan oxumağa qarşı ola bilmək üçün bu meydan oxumanın epistemik özülü ilə əlaqədar bir mövqe almaq lazım idi. Ona görə, ateist meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən teist cavabların epistemik mövqeləndirilməsinə keçmədən əvvəl, ümumi mənasıyla müəyyən bir inancın biliyə çevrilməsi prosesi olan rasionallıq məfhumunun bir təhlilini təqdim etmək daha uyğundur. Bu təhlil etmə nəticəsində, müəyyən bir mülahizənin rasionallıq xüsusiyyəti qazana bilməsi üçün inanc və düzgünlük şərtlərinə əlavədən "səbəbləndirmə", "haqlı-çıxarma" və ya "zəmanət altına alma" şəklindəki üçüncü bir şərti daha yerinə yetirməsi lazım olduğu görüşünün hakim olduğu və bu üçüncü şərtin "epistemik deontologiya, internalizm, təməlçilik" və "epistemik deontologiyanın rəddi, eksternalizm, etibarlılıq" şəklində olmaq üzrə iki təməl ifadə tərzinin mümkün olduğu ifadə edilə bilər. Buradan hərəkətlə, əsasında bir mənfiləmə cəhdi olan ateist meydan oxuma xaric dini epistemologiya modelimizdə iştirak edən mövqelerin rasionallığa bağlı mümkün ifadə tərzləri arasındakı əlaqəni təyin etmək lazımdır. Təxmin edilə biləcəyi üzrə, rasionallıq ölçülərinə uyğun olmayan və bir mənada ateist meydan oxuma qarşısında "iman" məfhumuna söykənən paradigmatik bir mövqe olan fideistik epistemologiyayla yollarımızı ayırmaq məcburiyyətindəyik. Modeldə iştirak edən digər iki mövqe ilə rasionallığa bağlı iki mümkün ifadə tərzi arasında isə tam bir uyğunluq vardır. Bu uyğunluq səbəbindən, daha əvvəl "təbii teologiya" və "reformist epistemologiya" olaraq adlandırdığımız mövqeləri bu səfər "teist dəlilçilik" və "uyğun funksionalizm" olaraq adlandıra bilərik. Bu nöqtədə bir şəxsin teist dəlilçiliyi mənimsədiyi üçünmü təməlçiliyi və ya uyğun funksionalçılığı mənimsədiyi üçünmü etibarlılıq (reliabilism) seçdiyi yaxud da təməlçi olduğu üçünmü teist dəlilçiliyi və ya etibarçı olduğu üçünmü uyğun funksionalizmi seçdiyi maraqlı bir sual olmaqla birlikdə, prioritet sırası nə olursa olsun, epistemik təhlil etməmizin birinci ayağını meydana gətirən epistemik deontologiya, internalizm və təməlçilik şəklindəki ilk xətt içərisində qalındığı müddətcə teist dəlilçiliyin məcburi olduğu, ikinci ayağını meydana gətirən epistemik deontologiyanin rəddi, eksternalizm və etibarlılıq şəklindəki digər xəttin mənimsənməsi vəziyyətində isə uyğun funksionalizm kimi alternativ bir rasionallıq anlayışının müdafiə olunduğunu söyləmək mümkündür. O halda, "teist dəlilçilik" və "uyğun funksionalizm" kimi eyni məqsədə xidmət etməsinin yanında fərqli üsullar istifadə edən iki rəqib mövqenin müsbət şəklidə cavabladığı təməl sualı təkrar soruşa bilərik: Tanrı inancı rasionaldırmı?

Bu problemin cavabı, rasionallıq müzakirələrindən də aydın olduğu üzrə, böyük ölçüdə epistemik "səbəbləndirmə" anlayışında gizlidir; belə ki, Tanrıya inanır və bu inancım da həqiqətən doğru olsa belə Tanrının biliyinə çatmış ola bilmərəm. Bunun səbəbi, inanma prosesində hər hansı bir funksiya pozuqluğunun olmasından deyil də başqa birinin də Tanrının var olmadığına inanması və bu inancının da həqiqətən doğru ola biləcəyi ehtimalından qaynaqlanmaqdadır. Burada, bir mülahizənin biliyə çevrilməsi üçün yenə məlumatın iki məcburi elementi olan inancla doğruluğun kafi olmadığı, daha doğrusu, yalnız bu iki elementdən hərəkətlə bir inancın doğru olduğunu göstərmənin mümkün olmadığı görülməkdədir. Epistemik mənada bir inancın düzgünlük dəyəri qazanması, maraqlı bir şəkildə, Sartvellin işarə etdiyi kimi, "biliklə daxili bir

bağı olmayan" səbəbləndirmə şəklindəki xarici bir şərtə bağlıdır.[1] Başqa sözlə, bir inancın düzgünlük dəyərindən bəhs edərkən, ən ümumi mənasıyla inancın səbəbləndirilmiş, zəmanət altına alınmış, təmələndirilmiş olub olmadığı kimi digər bir şərti dövrəyə daxil etmiş olarıq. Biliyin məcburi bir elementi olmadığı halda bir inancın doğruluğunun ölçüsü olması səbəbiylə bilik tərifi içərisində özünə sarsılmaz bir yer əldə edən səbəbləndirmənin və ya ümumiyyətlə epistemik haqlı-çıxarmanın nə olduğu sualı, doğruluğun nə olduğu sualından çox daha kompleks olduğu görülməkdədir. Burada əsas götürdüyümüz internalist mövqe, bilik növünə görə ya bilavasitə ya da bilvasitə müəyyən dəlillərdən hərəkətlə subyektin daxili müraciətinin lazımlılığını müdafiə edərkən, eksternalist mövqe rasionallığın uyğun şəkildə işləməsinin bir inancın zəmanət altına alına bilməsi üçün kafi olduğunu iddia etməkdədir. Bu yanaşmaları Tanrı inancının rasionallığı probleminə tətbiq etdiyimiz zaman, qeyd olunan inancın rasional ola bilməsi üçün bir tərəfdən isbat öhdəçiliyini yerinə yetirməsi, digər tərəfdən isə eynilə digər əqli arqumentlər kimi uyğun işləyən inanma meyli tərəfindən çıxarılmış olmasının kafi olacağı kimi iki nəticə ilə qarşılaşmaqdayıq. Nə var ki hər iki yanaşmanın da Tanrı inancının rasional olduğunu müdafiə etmələrinə baxmayaraq bu vəziyyət, eyni nöqtəyə çatan fərqli məsafədəki iki ayrı yol kimi deyil; daha başqa bir ifadəylə, bu yanaşmalardan birinin mənimsənməsi vəziyyətində o birisinin rasionallıq iddiasının ortadan qalxması lazımdır. Dini epistemologiyadakı bu təməl qütbləşmənin səbəbləri, səbəbləndirmənin normativ ölçüsünə bağlı müzakirələrə söykənməkdədir; belə ki, Plantinganın "səbəbləndirmə" anlayışı yerinə "zəmanət" anlayışını təsis etməyə işində bəhs olunan anlayışın normativ ölçüsünün əhəmiyyətli bir rolu vardır.

Daha əvvəl də ifadə etdiyimiz kimi, internalizm, bir inancın biliyə çevrilmə şərtlərindən biri olan səbəbləndirmənin deontolojik, yəni müəyyən bir inancın rasional şəkildə iradəmizə bağlı olaraq səbəbləndirilmiş olduğunu qəbul etməkdir. Bu anlayışa görə, inanclarımız iradi yoxlamamız altında meydana gəldiyi kimi bu inancların qəbulu da "doğruluğun dəstəklənməsi, səhvin rəddi" şəklindəki əxlaqi qanun lazımınca iradəmizə bağlıdır; məsələn, "planetimizin günəşin ətrafında döndüyünə" dair bir inancı rasional şəkildə mənimsəməmin yanında eyni zamanda epistemik öhdəçiliklərim səbəbindən əksinə olani iddia etməmək lazımdır. Plantinganın deontolojizmə yönəltdiyi tənqidləri bu nöqtədə çox əhəmiyyətli görünməkdədir. O, subyektiv öhdəçiliklərin hər vaxt doğru nəticəyə aparmayacağı kimi bütün inanclarımızın iradi yoxlamamız altında meydana gəlmədiyini göstərən nümunələrdən hərəkətlə epistemik deontologiyanın nə kafi nə də məcburi olduğunu iddia etməkdədir. Lakin tamamilə aydındır ki bu tənqidlər, epistemik deontologiyanın yalnız hər vaxt kafi və məcburi olmadığını göstərməkdədir; məsələn, qəzetdə oxuduğum bir xəbərə inanmağımla qırmızı işıqda keçən bir avtomobili görməyim arasında açıq-aşkar bir fərq vardır: birinci nümunədə epistemik öhdəçiliklərimdən hərəkətlə inanıb inanmamağa qərar verə bilir ikən ikinci nümunədə belə bir yoxlamanın mümkün olduğunu söyləyə bilmərik. Digər tərəfdən, Plantinganın səbəbləndirməklə epistemik deontologiyanı eyni mənada istifadə etməsi də son mənada doğru deyil; məsələn R. Fumerton, epistemik deontologiyanı internalizmin bir şərti olaraq görməməkdədir. Ona görə, subyektiv müraciəti cəza və mükafat kimi əxlaqi anlayışlarla qiymətləndirmək səhvdir; belə ki, ağıllı olan birinin daha az ağıllı olan o birini məntiq qaydalarına riayət etmədiyi üçün günahlandıra bilməyəcəyi kimi müəyyən bir cəmiyyətdəki dəyər mühakimələriylə digər cəmiyyətlərdəki dəyər mühakimələri bir-birindən fərqlilik ərz edə bilər. O halda, inanclarımızın qiymətləndirilməsi nöqtəsində epistemik mühakimələrin normativ olması məcburi deyil. Plantinganın tənqidləri ilə Fumertonun internalist yanaşmasını bir yerdə qiymətləndirdiyimiz zaman bu nəticəyə vara bilərik: Üzərində iradi yoxlamamızın mümkün olduğu inanclarımızı mənimsəmə nöqtəsində epistemik öhdəçiliyimizin etibarlı olmasının yanında

[1] Crispin Sartwell, "Why Knowledge Is Merely True Belief", *The Journal of Philosophy*, 89/2 (1992), s.174.

üzərində iradi yoxlamamızın mümkün olmadığı inancları mənimsəmə nöqtəsində epistemik öhdəçiliklərimiz etibarlı deyil. Bu yanaşmanı obyektin epistemik vəziyyətiylə əlaqələndirmək lazım olsa, özündə-açıq, duyğularla sabit və dəyişdirilə bilməz (incorrigible) inanclarımızı deontik-olmayan, bunların xaricindəki bütün istidlali inanclarımızı deontik olaraq xarakterizə etmək mümkündür.

Lakin Plantinganın tənqidləri yalnız internalizmin deontolojik ölçüsüylə məhdud deyil; o, eyni zamanda, obyektin epistemik mövqesinə bağlı bir rəftar olan təməlçiliyə də qarşı çıxaraq bu rəftarın öz-özünə istinadla əsassız və əslində təməl inanc ola biləcək xeyli çox inancın məlumata çevrilməsinin önündəki ən böyük mane olduğunu dilə gətirməkdədir. Burada Plantinganın məqsədi, deontologizmə yönəltdiyi tənqidlərin xüsusilə inanclarımızın hər vaxt iradi yoxlamamız altında çıxarılmadığı şəklindəki ikinci qisiminin bir davamı olaraq, eynilə qırmızı işıqda keçən bir avtomobili gördüyümə dair inancımda olduğu kimi Tanrı inancının da bilavasitə bir şəkildə çıxarıldığını və bu səbəblə də uyğun (properly) təməl inanc olduğunu göstərməkdir. Bu nöqtədə Plantinganın görüşlərinin əslində bir növ "mülayim" və ya "geniş" təməlçilik olaraq xarakterizə edilə biləcəyi dilə gətirilmişsə də, onun təməl inanc təyin etməsində iştirak edən "uyğun" şəklindəki müsbət bir şərt, bu xarakterizə etmənin etibarsız olduğunu göstərməkdədir. Təməl inancla uyğun təməl inanc arasındakı ən əhəmiyyətli fərq, ikincinin izafi olmasıdır. Buna görə, mənim üçün uyğun bir təməl inanc ola bilən bir inanc, bir başqası üçün uyğun bir təməl inanc olmaya bilər; başqa sözlə uyğun təməlçilik, bir inancın çıxarıldığı mühitlə əlaqədar bir məfhumdur. Plantinganın bu nöqtədə təməlçilikdən ayrılmasına baxmayaraq, uyğun təməl inancla təməl inanc arasında bənzərlik də yox deyil; necə ki hər iki təməl inanc növünün də bilavasitə bir şəkildə meydana gəldiyi iddiası, bu bənzərliyin bir göstəricisidir. Lakin, yuxarıda işarə edildiyi kimi, təməlçilik təməl (bilavasitə) bir inancın universal olduğunu və hər vaxt doğru bir nəticəyə apardığını iddia edərkən, Plantinga, bu vəziyyəti inancın meydana gəldiyi mühitlə əlaqələndirməyə çalışmaqdadır. O halda, təməlçiliyə görə, Tanrı inancının təməl bir inanc olması mümkün deyil; çünki belə olsaydı, eynilə "hissə bütündən kiçikdir" kimi inancın da hər kəs tərəfindən bilavasitə olaraq mənimsənməsi lazım idi. Plantingaya görə isə, əsasında Tanrını doğrudan qəbul etməyə uyğun olsa da günahkar olması səbəbilə insanın bu inancının təməl bir inanc ola bilməsi üçün "Müqəddəs Ruhun daxili çağırışına" cavab verməsi lazımdır; yəni müəyyən bir şəxs, ilahi bir lütf mənasında istifadə edilən daxili çağırışa cavab verməsi vəziyyətində (uyğun mühit) doğrudan Tanrının məlumatına çata bilər. Plantinganın uyğun mühit təsvirlərini bir tərəfə buraxaraq, insanın təbii epistemik təchizatı içərisində iştirak etdiyi, günahkar olması səbəbiylə pozulmuş və lakin bir lütf nəticəsi təkrar "canlana bilən" inanma meylinin (sensus divinitatis: SD) bilavasitə inanc çıxarma gücünə sahib olub olmadığı sualına yönələ bilərik.

SD tərəfindən çıxarılan inanclar, Plantingaya görə təməl inanclardır və bu təməl inanclar, epistemoloji baxımdan arqumentlərə dayanmayan inanclardır. Burada bir inancın təməlçilik meyarının, əsasında romantik bir tutum olan təbii bir meyl olduğu açıqca görülməkdədir. İnanma meyli şəklindəki romantik bir tutum nəticəsi bilavasitə bir şəkildə əldə etdiyimiz bir inancın epistemik baxımdan təməl bir inanc olduğunu söyləyə bilərikmi? Plantinga, müəyyən vəziyyətlərdən hərəkətlə bu problemin müsbət şəkildə cavablandırılması lazım olduğuna inanmaqdadır; məsələn, ölüm qorxusuyla üz-üzə gələn birinin Tanrıya yönəlməsi, Onun özünü eşidəcəyi və kömək edəcəyi istiqamətində bir inanc meydana gətirməsi bizdəki təbii meylin açıq bir göstəricisidir. Bu nöqtədə, Tanrı inancının bir mənalandırma səyindən təbii bir növ olduğu şəklindəki şərhləri bir tərəfə buraxaraq, Plantinganın nümunəsindəki insanın bilavasitə bir şəkildə əlaqə yaratdığı objenin Tanrı olduğunun necə təyin olunacağı şəklindəki epistemik bir etirazı dilə gətirə bilərik. Bu məsələn nəzərdə tutduğu müəyyən vəziyyətlərdən hərəkət edəcək olsaq, "Tanrı mənə kömək edəcək" (bu səbəbdən "Tanrı vardır") mülahizəsi kimi "Tanrı mənə kömək etmir"

(bu səbəbdən "Tanrı yoxdur") mülahizəsini də təməl bir inanc olaraq görə bilərik. Dəlilçi din fəlsəfəçilərinin müdafiə etdiyi və ümumiyyətlə, mifoloji bir tipləməyə işarə edərək "Böyük Balqabaq Etirazı" (Great Pumpkin Objection) şəklində ifadə edilən bu argument, mənasız inancların belə uyğun təməlçilik meyarlarına görə düstura edilə biləcəyindən ötəri bilavasitə bir şəkildə çıxarılsa belə epistemik mənada təməl bir inanc ola bilməyəcəyini göstərməyi məqsəd qoymaqdadır. Təbii ki bu etiraza Plantinganın cavabı da yox deyil: "...Tanrı, öz hərəkətlərini görə bilək deyə bizdə [zehnimizdə] təbii bir meyl yerləşdirmişdir; eyni şey Böyük Balqabaq üçün deyilə bilməz, gerçəkdə Böyük Balqabaq və Böyük Balqabağa inanmağı mümkün edəcək təbii bir meyl yoxdur." Böyük Balqabaq inancı məzmununda tutarlı bir cavab olmasının yanında digər dini ənənələrin Tanrısının da bənzər şəkildə insanların zehinində özünə "inanma meylini" yerləşdirib yerləşdirmədiyi kimi bir sualı açıq buraxmaqdadır; digər tərəfdən isə, Plantinganın təməlçiliyə yönəltdiyi "öz-özünə istinadla əsassız olduğu" şəklindəki tənqidində istifadə etdiyi totoloji bir üslubdan hərəkət edəcək olsaq, inanma meyli tərəfindən çıxarılan inancların, inanma meylinin Tanrı tərəfindən zehnimizə yerləşdirdiyi inancına söykəndiyi üçün təməl bir inanc ola bilməyəcəyini ifadə edə bilərik. Əks halda, inanma meylinin Tanrı tərəfindən zehinimizə yerləşdirdiyi inancının müqəddəs mətnlərə olan inanca, müqəddəs mətnlər inancının Tanrı tərəfindən vəhy və ya ilham edilmiş olması inancına, müqəddəs mətnlərin Tanrının kitabı olduğu inancının da Tanrının var olduğu inancına, bu inancın da Tanrı tərəfindən zehinimizə yerləşdirilən inanma meyli inancına söykəndiyi şəklində bir sonsuz silsilədən xilas ola bilmərik. Başqa sözlə, Tanrı inancının təməlçiliyi nöqtəsində Plantinganın ortaya atdığı "uyğunluq" şəklindəki müsbət bir şərt və təbii meyl argumenti belə bəhs olunan inancın təməl bir inanc olduğunu göstərmək üçün kafi deyil.

Tanrı inancının təməl bir inanc olmadığına görə, bu inancın rasionallığını teist dəlilçilikdə axtarmaq lazımdır; başqa bir ifadəylə, teist dəlilçilik, Tanrı inancının rasionallığının məcburi bir yolu olaraq görünməkdədir. Lakin burada, əsasında düzgünlük iddiası daşımasına baxmayaraq rasionallıqla doğruluğun bir-birindən fərqli olduğunu bir daha ifadə etməliyik. Bir inanc, səbəbləndirə bilinmədiyi zaman belə doğru ola bilər; məsələn, uyğun funksionalizmin nəzərdə tutduğu şəkildə müəyyən mühitlərdə bilavasitə olaraq Tanrıya inana bilər və bu inancım da eyni zamanda doğru ola bilər, lakin səbəbləndirə bilmədiyim üçün bu inancımı rasional olaraq qiymətləndirə bilmərəm. Digər tərəfdən, bir inanc, Gettierin ortaya atdığı kimi, səbəbləndirildiyi zaman belə doğru olmaya bilər; məsələn, Tanrıya inana bilər və bu nöqtədə inancımı səbəbləndirmiş ola bilərəm, lakin bu, inancımın doğru olduğu mənasını verməz. *Warranted Christian Belief* adlı kitabının sonunda Plantinga, doğruluğun tam olaraq nə olduğunu bilmədiyini, lakin yenə də dini inancların özü üçün doğruluğu yüksək inanclar olaraq göründüyünü deyir.[1] Bənzər bir şəkildə Svinburn də, *The Existence of God* adlı kitabının sonunda, bir bütün olaraq Tanrının varlığının lehində inkişaf etdirilən argümanların teizmin düzgünlük ehtimalını yüksəltdiyini yazır.[2] Başqa sözlə, rasionallığı doğruluğun qəti bir təminatı olaraq görə bilmərik; lakin, nəticələri heç bir şeyə inanmamağa qədər gedə bilən şübhəçiliyə düşmək və ən əhəmiyyətlisi, V. Ceymsin deyimiylə, səhvdən qaçınarkən doğruluğu itirmək istəmirsək, rasionallığı doğruluğun bir şərti olaraq mütaliə etmək vəziyyətindəyik. Tanrı inancının rasionallığı nöqtəsində teist dəlilçiliyin kafiliyinin izafi oluşunu da bu məzmunda qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, "Tanrı vardır" mülahizəsini və bu mülahizənin lehində inkişaf etdirilən argümanların müqəddimələrini inanc səviyyəsində mənimsəyən biri üçün qeyd olunan arqumentlərin, Tanrının varlığının

[1] Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief* (New York: Oxford University Pres, 2000), s.499.
[2] Richard Swinburne, *The Existence of God*, (Oxford: Clarendon Press, 1991), s.291.

rasionallığınun və buna bağlı olaraq da doğruluğunun isbatına çevrilməməsi üçün güclü bir səbəb olmamaqdadır.

Nəticə olaraq; ateist meydan oxuma qarşısında heç bir dəlilə ehtiyac hiss etmədən Tanrı inancının rasional olduğunu iddia edən reformist epistemologiyanın, dəlilçi etiraza yönəltdiyi tənqidlərdəki müvəffəqiyyətini uyğun funksionalizm şəklindəki təsdiq etmə tezisində də davam etdirdiyini söyləyə bilmərik. Buna qarşı, klassik təbii teologiya görünüşündən fərqli olaraq induktiv bir üsuldan hərəkət edən müasir teist dəlilçiliyin, ateist meydan oxuma qarşısında deyilsə belə, Tanrıya inanan birinin öz inancını haqlı çıxarma nöqtəsində məqbul bir zəmin meydana gətirdiyi görülməkdədir. Başqa sözlə, bu işin təməl sualına cavab olaraq, Tanrıya inanan və bu inancını haqlı çıxarma nöqtəsində kafi səbəbə sahib olan biri üçün Tanrı inancının rasional olduğunu ifadə edə bilərik.

Nəticə

Bu məqalədə müasir din fəlsəfəsindəki epistemoloji yanaşmaların təməl çərçivəsini təqdim etmə və buna bağlı olaraq dini epistemologiyanın nəzəri strukturunu əhatəli bir şəkildə ortaya qoyma kimi ikinci dərəcəli məqsədlərin yanında təməl məqsədimiz, ateist meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən teist cavabların epistemik bir qiymətləndirməsini təqdim etmək və bu səbəbdən də Tanrı inancının rasionallıq imkanını təsbit etmək idi.

Bu məqsədlər istiqamətində, müasir din fəlsəfəsində dini epistemologiya və bu məzmunda provokativ bir rol ifa edən ateist meydan oxuma və bu meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən teist cavabları birinci qisimdə, əsasən adı çəkilən epistemoloji mövqelərin tarixi və fikri seyri üzərində dayanmaq surətiylə dini epistemologiyanin bir icmalını təqdim etməyə çalışdıq. Bu icmala görə, intibah dövrü ilə birlikdə sürətlənən dini inancların əsassızlığı istiqamətindəki iddialar qarşısında müqavimətini itirmiş klassik fəlsəfi teologiyanın kökləri üzərində yenidən inşa edilən təbii teologiya, induktiv bir üsuldan hərəkətlə və bəzən aləmin quruluşuna bağlı elmi məlumatlardan istifadə etmək surətiylə Tanrının varlığının var olmamasından daha olabiləcək olduğu şəklindəki mülayim və bir o qədər də qərarlı bir mövqeyi təmsil etməkdədir. Paskal və Kierkegaard kimi mütəfəkkirlərdən çox Vitgenştaynçı anti-realizmi mənimsəyən fideistik epistemologiya isə, özünü bəlkə də ən yaxşı şəkildə Fillipsin "Tanrı sözü bir şeyin adı deyil" aforizmində ifadə edən iddiasıyla ateist meydan oxumanın həmsöhbəti olmadığı təəssüratını verməkdədir. Reformist epistemologiyaya gəlincə, dini epistemologiyanın bu ən yeni yanaşması ateist meydan oxumağı cavablandırmaq yerinə söz mövzusu meydan oxumanın özünü sorğulamaq surətiylə çox daha xüsusi bir cəhdi reallaşdırma yoluna getməkdədir.

Dini epistemologiyaya bağlı bu ümumi icmaldan hərəkətlə, bundan daha kompleks bir görünüş ifadə edən rasionallığın özünə bağlı müəyyən tutumları diqqətə almadan və ya açıqlığa qovuşdurmadan Tanrı inancının rasional olub olmadığı barəsində epistemoloji bir bəyan etmək mümkün görünməməkdədir. Ona görə Tanrı inancının rasionallığının epistemik imkanını araşdırdığımız ikinci qisimdə, ateist meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən müasir din fəlsəfəsindəki epistemoloji mövqelərin bu mövzudakı fikirlərini qiymətləndirmədən əvvəl rasionallıq məfhumuna bağlı detallı bir təhlil etməyə yer verdik. Bu analiz bizi, müəyyən bir mülahizənin rasionallığınun səbəbləndirmə şərtinə bağlı olduğu və hakim epistemoloji səbəbləndirmə nəzəriyyələri əsas alındığında o şərtin "epistemik deontologiya, internalizm, təməlçilik" və "epistemik deontologiyanın rəddi, eksternalizm, etibarlılıq" şəklində olmaq üzrə iki mümkün ifadə tərzi olduğu nəticəsinə apardı. Bu nəticə, bir tərəfdən, ateist meydan oxuma qarşısında fideistik epistemologiyanın rasionallıq iddiasında ola bilməyəcəyini və bu səbəbdən də bu perspektivdən Tanrı inancının rasional ola bilməyəcəyini; digər tərəfdən isə, o biri iki epistemoloji yanaşma ilə rasionallığa bağlı mümkün ifadə tərzləri arasında isə açıq bir uyğunlaşmanın olduğu ortaya çıxardı. Nə var ki, ümumi epistemologiyada olduğu kimi dini epistemologiyada də bəzi

nümunələrdən hərəkət edildiyi təqdirdə öz içində tutarlı görünməsinin yanında müəyyən bir inanc qarşısında hər iki rəftarın da rasional olması gözlənilə bilməz; bir başqa ifadəylə, Tanrı inancının rasionallığınun bu inanc lehində inkişaf etdirilən arqument və ya səbəblərin müvəffəqiyyətiylə mütənasib olduğu iddiasıyla hər hansı bir argument və ya səbəbə ehtiyac duyulmadan o inancın rasional olduğu iddiası arasında epistemoloji bir bərabərliyin olduğunu söyləyə bilmərik.

Bu nöqtədə, reformist epistemologiyanın ateist meydan oxumağa və ya ümumi mənasıyla təbii teologiyanı da içinə alan dəlilçi üsula yönəltdiyi tənqidindəki müvəffəqiyyəti, təsdiqləmə istiqamətini təmsil edən uyğun funksionalizm məzmununda davam etdirə bilmədiyi nəticəsinə varmaq mümkündür. Digər yandan, xüsusilə müsbət ateizmin ateist meydan oxumanın bir hissəsi ola bilməyəcəyini göstərən, buna qarşı rasionallıq iddiasının əsasında inanca bağlı olduğu və inancın özünün səbəbləndirilə bilən olmamasından ötəri mənfi ateizm qarşısında deyilsə belə, Tanrı inancına sahib birinin bu inancını səbəbləndirmə nöqtəsində induktiv bir üsul mənimsəyən teist dəlilçiliyin son dərəcə müvəffəqiyyətli olduğunu ifadə edə bilərik. Nəticə etibarilə, dini epistemologiya sahəsidə ortaya atdığımız ateist meydan oxuma və bu meydan oxumağa qarşı inkişaf etdirilən təbii teologiya, fideizm və reformist epistemologiya şəklindəki teist cavablardan ibarət olan bir model çərçivəsində baxdığımızda və ümumi epistemologiyadakı rasionallıq nəzəriyyələrini diqqətə aldığımızda, Tanrı inancının rasionallığı nöqtəsində qeyd olunan mövqelər arasında epistemoloji adıyla teist dəlilçiliyin arqumentlərinin daha güclü olduğu nəticəsinin doğru olduğu görülməkdədir.

Yrd. Doç. Dr. **Bülent ŞEN**
Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

KÜRESELLEŞMEYİ ANLAMAK: SÖYLEM TÜRLERİ, ANALİZ ÇERÇEVESİ VE KAVRAMSAL İÇERİK*

GİRİŞ

Küreselleşme, geride bıraktığımız yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve bu çağ dönümünün büyük ölçekli değişmelerini nitelemekte sıklıkla başvurulan kavramların başında gelmektedir. Kısa zamanda yaygınlaşarak tüm alanları etkisi altına alan büyülü bir kavrama bürünmüştür. 20. yüzyılın sonu ve yeni bir çağın eşiğinde olunduğu duygusuyla da iç içe geçecek şekilde siyasetten akademik alana, popüler kültürden gündelik kullanıma hâkimiyetini kabul ettirmiş gözükmektedir. Yaşanılan çağın düşünsel iklimine adeta damgasını vurarak, onunla ilişki kurulmadan yapılan açıklama tarzlarını kusurlu ve geçersiz bırakacak bir söylemsel güce erişmiştir. Dünyayı şekillendiren ana eğilimleri içine alan "çatı kavram" olarak geniş bir kullanım alanı bulmuş ve devasa bir literatürün ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir.

Küreselleşme olarak nitelendirilen çok genel kavramlaştırma içinde yenilikçi doğası ve benzemezliğine vurgu yapan görüşlerin olumlu ve iyimser yorumlarına tanık olunmaktadır. Bu açıklamalarda küreselleşmeden bir "süreç", "olgu", "söylem" ve "teorik inşa" olarak farklı biçimlerde bahsedildiğini belirtebiliriz. Eleştirel tutum alanlar için ise "sermayenin söylemi", "kapitalist mit", "ideoloji", "yeni-liberalizm", "yeni sömürgecilik" gibi olumsuz değer yüklü ve özellikle de kapitalizm ile yapışık kökenine vurgu yapan değerlendirmelere konu olmuştur. Böylece birbirinden çok farklı, bambaşka unsurların ve değişkenlerin öne çıkarıldığı küreselleşme izahları ve bunun uzantısı olan düşünce ürünlerine rastlanılmaktadır. Dolayısıyla küreselleşmeden bahsettiğimizde bir yandan geniş boyutları, çağrışımları ve yaklaşım tarzlarıyla ele avuca sığmayan; diğer yandan müphem, etrafında sis perdeleri olan, makul, tutarlı ve herkesin kabul edeceği ortak tanımı yapılamazmış gibi görünüm arz eden bir kavramla karşılaşmış olmaktayız. 20. yüzyılın sonlarında yaşanan devasa boyuttaki gelişmeler ve kırılmaları içerecek biçimde giderek "evrensellik", "değişim", "modernleşme" gibi kavramlarla - bunların bir tür demode kabul edilmeye başlanması sonucu - girdiği ilişki ve onların anlam yüklerini sahiplenecek biçimde yüksek bir sembolizmle kullanım alanına girmesi bu belirsizliği daha da artırmış olmaktadır.

Küreselleşmenin gerek doyurucu bir anlamına ulaşılmasından kaynaklanan zorlukları aşmak, gerekse farklı düşünsel-siyasal tavırların ürünü olarak küreselleşmeye atfedilen anlamları yerli yerine oturtmak amacıyla bu çalışmamızda iki eksende küreselleşmenin genel bir zihinsel haritası çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla ilk olarak, çok geniş küreselleşme açıklamalarının içine oturtulabileceği genel bir söylem tasnifi yapılmaya çalışılacaktır. İkinci olarak, söylem açıklamalarıyla yakından ilişkili biçimde, seçilmiş 'anahtar kavramlar'dan hareketle üst-gerçeklik ve belirleyicilik çerçevesi olarak küreselleşmen açıklamalarının parametreleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Son olarak genel hatlarıyla küreselleşme açıklamalarının taşıdığı zayıflıklar ve boşlukları içine alacak şekilde genel kuramsal eleştirisine yer verilecektir. Böylece küreselleşme

*Bu makalede, küreselleşme konusunu içeren doktora tez çalışmamın teorik bölümünün genel örgüsünden yararlanarak elde edilen tespitler ve ulaşılan sonuçlar özetleyici tarzda sunulmaya çalışılmıştır. Küreselleşmenin ayrıntılı tahlilini yapmak yerine genel sınıflandırma ve içeriğin çerçevelendirilmesi gözetilmiştir. Ele avuca sığmaz, sınırlandırılması ve kuşatılması zor bir alan olarak küreselleşme araştırmasında kendi tecrübemde de açıkça hissettiğim eksikliği karşılamak isteğinin yoğunluğu metnin olabildiğince kaynak eserlere başvurmadan yazılmasını gerektirmiştir.

konusuna ilgi duyan ya da yeni araştırmaya başlayacak araştırıcıların zihinlerinde genel bir resmin ortaya çıkması ve bir tür yol haritasının ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

1. Küreselleşme Söylemleri

Yukarıdaki açıklamalarımızdan hareketle tek bir küreselleşme söylemi yerine, birbiriyle yarışan ve farklılaşan "küreselleşme söylemleri"ni uygun başlangıç noktası kabul etmekteyiz. Buradan hareketle, genel olarak küreselleşme üzerine ortaya koyulan görüşleri üç söylem türü çerçevesinde ele almak mümkündür.

1.1. Küreselcilik Söylemi

Yaşadığımız çağın tanımlanmasında ve anlamlı bir çerçeve etrafında yorumlanmasında küreselleşmenin tartışmasız kabulünü ileri süren görüşleri bu grupta toplayabiliriz. Ağırlıklı olarak küreselleşmeye olumlu bakan, destekleyen ve taraftar olanlardan oluşmaktadır.[1] Çağdaş dünyayı şekillendiren tartışmasız ana dinamik olarak da küreselleşmeyi inkar edilmez, karşısında durulamaz ve geri döndürülemez bir olgu ve kimsenin kaçmayacağı bir hakikat olarak gören bir tutum söz konusudur. Buna bağlı olarak da küreselleşmenin kurallarına ve sonuçlarına uyum sağlamanın mecburiyetine ve aciliyetine gönderme yapılır. Kimse için seçme şansı veya dışında kalma imkanı tanımaz olarak nitelenen değişimlerin en belirleyici diğer özelliği de alternatifsiz oluşlarıdır. Doğu-Batı, gelişmiş-azgelişmiş, Birinci-Üçüncü dünya ayrımlarını geride bırakacak şekilde tüm dünya için geçerli ve tek bir değişim mantığı ve kurallarının egemen olduğu yeni bir dünya tasarımı ortaya koyulur. Bilgi, ulaşım ve iletişim teknolojilerinin yeni çığırlar açması sayesinde dünyanın küçüldüğü, kapalı toplumların açık toplum haline geldiği, içe kapanmanın yerini dışa açılmanın aldığı dinamik bir süreç öne çıkarılır. Mal, finans, sermaye gibi kültürel metaların, sembollerin sınır tanımazlık, zaman-mekan farkı gözetmeksizin sürekli dolaşımda olduğu bir dünyada değişim ve hız ana parametreler olmaktadır.

Yine bu görüşler ağırlıklı olarak ekonomiye öncelik tanımakla kalmaz, ekonominin merkeziliğine ve devrimci yanına vurgu yaparlar. Dünya ekonomisinin artık tek bir küresel pazarın ve serbest piyasanın hakim olduğu, eskisiyle kıyaslanamaz-benzemez yeni bir döneme girdiği kabulü yer alır. Bir yandan çok-uluslu şirketler ve ulus-ötesi yatırım-üretim-ticaret ağları, diğer yandan devasa boyutlara ulaşan finansman akışlarıyla ekonominin ulusal sınır ve kontrolleri delip geçtiği "küresel ekonomi"ye geçilmiştir. Ekonominin "ulussuzlaşma"sı (denationalization) ve "ulus-aşırılaşma"sı (supranationalization) sonucu önceleri ulusal ekonomiler ve devletler arası rekabetin konusu olan ilişkilerin yeni dönemde tek bir küresel ağ içinde işleyen ekonomik yapı ortaya çıkardığı öne sürülür. Devletler, hükümetler, işçiler vb. bu ağın içine gömülü elemanlar haline gelmişlerdir. Karar verme, etkileme ve süreçlere yön verme ekonomik ajanların inisiyatifinde gerçekleşmektedir. Binlerce mil öteden gelen şirketler veya parasal akışlar bir ülkenin gelişmişlik düzeyini, ücret rejimini, sosyal tabakalaşmasını belirler hale gelmiştir. Kısaca ekonomik gelişmeler ve dinamikler yalnızca ekonomiyle sınırlı kalmazlar, siyasal, ideolojik, toplumsal, kültürel sonuçlar üzerinde de belirgin etkide bulunurlar.

Küreselleşmeden kendisini yaşamın her alanında hissettiren ve bütün insanlığı içine alan yeni bir süreç olarak kodlanırken, bu sürecin bütün toplumlar, insanlık için gelişme, refah, ilerleme getireceği öngörüsü dile getirilir. Demokrasi, barış, özgürlük, ortak insani değerler, evrensel normların taşıyıcısı ve yeryüzüne yaygınlaşması anlamında "insanlığın ileri bir aşamasına geçiş"i sembolize eder. Azınlıkların, dini grupların ya da baskı altında kimliklerin özgürlüğe kavuşması

[1] Küreselleşmeci perspektifin görüşlerinin ele alındığı eser için Bkz. Ulrich Beck, **What is Globalization?**, Translated by Patrick Camiller, Oxford (UK), Polity Press, 2000.

ve kendilerini ifade, geliştirme ve diğer gruplarla eşitlik içinde diyalog kurmasını önünü açıcı imaları barındırır. Coğrafi ve siyasi sınırların silikleşip toplumların yoğun ilişki içine girdiği günümüz dünyasında her türlü kısıtlamadan kurtulan bireysel özgürlük alanının muazzam genişlemesine işaret edilir. Küresel bir toplumun üyesi gibi hareket etmek bir devletin yurttaşı olmak kadar tecrübe edilebilir olgu haline gelmiştir. Yurt dışında eğitim ve çalışma imkanı, teknoloji ve iletişim imkanlarından yararlanma, küresel sivil toplum ya da sosyal hareketlere üyelik/özdeşlik kurma vb. içeri-dışarı ayrımını önemsizleştirecek unsurlar olarak göze çarpar.

Bir başka boyutta ise küreselleşme, eski dönemin olguları kapitalizm, modernizm ve evrenselciliğin insanlık tarihinde görülmedik genişliğe erişmesi ve bir tür zirve noktasına ulaşıldığı imalarını barındırır. Tek bir idari yapıda yaşanıyormuşçasına bir "dünya iç işleri politikası"[1]nın mümkünlüğünü, tek bir topluluğa aitmişçesine -insanlık cemaati- küresel bir toplumu, tek bir insanlık evrenini paylaşılıyormuşçasına küresel bilinçliliği öne çıkarır. Nükleer silahlanma, yoksulluk, çevre felaketleri, AIDS vb. küresel işbirliği ve ortak mücadelenin kaçınılmazlığına işaret eden konular ulusalın yetersizliğinin ve küreselin kapasitesinin kanıtlarına dönüşür. Benzer şekilde tüm dünyada yükselişe geçen ekolojik hareketler, kadın sorunları, küresel sivil toplum vb. tüm dünyada oluşan ortak duyarlığın ve benzeşmenin örnekleri olarak görülür.

1.2. Şüpheci Söylem

Küreselleşmecilerin idealize bir durum ve yeni bir enternasyonalizm bildirisi olarak da görülebilecek küreselleşme yorumlarına itirazları şüpheci söylem başlığı altında toplamak mümkündür. Küreselleşmeciliği (hiperglobalizm) liberal bir enternasyonalizm olarak nitelendirecek olursak bunun kapitalist-liberal özü dolayısıyla açıkça reddi bir durum karşımıza çıkmaktadır. Bu söylem türü ağırlıklı olarak küreselleşmeye karşı olumsuz bakışa sahip, kötümser ve küreselleşme eleştirisi-karşıtlığı üzerine kurulu çevrelerin görüşlerini barındırır. Bu görüşler içinde sol-sosyalist akademik görüşlerin ve siyasal çevrelerin belirgin bir yoğunlaşmasına dikkat çekmek gerekir.

Küreselleşme yerine küreselleştirmeden bahsedilmesi gerektiği öne sürülür. Gelişmiş-zengin ülkelerin, çok-uluslu şirketlerin, büyük sermayenin dünyayı kendileri için sınırsız pazar ve karlarını artırmak için propagandasını yaptıkları yeni bir sömürü yöntemi, "siyasal proje" ya da "ideolojik tahakküm aracı" olduğunu ileri sürerler. Bir başka deyişle yeni bir şey değildir, kapitalizmin/liberalizmin genişlemesi, derinleşmesi ve kılık değiştirerek maskelenmesini içerir. Marksist/sosyalist düşünsel mirasın kavramlarına yaslanılarak "yeni emperyalizm" veya "yeni sömürgecilik" olarak adlandırılır. Kapitalizmin içine düştüğü krizden kurtulmak ya da krizlerini ertelemek amacıyla kapitalizmin merkezini işgal edenlerin kendi konumlarını korumak ya da tahkim etmek üzere ileri sürdükleri aldatıcı bir kavram olduğu düşünülür. Öz olarak ifade edersek; "Vahşi kapitalizmin 21. yüzyıla girerken ortaya çıkan yüzü"dür.

Diğer bir önemli eleştiri alanı da küreselleşmenin ekonomi merkeziliği ve ekonomik hegemonya kuruculuğu üzerinde yoğunlaşır. Tüm toplumsal var oluş alanlarının ekonominin mantığına ve ekonomik güçlerin eline teslim edilmesine karşı çıkış söz konusudur. Sermayenin serbestliği ve piyasanın çözüm gücüne dayandırılan bir mit olarak değerlendirilir. Oysaki her alanın rekabetin kurallarına tabi tutulması, her konuda verimlilik ve karlılığın gözetilmesi; üretim, tüketim ve metalaşmanın kontrolsüz serbestliği vb. küreselleşmecilerin iddia ettiği gibi refah ve barışın tam zıttına; daha fazla sömürü, kutuplaşma ve eşitsizlik getirecek unsurlar olarak görülür. Nitekim ne dünyanın kaynakları, ne ekolojik durum ne de var olan toplumlararası eşitsizlik bu ütopyanın sürdürülebilirliğine imkan tanır, ne de bunun insanlığın yararına olduğunu ileri sürmek

[1] Jurgen Habermas, **Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti**, Çev.: Medeni Beyaztaş, İstanbul, Bakış Yay., 2002.

mümkündür. Küreselliğin mutlaklaştırılması içinde "sermayenin sömürücü mantığına" ve "piyasanın tunç kanunları"na teslim edilmiş bir gelecek anlayışı; içinde derin ahlaki, insani, felsefi, toplumsal sorunları barındıran tehlikeli bir oyun olacaktır. Üstelik tüm bunların açıkça görülen Kuzey-Güney, zengin-yoksul, sahip olanlar-yoksun olanlar, hareket edebilenler (sermaye, finans, varlıklılar) ve sabit kalanlar (emek, yoksullar) şeklinde ortaya koyduğu tehlikeli eşitsizlik ve kutuplaşma süreçleri Batılı, gelişmiş, zengin, merkez pozisyondakilerin lehine işleyen tek biçimli bir gelişmeyi içermektedir.

Geri kalmış ülkelerin eşitsiz yarışma içine girdikleri unutulmaktadır. Merkezin/gelişmişlerin çevre-zayıflar üzerindeki dayatmaları ihmal edilmektedir. Uluslararası kuruluşların aldığı karar ve uygulamalarda Batılı-gelişmiş ülkelerin ve bunlara ait sermaye gruplarının çıkar ve etkileri görmezlikten gelinmektedir. Tüm bu nedenlerle küreselleşme siyasal anlamda tek kutuplu dünya, Amerika hegemonyası, liberalizmin ideolojik egemenliği olarak değerlendirilir. Tek bir kültürün (özünde Amerikan kültürünün) tüm dünyaya yayılması (McWorldization), ağırlığı Batılı şirketlerin elinde bulunan medya, film endüstrisi, eğlence, yaşam stili, kültürel meta, moda yaratımı aracılığıyla ulusal kültürlerin hızla Batılılaşması söz konusudur. Küresel kültür yerel değerleri, gelenekleri, kültürleri ve inançları silikleştirerek dünyanın tektipleştirilmesi tehlikesini ortaya çıkarmaktadır.

Sınır tanımayan sermayenin hızla bir ülkeye girip çıkması savaşların yapamayacağı tahribatı yapıp ülke kaynaklarının eritmektedir. Küreselleşme koşullarında dahi varlığı devam eden küresel ekonomik krizler (1994 Meksika ve 1997 Uzak Doğu krizleri gibi) ülke zenginliklerini eritmekte, yılların birikimi ulusal şirketlerin kelepir fiyatına büyük sermayenin eline geçmesine yol açmaktadır. Şirket evlilikleri, tekelleşme, alt sözleşmeler, acentelik anlaşmalarıyla ulusal şirketler ve ulusal piyasalar Batılı dev şirketlerin hakimiyet ve karlarının piyonu haline dönüşmektedir. Başta tarım destekleri, sübvansiyonlar, ücret zamları, vergiler olmak üzere IMF (International Monetary Fund), DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) ya da çokuluslu şirket isteklerince sınırlanmakta ya da tamamen onların isteklerine göre ayarlanmaktadır.

Hükümetler, siyasi partiler dışardan gelen, kontrol edemedikleri ve de muhtaç oldukları sermaye karşısında acizlik ve meşruiyet krizi içine girmektedirler. Bu aynı zamanda siyasetin, siyaset yapmanın, demokratik katılımın da içeriğini boşaltıcı ve altını oyucu bir etki yapmaktadır. Benzer şekilde devletler de ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmek mecburiyeti ile sermayenin istediği şartları kabul ederek (ucuz ücret, sendikasızlaştırma, bedava arsa, vergi imtiyazları vb.) ve onları cezp etmek için adeta birbirleriyle kıyasıya rekabete girerek sermayenin karlılığını artırma oyununa ortak olmaktadır. Kendi siyasal kararlarını alma, toplumsal dengeleri sağlama, ülke içi kutuplaşmaları/eşitsizlikleri sağlama konusunda devletlerin özgürlük kaybı devlet-vatandaş, parti-seçmen arasındaki geleneksel bağı zayıflatmaktadır.

1.3. Dönüşümcü Söylem

Birbirine rakip/karşıt iki söylem türünün dışında kalan görüşleri dönüşümcü söylem başlığı altında toplamak mümkündür. Bir başka açıdan bir orta yol bulma arayışını ya da üçüncü bir perspektifin benimsenmesini içerir. Her iki söylem türünün dile getirdiği olumsuzlukları, aşırılıkları ve ideolojik yükleri bertaraf etme girişimi olarak da görülebilir. Küreselleşmeyi fırsatlar kadar riskler de taşıyan, olumlulukları olduğu kadar olumsuzluklar da barındıran bir süreç olarak görme eğilimi taşırlar. Bu yönüyle makul bir yol bulma, bir uzlaşıya varma arayışı olarak görülebilir. Olumsuzluk ve tehdit potansiyeli taşıyan unsurların kontrolü ve fırsat ve imkanların uygun şartlarda kullanılması halinde yararlarından istifade edilebileceğine dönük örtük bir iyimserlik niteliği taşır.

Bu tutuma sahip olanlar özellikle gelişmiş-azgelişmiş farkından hareketle küreselleşmenin azgelişmişler açısından aleyhine işleyen durumların ortadan kaldırılmasına dikkat çekerler. Dolayısıyla küreselleşme imkanlar sunan ve fırsatlarından yararlanılması umulan bir fenomen olarak öne çıkarılır. Rekabet için eşit olanaklara sahip olunması, olumsuzlukların telafi edilmesi, doğru yönetilmesi ve uygun cevapların verilmesinin önemi vurgulanır. Küreselleşmenin bitmiş/tamamlanmış olmasından hareketle "süreç" olma özelliğini merkeze alarak müdahale edilebilir ve yönlendirilebilir olma niteliğine gönderme yapılır.

Küreselleşmeden kaçınılamayacağına göre, tüm dünya benzer bir sürecin içine girdiğine ve benzer kural, standart ve değişmeler tüm dünyayı etkisi altına aldığına göre tüm bu gelişmelere sırt dönmek, inkar etmek ya da korumacı-içe kapanmacı politikaların rasyonel bir tutum olmayacağı kabul edilir. Yalnız bir ülkenin değil tüm dünyanın içine girdiği bir süreçtir. Sovyet Paktı, Sosyalist ülkeler ya da bağlantısızlar gibi güç blokları olmadığına göre, kapitalizmin kurallarına uygun hareket etmek ("oyunu kurallarına gör oynamak"), verimlilik, rekabet, üretkenlik artışı sağlamak akılcı bir yol olarak öne çıkar. Başkaca çıkış yolu olmadığına göre bir yönüyle de zorunlu olarak dahil olunmak, güç mücadelesine girişmek ve fırsatları değerlendirerek kazanılacak daha üst konum aracılığıyla belirsizliği azaltmak tavrı söz konusudur. Küreselleşmenin içinde olmak, uyum sağlamak, gerekli yapısal değişimleri gerçekleştirerek küreselleşme sürecine adaptasyon temel öneme sahip görülür. Görüldüğü bu yaklaşımda çok daha realist ve pragmatist bir tutum alış söz konusudur. Benimsenen mantığı biraz daha basitleştirirsek: "Küreselleşme tehdit ya da risk taşısa da, karar vericiler biz olmadığımıza göre ve karşı koyacak gücümüz olmadığına göre direnmek faydasızdır".

Böylece günümüz dünyasında -küreselleşme çağında- dışlanma tehlikesinden ve bunun acı bedellerini ödemekten kurtulmak mümkün olabileceği gibi, kendi konumundan azami yarar sağlamanın gereklerine yönelmek var olan enerjiyi daha doğru kullanmayı sağlayacaktır. Bu sayede de belirli ilerlemeler, güç kazanma, avantajlar elde etme yoluyla sadece belirlenen, baskı altında tutulan ve dayatılanlara boyun eğen rolünden kurtulup sahip olunan güç ve kaynaklar oranında süreci yönlendirmek mümkün olabilecektir. Örneğin özellikle azgelişmiş ülkelerin daha derinden yaşadığı genç nüfusun üretici alanlara yönelik eğitimi, geniş kitlelere yeni istihdam olanakları, eksik tasarrufun yabancı sermaye girişleriyle kapatılması, teknoloji transferi gibi bir dizi kalkınma enstrümanlarının verimli kullanılması açısından küreselleşmenin nimetlerinden bahsetmek olasıdır. Atıl durumdaki zenginliklerin (jeopolitik konum, genç işgücü, kültürel-beşeri sermaye vb.) küreselleşmeci dinamiklerin itmesi ile çok daha verimli kullanılması imkanları söz konusudur. Bu anlamda dünyaya açılma ülkeler için yeni pazar bulma imkanlarıyla beraber cazip yatırım fırsatlarından yararlanma gibi yeni fırsatlar ortaya çıkaracak bir gelişme olarak düşünülür.

Son olarak bu söylemin gerek modernist ve ilerlemeci mirasa yakınlık, gerekse taşıdığı iyimserlik bakımından birinci görüşe daha yakın durduğunu belirtmek gerekir. Var olan durumun daha ileriye taşınması için dünyayı yeniden şekillendiren toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimin nedenlerini araştırmak ve ortaya koymak konusunda kayda değer bir anlama uğraşı söz konusudur. Yaşanılan tarih dilimi modernleşmenin uzun ilerleyişi içinde varılan duraklardan biri olarak görülürken, yeniden şekillenmekte ve kurulmakta olanın ne olduğunun şifrelerini çözmek yeni toplumsal ilerleyişin yol haritasını çıkarma açısından hayati bir konu olarak kabul edilir. Her dönemde olduğu gibi uygun modernleşme refleksinin ve zihniyet değişiminin sağlanması, hele de küreselleşme gibi hiçbir şeyin artık eskisi gibi olmadığı - radikal değişimin mevcut olduğu- dünyada çok daha hayati bir duruma işaret etmektedir.

Dönüşümcü söylemin küreselleşmeci ve modernleşmeci perspektiflerle yakınlaşması açısından altı çizilmesi gerekli bir diğer husus da küreselleşmenin yalnızca ekonomik saiklerine odaklanmayıp, ekonomi-dışı yenilikçi ve dinamik doğasına yapılan atıfta görmek mümkündür. Daha yüksek demokrasi standartları, daha iyi yaşam, insan haklarının ilerlemesi, özgürlüklerin

gelişmesi gibi alanlarda da küreselleşmenin içine çekilmiş ülkelerin çok daha hızlı ve örnek modellerden hareketle sıçramalar yapacağı inancı benimsenir. Dolayısıyla dışa açıklık, karşılıklı etkileşim, melezlikler vb. hantallaşmış veya kendi dinamikleri içinde gelişme kapasitesine sahip olmayan yapıları etkileyerek çok daha hızlı bir modernleşme, dönüşüm ve farkı kapatmanın yolunu açabilecek imkânlara sahip görülür.

2. Küreselleşmenin Temel Parametreleri

Küreselleşme söylemlerinden sonra, bu bölümde genel küreselleşme açıklamalarının (açık veya örtük) içinde gömülü bulunan ana öncüller/varsayımlar ve temel kurucu referanslar açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.[1] Aşağıda 6 başlık altında özetlenmeye çalışılacak bu konu başlıklarını, küreselleşmenin kuramsal içeriğini ele veren ve küreselleşme analizlerini anlama kolaylığı sağlayacak anahtar kavramlar olarak da değerlendirmek mümkündür.

2.1. Karşılıklı Bağımlılık

Küreselleşme kuramlarının en temel iddialarından birisini, karşılıklı bağımlılığa dayalı bir dünyanın ortaya çıktığı argümanı oluşturur. Bilginin, metanın, enformasyonun, finansın, sermayenin, kültürel ürünlerin, imajların sınır tanımaz biçimde hız ve akışkanlık kazanması sonucunda yerküre üzerinde arttık birbirinden bağımsız ve izole bir var oluşun söz konusu olamayacağı ileri sürülür. "Zaman-mekân ayrılması" (Giddens), "zaman-mekân sıkışması" (Harvey), "dünyanın küçülmesi" ve ortak "dünya bilinci" (Robertson) gibi kavramlaştırma örnekleri karşılıklı bağımlılığın kuramsal örgüsünü ortaya koyarlar.[2] Artık küreselleşme denilince, küreselin ulusal/yerel ile girdiği yeni ilişki biçimleri ve aralarındaki etkileşimleri merkeze alan yeni tür analiz çerçevesi büyük öneme sahip olmaktadır.

Dünyanın herhangi bir yöresinde meydana gelen bir olay, yapılan icat ya da yakalanan bir haberin küresel teknolojik-iletişimsel imkanlar, küresel medya araçları sayesinde yerkürenin en ücra köşesine kadar hızla ulaşması ve etkide bulunması söz konusudur. Tokyo veya New York borsasında meydana gelen ani bir düşüş domino etkisi yaratarak dünyanın tamamını içine alan küresel bir krizin başlatıcısı olabilmektedir. Çernobil metaforundan hareketle sınır tanımazlık, coğrafyanın silikleşmesi, yerel baremlerin işlevsizleşmesi anlamında bir dizi benzetme yapmak mümkündür: Ekonomik krizlerin küresel dinamiğini ortaya koymak üzere "ekonomik Çernobil", Hollywood filmleri veya Batı yaşam tarzlarının Batı-dışı dünyaya taşınmasını "kültürel Çernobil" olarak değerlendirmek mümkündür. Yılbaşı kutlamaları, dünya şampiyonaları, olimpiyatlar, Diana'nın ölümü ya da Irak'ın işgali küresel bir izleyici ve küresel bir kamuoyunun içine dahil olduğu küresel gündemler sunmaktadır. Çoğu çok-uluslu olmak üzere şirketler üretimlerini Çin, Doğu Avrupa, Latin olmak üzere dünyanın pek çok yerine dağılmış üretim şebekelerinde gerçekleştirmektedir. Yazılımı Hindistan'da, donanımı İrlanda'da, ses sistemi Çin'de, idare merkezi Amerika'da yapılan bir bilgisayar örneğinde olduğu gibi pek çok ürün parçalanmış ve dağılmış meta üretim zincirlerini oluşturmaktadır.

Ekonomik alanda doğrudan ya da dolaylı yatırımlar, borsalar, döviz piyasaları ve diğer finansal enstrümanlar, yerel ortaklık ve acentelikler sonucu iç ve dış ayrımı silikleşmiş, ulusal ve

---

[1] Küreselleşmenin değişik söylem alanlarını ele alan çalışma örneğinde Therborn şu parametrelere başvurur: Rekabetçi ekonomiler, sosyal eleştiri, devlet güçsüzlüğü, kültür ve gezegensel (planetary) ekoloji. Göran Therborn, "Globalizations –Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance, **International Sociology**, June 2000, Vol 15(2).

[2] Bkz. Anthony Giddens, **Modernity and Self Identity**, Oxford, Polity Press, 1991; Roland Robertson, **Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, Çev.: Ü. Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yay., 1999; David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, Çev.; Sungur Savran, İstanbul, Metis Yay., 1997.

yabancı ayrımı netliğini yitirmeye başlamıştır. Spekülatif finans akışları ve döviz dalgalanmalarında görüldüğü gibi ani ve hızlı bir para akışı bir ülkenin içine girmekte, onun ulusal ekonomisi içine dolaşıma girip istediği anda terk edip o ülkenin ekonomik yapısını felç edebilmektedir. Ya da azgelişmiş ülkeler örneğinde sıklıkla gözlendiği gibi ülkeler hem kalkınmalarını gerçekleştirmek, hem de işsizler ordusuna iş bulabilmek, gerekli istihdamı sağlamak, sosyal refahı tesis etmek üzere sermaye ve tasarruf açıklarını kapatacak küresel sermaye akışlarına bağımlı halde olmaktadır. IMF ve DTÖ uluslararası tahkim gibi uluslar arası kuruluşlar ve evrensel hukuki normlar aracılığıyla tüm ülkeleri içine alan ve bağlayıcılığı bulunan kararlar karşılıklı bağımlılığın düzene kavuşturulması arzusunu içermektedir. Ulus-devletler dahil tüm siyasal aktörler kendi başlarına karar alma ve bunları uygulama kapasitelerini kaybetmiştir.

Küresel terör, biyolojik ya da nükleer savaş tehdidi, küresel finansal depremler ülkelerin ortak sorumluluk ve işbirliğini gerekli kılan bir diğer karşılıklı bağımlılık alanlarıdır. Küresel kaçak göç ve mülteci hareketleri, yoksulluk, etnik savaşlar bütün ülkeleri içine alan sonuçlar doğurabilmektedir. Afrika örneğinde yoksulluk ve savaşlar kaçak göçü tetikleyip, Avrupa ve Amerika gibi gelişmiş bölgeleri göç için hedef ülke haline getirebilmekte, geçiş yolu üzerinde bulunan Türkiye, Yunanistan gibi ülkeler geçiş ülkesi olma yanında, beklemedikleri bir şekilde tıpkı Batılı ülkeler gibi hedef-alıcı ülke haline gelip bu sorunu kucaklarında bulabilmektedir. ABD'nin kendi tarım destekleme politikası, sübvansiyonları uygulayarak belirli ürünlerin üretimini çoklaştırıp fiyatını düşürmesi tarım ihracına dayalı yoksul ülkeler için felaketli sonuçlara yol açıp yoksulluğu daha artırıp yeni göç akınları için tetikleyici olabilmektedir. Bu örneklerde görüldüğü gibi hangi sorunun Doğu'ya veya Batı'ya ait olduğu kaotik bir hale gelmiştir. Açık olan şudur ki, tıpkı sorunlar gibi çözümler için de birbirini bağlı zincirler perspektifini göz önüne almak zorunluluğu vardır.

2.2. Ulus-ötesileşme

Küreselleşmenin en önemli parametrelerinden birini de başta ekonomi olmak üzere "uluslar-üstü" ya da "ulus-aşırı" işleyiş, mekanizma ve kurumsallaşmaların ortaya çıkışı oluşturur. Küreselleşme süreci ile birlikte modern ekonomi ve siyasal yapılanmanın geleneksel aktörleri olarak ulus-devletlerin aşınması geleneksel anlayış ve yapıları yerinden oynatıcı etki yapmıştır. Özellikle II. Dünya savaşını izleyen dönemde Bretton Woods sisteminin kuruluşu, Keynesyen ekonomi politikası, refah devleti uygulamaları, kapitalizmin altın çağı olarak değerlendirilen uzun bir refah ve genişleme dönemi ulus-devletlerin temel aktör olduğu ve bu üniteler arasındaki karşılıklı ilişki ve yarışmanın yer aldığı uluslararası bir ekonominin işleyişini mümkün kılmıştı. Yine bu dönem egemen ideolojisi olarak milliyetçilik ve modernleşmecilik, ulusal kalkınmacılık, kalkınmacı devlet anlayışı ve etkin ithal ikameci ekonomik politikalar ulusal yapıların bağımsız hareket etme ve inisiyatif özgürlüğünün başka veçhesini ortaya koymaktadır. ABD ve Sovyetler arasındaki bu lider ülkelerin öncülüğü ve koruyucu şemsiyesi altında kapitalist ve sosyalist karşıt bloklara bölünmüş dünya tablosu söz konusuydu. Bu bölünmüşlük ve rekabet aynı zamanda karşı kampa ve ideolojik rakibe kaptırılmak istenmeyen ülkelerin siyasal-ekonomik anlamda ulusal politika izlemelerini daha da güçlendirmişti. Ulusal yapıların kendi içinde kontrol, denetim ve inisiyatif kullanmalarına imkan veren bu sistem, ulusal şirketler, ulusal burjuvazi ve ülkeler arası rekabetin temel belirleyici olduğu bir uluslararası çerçeve üzerine kuruluydu.

Küreselleşmenin devrimci etkilerinin ortaya çıktığı alan tam da burası olmuştur. 1970'de dünya çapında ortaya çıkan ekonomik kriz bunun ana başlatıcısı olmuştur. Sonuçta kapitalizmin genel krizinin derinleşmeye başlaması, Batılı gelişmiş ülkelerin hegemonyasının aşınması, Batılı şirketlerin karlılık krizi, Japonya ve Almanya başta olmak üzere ciddi yeni rakiplerin/güç bloklarının ortaya çıkması gibi bir dizi eğilim yukarda ifade ettiğimiz dünya güç mimarisinin yerleşik dengesinde derin sarsıntılar ortaya çıkarmıştır. Krizden çıkmak üzere zaman içinde Reagan ve Thatcher uygulamaları ile başlayan yeniden yapılanma ve eski ekonomi politikaları geçmişten

önemli bir kopmaya işaret etmektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Çin dahil eski sosyalist ülkelerde kapitalist ekonomiyi ve liberal politikaları içeren reform sürecine hızla girişiyle süreç küresel işlerlik kazanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin (emerging market) küresel ekonomiye adaptasyonu, Uzakdoğu'da "Asya Kaplanları" adı verilen ülkelerin ekonomik başarıları (yeni Japon mucizesi) küreselleşmeyi ileri noktalara taşımıştır. Bir rakip ideoloji olarak reel sosyalizmin, bir model ve blok olarak Sovyet sisteminin ortadan kalkması rakipsiz bir ideoloji olarak kapitalizmin küresel haklılaştırımı ve ideolojik üstünlüğünü pekiştirdi. Sermayeye merkezilik tanıyan, refah harcamalarının kısılması ve devletin küçültülmesi tezlerini içeren, tüm dünyayı içine alan serbest piyasa ve sınırsız-serbest rekabete dayalı sistem küresellik kazanmış oluyordu.

Çok-uluslu şirketlerin milyarlarca doları bulan dış yatırımları ya da uluslararası örgütlerin aldığı kararlar ekonominin ve siyasetin merkezi aktörlerini devletten bu yapılara taşımış olmaktadır. Ulusal sınırları delip geçen döviz-hisse piyasası, borsa gibi finansal aktiviteler; bilgi, teknoloji ve iletişim alanının "küresel köy" olarak nitelenen mesafeleri ortadan kaldırması ve dünyayı küçültmesi gibi gelişmeler ulus-üstü ve devlet-aşırı bir alanın ulus-devletin karar ve kontrolünü iptal edici sonuçlar doğurmaktadır. Ulusallığın da, devlet yapılarının da sınırlarını, güç ve kapasitelerini aşan bir şekilde küresel anlamda entegrasyonu tamamlanmış, tek bir pazara dönüşmüş ve tek bir mekan haline gelmiş dünya anlayışı ulusallığın tahtını parçalamış olmaktadır. DTÖ, BM, DB kararları; ISO benzeri standartlar, uluslararası kuruluşların raporları ya da derecelendirme kuruluşlarının reytingleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları, küresel sivil toplumun oluşturduğu network vb. ulus-ötesiliğin ve devletler-üstü bir alanın etkinliğinin kanıtları haline gelmiştir.

2.3. Krizler çağı

Küreselleşmenin yaptığımız açıklamalar içinde gömülü olarak yer alan bir diğer temel unsurunu da kriz söylemi oluşturur. Uzun bir tarihsel perspektif içinden baktığımızda 15. yüzyıldan itibaren kapitalizmin ortaya çıkışı, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmeye başlayışı, sanayileşme, ulus-devlet, modernleşme ile birlikte dünyanın geri kalanı için hem ulaşılması gereken hedef, hem de taklit edilen model haline gelmesi Batılı hakimiyet resmini daha da pekiştirmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında hegemon rolünü İngiltere'den devralan Amerika'nın öncülüğündeki kapitalist dünya ekonomisi ağır bunalımında kurtulmak üzere içine girdiği arayışlar ve Soğuk savaşın sona erişi alışıldık düşünce çevrelerini de yerinden oynatmıştır. Dünya artık ne Batı egemenliğinde, ne iki kutup arasındaki istikrarlı dengeye, ne de devletler arasındaki ilişkilerce yürütülen temel mekanizmalarca belirlenen bir dünya değildir. Ekonomi tüm dünyayı içine alan sert rekabet ortamında son derece kırılgan ve korunaksız durumdadır. 1994 ve 1997'de yaşanan küresel ekonomik kriz örnekleri adeta küresel çağda ekonomik olayların öngörülemez ve kontrol edilemezliğinin olağanlaşmasına dönüşmüştür. Yalnızca sanayi toplumu veya refah toplumu değil örgütlü kapitalizmin ve Fordizmin krizinden örgütsüz kapitalizme (Lash-Urry) ve post-fordizme (Harvey) geçişten söz edilir.[1]

Egemen ulus-devlet yapısı ile modernizm arasındaki yakın bağlantı düşünüldüğünde, küreselleşme sonucu devletin ağır kriz içine girdiği değerlendirmesi yeni krizlere gönderme yapmaktadır. Hem modern devlet yapısı içinde anlam kazanan ulusal topluluk düşüncesi, hem de devlet ile toplum arasındaki temsiliyet ve meşruiyet bağının kopması tehlikesi küreselleşmeye bağlı çok temel kriz alanlarından biridir. Kitlesel siyasal hareketlerin, parlamenter demokrasinin, ulusal demokrasinin vb. topyekün bir krizin yaygınlaşmasının zeminin hazırlamıştır. Ulusal kültür

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. S.Lash-J.Urry; **Economies of Sign and Space**, London, Sage, 1994; David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, Çev.; Sungur Savran, İstanbul, Metis Yay., 1997.

ve kimlik, ulusa aidiyet ve vatandaşlık, ulusal bütünlük gibi ulusal olana ve belli bir toprak (vatan) üzerinde egemen devlete dayalı yapının küresel etkiler sonucunda aşınması, güçsüzleşmesi ya da gözden düşmesi ulusal-küresel arasındaki gerilimin kriz yaratıcı örneğine işaret eder.

Avrupa-merkezci bilim ve tarih yazımı gibi Batı merkezli modernizm anlayışı da derin yaralar almıştır. Batı dışı kültürlerin, yerelliklerin farklılık ve ayırıcı vasıflarına odaklanma neticesinde modernizmin Batılı şeklinin dayatmacılığından, Batı-dışı modernleşmelerden bahsedilmeye başlanmıştır. Modernizmin tek biçimli ve tepeden inmeci tavrı yanında bütünleştirici, farklılıkları bastırıcı, gerçekliğin üstünü örtücü niteliği dolaysıyla da derin krizinden bahsedilmeye başlanmıştır. Özellikle post-modernizm çevresinde geliştirilen eleştiriler büyük anlatıların, modernizm dâhil bütünlükçü ideolojilerin sonunu ilan etmeye başlamıştır.

2.4. Yeni Çağ (New Age) ve Sonculuk (Finalizm)

Küreselleşme açıklamaları özünde şimdiki zaman ve gelecek perspektifi arasında bir anlam ufku içinde geçerli olduğu görülür. Geçmiş bugüne katkısı bulunduğu oranda, bugünün yenden inşasını gerekli kılacak nitelikleriyle geleceğe dönük bir anlam haritası oluşturma girişimi karakteri taşır. Şimdiki zamanın modern olan ile ilişkisi düşünüldüğünde, küreselleşme modernizmin radikalleşmesine referanslı bir kavram haline gelmektedir. Genel hatlarıyla modernizmin derinleşmesi, yaygınlaşması ve etki alanını genişletmense vurgu yapar. Ancak özellikle kriz söyleminin yapı bozumculuğu, gelecek kurgulamasının bünyesel belirsizlikleri ve farklılıkları açığa çıkaran yeni bilinçlilik dolayısıyla modernizm, ulus-devlet, sanayi toplumu gibi yerleşik anlam çerçevelerinin ve bütünsel açıklama tarzlarının uzağında bir konumlanışı ifade eder. Bunun yanında yeniliği vurgulamak ve farklılaşmanın altını çizmek üzere pek çok "post" dönemler öne sürülmeye başlanmıştır: post-modern, post-endüstriyel, post-kapitalist, post-fordist vb.

Apaçıklık, kesinlik ve öngörülebilirlik kaybının yerine belirsizlik ve olasılıklara dayalı yeniden kuruculuğu (inşacılık) ve süreç yaklaşımını öne çıkarır. Yeni dönemin tanımlayıcıları olarak muğlaklık, belirsizlik ve kuralsızlık (kaos), güvensizlik ve risk öne çıkarılır. Eskinin kaybolmaya başladığı ve yeninin doğmakta olduğu düşüncesi çerçevesinde tipik bir geçiş çağı/dönemi kavramsallaştırmasını sahiplenir görülür. Öz olarak bu durum bir boyutuyla kaotikliğin, katastrofik (kıyametçi) bir halin ve finalizmin (sonculuk) sentezini içermektedir. Daha somut ifadeyle, birikimsel olarak tarihin yenilikçi ve değişimci dinamiklerin etkisi altında hükmünü süren eğilimlerinden mümkün bir zihinsel harita çıkarma işlemine dönüşür. Tarihin sonu, ulus-devletin sonu, coğrafyanın sonu gibi sonlulukçu örnekler eşliğinde kopuş ve yeni çağ nosyonu tarihsel şemaların küreselleşmeyle biten bir sona bağlanışını ima ederler.

2.5. Parçalanma ve Heterojenlik

Küreselleşme yalnızca dünya ölçeğinde bütünleşme, benzeşme ve tek bir dünyanın ortaya çıkışını sembolize etmez. Bütünleşme kadar parçalanmanın, homojenlik kadar heterojenliğin, benzerlik kadar farklılaşmanın, birörneklik kadar melezliğin bir arada olduğu çelişkili bir süreci ortaya koyar. Evrensellik-tikellik, kimlik-fark, biz-öteki, liberal demokrasi-milliyetçilik küreselleşmenin dünyayı bir yandan küçültürken bir yandan parçalayan doğasıyla yakından ilişkilidir.[1] Dolayısıyla birbirine zıt kategorilerin eşzamanlı varlığı, yükselişi ve aralarındaki gerilimi bünyesinde taşımaktadır. Bu yönüyle küresel ile yerel arasındaki ilişkiyi, aynılık ve farklılık arasındaki mücadele olarak da görmek mümkündür.

Kapitalizm, demokrasi, pazar, enformasyon vb. küre boyunca dağılıp tüm toplumsal yapıları etkisi altına alsa da bunun her siyasal-toplumsal yapıda aynı sonucu verdiğini düşünmek yanıltıcı olur. Başka deyişle bunun tek yönlü -Batı'dan Doğu'ya, gelişmişlerden azgelişmişlere, merkezden

[1] E. Fuat Keyman, "Küçülen ve Parçalanan Dünyada Siyaseti Anlamak", **Toplum ve Bilim**, S.68, Kış-1995, s.43

çevreye vb. - ve tek biçimli –küreselden yerele, merkezden çevreye vb.- olduğunu düşünmemek gerekir. Özetle küresel-yerel (ya da evrensel-tikel) ilişkisinin doğası hakkında farklılaşan görüşler belirleyici olmaya başlamıştır. Bu ilişkiyi çok yönlü, dinamik ve etkileşimci bir perspektife yerleştiren görüşler küresele bağımlı ve tabi bir algılamanın dışına çıkma çabalarını içerir. Yerel yalnızca küreselin basit bir yansıma alanı ya da edilgen (pasif) kutbu oluşturmaktan öte cevap üreten, karşılık veren ve küresel ile sentezleme kabiliyetine sahip bir belirleyicilikle konumlandırılır.

Küyerelleşme (glocalizasyon) kavramı küreselin yerelle, yerelin de küreselle iç içeliğine - küreselin yerelleşmesi ve yerelin küreselleşmesi – dikkat çeker.[1] Evrensel-tikel ilişkisi yeni biçim alarak yalnızca küreselin yerel üzerinde belirleyici ve tektipleştirici etkisi söz konusu olmamakta, yerelin de aktif katılımcı olduğu ve katkıda bulunduğu sentezler, kültürel melezlikler, yeni vatandaşlık anlayışları dile getirilmektedir. Küreselden izole edilmiş ya da etkilenmeyen bir yerellik düşünülemez olduğu gibi, yerelin kendisini ifade etmesi için de yine küresel mekanizmalara ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Özellikle Batılı tarzda tüketim kalıpları, hayat tarzları, popüler kültür vb. yaygınlaşması ve hakimiyeti karşısında direniş odağı olabilecek, yerel kota uygulayabilecek ve küresel ağa dahil olarak temsil kabiliyeti yükselebilecek yerel unsurların önemine dikkat çekilir. Homojen/küresel tek kültür yerine diasporalar, göçmen cemaatleri, etnik-dinsel gruplar vb. zemininde çokkültürlülük, melez kültürlerin yaygınlaşması söz konusudur.

2.6. Küresel Arena

Küreselleşmenin en temel ayrım noktalarından birini de ölçek konusunda getirdiği yenilik ve devrimsel genişleme oluşturmaktadır. Küreselleşme ile birlikte mekanın küçülmesi ve zaman-mekan sıkışması denilen durumun ortaya çıkışı küresel-ulusal-yerel arasında çok boyutlu bağlantı ve karşılıklı bağımlılığı ortaya çıkarmıştır. "Küresel bir arena" içinde işleyiş önceden kendi sınırlarına, farklılıklarına ve kurallarına tabi olarak algılanan kapalı yapılar olarak kurgulanan yerellik ya da ulusallıkları küreselin merkeziliği ve temel kurucu mantığı altında işleyişe zorunlu bırakmaktadır. Metalar, semboller ve anlamların akışı onları birbiriyle kesişen zincirlerle bağlayan ve varlık bulmalarını sağlayan küresel bir alanın varlığı koşulunu zorunlu olarak gerektirir.

Buna göre, hem mekanın/coğrafyanın, hem de zamanın geleneksel kısıtlamalarına, engellerine ve maliyetine dayalı unsurlarda yaşanan yeni fırsatlar yer almaktadır. İletişim ve haberleşme, ulaşım, teknoloji alanında yaşanan büyük ilerlemeler ve hızlanmanın anlık ("just in time") işlemleri yapılabilir kılması bunun en önemli göstergesi olmaktadır. Yirmi dört saat işlem yapmaya imkân veren finansal piyasalar ve borsalar; internet, bilgisayar, iletişim imkânlarının kontrol ve koordinasyon alanındaki olanaklarıyla yönetim anlayışının kökten değişmesi gibi avantajlar tek ve bütün bir dünya anlayışını realite haline getirmektedir. Şirket stratejilerinden üretim süreçlerinin planlanmasına, tüketim eğilimlerinin tespitinden pazar ve yatırım arayışlarına ölçek mahalli veya ulusaldan küresele kaymıştır. Dünyanın tek bir mekan olarak tasavvuruna uygun biçimde üretim, yatırım, pazar, tüketim, dolaşım için küresel arena rasyonellik ve zorunluluğa dönüşür. Şirket zincirleri, şirket satın almaları ve şirket evlilikleri, kültürel üretim vb. tüm insanları küre boyunca yayılmış müşterileri olarak gören arz-talep ilişkisini temel alır. Seçkin sınıflar kadar yerel beğenilere hitap eden, küresel modalar-trendler kadar ulusal zevkleri de hesaba katan, küresel ikonlar kadar ulusal sembollerin ustaca kullanımını içeren yeni stratejiler söz konusudur. Verici ya da alıcı, üretici ya da tüketici hangi ucunda yer alırsa alsın tüm yerküreyi içine alan ve dışarıda kalmayı imkansızlaştıran yaygınlık ve kuşatma mevcuttur.

---

[1] Bu kavramın daha geniş anlamı ve küresel-yerel ilişkisini içeren aydınlatıcı çalışma için Bkz. Roland Robertson, "Glokalleşme: Zaman-Mekan ve Homojenlik", **Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm**, (der.) Abdullah Topçuoğlu, Yasin Aktay, Ankara, Vadi Yay., 1996, s.113-138.

3.Genel Değerlendirme ve Kritik

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalarda genel olarak küreselleşmeyi anlama kolaylığı sağlamak açısından ister istemez ağırlıklı olarak küreselleşmeci perspektif ve küreselleşme kuramlarının ortaya koyduğu ayrım ve yenilik perspektiflerini öne çıkarmış olduk. Doğal olarak küreselleşmeye yüklenilen yenilikçilik, devrimsel dönüştürücülük ve yeni çağı karakterize edici tanımlayıcılık küreselleşmenin mutlak gerçeklik ve egemen söylem biçimi olarak sunulma iddiasından bağımsız düşünülemez. Böylece küreselleşme etrafında tarihin, toplumların, siyasetlerin yeniden tanımlanması ve inşası çabaları bizi küreselleşmeyi tarihsel-siyasal-ideolojik yüklerden bağımsız bir küreselleşme kabulüne davet etmiş olmaktadır.

Küreselleşme etrafındaki ihtilaflar, farklı yaklaşımlar ve hatta kutuplaştırıcı görüşlerin varlığı dikkate alındığında bunun sunulanın aksine sorunsuz, yekpare ve tutarlı bir açıklama gücünden yoksun olduğunun belirtileri olarak kabul edilebilir. Kuzey-Güney, zengin-yoksul-gelişmiş-gelişmemiş, sahip olanlar-yoksun olanlar gibi temel kutuplaşmalar mevcudiyetini korumak bir yana, pek çok küreselleşme araştırmalarının ortaya koyduğu gibi küreselleşme koşullarında giderek daha da derinleştirmiştir. Bu durum küreselleşmeci iddiaları zedelerken küreselleşmeye yönelik şüpheleri daha da artırmış olmaktadır. Birileri için küreselleşme olan, diğer birileri için yerelleşme anlamına gelebilmektedir ve belki de bu deşifre küyerelleşmenin gerçek anlamını ortaya koymaktadır. Bauman, kü-yerelleşmenin mekanın sınırlandırmalarını ortadan kaldırmak için zamanı kullanma yeteneğine sahip hareketliliği kutuplaştırdığını, yapma yeteneğine sahip olduğu şeyin küreselleşmiş ve yerelleşmiş dünyayı bölmelere ayırmak olduğunu, bu iki kavramın esasında aynı paranın ayrılmaz iki yüzü olduğunu, birileri "küre"de yaşarken bazısının "yer"e zincirlenildiğini ifade eder.[1]

Aydınlanma ve modernizm mirasını devralarak eşitlik, barış, refah ve istikrar anlamında insani umutların daha canlı sahiplenişi ile ortaya çıkan küreselleşmeci umutlar ile dünya realiteleri arasındaki mesafenin gün geçtikçe açılması ve kalıcılaşması tehlikesi modernleşmeye benzer şekilde derin hayal kırıklıklarının ortaya çıkmasını artırmaktadır. Yoksulluk, etnik çatışmalar, ekolojik tehditler, ülke işgalleri, mülteciler, yasadışı göç vb. pek çok sorunun küreselleşen dünya tablosu içindeki yakıcı sonuçları küreselleşmeyi ideolojik bir konuma itecek anlamlar içermektedir. Ağırlıklı olarak gelişmiş-zengin ülkeler ve onların çok-uluslu şirketlerinin kazançları ve çıkarlarını artırmak için ustaca kullandıkları siyasal bir proje olduğu yolundaki küreselleşme karşıtı söylemler farklı bir gerçeklik alanına işaret etmektedir. BM sistemi, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Ozon tabakası gibi konularda ülkelerin ortak küresel sorumluluk ve eşit katılım konusunda gösterdikleri başarısızlık sorunların kolayca halledilmekten uzak olduğunu göstermektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin (G-7 gibi) dünyanın kaderinin belirlenmesi, küresel ekonominin işleyişi ve uluslararası kuruluşların (BM, IMF, DTÖ gibi) kararlarında güçlerinden kaynaklana imkanları kullanarak kendi çıkarlarını azamileştirme gayretleri resmi daha da bulanıklaştırmaktadır.

AB gibi ulus-üstü yapı ve birleşmelerin ortaya çıkmasına rağmen, aynı model ve başarının genel bir eğilim haline gelmediği görülmektedir. Ayrıca başını çok-uluslu şirketler ve devasa finans sermayesini elinde bulunduranlar olmak üzere bunların ulus-devlet ve geniş toplum kitleleri karşısındaki gücünü kontrol edici ve insanileştirici mekanizmaların yokluğu ve/veya güçsüzlüğü yakın dönem için iç açıcı neticeler vaat etmemektedir. Ulus devletlerin bağımsızlığı, hükümetlerin karar alma yetkisi ya da geniş seçmen kitlelerinin ülke çıkarlarının korunması konusunda hükümetlerine devrettiği yönetim erkinin baskı ve tehdit altında olması ülke demokrasileri, genel

[1] Zygmunt Bauman, "Globalization and the New Poor", **The Bauman Reader**, (ed.) Peter Beilharz, Madlen, Blackwell Publishers, 2001, p.299; Rodrik de benzer şekilde küreselleşmenin aralarındaki çatlağı giderek derinleştirdiği ve ciddi gerilimlerin ortaya çıktığı "piyasa güçleri" ve "sosyal güçler" farklılaşmasına dikkat çeker. Bkz. Dani Rodrik, **Küreselleşme Sınırı aştı mı?**, Çev. İ.Akyol-F.Ünsal, İstanbul, Kızılelma Yay., 1999, s.16.

iç siyaset alanını ve demokratik işleyişi derin biçimde bunalıma sokan meşruiyet krizleri içermektedir. Liberal-kapitalist mantığın evrenselleşmesi ve gücü elinde bulunduranların kural koyuculuğuna bağlı kalarak daha iyi bir dünya arayışını temsil eden küreselleşmeci bakışlar etik ve felsefi güçlü sorunlarla maluldür. Sıra küreselleşmenin mağduru ve kaybedeni durumunda olan ülkeler ve kitleler açısından küreselleşmenin sonuçlarına ve bunlarla baş edilebilirlik konusuna geldiğinde sessiz kalmaktadırlar. Her ne kadar kapitalizmin küresel niteliği dolayısıyla ulusal sınırlara ve farklılıklara aldırmaksızın işleyen yapısı belirleyici olsa da "milli" vasfını devam ettiren ekonomilerin, devletlerin ve sistemlerin hala varlığını sürdürüyor oluşu küreselleşmeciliğin sisli alanlarından bir diğerini oluşturur. Aynı zamanda ağırlıklı ekonomik dinamikler yoluyla ulus-devletin yapı ve işlevlerinde meydana getirdiği bozulma ve baskının ulus-sonrası ve devlet-ötesi muadillerinin bulunması henüz tatmin edici yollar ortada yoktur.

III SOSİAL-SİYASİ BÖLMƏ

ГАСАН ГАСАНОВ

ДЕВИЧЬЯ БАШНЯ В АСПЕКТЕ ЗОРОАСТРИЗМА И ВЕДИЗМА*

Одной из выдающихся заслуг Д.Ахундова перед азербайджанской историей и архитектурой являются его исследования, в результате которых было доказано, что ДБ была построена в VIII веке до н.э. В связи с этим, мы попытаемся разобраться в том, насколько можно доверять априорным предположениям о якобы принадлежности ДБ к зороастрийскому или ведическому мировоззрению. С точки зрения Д.Ахундова, автора этих идей, при мировоззренческом отождествлении ДБ, за основу должна быть взята цифра «семь», исходя из того, что ДБ является «семиалтарной», т.е. имеет семь очагов на семи этажах. В этой связи он выдвигает идею, что ДБ посвящена «семи сыновям Адитьи» т.е. индийскому семибожью во главе с Варуной, зороастрийскому семибожью состоящему из Ахура-Мазды и шести «бессмертных святых Амеша Спента» или Великому Митре(1). Таким образом, Д. Ахундов, не приходит к единому выводу, считая, что следы мировоззренческих атрибутов ДБ надо искать в рамках индоиранских традиций в треугольнике 1.Варуна (индийское семибожье-семь сыновей Адитьи); 2. Великий Митра; 3. Ахура-Мазда (с его шестью Амеша Спанта).

Мы попытаемся выяснить насколько можно соотнести эти теонимы с культом огня и другими мировоззренческими атрибутами ДБ и допустить посвящение ДБ, одному из этих мифических образов.

1. ДБ И ВЕДИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ

Ведическая религия. Веда — священное знание (Ригведа (РВ) - веда гимнов) включает в себя всю сумму знаний древнего ария о себе и окружающем его мире: богах, демонах, космосе, ритуале, социальном устройстве, этических ценностях и проч. Одним из важнейших средств воздействия на божество был гимн, формально изощренный, искусно сложенный передающий языком условных символов. Приблизительно в середине II тысячелетия до н. э. в северо-западную Индию, в район современного Пенджаба, с запада, через перевалы Гиндукуша, начали вторгаться воинственные племена, называвшие себя ариями (Ariya). Они говорили на одном из древних языков индоевропейского происхождения. Главным сокровищем этих племен стали гимны, легшие в основу будущего их собрания - Ригведы. Эти гимны передавались из уст в уста в жреческих семьях, из поколения в поколение. Как единое произведение, собрание, Ригведа сложилась уже на территории Индии. В языке Ригведы проскальзывают отдельные слова-заимствования из дравидийских, австроазиатских или вообще неопределенных наукой источников. Культура ариев начинает вбирать в себя элементы культуры автохтонного населения Индии - процесс, в дальнейшем приведший к тому синтезу рас, религий, культур, который столь характерен для Индии. Начало всего этого было заложено в РВ.

РВ и другие более поздние веды были кодифицированы явно задолго до того, как установлена первая определенная дата в истории Индии связанная с возникновением

*Məqalə fəlsəfə doktoru R.Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

буддизма в VI в. до н. э. Таким образом, РВ оказывается единственным источником сведений о том, что происходило в Северной Индии на протяжении многих веков на рубеже II—I тысячелетий до н. э. Это памятник, который в силу своей уникальности интерпретируется сам из себя (2).

«Семь сыновей Адитьи» во главе с Варуной из индийской мифологии и ДБ. Индийский, ведический пантеон описанный в Ригведе и известный под названием «сыновья Адитьи», был привлечен Д.Ахундовым для установления истоков происхождения ДБ, исходя из числовой схожести «семь (7) алтарей ДБ» и «семь сыновей Адитьи». Это сравнение не может быть объективным т.к. количество сыновей «Адитьи» в Ригведе не канонизированы. Авторитетный исследователь Ригведы Т.Я.Елизаренкова, утверждает, что детей Адитьи включая Варуну всего шесть (3), в ранних текстах Ригведы семь, в X гимне «Ригведы», в ведийских текстах «Атхарваведа» и «Тайттирия-брахману», где Адитьи перечисляются их восемь. В послеведийский период число Адитьи достигает двенадцати (4) Что касается их божественной функции, то Варуна - главный из Адитьев всеобьемлющий бог, связанный с изначальным миром и космическими водами (5), *а* В.Н.Топоров, считает, что «Варуна больше связан с природным, чем социальным, с ночью, луной, с дальним, с тайным и магией» (МНМ, т.1, с.27).

Таким образом, можно резюмировать, что идея о том, что ДБ является посвящением «семи сыновьям Адитьи» и «старшему из сыновей богу Варуну» из индийской мифологии, не состоятельна, т.к. Варуна бог воды, а не огня, он связан с «ночью» и «луной», другие сыновья Адитьи также связаны не с огнем, а с моральными ценностями. Кроме того, важно признать, что фактор числа семь, а именно наличие «семи сыновей Адитьи» не может быть основой для идентификации с «семью алтарями ДБ», т.к. число семь относительно детей Адитьи в Ригведе не канонизирован.

«Митра» и ДБ. Одной из версий Д.Ахундова является утверждение о том, что ДБ посвящена «Великому Митре». Это утверждение Д.Ахундова основывается на его трактовке башенного изображения, на камне 9 холма Языльы, Кобустана (окрестности Баку), которую он считает символическим изображением ДБ. Суть аргументов Д. Ахундова заключается в том, что на этом изображении просматриваются атрибуты Митры, олицетворяющие его в качестве бога Солнца, что он берет за основу утверждения о посвящении ДБ «Великому Митре» (6). Наша версия трактовки и описания этого изображения отличается от версии Д.Ахундова. Мы в свою очередь считаем, что башенное изображение на камне 9, холмы Языльы, Кобустана символизирует не ДБ, а одно из святилищ Солнца в Баку, но которое посвящено не Митре, а Гойтосиру тождеству греческого Аполлона. [Об этом более подробно говорится во второй части данной книги.]

Тем не менее, следует кратко высказаться о Митре.

По словам В.Н.Топорова, значение теонима Митра, «восходит к индоевропейскому корню, имеющему отношение к обозначению идеи посредничества, взаимности, обмена (и меры), закономерности, согласия, состояния мира, дружбы, симпатии» (МНМ, т.2, с.54). В ведическом пантеоне Митра осуществлял медиационную (посредническую) функцию между верхом и низом, небом и землей, внешним и внутренним пространством, божественным и человеческим (МНМ, т.2, с.56), символизировал понятие - друг, дружба, дружеский договор (7). В Авесте Митра был представлен в качестве небесного света, в статусе язата - «почитаемого ангела», а не бессмертного из числа

шести Амеша Спента. Согласно Птолемею и других античных источников, а также многочисленных исследований Митра признавался в качестве солнечного бога и почитался во всех областях, простиравшихся от Инда до Ассирии. Бельгийский исследователь Франц Кюмон, всесторонне исследовав Митру, пришел к выводу, что на всех этапах своей божественной судьбы (индийский, персидский, римский и др.) Митра олицетворял Солнце (8). Тот факт, что Митра многими исследователями определяется в качестве бога Солнца, вовсе не означает, что он механически может быть идентичным богу Огня, т.к. в мировой мифологической практике, как правило, божества Солнца и Огня не совмещаются. В ведической традиции бог солнца Сурья, а огня Агни, у греков бог огня и кузнечного дела Гефест, а солнца Аполлон. У римлян бог огня Вулкан, а солнца Соль. У кельтов бог огня Гоибниу, бог солнца Бел. У скандинавов бог огня Локи, бог солнца Балдер. У древних мексиканцев бог солнца Тлальчитонатиу, огня Ометекутли. У славян Бог Солнца Даждьбог, а Бог Огня Радогост или Семарглом. У строителей ДБ, скифов также разными были бог Солнца и богиня Огня, которой была посвящена ДБ. Скифским богом Огня была Табити, а Солнца Гойтосир.

Идея Д.Ахундова о том, что ДБ могла быть посвящена «Великому Митре», несостоятельна т.к. башенное изображение на камне 9, холма Языльы Кобустана не имеет атрибутов дающих основание признать его за символическое изображение, Митры, Огня и ДБ. Кроме того в языческой традиции наблюдается четкая дифференциация богов Солнца и Огня. Митра хотя и признавался Богом Солнца, но не признавался богом огня. Среди индийских ведических божеств был специальный бог огня – Агни, почему и исследователи Ригведы, порой признавая Митру богом Солнца, не относили его к статусу Бога Огня и как следствие ему не могли быть посвящены Святилища Огня, коим является ДБ.

Была ли традиция строительства ведических святилищ? Отражение образа «дома», под которым подразумеваются как небесные, так и земные обиталища богов, в Ригведе, подробно исследовано Т.Я.Елизаренковой (9). Реальность сооружений, которые стоят за культовыми понятиями, алтарь, место жертвоприношений, как правило, в Ригведе не описывается. В то же время в Ригведе имеются реплики, несколько проясняющие физический образ неких сооружений, вроде «стовратный дом», "тысячеколонные дворцы" Митры-Варуны. Кроме них упоминаются не земные святилища, а некие обители богов: «Солнечная обитель Rta, Rita=Аши», «Скала из которой родилась Ушас», «застенок в котором был ослеплен Канва», «место заточения Индры, после его рождения», «твердая оболочка растения сомы», «место сокрытия Агни» (10). В то же время согласно утверждениям Т.Я.Елизаренковой (11) и венгерского ученого Gergely Hidas в ведической религии вовсе не было традиции строить святилища, а жертвоприношения они осуществляли на временно устраиваемых местах (12). Значить в самой Индии, в условиях ведической религии храмы в честь Митры и Варуны, а также сыновей Адитьи вовсе не строились. Археология также не подтверждает наличие святилищ ведической религии.

2. ДБ И ЗОРОАСТРИЙСКАЯ ПРОБЛЕМА

Как мы выше отметили, с точки зрения Д.Ахундова, при мировоззренческом отождествлении ДБ, за основу должна быть взята цифра «семь», исходя из того, что ДБ является «семиалтарной», т.е. имеет семь очагов на семи этажах. В этой связи одной из версий выдвинутых Д.Ахундовым является идея, посвящения ДБ зороастрийской

«семирице» состоящей из Ахура-Мазды и шести «бессмертных святых Амеша Спента» (13). С нашей точки зрения этот вопрос следует рассмотреть в несколько широком аспекте.

О времени возникновения зороастрийской религии. В исторической литературе единого мнения о периоде возникновения зороастрийской религии не существует. М.Бойс относит период зороастризма к 1700-1500 гг. до н.э., А.Мейер – к XI-X вв. до н.э., Г.Виденгрен, Грантовский к X-VII вв. до н.э., И.Дьяконов к VII в. до н.э. Однако И.Дьяконов одновременно отмечает, что Авеста не могла сформироваться в период Ахеменидов, потому что нет факта засвидетельствовавшего или доказывающего это. В Авесте отсутствуют сведения о государственном строе, о городской жизни, о денежных обращениях. Самая древняя часть Авесты – Гаталар возникла до VI в. до н.э., передавалась жрецами устно из поколения в поколение и с другими частями Авесты была записана только после правления Дария.

Зороастрийская традиция определяет время жизни Заратуштры цифрой “258 лет до Александра”. Это можно понимать по-разному, так как под “годом Заратуштры” можно разуметь год его рождения или смерти или же какого-либо выдающегося события в его деятельности. Под “годом Александра” можно понимать начало селевкидской эры (тогда “год Зороастра” будет 570-569 гг. до н.э.) или год завоевания Александром Ирана, т.е. год смерти Дария III (тогда “год Зороастра” - 588 г. до н.э.). По другим подсчётам, Заратуштра жил с 660 по 583 г. до н.э. (77 лет по традиции). В любом случае традиция относит время жизни Заратуштры к концу VII - началу VI в. до н.э (14). Д.Ахундов принимает версию Джаксона, В. В. Струве и А. О. Маковельского о том, что «Зороастр родился во второй половине VII в. до н.э.». Геродот и Ксенофонт, два выдающихся античных историка ничего не слыхали о Зороастре. Впервые сообщения о Зороастре возникают в царствование Артаксеркса II (404-359 гг. до н.э.). Общий контекст всех источников второй половины I тысячелетия до н. э. вынуждает вслед за А. Мейе, Э. Бенвениста, Ф. Кюмона, Ж. де Менаше, М. Моле и других считать, что зороастризм V-IV вв. до н. э. отнюдь не был всеобщей и тем более официальной религией Ирана, а лишь узким сектантским течением (15).

О зороастрийском пантеоне. Религия Ирана до реформы Заратуштры не поддается однозначному толкованию. Ахура Мазда, буквальное значение, которого «господь мудрый» был провозглашен верховным божеством зороастрийского пантеона. В отличие от большинства родственных иранской мифологии индоевропейских традиций (ведийской, греческой, латинской, балто-славянской), где верховными божествами выступали воинствующие лица (Индра, Зевс, Юпитер, Перун и т. д.), Ахура Мазда творит мир усилием или посредством мысли и требует поклонения духовным ценностям (16).

Божественный пантеон поздней зороастрийской религии состоит из Верховного бога Ахура Мазды и шести Амеша Спанта, которые имеют статус «Бессмертных святых». Зороастрийские Амэша-Спэнта состоят из Воху-Мана (“Благой помысел”), Аша-Вахишта (“Лучшая праведность”), Спэнта-Армаити (“Святое благочестие”), Хшатра-Ваирйа (“Желанная власть”), Хаурватат (“Целостность”) и Амэрэтат (“Бессмертие”), которых верующие почитают (17). Количество Амеша Спента не канонизировано, в их число иногда дополнительно включается Сраоша, божество послушания-дисциплины, Аши Вахви, олицетворение награды за добродетель, и т.д (18).

Об Авесте. Священной книгой зороастрийской религии является Авеста, оригинальность которой является темой научных дискуссий. Многие исследователи считают, что «Авеста» (19) это «беспорядочное учение в связи с тем, что перед нами только собрание уцелевших отрывков» и он представляет собой «механически объединенные мифы, возникшие в разное время в разных местах у разных народов Ближнего и Среднего Востока» (20).

Исследователи убеждены, не только в заимствованиях, но и «поразительном сходстве» «Младшей Авесты» с хеттской, древнегреческой, италийской, германо-скандинавскими религиями и мифологиями (21). На разных этапах своей эволюции зороастризм несколько раз менял содержание, идеологическую направленность и социальную базу (22). Зороастризм не был религией с постоянным числом и качеством богов, он не был постоянно политеистическим или монотеистическим. А.О.Маковельский утверждает, что сам Зороастр также не был постоянным. Так, во времена Ахеменидов Дария I и Ксеркса была система «зороастризм без Заратустры» (23). В.В.Струве, основываясь на надписи 485 г. до н.э., приходит к выводу, что «ни первые ахемениды, ни маги не были подлинными зороастрийцами». Ценно положение В.В.Струве о том, что нельзя отождествлять маздаизм, зороастризм и магизм. Важнейшим является утверждение В.В.Струве, что зороастризм, «не имеет ничего общего» ни с маздаизмом Урарту, ни с маздаизмом мидян VIII в. до н.э.(24). Исследователи утверждают, что в «Младшей Авесте немало дозороастровского материала, хотя и приспособленного к зороастризму, но находящегося в серьезном противоречии с сущностью учения пророка» (25). «Нельзя отождествлять первоначальный маздаизм, религию ахеменидов, религию младшей Авесты, религию магов, религию сасанидов и религию современного парсизма». Как утверждает А.О. Маковельский, несмотря на преемственную связь между ними, они отличаются друг от друга, будучи идеологиями разных исторических эпох (26).

Зороастризм – «огнепоклонничество» или «огнепочитание». Прежде чем утверждать об уникальности, зороастрийских храмов огня, следует подчеркнуть, что традиции «поклонения огню» и «почитания огня» восходят к периоду задолго до Зороастра. Поздние источники, например Бундахишн и мусульманские авторы, должно быть, не без оснований уверяют, что культ огня, притом в его храмовом виде, возник задолго до Зороастра (27).

Несмотря на наличие у поздних зороастрийцев храмов огня, основной идеей, пронизывающей мировоззрение «Авесты», является, как известно, не культ огня, а «извечная борьба двух противоположных начал - положительного и отрицательного» т.е. дуализм. (28) По Авесте [Видевдата (XVIII) и Яшта (XIX)] огонь смертен, его существованию постоянно угрожают силы тьмы. (МНМ т.1, с.120). Согласно зороастризму, «огонь сотворен, имел начало во времени, телесен, подвержен угасанию, стало быть, он есть нечто обусловленное извне, тварь, но не творец» (29). Посему, уверяют зороастрийские схоласты, огню оказывается только почитание как символу божественных потенций и субстанции противоположной тьме, но не более того. Огонь у зороастрийцев был не предметом поклонения, а лишь «средством очищения» и предметом «ритуальных церемоний» (30). Во всей Авесте нет ни слова о культе огня, кроме одного-двух глухих намеков в иносказательной форме. Только из контекста становится ясно, что вся 34-я глава Ахунавайти представляет собой молитву перед алтарем огня. Слово огонь в Авесте присутствует, но не применительно к храмовому огню, а больше к бытовому домашнему огню. Подробный разговор об огне ведется

также в разделе Видевдаты, опять таки не в связи с храмовым огнем, а там где говорится о похоронном обряде. В Яштах собраны гимны в честь Ормузда, Земли, Воды, Солнца, Луны, звезды Сириус, Митры, Варахрана и ни в одной из них не говорится о поклонении Огню. Авеста отделяет огонь от личности творца, а некоторые источники путают две эти раздельные сущности, необоснованно отождествляя Мазду с огнем и светом (31).

Мэри Бойс со ссылкой на О.Брауна приводит высказывания Шапура II и зороастрийского мага, в которых подчеркивается, что зороастрийцы не «поклонялись огню», а всего лишь «почитали». Персидский царь Шапур II, правивший в IV веке н.э. говорит, «Я поклоняюсь солнцу и почитаю огонь», а в другом источнике зороастрийский Маг заявляет, что «Мы никоим образом не считаем огонь богом, мы только молимся богу посредством огня» (32). Зороастризм как религия продолжает функционировать. При этом, хотя наиболее распространенным прозвищем зороастрийцев являются «парсы» и «огнепоклонники» (33), сами зороастрийцы, отрицают подобные названия и предпочитают называть себя по сдвоенному имени бога и пророка: «Маздаясни Заратушти». На взгляд зороастрийцев, религиозное поклонение в подлинном значении термина подобает одному лишь безначальному творцу, распорядителю судеб вселенной, а конкретно Ахура Мазде, но никому более. Термины «зороастризм» и его поздние обозначения в виде «огнепоклонничества» изобретены в Европе и носителями зороастрийской культуры ранее не применялись. По традиции именно Европа до сих пор упорно, но, как видим, безосновательно, именует зороастрийцев огнепоклонниками. «В десятках свидетельств классической античности сами зороастрийцы не считают себя огнепоклонниками и выражают недовольство, когда это позволяют себе другие» (34). Т.е. почитание отнюдь не тождественно поклонению, зороастрийцы не поклоняются огню, «на взгляд зороастрийцев, религиозное поклонение в подлинном значении термина подобает одному лишь безначальному творцу, распорядителю судеб вселенной, но никому более», они всего лишь почитают огонь (35).

О зороастрийской дахме и когда они возникли? Азербайджанский исследователь М.А.Набиев пытался доказать, что ДБ - это традиционное зороастрийское кладбище - «дахма», которое европейцы окрестили «башнями молчания». Сам процесс захоронения в ДБ зороастрийским обычаям приводится у него довольно скрупулезно. Якобы - труп приносили в железном гробу, поднимали на 8 этаж ДБ и укладывали в одну из свободных гранитных или мраморных ниш на крыше ДБ. Ниши «дахмы» отделены друг от друга узким парапетом и образуют три круга, внутренний из которых предназначен для детей, средний - для женщин и внешний - для мужчин. В центре «дахмы» обычно устраивалось и общее костехранилище (36). Согласно зороастрийским погребальным обрядам, ни землю, ни огонь нельзя было осквернять соприкосновением с трупом. Тот, кто закопает человека или собаку в землю, должен быть подвергнут 500 ударам “лошадиной плети”. Носильщиков трупов должно было быть, по крайней мере, двое. Эти люди, до конца своих дней считались нечистыми. Им нельзя было находиться ближе 30 шагов от огня, воды и ближе трёх шагов от людей. Землю, где умер человек или собака, в течение года нельзя орошать и засевать. Мёртвых надо было относить на высокие, сухие, каменистые места. На голом каменистом месте труп закрепляли за ноги и волосы, чтобы звери или птицы, растерзав тело, не могли утащить кости к воде или растениям. Когда оставались только кости, их собирали и складывали в специальное вместилище (астодана - оссуарий). Кроме астодана, существует и другой термин - дахма. Дахма

обычно означает специальное сооружение, имитирующее голое каменистое место (башня молчания), куда помещают трупы. Там же в определённых местах складываются, потом и кости. Но так как труп мог быть выставлен первоначально и не в специальном сооружении, то термин “дахма” мог означать также и вместилище для костей (37).

С нашей точки зрения, ДБ совершенно не приспособлена для подобных ритуалов. В частности, вряд ли в железном гробу труп можно было бы поднять на восьмой этаж ДБ, на крыше ДБ отсутствуют какие-либо ниши для укладки трупов и какие-либо круги, образованные парапетами, в ДБ, отсутствует какая либо планировочная структура, которая могла бы быть использована в качестве косте-хранилища. Кроме того, остается неясным ряд существенных аспектов: первое - зачем понадобилось для захоронения зороастрийца, если используется всего, лишь верхняя площадка, строить восьмиэтажное и семиалтарное сооружение высотой ДБ 28,0 м.; второе - если у зороастрийца труп считается нечистым, т.е., творением Ангро-Манью, зачем кладбище-дахму построили не за городом, как это обычно они делали, а в самом центре города (38) и даже на месте, которая квалифицируется как Центр Мира. Архитектурно-планировочное решение ДБ не соответствует функциональному предназначению и соответствующим архитектурно-планировочным решениям зороастрийской дахмы. ДБ не может быть «дахмой» еще и потому, что первые вероятные признаки действительно зороастрийской погребальной обрядности засвидетельствованы на рубеже V-IV вв. до н. э. в сатрапиях Малой Азии и чуть позже в Бактрии, на западе и востоке от Мидии, где, по Геродоту, располагался первичный очаг обряда выставления столетием ранее (39). Строительство ДБ было начато как минимум в VIII веке, т.е. в период когда зороастрийские дахмы еще, вовсе, не создавались.

Когда возникли зороастрийские храмы огня? Нет никаких данных, что при первых Ахеменидах существовали храмы огня. Греческие источники определенно утверждают, что персы презирали храмы, считая, как писал Цицерон, ошибочным «запирать внутри стен богов, обителью которых является весь мир». Совместная служба на возвышенных местах или во время ежегодных празднеств не требовали сооружения специальных зданий или учреждения штата священнослужителей. Два каменных постамента, сохранившихся в Пасаргадах, подтверждают стойкость традиции молиться богам под открытым небом. Страбон сообщает, что храм, основанный Киром в Зеле (Малая Азия), состоял из большой, искусственно насыпанной возвышенности, окруженной стеной (Страбон XI, 8, 4). Были установлены постоянные священные участки для совершения обрядов богослужения, судя по арамейской надписи, относящиеся к 458 г. до н.э., и называемые бразмадана (букв. «место обрядов»).

В то же время по всему Ближнему Востоку существовал обычай почитать богов и богинь при помощи статуй. Впервые в Персии лишь в начале III в. до н.э., указом Артаксеркса была установлена статуя Афродите-Анаитиде и было приказано народу их почитать. С введением культа изображений стали сооружаться и храмы, что вызывало у населения возмущение и противодействие культу статуй (40). Как утверждают некоторые исследователи, культ огня, почитание огня в храмах было внедрено позднее, в качестве некоей альтернативы, почитанию скульптур. Огонь, обладая ярким и живым обликом, привлекал к себе почитание людей гораздо легче, чем идолы из дерева или камня. Храмовые огни водружались на подставки в виде алтарей, наподобие, изображенным на ахеменидских царских рельефах. Геродот упоминает о почитании персами огня (Г., III, 16), но он не считает это отличительной чертой их веры. Огонь не упоминается Геродотом в его сообщениях о военных обычаях персов, хотя позднее Курций Руф(Iвек до н.э. - I в.н.э.) утверждает, что Дарий III, последний царь из династии

Ахеменидов, приказывал нести перед своим войском, отправляющимся на битву, горящие угли от «огня, который персы называли священным и вечным».

Как утверждает М.Бойс «нет никаких данных, что во времена Ахеменидов уже существовали специальные священные здания – храмы огня», а термины «Алтарь» или «Храм огня» в «Авесте» вовсе отсутствуют (41). Точную дату создания храмов огня, источники и исследователи хотя и не называют, но в то же время с уверенностью допускают, что к концу правления Ахеменидов, т.е. к IV веку до н.э. святилища огня занимали уже законное место в зороастрийском богослужении. А точные сведения о храмах огня относятся ко времени после падения Ахеменидов (42).

Как выглядели зороастрийские храмы огня? Каких-либо письменных описаний или археологических данных о зороастрийских храмах огня ахеменидского периода не сохранилось. Первые описания служения священным огням, и древнейшие сохранившиеся руины подлинного храма огня относятся к парфянскому периоду (III в. до н.э.- III в.н.э.). Эти развалины находятся на горе Кухи-Хаджа (букв. “Холм хозяина”), в Систане (древней Драангиане), на юго-востоке Ирана. Воздвигнутый там храм огня перестраивался несколько раз, но древнейшие его части относятся к селевкидскому или раннепарфянскому периоду Первоначальный план этого сооружения, насколько его можно проследить по остаткам здания, включал прямоугольный зал, который вел в небольшое квадратное помещение с четырьмя колоннами посредине соединявшееся, в свою очередь, с еще меньшим, служившим, может быть, святилищем огня. Второй храм построен на том же месте примерно в III—II вв. до н.э. Он имел тот же первоначальный план, но включал еще и коридор вокруг маленького квадратного помещения и находившегося позади него святилища (43). Автор I в. н.э. Страбон пишет, что храмы огня были “примечательными помещениями; в центре них находился алтарь, на котором было очень много золы и где маги поддерживали вечный огонь». (Страбон XV. 3, 15). О внешнем виде зороастрийских святилищ огня можно судить по изображению четырехугольного святилища в Накши-Рустаме. В скале над входом в гробницу высечен величественный рельеф Дария на котором он изображен стоящим на широком помосте, перед ним на высокой подставке ярко горящее пламя. Подставка огня имеет трехступенчатое основание и перевернутую трехступенчатую верхушку (подобно алтарям огня в Пасаргадах), а колонка ее украшена тремя углубляющимися друг в друга вертикальными полосками (каннелюрами). Зороастрийский храм огня изображен на «реверсе Сасанидской монеты III века н.э.» Изображение дает основание признать, что алтарь огня находится на первом этаже и имеет центральное расположение в зале храма (44).

Изложенное, дает нам основание признать, что ДБ не соответствует архитектурно-планировочным принципам зороастрийских храмов огня.

1. Зороастрийский храм огня представлял собой большой зал, в центре которого на каменном алтаре-постаменте поддерживался священный огонь, в то же время в ДБ представляет собой башню, а алтарь Огня расположен в нише второго этажа.

2. Зороастрийские храмы были одноэтажными и с одним алтарем, в то же время ДБ восьмиэтажная и семиалтарная.

3. Зороастрийские храмы огня чаще всего четырехугольные, прямоугольные, с четырьмя колоннами, в то время как основной корпус ДБ - круглой (цилиндрической) формы.

Кому посвящались священные огни зороастризма? Как мы выше отмечали, одной из версий приведенных Д.Ахундовым, является то, что якобы ДБ была посвящена Ахура Мазде и шести Амеша Спента. Однако никаких упоминаний об этих посвящениях, в части зороастрийских храмов огня, ни в ахеменидский, ни в сасанидский период не имеются. Названия и посвящения зороастрийских храмов огня, исследуемые ныне в науке, являются продуктом периода Сасанидов, т.е. находятся за пределами периода строительства ДБ. В Авесте о каких-либо видах священного огня или святилищ огня не говорится.

В Бундахишне, источнике значительно позднего, а точнее Сасанидского периода приводится, что было создано, пять видов огня, таких, как огонь Березасаванг - что возгорелся перед господом Ормаздом; огонь Вохуфриян - что в телах людей и животных; огонь Урвазишт - что в растениях; огонь Вазишт - что в облаке и который в битве противостоит Аспенджаргаку, Огонь Спаништ - что используют на земле, как и огонь Вахрам. Далее в Бундахишне говорится, что в правление Йимы каждое дело выполнялось особенно удачно с помощью всех трех огней. Огонь Фробак был установлен в алтаре огня на горе Фарроманд в Хварезме. Огонь Гушасп был установлен, в алтаре огня у горы Аснаванд (45), Огонь Бурзенмихр был установлен Виштаспом, в алтаре огня на горе Реванд, которую называют “горная гряда Виштаспа”. Все эти три огня (составляют) единое тело огня Вахрам (46).

Т.е. в VIII веке до н.э. Зороастризму не было присуще, строительство каких-либо закрытых храмов, в т.ч. святилищ огня. Не подтверждается возможность посвящения каких-либо зороастрийских храмов Ахура Мазде, или шести Амеша Спента. Сообщения о зороастрийских священных огнях и внешнем виде храмов, относятся к значительно позднему периоду, нежели период закладки ДБ и не имеют внешней и ритуальной схожести с ней. В Бундахишне приводятся в общей сложности восемь разновидностей названий священных зороастрийских огней: Березасаванг, Вохуфриян, Урвазишт, Вазишт, Спаништ, а также Фробак, Гушасп и Бурзенмихр среди которых не просматривается посвящение Ахура Мазде или кому-либо из шести Амеша Спентов.

3. ЗОРОАСТРИЗМ, ИНДИЙСКИЙ ХРАМ ОГНЯ И КУЛЬТ ОГНЯ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Попытки распространения Зороастризма в Азербайджане. Наперекор мнению, что якобы древний Азербайджан был зороастрийским, можем сказать, что письменные источники не подтверждают это. Албанский историк Моисей Каланкайтукский приводит исторически достоверный факт о том, что персидский царь династии Сасанидов Иазкерт приблизительно в 418 году н.э. направил в Албанию повеление повиноваться учению зороастрийцев. Повеление это было воспринято в Албании с «великой тревогой», потому что в обращении персидских вооруженных миссионеров говорилось, что: «если вы по доброй воле примете нашу веру, то удостоитесь от царя наград и почестей и будете освобождены от царских податей, но если вы не сделаете это добровольно, то мы имеем повеление построить капища во всех селениях, возжечь в них «врамский огонь» и поставить своих представителей служителями веры в вашей стране. Тот, кто будет упрямиться, будет казнен, а жена и дети его будут изгнаны из страны». Для подкрепления своей идеи персидский правитель отправил в Албанию войско. В ответ на это, Албания подняла антизороастрийское восстание. Сасанидский Царь Иездегирд II, (439-457 гг.), послал магов в Албанию и издал указ об обязательном изучении маздаизма и приказ, исходящий из зороастрийских религиозных

догмат: «Отцам жениться на дочерях, братьям на сестрах» (47). Как собщают пехлевийские источники, Маздаясниец Вираз был одновременно женат на своих 7 сестрах. Цитата: «А у Вираза было семь сестер, и каждая их этих сестер была Виразу как жена» (48). Из изложенного ясно следует, что зороастризм не был этнической религией местного албанского населения. Были всего лишь попытки Сасанидов насильственно распространить зороастризм на территории Кавказской Албании, что встречало самоотверженное сопротивление населения Албании и в конечном счете были безрезультатными. Если даже зороастризм, в каком-то ограниченном виде, присутствовал в Азербайджане, не следует забывать, что он не получал распространения т.к. внедрялся принудительно, силой оружия, как предмет имперской идеологии персидских династий Ахеменидов и Сасанидов (49). Делалось это в качестве альтернативного шаманистическому и тенгрианскому мировоззрению местного населения. Идея внедрения зороастризма, в Азербайджане преследовала цель не только изменить мировоззрение и религиозные взгляды населения, идеологи этой программы ставили более широкомасштабные задачи, - навязав населению инородное мировоззрение, тем самым пытались ассимилировать албанское население. Недопустимо, чтобы все, что было в Азербайджане в древности, необоснованно и поголовно относить к зороастризму, объяснять и этимологизировать исходя из нетюркских языков. К этому вопросу следует подходить с максимальной осторожностью и вниманием. Мы должны уважительно относиться ко всему, с одной стороны, зороастрийскому наследию, если оно имелось в отдельных случаях в Азербайджане, а с другой стороны, к тому, что относится к исконно нашему, тюркскому, а именно, к шаманистическому и тенгрианскому политеистическому наследию.

Индусский храм огня в Баку – Атешкях («Место огня»**)** расположенный в поселке Сураханы, Баку. В 1925 г. Азербайджан по приглашению «Общества обследования и изучения Азербайджана» посетил известный бомбейский учёный-зороастриец проф. Дж.Дж.Моди. Следует отметить, что Моди не смог прочесть надпись Аташгяха, и не усмотрел в его архитектуре черт храмов огня Сасанидского периода. Он, отклонил версию зороастрийского происхождения этого храма и полагал, что Аташгях – исключительно индуистский храм богини Джваладжи (50). Впоследствии С.Ашурбейли подробно исследовала эти вопросы и также установила, что теория о персидском, т.е. зороастрийском происхождении храма Атешкях, совершенно отпадает (51).

Мнения о том, что Атешгях является храмом индусских огнепоклонников подтверждается многими атрибутами. Храм сооружён проживавшей в Баку индусской общиной, относящейся к одной из индийских каст. Центральный алтарь, выстроенный в виде четырёх арок, содержит в себе атрибуты индуистской религии, среди которых на первом плане можно выделить язык надписей индусский с примесью в некоторых местах санскритских форм. На кельях памятника имеются резные по камню надписи, исполненные шрифтами индийского письма нагрик и гурумуки. Из табличек с надписями явствует, что Аташгях использовался индусами, как храм посвященный богу Ганешу. Близ центрального алтаря храма находится четырёхугольная яма, заваленная камнями, где, в отличии от зороастрийских традиций, на священном огне, сжигали тела мертвых индусов. Жрецы Атешкях, цель жизни видели не в борьбе добра и зла, а в чуждом зороастризму аскетизме. Отшельники, насчитывающие несколько десятков человек, жившие в Атешгях, поклонялись богу молясь над огнем, вели аскетичный образ жизни, истязая свою плоть и очищая душу. Они вешали на себя цепи, вес которых достигал более 30 кг, лежали на земле до омертвления отдельных частей тела. Они не трудились,

жили за счёт пожертвований индийских купцов. Отшельники верили, что душа человека после смерти перерождается и возвращается вновь на Землю. Жюль Верн в своем произведении «Клодиус бомбарнак» отмечает, что живущие в этом храме «священники, выходцы из Индии, не едят животной пищи. В других странах этих убежденных вегетарианцев считали бы просто любителями овощей» (52). Важно отметить, что в случае с Атешкях, как и зороастрийских огонь не воспринимался в качестве бога ему не поклонялись, а всего лишь почитали. На одном из надписей отмечены выражения: «поклонение богу Ганеше» и «почитаемый огонь» (53).

История Сураханского храма. Территория, где ныне находится храм Атешкях, издавна была известна таким уникальным природным феноменом, как горящие выходы естественного газа (газ, вырываясь наружу, соприкасается с кислородом и загорается). В XV—XVII веках индусы-огнепоклонники, попавшие на Апшерон с торговыми караванами, стали совершать паломничества в Сураханы, где в те времена выходы из-под земли горящих огней было обычным явлением. Как сообщает немецкий путешественник Кемпфер, побывавший здесь в 1683 г., с середины XVII в. индусы начинают основывать здесь постоянные поселения. Наиболее ранняя постройка при храме – конюшня – относится к 1713 г. Алтарь храма был восстановлен, как гласит надпись, на средства купца Канчанагара в 1866 г. эры Викрамадитья (индийское летоисчисление), то есть в 1810 г.н.э. В 1855 г. с разработкой нефтегазовых промыслов был построен первый завод, и естественные огни стали ослабевать. Вскоре выход естественного газа в этом месте вовсе прекратился. Паломники восприняли это как наказание богов и стали разъезжаться. Атешгях, как место поклонения, просуществовал до 1880-1883 года, когда последний жрец-индус, оставшись один, уехал в Индию.

Т.е. становится абсолютно, ясным, что Атешкях в Сураханах, часто ошибочно выдается за зороастрийский храм огня. Указанный храм не имеет отношения ни к зороастризму, ни к бывшим иранским эмигрантам, ныне известными под названием «парсы», «огнепоклонники» или «Маздаясны-Заратуштры» и живущими в Индии и Пакистане. Атешкях в Сураханах это храм посвященный индийскому богу Ганешу.

Культ огня в древнем Азербайджане. Мы не только не исключаем, но и подтверждаем, что в Азербайджане было почитание и поклонение огню. Но с нашей точки зрения это была не зороастрийская, а местная, неиранская традиция почитания и поклонения огню, зародившаяся задолго до зороастризма. Одним из самых ярких проявлений огнепоклонничества древних народов является практика сжигания или обугливания трупов, которое издревле практиковалось населением Азербайджана наряду с трупоположением. Эта процедура происходила на кострах из «священного» дерева, называемого «арчана». Это дерево в Азербайджане издавна считалось священным (54). Самые ранние упоминания о естественных выходах огня в Азербайджане встречаются у автора V в. Приска Панийского, VII-X вв. – ал-Истахри, Мас'уди. На Апшероне, в черте Баку известны, по крайней мере, два древнейших святилищ Огня, которые не имели отношения к зороастризму и к тому же носили сугубо тюркские названия. Один из них, до сих пор расположенный на окраине Баку *Йанар-даг* («горящая гора»), вечногорящий естественный выход огня. Г.Гмелин бывший в Азербайджане в XVIII веке упоминает на окраине Баку храм огня, называемый *Ала-Тава* (55). В азербайджанском секторе Каспийского моря, имеется нефтегазовая геологическая структура, издавна известная под названием *«Янан Тава»* (горящий огонь, пламя). Слово «тава», хотя и ныне достаточно популярно среди азербайджанцев, в значении «сковородка», но во многих алтайских языках означает огонь и башня. Во многих регионах Азербайджана и

Дагестана до XIX в. "тава" – назывался своеобразный зонт, внутри дома, под которым располагался семейный очаг=огонь. На тунгусском языке тава означает огонь. На языке народа Ульчи тава означает огонь, кроме того это слово у них является эпитетом божества: в частности дуэнтэ тава - огонь таежного бога, а тэму тава - огонь водяного бога (56). На нанайском языке, слово тава означает и огонь и костер (57). На языке народа уйльти тава-огонь (58). У сроков - тава эдени, у орочей то эдени означает дух огня (59). Интерес представляют записи отдельных слов записанных еще в XIX веке на трех языках, слова огонь - тава (орокском), тоё (тунгуском), тыр (нивхском). (60). Тот факт, что на японском тава означает башня, а на татарском гора, дает некое основание признать, что азербайджанские топонимы «Янан-тава» и «Ала-тава» имеют одно и то же значение - пламенеющая гора. Полисемантическое слово «тава», распространенный среди языков алтайской семьи, в значении огонь, башня и гора безусловно восходит к скифскому теониму Табити.

Наука убедительно доказала, что авестийская мифология, не оригинальна, она испытывала влияние доиранского и неиранского местного населения, (МНМ, т.1, с.627). Бундахишн (сотворение основы) (61) и многие авторы, должно быть, не без оснований уверяют, что культ огня, притом в его храмовом виде, возник задолго до Зороастра, в языческую пору (62). Как справедливо утверждает М.Бойс традиция строительства святилищ огня у зороастрийцев, зародилась, после знакомства с государственными религиозными культами Ближнего Востока. В числе предшественников зороастризма, можно признать Мидийский алтарь, относящийся VIII в. до н.э., который не был зороастрийским, а служил неизвестному культу (63). Идея М.Бойс подтверждается также словами, Д.Ахундова, который считает, что задолго до Зороастризма, на территории Азербайджана был некий древний ритуал огнепоклонничества. С нашей точки зрения, именно протоазербайджанские, а точнее киммерийские, скифские и сакские традиции поклонения огня «легли в основу более позднего учения Заратуштры» (64) и практики почитания огня поздними зороастрийцами.

О туранской проблеме в Авесте. Зороастризм по существу является религией дуализма, т.е. борьбы добрых сил со злыми. Возможно в связи с этим священная книга Авеста наряду с весьма важными сообщениями о существе зороастрийской религии, сообщает также о злых силах, которые сами борются с зороастризмом и с которыми борются зороастрийцы. В Авесте под именами «злые силы» приводятся племена объединенные под единым названием «туры», а страна «злых сил», т.е. турских, а точнее туранских племен приводится под названием «Туран». Туры, в Авесте представлены в качестве кочевого племени, враждебного иранцам и зороастрийцам. Несомненно, что антагонизм между зороастрийцами и турами (туранцами) служил для зороастрийцев наглядной иллюстрацией к их представлениям о борьбе Добра и Зла. Борьбе зороастрийцев иранцев с турами (туранами) посвящены многие фрагменты авестийской книги Яшт. Как признают многие исследователи авестийские «туры», по-видимому, тождественны сакам.

В Авесте упоминаются враждебные зороастрийцам туранские роды и племена: хиониты, асабана, дану и их предводители. (5.108-118; 17.55-56; 19.55-64 и др.)

В их числе Ажи-Дахак, который в Авесте приведен в образе «трехглавого змея», а впоследствии, в сасанидскую эпоху, ассоциируется с нападениями иноземцев туров и других кочевых племен, наделяется чертами иноземного царя, противника зороастрийской веры, завоевавшего Иран. По некоторым поздним собственно иранским источникам,

почитание Ажи-Дахака сохранялось кое-где в Мидии, местные правители которой возводили к нему свои родословные или рассказывали легенды о службе своих предков при дворе Ажи-Дахака.

Одним из часто упоминаемых в зороастризме турских племен являются хионыты, достоверно известный среднеазиатский кочевой, тюркский народ, в парфянскую и сасанидскую эпохи постоянно совершающий набеги на восточные окраины империи. Арэджатаспа вождь туранского племени хионитов, противник зороастризма, передает иранскому правителю Виштаспу угрозу в категорической форме: или тот немедленно отречется от зороастризма или хиониты пойдут на него войной и все царство Виштаспа предадут огню, мечу и поруганию. Авеста упоминает, тюрков-хионитов под именами Аштаарванта, Вандаарманиша, Випатарву, Даршинику, Пэшану, Спинджаурушку, Тантрияванта, Хумаяку и др. О войне туранца Арэджатаспа против царей - покровителей зороастризма рассказывается в поэме на средне-иранском языке “Ядгар Зареран”.

В Авесте перечисляются турские (туранские) воины Кара и Вара из племени Асабана, Варэшава убитый зороастрийцами, Нэрэман, Ваэсака родоначальник одного из знатных туранских родов. По поздним источникам потомки Ваэсака занимали верховные должности при дворе Афрасияба.

Наиболее значимой фигурой олицетворяющем «зло» и вражду к зороастризму приведенной в Авесте является образ авестийского Франграсьяна, приведенного в среднеперсидских (пехлевийских) источниках уже под именем Фрасияк, а в фарсидских (Шах-наме Фирдовси) под именем Афрасияб. В многовековой войне иранских арийцев и туров (туранцев, саков) Франграсьян неизменно возглавляет туранское войско. («Яшт»: 5.41, 17.38, 42; 19.56—63, 77, 82, 93). В Авесте он однозначно упоминается как заклятый враг зороастрийцев, с эпитетом «Злодей туранец Франграсиан» (Яшт, XI, 41). Согласно пехлевийским источникам он же под именем Фрасияк вновь представлен в образе кочевника, захватчика, врага зороастрийской религии. Один и тот же исторический образ, но под разными именами Франграсьян в Авесте, Фрасияк в среднеперсидской мифологии и Афрасияб в новоперсидском эпосе Шахнаме, представлен в образе предводителя туров, злейшего врага иранских арийцев и зороастрийцев. В преданиях турок, азербайджанцев, узбеков, туркмен Афрасияб прародитель тюркоязычных народов, царь тюрок, богатырь, предводитель тюркских племён, совершавший завоевательные набеги на соседей. К Афрасиябу возводили своё происхождение Караханиды и Сельджукиды. Об Афрасиябе упоминает Низами Гянджеви. Согласно утверждению автора XI века Махмуда Кашкарлы под этими именами Франграсьян=Фрасияк=Афрасияб представлен великий тюркский полководец древности Алп-Ар Тонга, который в царствование Манушчихра правил Ираном в течение 12 лет.

О зороастризме среди тюрок. Тюрки по многим причинам не могли бы быть зороастрийцами.

Причина первая - в «Авесте», а также последующих среднеперсидских и новоперсидских источниках туры (туранцы) приводятся в качестве основных противников зороастризма.

Причина вторая – у зороастрийцев бытовала традиция инцеста, при которой отец мог бы жениться на своей дочери, а брат на сестре. Эта традиция имеет как мифологическое, так и реальное основание. У тюрков наоборот была традиция экзогамии, когда нельзя было жениться даже на девушке из твоего племени, жениться можно было лишь на девушке из иного тюркского племени.

У зороастрийцев умирающего и умершего считали нечистым и изолировали от огня, в то время как тюрки сжигали, или обугливали труп, тем самым вручая умершего своей верховной богине - огня.

Причина пятая – у зороастрийцев волк считался заклятым врагом подлежащим уничтожению, в то время как тюрки считали волка своим тотемом, т.е. мифическим предком (65).

Причина шестая - зороастрийцы лишь почитают огонь, а тюрки поклоняются огню. У зороастрийцев нет бога огня, а у тюрков есть бог огня. (У скифов Табити, у тюрков Од-ана)

4. ДБ НЕ БЫЛА ПОСТРОЕНА В ВЕДИЧЕСКИХ ИЛИ ЗОРОАСТРИЙСКИХ ЦЕЛЯХ

Выше мы отмечали, что вслед за Д.Ахундовым мы признаем, что ДБ является святилищем Огня и была построена племенами Ходжалы-Кедабеской археологической культуры в VIII веке до н.э. В то же время, несмотря на подобную четкость выводов Д.Ахундов не последователен, и в процессе мировоззренческой идентификации не всегда опирается на им же выдвинутые принципы, о том, что ДБ святилище огня и построена в VIII веке до н.э.

Предположения Д.Ахундова о том, что ДБ была посвящена индоиранскому богу Света или Солнца Митре, или индийскому Богу Воды Варуне и «шести сыновьям Адитьи», или зороастрийскому «Ахура Мазде=Мудрому владыке» и «шести Амеша Спента» противоречат его утверждениям, что ДБ святилище Огня. Аргументы о посвящении ДБ Варуну, Митре или сыновьям Адитьи не имеют никаких оснований, т.к. в ведизме не было традиции сооружения каких-либо святилищ или поминальных сооружений, а во-вторых ни один из них не олицетворяет собой огонь. Аргументы о посвящении ДБ Ахура Мазде и шести Амеша Спента неубедительны т.к. во-первых он не был богом Огня, а во вторых в честь Ахура Мазды не возжигались огни, а допускалось только возлияние, смеси сока хаомы с молоком («Ясна» 29, 6-7) (66). Зороастрийские святилища огня, сасанидского периода, также не посвящались Ахура-Мазде с Амеша Спентами.

2. Для мировоззренческой идентификации ДБ из трех выдвигаемых Д.Ахундовым версий, в двух случаях за основу он берет фактор «семи алтарей ДБ». Идея совместить семиалтарность, а точнее восьмиэтажность ДБ с неким многобожьем импонирует нам, но для этого должен быть выдержан основной принцип, т.е. должно быть определено - главному богу, какого пантеона посвящена ДБ, а этажи ДБ, на которых расположены эти алтари, должны быть соответственно, по неким символам, персонифицированы в качестве поминальных помещений остальных языческих богов идентифицируемого пантеона. В обоих случаях, когда Д. Ахундов, берет за основу идентификации «7 алтарей ДБ» и «семибожье» им не делается какая-либо попытка персонификации этажей или алтарей ДБ с остальными богами этих пантеонов.

3. С точки зрения Д.Ахундова, ДБ создана, в VIII веке до н.э., т.е. в доахеменидский период, когда персы еще не сооружали храмов огня, первые из которых возникли, по крайней мере, в IV веке до н.э. Признание ДБ сооружением VIII веке до н.э., означает, что она не могла быть посвященной Ахура Мазде с шестью Амеша Спентами по той причине, что семибожья в составе Ахура Мазды и шести Амеша Спента, в то время не было, указанные мифические образы являются продуктом реформ Зороастра, осуществленных по крайней мере, во второй половине VII и середине VI вв. до н. э. (67)**.** Д.Ахундов, с одной стороны утверждает, что ДБ была построена в VIII веке до н.э. в доахеменидский период (68) в качестве храма Ахура-Мазды и шести Амеша Спентов, а с другой стороны утверждает, что ДБ была реконструирована под зороастрийский храм лишь в период Сасанидов (69), т. е. спустя, как минимум 12 веков после строительства ДБ.

4. Название ДБ, дает основание утверждать, что в качестве святилища огня она могла быть посвящена лишь Верховной богине Огня, того народа, который жил на территории Азербайджана в VIII веке до н.э. В зороастрийском пантеоне не было, Верховной богини-огня. Сасанидские святилища огня назывались не иначе как «место огня» или «дом огня», в то время как киммерийцы и скифы назвали свое святилище именем своей верховной богини огня Табити - Башней Девы.

Список использованной литературы

1. Ахундов Д. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана, Б., 1986, с.70, с.93-94.

2. Елизаренкова Т.Я. Ригведа - великое начало индийской литературы и культуры, с.426-428. См. РигВеда, Мандалы I-IV, подготовила к изданию Елизаренкова Т.Я., изд. «Наука», М., 1999, с.758.

3. РигВеда, Мандалы I-IV, подготовила к изданию Елизаренкова Т.Я., Словарь основных мифологических персонажей и ритуальных понятий. Изд. «Наука», М., 1999, с.758.

4. Топоров В.Н. Мифологический словарь. /Гл.ред.Е.М.Мелетинский, М., «Советская энциклопедия», 1990 г.

5. РигВеда, Мандалы I-IV, подготовила к изданию Елизаренкова Т.Я., Словарь...с.759.

6. Ахундов Д. Архитектура..., с.132.

7. РигВеда, Мандалы I-IV, подготовила к изданию Елизаренкова Т.Я., Словарь...с.760.

8. Франц Кюмон, Мистерии Митры, Перевод с французского С.О. Цветковой, СПб.: Евразия, 2000, 352 с.

9. Елизаренкова Т.Я. Слова и вещи в Ригведе. М., издательская фирма «Восточная литература», РАН, 1999, с.35, 34, 37, 29, 62, 55, 49, 47, 32. В Ригведе часто встречаются понятия дом связанные с образом Агни - бога домашнего очага. Qrhapati «хозяин дома» эпитет Агни, durya – «дом почитателя богов», при этом под богом имеется ввиду Агни, durona – жилище почитателя Агни, dama - название места, где зажигается Агни, в конечном итоге «дом почитателя Агни», считался «Домом Агни». «Vryana» - понятие, связанное в равной мере с людьми и богами и связывающим их друг с другом, место, где люди находятся под защитой богов, «разжигают на месте жертвоприношения ритуальный огонь». «Ökas» - место, где испытывают удовольствие, «дом, где выжали сому и куда стремится бог, чтобы насладиться соком». В гимне Индре трижды приводится «место жертвоприношений». В Ведической традиции прослеживается тенденция связывать культы определенных богов с тем или иным названием дома: Агни с dama - дом с очагом, Сому с qrha, Агни и Ашвинов с durona. «Mana» - разновидность общего понятия – дом богов.

10. Елизаренкова Т.Я., Слова и вещи в Ригведе...,с.47.

1. Елизаренкова Т.Я., Ригведа – великое начало, см. РигВеда, Мандалы I-IV, подготовила к изданию изд.″Наука″, М., 1999, с.453.

12. Эту информацию сообщил мне во время личной консультации Dr. Gergely Hidas, преподаватель Будапештского университета ELTE, специалист по ведической религии.

13. Ахундов Д.Архитектура..., с.70, 93-94.

14. Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В.Рака.- СПб.: Журнал "Нева" - РХГИ, 1997.- 480 с.; История таджикского народа. Т.1: С древнейших времён до V в. н.э. / Под ред. Б.Г.Гафурова и Б.А.Литвинского. М., 1963, с.168-186, 512-514.

15. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. М., 1992 г.

16. Лелеков Л.А. Мифологический словарь. /Гл.ред. Е.М.Мелетинский, М., «Советская энциклопедия», 1990, 672 с.

17. Бойс М. “Зороастрийцы. Верования и обычаи”. Перевод с английского и примечания И.М.Стеблин-Каменского. Послесл. Э.А.Грантовского. М., Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1988, 303 с.69-70.

18. Авеста в русских переводах (1861-1996) /Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В.Рака.- СПб.: Журнал "Нева" - РХГИ, 1997.- 480 с.; История таджикского народа. Т.1: С древнейших времён до V в. н.э. / Под ред. Б.Г.Гафурова и Б.А.Литвинского. М., 1963, с.168-186, 512-514.

19. «Авеста», собрание священных книг зороастризма, религии, распространённой в древности и в раннем средневековье в Иране. Сделанная на основе многовековой устной традиции запись текста «**Авеста**», кодифицированного при Сасанидах (III-VII вв.), составила 21 книгу (наск). До нашего времени дошло не более 1/4 этого текста. «Авеста» известна в двух редакциях (вариантах): 1-ая - собрание молитвенных отрывков из разных книг «Авеста» и 2-ая, состоящая из следующих частей: Вендидад - свод религиозных и юридических предписаний; Висперед и Ясна - молитвенные песнопения; Яшты - гимны зороастрийским божествам; «Малая «Авеста» - молитвы. Древнейшая часть «Авеста» - гаты (гимны) являющиеся частью Ясны, приписываются пророку Зороастру. В отличие от гат, остальные части «Авеста» называют «Младшая Авеста». См. Большая Советская Энциклопедия.

20. Маковельский А.О. Авеста. Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР. Баку, 1960, гл.VIII, Мировоззрение.

21. Алиев И. Очерки истории Атропатены...с.124.

22. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы. В сб. "Локальные и синкретические культы". М., "Наука", 1991, с.12.

23. Маковельский А.О. Авеста..., гл.VIII, Мировоззрение.

24. Струве В.В. Родина зороастрийцев, Советское востоковедение, т.5, 1948, с.3-34.

25. Алиев И. Очерк истории Атропатены Б., 2003, с.124.

26. Маковельский А.О. Авеста..., гл.УШ, Мировоззрение.

27. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке, М., 1992.

28. Маковельский А.О. Авеста..., гл.УШ, Мировоззрение.

29. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы…, с.35.

30. Васильев Л.С. История религий Востока. Религии древних иранцев. Учебное пособие для вузов. - 4-е изд. М., Книжный дом "Университет", 1999.

31. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке, М., 1992.

32. Braun O. Ausgewahlte Akten persischen Martyrer – Bibliotek der Kirchenvater. Vol. 22, 1915, Braun, 1915, с.30, 109, см. Бойс М. Зороастрийцы. с.75, 87.

33. Термин «Парси» является старо-персидской формой названия области в юго-западном Иране. То же название использовалось в качестве этнического термина и для жителей области. «Парси» (Parsi) поэтому, буквально означает: «тот, кто принадлежит к Парси». Но позже термин приобрел религиозную окраску и также использовался для зороастрийских жителей Парса. После крушения Империи Сасанидов и Арабского завоевания Ирана термин «Парси» использовался для тех жителей Ирана, кто остался преданным вере зороастризма. Начиная с тех дней, к парси относятся исконные жители Ирана и их потомки, исповедующие зороастризм живущие в Иране, Индии и других странах. Парси - зороастриец. Первый термин – этническо-религиозный, под ним имеется в виду, народность и религия. Однако, парси предпочитают использовать двойное название парси-зороастриец, чтобы указать их народность и религию.

34. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы..., с.35.

35. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке, М., 1992 г.

36. Кашин В. Огнепоклонники бьют тревогу. Гибель грифов угрожает погребальным обрядам зороастрийцев. religion.ng.ru/style/2005-2-07/8_ognepoklonniki.html

37. Соколов С.Н. Зороастризм. Древнейшая Религия Иранских Племён. Сб. Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В.Рака.- СПб.: Журнал "Нева" - РХГИ, 1997.- 480 с.

38. Саяпин М.О. В своем исследовании «Бакинские древности» (см. с.20) отмечает: «Башни молчания (дахмы) оправдывают свое назначение только в жарких странах, например около Бомбея, где труп в течение часа превращается в порошок, уже объеденный коршунами. А в Баку, где бывают снежные зимы, эти трупы могли бы заражать воздух месяцами».

39. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы..., с.37.

40. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк). – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982, 133 с.

41. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы..., с.35.

42. Бойс М. “Зороастрийцы. Верования и обычаи”. Перевод с английского и примечания И.М.Стеблин-Каменского. Послесл. Э.А.Грантовского. М., Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1988, 303 с.69-70.

43. Бойс М. “Зороастрийцы. Верования и обычаи”...с.69-70.

44. www.belnumismat.na.by/.../belnumt7.htm*; www.sgpi.ru/wiki/.../Арташир_Папакан*

О месте расположения огня Адур-Гушнасп, источники ничего не сообщают, поэтому место его расположения определено предположительно в Иранском Азербайджане (не ранее конца IV – начала V в. н.э.) в местечке под названием Тахти-Сулейман.

Культ огня в поздний период принимал зловещие формы. Царскому священному огню Сасанидов в храме Анахиты в Истахре приносились человеческие жертвы. Да и раньше, в парфянское время, божеству огня в зороастрийском храме Адиабены раз в году подносили в жертву младенца. Лелеков Л.А., Авеста в современной науке, М., 1992 г.

45. Каганкайтукский М. История Албании, Ереван, Изд. АН Арм.ССР., 1984, с.68.

46. Пехлевийская божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз намаг). Введение, транслитерация пехлевийских текстов, перевод и комментарий О.М.Чунаковой. Москва, 2001, с.98.

47. В Азербайджане, среди определенных слоев существует мнение, якобы и ислам внедрялся в Азербайджане силой оружия. Ни один из источников не сообщает подобное. Утверждая об исламизации Азербайджана силой оружия, следует иметь в виду, что речь может идти, о двух самостоятельных периодах и двух проблемах. 1. Проблема (период) завоевания азербайджанских земель арабами 2. Проблема (период) принятия местным азербайджанским, т.е. тюркским населением ислама. Население Азербайджана оказывало вооруженное сопротивление арабам, в начальном периоде, когда речь шла о завоевании Албании и Атропатены (Азербайджана), но и этот период не был длительным. Даже Джаваншир в период арабского наступления больше и дольше воевал с персами, нежели с арабами. З.Бунятов приводит выдержки из циркуляра халифа Абу-Бекра (632-634) из которых видно, на первом этапе чаще всего арабы никоим образом не притесняли религиозные чувства местного населения. Как сообщает Табари, марзбан Исфандияр и его брат Бахрам, после некоторого сопротивления заключили с арабами договор, в котором в частности говорится, что «арабы даруют всем жителям

Азербайджана и всем его народам безопасность, как им самим, так и их имуществу, их религии и обрядам». Единственное условие арабов было, чтобы «они (местное население) платили джизью смотря по их состоянию». Более того в договоре говорится, что «от подушной подати освобождаются дети, женщины и хронические больные, а также лица, не имеющие никаких средств и отшельники, не имеющие никаких доходов». Подобный договор, с оговоркой об уважительном отношении к местным святилищам, был заключен также с правителями Нахичевани. Как утверждает З.Бунятов местное население при арабах жило значительно лучше, а ислам принимали «без особого сопротивления». Ислам внедрялся в Азербайджане на протяжении почти 100 лет, что явно свидетельствует, не о насильственном, а мирном процессе религиозной ассимиляции наших предков. При насильственных методах, исламизация, не могла бы так растянуться. (См. З.Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Б., изд. АН Азерб.ССР, 1965, с.72-89) Т.е. наши предки принимали ислам не в процессе вооруженных конфликтов, не в период завоевательных войн, а значительно позже. Исламизация в Азербайджане началась значительно позже, когда сюда начали переселяться многочисленные арабские племена, когда местное население, в совершенно мирных условиях, проживая бок о бок, имела возможность наблюдать образ жизни арабских мусульман, и особенно их этические нормы, духовные ценности, которые мы ценим и до сих пор. Конечно, при принятии ислама, решающую роль играла азербайджанская знать, которая руководствовалась, наряду с явными преимуществами монотеитической религии, по сравнению с языческой, также и своими экономическим интересами. В те века, принятие ислама было вызвано не вооруженным давлением, в первую очередь положительным восприятием нашими предками исламских духовных ценностей. К сожалению многие, находятся под впечатлением выражения «гылындж-мусалманы». Это выражение не имеет, ни какого отношения к процессу принятия ислама нашими предками. Эта фраза не подтверждается никакими источниками. Наши предки до ислама были тенгрианцами, а одним из культов поклонения у них был Меч. Поэтому они, приняв ислам и желая сохранить свою самоидентификацию, подчеркивали, что они именно мусульмане, поклоняющиеся также мечу. Есть версия, что пророк Мухаммед также на начальной стадии, ислама, допускал культ меча. Кроме того, понятие «гылындж-мусалманы» отражает силу воли мусульманина, который может склонить голову, лишь под ударом меча. (В отличие от некоторых наших современников, которые готовы отречься от своей религии, ради своих корыстных целей.

48. Дживанджи Джамшиджи Моди (1854-1933) – парсийский учёный, изучавший зороастрийскую религию и написавший ряд книг по этой теме. Среди них есть изданная на гуджарати в 1926 г. в Бомбее книга «Maari Mumbai bahaarni sahel» («Мои путешествия за пределы Бомбея»). Джваладжи - в пантеоне индуистского тантризма известна, как «Богиня как пожирающее Пламя», Божества индуистского тантризма. Краткий словарь. Составитель Арджуна Тарадаса. *shaktism.narod.ru/Slovar.htm*

49. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века.Б., «Элм»,1990, с.62.

50. Жюль Верн. Клодиус Бомбарнак Пер. с фр. - Н.Брандис, Е.Брандис. М., "Правда", 1989 (серия "Мир приключений").

51. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией…, с.73.

52. Казиев С. Родовой строй в древнем Азербайджане. «Сборник статей по истории Азербайджана». Баку, 1949, в. 1, стр 42.

53. В настоящее время это место, охватывает нагорную часть Ясамальского района города Баку.

Ульчи, народ на Дальнем Востоке. В Ульчском р-не, Хабаровского края по данным переписи населения 2002 – 3098 чел. Самоназв. – нани. Местные русские ошибочно называли У., как и нивхов, гиляками. Этноним У. ввел в науч. лит-ру Л.И.Шренк – по назв. одного из родов – ольчи. С 1930-х гг. – офиц. название. Ульчский яз. относится к тунгусо-маньчжурской гр. алтайской семьи языков. Близок к нанайскому, в прошлом иногда рассматривался как диалект нан. языка.

54. Петрова Т.И. Образные слова в нанайском языке, Известия Академии Наук СССР, Отделение литературы и языка 1948, том VII, вып. 6 ноябрь-декабрь, с.533.

55. Икэгами Дзиро. Проект письменности уйльтикского языка. С.256. *eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/8074/.../KJ00000034035.pdf*

56. Е.Я. Мифологический словарь /Гл.ред. Е.М.Мелетинский - М., «Советская энциклопедия», 1990 г.- 672 с.

57. Роон Т.П. Джезуповская экспедиция на Амуре и Сахалине (1898 –1899 гг.) Роон Татьяна Петровна, кандидат исторических наук, директор Сахалинского областного краеведческого музея, ведущий научный сотрудник Института наследия Бронислава Пилсудского. В Американском музее естественной истории в Нью-Йорке на рубеже 19 - 20 веков была организована большая антропологическая экспедиция по изучению народов и культур северной части Тихого океана, вошедшая в историю науки как Северо-Тихоокеанская Джезуповская экспедиция. Первый участник Джезуповской экспедиции молодой начинающий ученый Бертольд Лауфер из Германии, а также Герард Фовке совершили научные исследования на юге российского Дальнего Востока. Лауфер собрал информацию и коллекции предметов, которые использовали в повседневной жизни уильта (ороки), айны, нивхи (гиляки), нанайцы (гольды), негидальцы (тунгусы) и другие коренные народы этого региона в конце 19 века. Он опубликовал несколько статей о результатах путешествия в США и Германии. Почему народы Амуро-Сахалинского региона привлекли внимание организаторов американской экспедиции? Почему американская антропология обратилась к изучению этнических проблем региона? Этот вопрос возник во время работы автора статьи с дальневосточными коллекциями в крупнейшем музее США в 1999 году. Вниманию читателей предлагаю краткий обзор и интерпретацию событий, связанных с организацией и реализацией дальневосточной экспедиции, их реальное значение для развития науки. В работе публикуются новые источники: музейные коллекции, фотографии, корреспонденция, хранящиеся в отделе антропологии Американского музея естественной истории.

58. Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. Издание подготовлено Чунаковой О.М. М., Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1997.

59. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы...,с.36.

60. Бойс М. Зороастрийцы..., с.32-33, 41.

61. Ахундов Д. Архитектура..., с.7.

62. О волке в качестве мифического предка, тюркских народов, говорится в основных тюркских эпосах: Кероглу и Деде Коргуд. В ***«Китаби-Деде Коркуд»*** волк упоминается как положительный герой. В XI главе один из ведущих героев эпоса Казан хан указывает на то, что его древние предки считали волка своим тотемом: Транскрипция азербайджанского текста: *«Эзвай гурд энуги еркегинде бир кокум вар».* Подстрочный перевод: *«Я из рода волка, не знающего страха».* И во II главе этого

огузско-азербайджанского эпоса отражается большая любовь и уважение к волку: Транскрипция азербайджанского текста: *«Гара башым гурбан олсун, гурдым, сана».* Подстрочный перевод: *«Да будет твоей жертвой моя чёрная голова, о Волк мой».* Дополнительно к этому, в качестве справки можно отметить, что этруски также признавали волчицу своим тотемом. Волчица вскормившая Ромула и Рэма является символом Рима.

63. Лелеков Л.А. Мифологический словарь /Гл.ред. Е.М.Мелетинский, М., «Советская энциклопедия», 1990,672 с.

64. Струве...с.54, Маковельский...гл.8, Религия.

65. Ахундов Д. О происхождении, назначении и датировке бакинского башенного храма (Гыз Галасы), Уч.записки Мин.В и ССО Азерб.ССР, сер. Х, № 1, Баку, изд.АзПИ, с.16.

66. Ахундов Д. Архитектура..., с.7.

ı Ə Ə
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı,
siyasi elmlər namizədi

Ü Ə Ə Ə Ə
Ö Ə Ə ƏÇ IŞ I*

əş Ç ə ə ə ə ç ə ə ə 1
ə ü ə ə ə ə Şə ə ə ə ü ə
əzi elmi ədəbiyyatda Kunszi ə 1 1 1 ö ü ç ə ə ə ç
əqiq ə ə ü ə östərə ş 1 ç ə ü
ü ə ə üçü ığı 1 əmişdir. Onun nəticəsidir ki, müasir dövrdə o bəşəriyyətin dəyərli müəllimlərindən biri adlandırılır.(1, s.5)

1 ə ə ə övrün Çin dövlətlərinin birində a
ə ə şdur. ö ü ü ə ə ə ə ə ə ş ə ə
ə ə ş ə ə ə ç ışı ə onu idarə etməyin optimal variantlarını axtarırdı
ş ığı 1 şundan ə ç ö ü ğ
ış 1 ö ə ə ə ə ə ö ü ış 1 Filosof Blyumenkras bu barədə deyirdi: "Konfusi bizim anlamımızda "hakimiyyət" və "ədalət" kimi iki müxtəlif anlayışları birləşdirməyə çalışır". (1, s.9)

əmin dövrdə e ə 1 əqiq ə ə ığı ç ə ə
ə ə ənaəti ç 1 şə ə ö ə ə bu böyük
ıcılığını ə ə " ü ə ə ə " 1
ə ə ə bütün ü ğ Ç ə ə ö ə ə 1 ç ö ə
ü ö ə ə ə ə ığı ü 1 ışı ə, ü ə ə
ö ə ğı ö ə ə ş 1
1 ə ə ə ə ə ə ə ə ş ə ə ə ə ö ış
şdir 1 əş əyə ə 1 üçün ümumi olacaq
ğ ç ışı 1 ə ə ə ə ə, ə ə ə Ç ə ə ə ə 1
1 1 1
Ç " ö ə ü əş ə ə 1 ğ ə ə
ə 1 çə ə ə Ə ə ü əş ə ə itua 1 ə dövləti idarə edə bilmirsinizsə onda ritual ə ə ə ə " .32

ö ə ə ə ə ə ə ə ə ö ü
ə ə ə ış ə ə ə ə ö ə ö ə ə
ə ə ə ə ıq ə 1 1 1 1
ni ə ə ə ğ ş ğı 1 ə ə ə ə " ərlə dö üş arabasını ə üçü ş ə ə ə ə ə ə ğ 1 1 1 ə
ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ş ə ə ğ 1 ə ə ə ö ə
1 1 "

ə digər deyimlərində filosof cəmiyyətdə gedən prosesləri əlaqəli götürür, bunu bir sistem halına gətirməyə çalışırdı. Həmçinin həmin sistemin özünün də idarə edilməsinə dair təkliflər verirdi. ü ə ö ə ötürülsə, bu ə etmə mexanizmi isə ö ə 1 əhz dövləti ə ə ə ə ə ə ə ə

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru İ.Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ə ə ə ə ə ə ö ə ışı ç ş ə ə ü ə ə ə ə
1 1 1

Nəzərə almaq lazımdır ki, ö ü ə ə ə ə ö ə ö ə ə
mə ö ə ə ö ü ün ər mütəfəkkirlə ö ə ışı 1 ə ə
ışı ə 1 ş 1 ə ə
ö ə ə ə şı 1 1 1 ökmdarın şə ə ər ə ö ü ü ü ü
ə ə ə ə ığı ələbinin ə ə ö olmadığı ö ə,
ö ə ə ığı ö ü ları ə ə ə ə ç ğ 1
ə ə ə ə ə ından asılı olmayaraq, ö ə ə ə əzifəsi
indiki dövrdə olduğu kimi, övründə də, ə ə ö 1 ü ə ə üşü ü
ımdan böyük mütəfəkkir ə ə şə ə ə ə ğ 1 ə ç ş ə ığı ü ə
ə ə ö ü 1 ış ə ə ət 1 1 ə ə ə ə
ö ə ə ə ə masını ü ə ğ 1
Ç ö ü 1 ö ə ə ə ə ə ə ə ə ümu ə 1 1
ə üsusi diqqət edirdi "İ ə ə ö ç ış ığı ə ü ə 1 ə
ə əmə "
ə ə ə ü ə ə şə ə ə ə
ö ə ə ə ə xüsusilə ibratamizdir. Ö ə ə ğ ç
ö ü ə ə ə ü ə ə üçü ə ə ə ə ü
ə ə ə " Ö ü ü ü ə ə n 1 ə ü əni ə
ğ ə ə "
ö ə ə ə 1 ə ö ə ə
ə ə ü ə ə ə ə ğ ö ü ə şə əç ə
ö ğ ırdı ü ü ö ə ö ğ ıq 1 ö ü
şı ə ə ə ə ə ə ə ə ü şə ə
1 1 1 1 1 ə 1 1 ç çə
ə ə ə ü şı ə akı 1
ə ə ə 1 ç ə ə
ə ın " 1 çə ə ə ə ə " 1 ə ə
ə ə 1 ə ə 1 ü ə ə ə ə ə ə ə Ə ə
ə ə ə ə ə ə " ə ş
ə ö ə " ğ ə ə ən, ə ə
ö ə ə ş ə ə ə ıqlıları ə çə ə ə ə ə ə
1 1 ə ö ə " ə ə ə ş
ə 1 ış ə ö ığı ə ə ə "ə ə 1 ö ə
ö ə ğ ə ə ə ə ş ə ə şı ığ ğ ə ə üç ə
ə ü ə ə ə " ş ə öhbət
filosofun bacarıqlı olmasından 1 1 ə ö ü 1 ə ə ə ü ə
ə ə ə
ö ə ə ə ə ə ə ə ə ə ö ü ü ü
ç şə ə Çü örürdü ki, h ə ə əşməsı
ö ə ö ə 1 ə ə 1 ə ə ə ə 1
ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə
ö ü ə ö ə ə ə ş
ş
" üçü ö ö ığı 1 ç ç ğ ə ö ü ün
ğ ə ğ ə ə ə ə "

ə ü ü ö ə ışı ğ ə
ə ü ü 1 ə ü ə ə ə ç ə ən 1
ü ə ə ə ə ş ə ə ə ış ə ə ə ü ə ə ə ə ə
ə ə şə ə ç ş ö 1 ə ə ə ə ğ ə ə
ə 1 1 1 ö 1 ə ə ə ə ə ə
ö ə ə
« ə ə ə 1 ə ə 1 »
ö ü ü ə ə ə ş
Ə ə ə ə ə ə ə 1 1 1 şı ş ə ö ə
şı ş ə ə ”
əmiyyət inkişafına ışı məsələsi barədə deyir: «O ifratçılıqdan uzaq olmaq üçün orta yol barədə təlim işləyib hazırladı». (1, s.10)
Ç ö 1 çi 1 ə ə ə ə ə 1
ə ə ə ə ə ə ə “ ə ə ə
ə ö ö ü ə ə çı ə ” ə “ə ə
ö ü ö ü ü ə ə ş 1 1 ə ə ə ə ”
ər misalda isə o bildirir: “Köhnəyə hörmətlə yanaşaraq yenini öyrənən şəxs aqil insan ola bilər”. (1, s.22)
ə ə şə ə ə ö ə ə ə ə ə ə ə ğı 1
ə ş ə ə ə ö ü ü ö 1 “Çj ə ə
ö ü ə ö ü ü ö ə ə ç ö ü ü ə 1 ca ə-
əyə ” ə ə ə ə “ ə ə ə ə ə ə ö ü ü ə
ş ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ” ədqiqatçı
əli gələrək “Konfusi sisteminə görə idarəetmə ilk növbədə səhvlərdən nəticə çıxartmaq deməkdir”. (5, s.151)
ə ə ə ö ə ə ə ğ ə ə ə ə ö
1 1 östərmişdi “ö ü ü ü ü ə ə ə
ə ə ə ” ə ə, ö ö ə ə ə üçü ə
1 ğ ş üçü ç ə ə 1 1 ın 1
ğ ö ə ö 1 1 ə ə ə 1 ə
ö ə ə ə ə ğ 1 ə ə
ə ə 1 1 1 Çü ə ə ə ə ə ə ə ə
ə ə
ö ə ə ö ə ə ə ış 1 ö 1 ığı ə şı
əsələsi ə ə ə ə ü ə ə ö ə ə ə ə
adətlər ə ə ə ğ ş üşü ü ö ə ə ğı ığı ə ığı
ə ç un ö ə ö ın ə ə ə il ö ə,
ə ə ə ə ş üçü 1 tə ə ə ə ə 1
1 öyük əhəmiyyət verirdi İctimai ü ə ə ə ə ş ə i ə
ö ə 1 ə ə ə ə ə 1 ə 1 ə ə ü ə 1
1 1
ö ə ə ə ə ö ə ə ö arı ö ə ə ş-
1 1 1 ə üə ə ə 1 ə ə ə ə
ə ə ç ışı ə ö 1 ə ü ə
ə 1 ə ə “ ə ə ə ə ə
ö ə ə ə ə ə 1 ə ə ə ə ə ö ə ə 1 ”
“ ö 1 ə ə ç ə ö ə ş caq

ö ə ə ç ə ə ə çı ö ə əti ə ə
ç ə danış ”
ə ə ə əş ə ə ç ə ə ə ə ə ə ə ə ə
ö ü ö ü ə əlib ə ə ə ə ə ə ə
“ ç ə ə
ç ə ə
ç ə ışç ə ə ə”. (1, s.74)

ü ə ə ə ə ə ə i
ə ə ə ə ö ə ə ə ə ə ö ə ə
ə ə ə əkidlə ğ 1 1 ə ə ə 1 ın ə 1
övcudluğuna ə ə ə ə ə, ö 1 ə ə ə ə 1
çə ç ə ə ınmasına ç ışı 1. “Ə ə sə ə ə ə
ö ə Ə ə 1 ə ə ə ə ü ü ü
ə, ə ö ə ə ə ə ö ə ə ə ”
əm anlayışının ə ə ə ə ə üə ə əş ə 1
ə ə 1 ə ə ə ılaşmaların 1 ın ö ü ü ö ğ
şü ə 1 1 1 ö ü ü ə ə ə ə ə ə ö ü ğ ə
ığı 1 ə ş “ ə ö ə 1 ə
1 1 ığ ə çı 1 ə ə ə ır, ə
üzgünlük ö ü ə ”
ş ğı 1 ə əldiyi ə ə ə ə “ 1 ə ə ə ə
ə ə ə 1 ə ç ə ö ü ş ə ə ə ə 1 1
1 ə ə ə ır Ə ə 1 çə ç ə ə
ə ə ə ”
1 ə ə ə ü ü ş əş ə ə ə 1 ığı 1
ə ə ə ə ərəfindən r 1 ö ünün ə şə ə ə ö ə
ə ş əsini ç ə ə ğ 1 “ ın əğ 1 ş 1
“ ə ə (1, s.28) ş ə ə üşün ü ü
ö ü Ç ü ə ə ü ə ə ə ə şı əyiş ə iyinin ə
ə ə olduğunu ə ü ənilən məsələyə 1 1 ş ğı
əş ə ə ə 1 ğ ə ə ə ə ğ 1
“Ə ə ü ü ə ə ə ö ə
1 ə ə ə ” ə ö ə ə ə ə
ın ə ə ə ğ ə ə ə ö ü ə ə ə ə
ğı ğulayı
ö ü ş 1 1 da daima ö ə ə ş ə ıl ını əsas
məsələ kimi gündəliyə çıxarır ə ə ə ə ə ğ 1 ç ş ə ə ni
ü ə ö ü ü ə ə ə ə əşə ə 1 1 1 1 ş üşülü
ə ə ə ə ə ə ö ü ü ə ə ə ö ü ə ə
ə ə 1 tə ə ışı
şadığı ö ü ş ə ə ə ö ə əşə ə
1 1 ış ə ə ç ü əş ə ə ə
ə ə ə ü ə ə 1 ə ö ə ə ə ə ç ə
ə əfəkkür tərzinə Ç ü ü ə ə
əmiyyətin ş ə ə ə ü ə ə ü ü ə ə ış ə

ə ö ü ə əsi üçü ə ə 1 ə ə ər əsi
üçü ö ü ğurur
ş ə ç ə - 1 1 ə ə ə 1
üşü ə ə ç ğı 1 Ə ə 1 ə çox ə 1 1 ə ə ə
“ ə ə ə ə ə « » ığın dəniz tə ə ə
1 1 ə ü ə ə ə ”
ə ə ə ə ə ə “ö ə ə ə ə ə ə ə ə ə
ö ə ə ə ə ə ə ə 1 ”
ə ə ə ə ö ə ö ə 1 ö 1 ə ə ə ə ə
ə ə ə ş ə di ə ə ə ə ə ə ə ə ə
ö ü ü ö ə ğı 1 1 ə ığı 1 ğ ış 1
ö ü ö ə ə ə ə ə ə ə çə ğ şı ə
ç ə ə ö ə əsi məsələsinə ç ə şı 1 ə 1
ö 1 1 1 ş üçü ü ə ə r 1
ə ə ü ə ə ə ə ü ə ə ş ğı ö ə ə ə
ə ə ü ə ə ə ə ə ö ü ə ə ö ü ə ə ə ə ə ş üşü ü
ə ə ə ə ə ğ ş üçü ö ü ə ü ə ə ə ə
1 1 “Mə 1 1 ə ə ə üzərinə yalın əllə
1 ö ə ə ə ç 1 1 ə ə ə ö ü ə 1 1
ə ə şə şı 1 1 ə ə ə ə ü ə ə ə 1 ”
ö ə ə ü ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ə ək ş
ç ə ə ə ə 1 ə ə ə ə ğ ö ə ə
ü ə ç ö ə ə ə ü ə ə ə ə 1
ə ə ə ə ü ə ə ə üşü ü üş ə ə ə ə ö
ş 1 1 ş ə ö ə ə ş ə ə ü ö ə ş ğı
ğ ə ə əkm 1 ş üşü ə
ü ə çını ə ö ə ə ö ə ə 1 1 ə ə ü ə əqq
ə ə ə ə ə ə ə ə ğ ş 1 maraqlandırır 1 ö ə ə ə ə
əşə ə 1 ş ə 1 üə ə əş ə ə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Конфуций. Уроки мудрости. Москва, «Фалио», 2006 г.
2. Конфуций. Я верю в мудрость, Москва, «Республика»,1995 г.
3. Переломов Л.С. Конфуций: Жизнь, учение, судьба. Москва, «Наука», 1993 г.
4. Будда. Конфуций. Жизнь и учение. Москва, «Искусство», 1995 г.
5. Малявин В. Конфуций. Москва, «Молодая гвардия», 1992 г.
6. Илюшечкин В.П. Конфуций и Шан Ян о путях объединения Китая //XVI Научная конференция «Общество и государство в Китае». Ч.I, М., 1985.
7. Yu, Jiyuan “The Beginnings of Ethics: Confucius and Socrates.” Asian Philosophy 15 (July 2005): 173-89.
8. Van Norden, B.W., ed. (2001). *Confucius and the Analects: New Essays*. New York: Oxford University Press. ISBN 0-19-513396-X.
9. Csikszentmihalyi, M. (2005). "Confucianism: An Overview".
In *Encyclopedia of Religion* (Vol. C, pp 1890–1905).
Detroit: MacMillan Reference USA

Айдын МИРЗАЗАДЕ

ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВА И УПРАВЛЕНИЯ В ФИЛОСОФИИ МУДРОСТИ КОНФУЦИЯ

Резюме

В статье рассматриваются и исследуются взгляды великого китайского философа Конфуция на вопросы укрепления государства, решение посредством его жизненных проблем простых жителей страны, воспитание правителей в духе усердия, государственного мышления, гуманности и привлечения государственной политики к обществу. Приводится множество примеров из трудов Конфуция относительно осмысления общественных процессов, роли государства и создания справедливого механизма управления. А также приводятся примеры об оценке роли Конфуция в решении данных вопросов.

Aydin MIRZAZADEH

THE ISSUES OF A STATE AND GOVERNANCE IN CONFUCIUS' PHILOSOPHY OF WISDOM

Summary

In the article there are considered and studied the views held by the great Chinese philosopher Confucius regarding the issues of strengthening a State, solution of vital problems of ordinary people in a country, training of rulers in the spirit of diligence, statesmanship, humanity and attracting state policy to the society. The author brings a lot of examples from the works of Confucius on comprehending the public processes, role of State and establishment of a just mechanism of governance. As well the author cites the examples on assessment of the role of Confucius in the solution of afore-said problems.

Мяммяд РЗАЙЕВ
фялсяфя елмляри доктору
Нахчыван Дювлят Университети

Камиля ГАСЫМОВА
Фялсяфя елмляри намизяди, е.и.

ФЯЛСЯФИ ФИКИР ТАРИХИНДЯ ШЯХСИЙЙЯТИН ЮЗЭЯЛЯШМЯСИНЯ МЦНАСИБЯТ ВЯ МЦАСИР ДЮВР*

Мцасир сосиал фялсяфядя эениш йер тутмагда олан шяхсиййятин юйрянилмясиня щяртяряфли йанашма зяманямизин ян актуал проблемляриндян бири олан юзэяляшмянин тябияти вя мязмунуну ачмаьа имкан верир. Сюзцн цмуми мянасында юзэяляшмя дедикдя, шяхсиййятин онтолоъи мащиййяти иля онун реал варлыьынын бир-бириндян кяскин сурятдя айрылмасы вя узаглашмасы баша дцшцлцр. Юзэяляшмя еля бир сосиал вя психолоъи дурумдур ки, бу вязиййятдя шяхсиййят иля реал мювжуд сосиал структурлар арасында зиддиййятляр юзцнц эюстярир. Бу зиддиййят фярдин юз габилиййятлярини реаллашдырмаг имканлары иля сосиал мцнасибятляр арасында уйьунсузлуг формасында чыхыш едир. Щям дя юзэяляшмя сосиал статусундан асылы олмайараг бцтцн шяхсиййятлярин щяйат фяалиййятиндя бу вя йа диэяр дяряжядя юзцнц бцрузя верир.

Юзэяляшмя чохтяряфли вя эениш мязмунлу сосиал щадисядир. О тякжя игтисади, сийаси вя мядяни щяйат сфералары иля мящдудлашмайараг шяхсиййятин дахили алямини, шцуруну вя психикасыны да яцатя едир. Беляликля дя юзэяляшмя инсанын цмидляри вя арзулары иля сосиал структурларын нормалары арасында айрылыьын онун шцурунда мцяййян психолоъи ифадяси, бу нормаларын шяхсиййят тяряфиндян йад вя она дцшмян кими гябул едилмяси, тяжрид олунма вя тянщалыг щисси, давраныш нормаларынын даьылмасы кими гябул едилмяси демякдир.

Мцасир дюврдя шяхсиййятин юзэяляшмяси иля баьлы проблемляри дяриндян анламаг цчцн фикримизжя, онун фялсяфи фикирдяки тящлилиня гыса да олса, нязяр салмаг мягсядяуйьундур (1, 218).

Фялсяфи фикир тарихиндя беля бир ряй мювжуд олмушдур ки, инсанларын юз щцгугларыны ижтимаи-сийаси тяшкилатлара вермяси юзэяляшмяни, йяни шяхсиййятин тялябатлары иля мювжуд гурулушун давраныш нормаларынын бир-бириндян айры дцшмясини тюрядир. Гярбдя эениш йайылмыш ижтимаи мцгавиля нязяриййясиндя, Щоббсун, Руссонун вя сонралар Щеэелин тялимляриндя мяняви юзэяляшмя, йяни сийаси щцгугларын юзэяляшмяси, рущун юзэяляшмяси ясас эютцрцлцрдц.

Юзэяляшмянин цмуми тарихи характер дашыдыьыны анламаг цчцн онун Щеэел тяряфиндян тяфсири диггяти жялб едир. Яввяла, ону гейд едяк ки, бу анлайыш Щеэелин фялсяфясиндя мяркязи йерлярдян бирини тутур. О, юзэяляшмянин ясас мащиййятини инсанын юз йаратдыгларына, йяни реаллашдырдыьы эерчяклийя спесифик мцнасибятиндя эюрцрдц. Щеэеля эюря, мящз инсанын йаратдыьы бу реаллашдырылмыш эерчяклик онун юзц тяряфиндян ясл щягиги олмайан кими баша дцшцлцр вя юзэяляшмяни йарадыр, йяни шяхс онлара мцнасибятдя юз «Мян»ини горуйуб сахлайыр. «Ирадянин фярдилийинин юзэяляшмяси онун билавасита сахланылмасы демякдир. Бу мянявилийин ян йцксяк

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

мярщялясидир. Бу пиллядя икийя бюлцнмя о демякдир ки, щяр бир тяряф тамамиля юзцюзцня гайыдыр, юзэцрлцйцнц мащиййят кими анлайыр» (2, 361).

Щеэел эюстярирди ки, юзэяляшмя просесиндя инсан айрыжа бир фярд кими ян цмумини юзцндян кянарлашдырыр вя она там мцстягиллик верир, бу щалда о, эерчяклийиндян имтина едяряк йалныз билик кими галыр. Мясялян, инсанын мянфи кейфиййятляри, гябащяти юз мювжуд варлыьындан там имтина едян юзэцрлцйцнцн там шякилдя юзэяляшмяси демякдир, онун артыг юз цмуми дцнйасы дейил, башга дцнйасы вардыр.

Бюйцк мцтяфяккир юзэяляшмя категорийасына хцсуси ящямиййят веряряк, ону юзцнцн «субстансийа – субйект» консепсийасынын ясасына гоймушдур. Щямин консепсийа ися субйект иля обйектин «мцтляг ейниййятини» исрар едяряк эюстярир ки, бурада рущ ейни заманда щям «субстансийа» вя щям дя «субйект» кими чыхыш едир.

Щеэелин тялиминдя дцнйа рущу «ики алямя бюлцнцр: биринжиси эерчяклик дцнйасы вя йахуд рущун юзцнцн юзэяляшмяси дцнйасыдыр, икинжи дцнйада ися рущ биринжидян йцксякдя дурараг юзцнц халис шцур ефириндя гурашдырыр» (2, 262). Щеэел бу фикри дювлятя тятбиг едяряк гейд едирди ки, дювлят фярдлярин мащиййятинин ифадяси демякдир. О ня дяряжядя садя субстансийадырса, бир о гядяр дя ян цмуми щадися демякдир. «О еля бир мцтлягликдир ки, бурада фярдлярин мащиййяти ифадя олунур вя онларын фярдилийи садяжя олараг онларын цмумилийинин баша дцшцлмясидир» (2, 266). Щеэелин фикринжя, юзэяляшмя рущун гялб, жан тяряфиндян инкар едилмяси иля башлайыр. Бу, биринжи инкардыр, икинжи инкар – цмумиййятля эютцрцлян гейри-хошбяхтлик демякдир, ччцнжц пилля ян йцксяк олуб, субйектин мянлик шцурунун али сявиййядя юзэяляшмяси демякдир (3, 166).

Фялсяфи ядябиййатда щаглы олараг эюстярилир ки, Щеэел юзцнцн фялсяфи системиня мцвафиг олараг юзэяляшмяни дахили характерли инкарын (жанын рущу инкар етмяси) вя харижи характерли инкарын (дювлятин инсаны инкар етмяси) вя транссендентал характерли инкарын (инсан вя ващид йарадыжы – Аллащ) нятижяси щесаб едир (4, 124).

ХЫХ ясрин икинжи йарысындан башлайараг индустриал жямиййятин инкишафы иля ялагядар олараг юзэяляшмя проблеминя диггят даща да артды. Щямин дюврдян етибарян фялсяфи фикирдя беля бир мейил гярарлашды ки, юзэяляшмя инсан ччцн зярури кейфиййятдир вя сосиал щяйатда онун арадан галдырылмасы мцмкцн дейилдир.

ХХ ясрдя бу мейил даща да инкишаф етдирилди вя эюстярилди ки, юзэяляшмя инсанын сосиал щяйатда иштиракынын мащиййят характерли сявиййясидир. Артыг бу дюврдя юзэяляшмя категорийасы сосиал просесляри якс етдирян диэяр анлайышлар иля ялагяли эютцрцлцрдц. Мясялян, К.Манщейм вя М.Бубер ону бцрократийа иля, Дцркщейм вя Мертон сосиал аномийа иля, Маркузе ися ону индустрал жямиййятя хас олан истещлакчылыг йарышы иля сых ялагядя нязярдян кечирмишляр.

Ексизтенсиализмя йахын олан «диалоъи тяфяккцр» идейасынын баниси М.Бубер дя юзэяляшмя проблемини дяриндян тящлил етмишдир. Онун фикринжя, юзэяляшмя юзцнц техника, тясяррцфат фяалиййяти вя сийаси щяйат сащяляриндя эюстярир (5, 264).

Алман философу В.Винделбандын фялсяфи эюрцшляриндя дя бу проблемин мцхтялиф жящятляри шярщ едилмишдир. «Мядяни психоанализ»ин ясас нцмайяндяляриндян бири олан Е.Фром ччцн инсанын мащиййятинин даща аз биолоъиляшдирилмяси вя «сосиопсихолоэизмя» кечилмяси сяжиййяви иди. О, капитализм жямиййятиндя эедян юзэяляшмяни юн плана чякир, щямин жямиййяти психи жящятдян хястя, иррасионал жямиййят щесаб едирди (6, 458). Е.Фром вязиййятдян чыхыш йолуну «фярди паталоэийа»нын мцалижясиндя эюрцрдц.

Йери эялмишкян гейд едяк ки, юзэяляшмя проблеми тякжя Гярб фялсяфясиндя дейил, щям дя Шярг нязяри фикри тарихиндя (мясялян, ян чох суфизм тялиминдя) юзцнц эюстярмишдир. Лакин бу ики фикир истигамяти тяряфиндян юзэяляшмянин анлашылмасында мцяййян фярг дя вардыр. Беля ки, Гярб фялсяфи янянясиндя юзэяляшмя йа нищилизмин сярщяддиндя олан тянщалыг иля, йахуд да юзцнц тамамиля диня щяср етмякля баша чатыр. Шярг фялсяфясиндя ися бир гайда олараг, юзэяляшмя щягигят ахтарышлары вя Аллаща севэи йолунда юзцнц эюстярян тяркидцнйалыг вя аскетизм иля тамамланыр (7, 142).

Гейд едилмялидир ки, шяхсиййятин юзэяляшмясинин мцвяггяти, конкрет тарихи характер дашыдыьы, йахуд да бцтцн дюврлярдя зярурян фяалиййят эюстярян цмумтарихи сосиал феномен олмасы щаггында мясяля фялсяфи фикирдя бирмяналы изащ олунмур. Мясялян, марксизм фялсяфяси эюстярирди ки, юзэяляшмянин ясас мянбяйини хцсуси мцлкиййят тяшкил едир вя о капитализм жямиййятиндя юзцнцн ян йцксяк пиллясиня чатыр. Буна эюря дя капитализмин ингилаби йол иля деврилмяси щям дя юзэяляшмянин арадан галхмасы демяк олажагдыр. Бу мянтигя эюря коммунизмин бяргярар олмасы эедишиндя ижтимаи мцнасибятлярин сосиаллашмасы баш веряжяк вя беляликля дя юзэяляшмя йох олажагдыр. Сюзцэедян бахышы доьру щесаб етмяк олмаз. Сябяби дя будур ки, йухарыда дейилдийи кими, юзэяляшмя хцсуси мцлкиййятин дейил, ижтимаи ямяк бюлэцсцнцн нятижясидир. Буна эюря дя ону хцсуси мцлкиййят иля баьлайараг эяляжякдя йох олажаьыны иддиа етмяк ясассыздыр. Буну тарихи тяжрцбя дя сцбут едир. Бу просесдя юзэяляшмянин зяифлямяси мейли юзцнц эюстярмир. О, ижтимаи ямяк бюлэцсц иля ялагяли олдуьу цчцн (ижтимаи ямяк бюлэцсц ися эяляжякдя дя галажагдыр) юз-юзцнц тянзим едян системя - жямиййятя дахилян мяхсус олан кейфиййят кими тясяввцр олунан перспективдя галмагда давам едяжякдир. Сющбят онун кяскинлик дяряжясинин азалдылмасындан вя йумшалдылмасындан эедя биляр.

Юзэяляшмя просесинин юз инкишафында малик олдуьу фазаларын вя мярщялялярин характери дя спесификдир. Йяни онун йцксялян вя йахуд да енян хятт цзря эетдийини сюйлямяк о гядяр дя аьлабатан дейилдир. Эюрцнцр ки, бу просес даща чох спиралвари формада чыхыш едир. Беля ки, бяшяриййятин тарихиндя еля дюврляр олмушдур ки, юзэяляшмянин нисбятян зяифлядийи вя йахуд эцжляндийи щаллар юзцнц эюстярмишдир (8, 142).

Ядалят наминя гейд олунмалыдыр ки, юзэяляшмянин капитализм жямиййятиня нязярян верилян марксист тящлилинин бязи мцддяалары инди дя юз ящямиййятини итирмямишдир. Бу, хцсусян юзэяляшмянин игтисади, сийаси вя мяняви нювляриня вя тязащцр формаларына аиддир. Марксизм юзэяляшмянин мязмунунда ашаьыдакы жящятляри сечиб айырырды: а) бцтювлцкдя инсанын фяалиййятинин юзэяляшмяси вя бунун нятижясиндя ишчинин ямяк просесиндя там йорьун вя сарсылмыш щалда юзцнц эюстярмяси; б) ямяк шяраитинин вя ямяйин юзцнцн юзэяляшмяси; ж) ямяйин нятижяляринин муздлу ишчидян юзэяляшмяси; ч) сосиал институтларын вя онларын тяляб етдийи нормаларын зящметкешлярдян юзэяляшмяси; д) идеолоэийанын щяйатдан юзэяляшмяси. Бу онунла нятижялянир ки, жямиййятин бцтцн цзвляриндя шяхсиййяти нормал чярчивядян кянара чыхан давраныша эятириб чыхаран идеолоэийа формалаш-дырылыр, йяни онун идеолоъи манипулйасийасы баш верир (9, 219).

Юзэяляшмя проблеминя ексистенсиалист вя персоналист мювгейиндян йанашма бу просесин тякжя капитализм дейил, бцтцн гурулушлара хас олдуьуну исрар едир. Фикримизжя, сонунжу бахыш щягигятя даща уйьундур. Беля ки, шяхсиййят иля жямиййят арасында мцяййян фярглилик вя мянафе мцхтялифлийи мювжуд олдугжа (щямин

эюстярижи ися бу вя йа диэяр дяряжядя бцтцн дюврлярдя мювжуд олажагдыр), юзэяляшмя дя мцяййян формаларда тязащцр едяжякдир. Лакин бурадан беля бир йанлыш нятижя чыхармаг олмаз ки, юзэяляшмя бцтцн дюврлярдя ейни мязмуна маликдир вя ейни сявиййядя ифадя олунур. Яслиндя юзэяляшмя анлайышынын мязмуну тарихи характер дашыйыр. Бу ися о демякдир ки, жямиййят сийаси, игтисади, мядяни вя мяняви сащялярдя тярягги едиб, мцкяммял сявиййяйя йцксялдикжя, щямин истигамятлярин щяр биринда шяхсиййят иля жямиййятин ялагяляри даща да йахынлашыр вя тякмилляшир (10, 323).

Мцасир дюврдя жямиййятин ижтимаи-сийаси, сосиал-игтисади мцнасибятляринин кейфиййятжя дяйишилмяси, яняняви психолоъи вя идеолоъи установкаларын арадан галхмасы, мядяни вя мяняви дяйярлярин йенидян мяналандырылмасы кими ясаслы просесляр шяхсиййят иля жямиййят арасында гаршылыглы йахынлыьы артырыр вя юзэяляшмяни хейли дяряжядя йумшалдыр.

Бунунла беля, мцасир жямиййятдя шяхсиййятин юзэяляшмясинин там арадан галхдыьыны иддиа етмяк садялювщлцк оларды. Щяр шейдян яввял она эюря ки, жямиййятдя кечид дюврцнцн характериндян вя бурадан ирялиэяялян амилляр шяхсиййятин игтисади, сийаси вя мяняви сфераларда юзэяляшмясиня шяраит йарадыр вя она гида верир. Диэяр тяряфдян, жямиййятин гаршысында дуран стратеъи мягсядлярин (щяртяряфли вя ардыжыл демократикляшмя, базар мцнасибятляринин формалашмасы, вятяндаш жямиййяти вя щцгуги дювлят йарадылмасы вя с.) там баша чатмамасы цзцндян шяхсиййят – жямиййят мцнасибятляриндя юзэяляшмя дя галмагда давам едир.

Истифадя олунмуш ядябиййат

1. Айщан Айдын. Дцшцнжя тарихи вя инсан доьасы. Истанбул, «Алфа», 2000, 294 с.
2. Гегель Г.Ф. Работы разных лет. М., 1972, 668 с.
3. Гегель Г.Ф. Политические произведения. М., 1975, 326 с.
4. Абдуллаев Я.А. Проблема человека в социокультурном контексте. (Переходный период). Баку, 2002, 181 с.
5. Бубер М. Два образа верыг. М., 1995, 317 с.
6. Фромм Э. Человек для себя. Минск, 1990, 411 с.
7. Ильин В.В. Философия. Том 2. Ростов-на Дону, «Феникс», 2006, 774 с.
8. Крапивенский С.Е. Социальная философия. М., 1998, 411 с.
9. Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. М., 2001, 756 с.
10. А.К.Рычков, Б.Л.Яшин. Философия. М., «Владос», 2004, 248 с.

Мамед РЗАЕВ,
Камиля КАСУМОВА

ОТНОШЕНИЕ К ОТЧУЖДЕНИЮ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

Автором подвержены анализу исследования процесса отчужения, являющегося одной из важных проблем современной социальной философии. В статье выявляются специфические особенности отчуждения личности в экзистенциализме и персоналистической философской мысли, рассматриваются пути решения данной проблемы на современном этапе, формирование здоровой личности и её участие в идеологии Азербайджанского государства, заложенной национальным лидером Гейдаром Алиевым. Как никогда актуальны его слова: «Я горжусь тем, что я азербайджанец».

Mammad РЗАЙЕВ
Kamilya KASUMOVA

ТЩЕ АТТИТУДЕ ТО ПЕРСОНАЛИТЙ ESTRANGEMENT ИН ТЩЕ ПЩИЛОСОПЩИЖАЛ ТЩOUGHT ЩИСТОРЙ АНД ТЩЕ МОДЕРН PERIOD

Summary

Тще аутщор щас паид аттентион то тще жонсидератион оф тще ресеаржщ ин тще щисторй оф пщилосопщижал тщинкинэ, оне оф тще маин проблемс оф модерн сожиал пщилосопщй – тще прожесс оф estrangement.

Ин тще папер тще спесифиж феатурес оф estrangement ин ехистенсиализм анд персоналист пщилосопщижал thought ape revealed, анд тще wайс оф солутион of тщис проблем ин тще модерн period ape инвестиэатед, formation of a healthy personality and its participation in ideology of the Azerbaijani state laid by the national leader Heydar Aliyev. His words: «I am proud of that I am Azerbaijani» are actual as never before.

Əli İBRAHİMOV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəl.e.n.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ CƏMİYYƏTDƏ GEDƏN SOSİAL-SİYASİ PROSESLƏRƏ VERİLƏN TÖVSİYƏLƏRLƏ BAĞLI DÜŞÜNCƏLƏR*

Professor Əlikram Tağıyev «Azərbaycan Respublikasında ictimai elmlərin qarşısında duran vəzifələr haqqında» akademik R.Mehdiyevin son məqalə və çıxışlarının şərhi və təhlili əsasında 08 yanvar 2010-cu il tarixli «Səs» qəzetində olduqca maraqlı təklif, tapşırıq və zəngin tövsiyələri ilə diqqəti çəkən bir məqalə çap etdirmişdir. Burada o, akademik R.Mehdiyevin 2008 və 2009-cu illərdə «Xalq qəzeti» və «Azərbaycan» qəzetlərində «Zaman haqqında düşünərkən və elitanı transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalar», «Qlobal inteqrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair», «Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr», «İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış» məqalələri və 21 noyabr 2009-cu il tarixli müşavirədəki çıxışını əsas tutaraq onun siyasi, fəlsəfi və elmi-nəzəri ideyalarını 4 maddədən ibarət qruplaşdırmışdır. Bu məqalə və çıxışlar təhsil və elm sahəsində çalışanlar üçün bir də ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, burada cəmiyyətimizin strateji inkişaf problemlərinə qloballaşma şəraitində gedən sosial-siyasi proseslərə bir küll halında nəzər yetirilməsi, onların şərh və təhlil olunması tövsiyə edilir. Təsadüfi deyil ki, 07 yanvar 2010-cu ildə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda təşkil olunmuş konfrans məhz bu məsələlər əsasında məruzə və çıxışlardan ibarət müzakirələr keçirmiş, ciddi təhlillər aparmaqla tezislər şəklində xüsusi təklif və tövsiyələr hazırlamışdır.

Professor Ə.Tağıyevin bütün bunlarla bağlı təklif və tövsiyələri gələcəyə nikbin baxış ifadə etməklə ictimai-siyasi proseslərdə yenilikləri görmək, inkişafın dinamikasında əsl həqiqəti üzə çıxarmaq, milli-mənəvi dəyərlərimizin önündə dayanan azərbaycançılıq ideyası uğrunda mübarizəni milli-həmrəylik hərəkatında əbədi yaşatmaq, onun yüksək inkişaf səviyyəsini təmin etmək məqsədi güdür.

SSRİ dağılandan sonra aydındır ki, müstəqillik Azərbaycana asan başa gəlmədi. Cəmiyyətin tarım çəkilmiş bir çox qayda-qanunları ictimai şüur forması olan əxlaqın müəyyən normaları üzərinə köklənmişdi. Məsələn vicdan, borc və məsuliyyət kimi normalar müstəqilliyin ilkin illərində ayaqlar altına salınır, onun müqəddəsliyi tapdalanırdı. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı isə ideologiya sahəsində bizə miras qalmış ənənələrin, məsələn, azərbaycançılıq kimi ideyanın yenidən xaosdan, özbaşınalıqdan xilas olub dövlət səviyyəsinə çatdırılmasına imkan yarandı. Ə.Tağıyev çox haqlı olaraq qeyd edir ki, «akademik Ramiz Mehdiyevin yuxarıda adı çəkilən son məqalə və çıxışı, həmçinin digər məqalələri, ictimai-siyasi hadisələrə münasibətdə, sadəcə bir müəllif mövqeyini deyil, dövlətin və iqtidarın mövqeyini ifadə edir».

Cəmiyyətin siyasi sisteminin əsas təsisatı olan dövlət cəmiyyətin idarə edilməsinin, onun iqtisadi və sosial strukturunun mühafizəsinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

XX əsrin sonuncu onilliyinin ilk çağlarında sosial-siyasi proseslərin düzgün məcrasına əngəl törədən qüvvələr bəzən kataklizmə yol verərək istəklərinə nail olmağa çalışır, xaos, hərc-mərcliklə xalqın sakitliyini, rahatlığını pozurdular. Normal cəmiyyətin iqtidar və müxalifəti arasında gedən ideoloji mübarizə əsnasında müəyyən məsələlərin həllində orta məxrəcə gəlmək halları baş verirsə bu normaldır. Əks təqdirdə qarmaqarışıqlıqlardan,

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

özbaşınalıqdan zərər çəkən yalnız əmin-amanlıq, sakitlik arzulayan sadə xalq olur. Bütün bəşəriyyət üçün müqəddəs kitablardan olan «Qurani-Kərimdə» də bütün surələrin umiləşdirilmiş müddəaları insanlara haramla halalın, yaxşı ilə pisin, xoşbəxtliklə bədbəxtliyin, böyüklə kiçiyin, doğru ilə yalanın, sevgi ilə nifrətin, savabla günahın, cənnətlə cəhənnəmin və s. və i.a. bir-birinə təzad təşkil etdiyindən xəbər verir və bu antonimlərin mahiyyəti onların fərdi nisbəti barədə bilikləri təlqin edir.

Yaranışdan indiyə kimi məşəqqətlərlə üzləşən insan yuxarıda sadaladığımız mahiyyətcə bir-birinə əks olan antonimlərsiz ötüşməmişdir. Dialektikanın əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu da həm təbiət, həm də cəmiyyət daxilindəki bu ziddiyyətləri ehtiva etdiyindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ortodoksal baxışlı insanlar cəmiyyətin aparıcı qüvvələri olduğu üçün yaranmış problemləri əsl siyasi liderin ətrafında sıx birləşməklə aradan qaldırmağa qadir ola bilirlər. Cəmiyyətdəki münasibətləri ligitim hüquqlarla tənzimləmə mexanizminə yaxşı bələd olduğundandır ki, məhz H.Əliyev belə siyasi liderlərdən olmuşdur. Cəmiyyətin sosial-siyasi proseslərində irəliləyiş, iqtisadi inkişafın yüksələn xətlə davam etməsi, qloballaşma şəraitində çağdaş sosial-siyasi həyatda insan hüquqlarına, əxlaqi dəyərlərə hörmət onun adı ilə bağlıdır. İnsan ləyaqətinə, dini-mədəni dəyərlərə hörmət, təbiətə qayğı kimi vəzifələr qloballaşmanın ədalətli məcrada inkişafının rəhni olmuşdur. Bütün bunlar müasir həyatın önəmli problemləri olaraq diqqətdən kənarda qala bilməz. Professor Ə.Tağıyev akademik R.Mehdiyevin ictimai elm sahəsində çalışan alimlərin qarşısında qoyduğu bir sıra mühüm vəzifələri açıqlayarkən onların əvvələn vətəndaşlıq, ikincisi isə bir alim mövqeyindən problemlərə yanaşmalarını və yeni Azərbaycan modelini irəli sürmələrini tövsiyə edir. O, həmçinin Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin milli mentalitetlə qarşılıqlı və dərindən öyrənilməsini, vətən elminin dünya elm təcrübəsindən yaradıcılıqla istifadə etməsini önə çəkərək akademikin irəli sürdüyü paradiqmalarla bağlı aşağıdakı 3 mühüm sual ətrafında düşünməyi vacib sayır:

− Müasir fəlsəfi təfəkkürün fərqli cəhətləri hansılardır?

− Fəlsəfi biliyi fərd və kollektiv səviyyəsində (mədəniyyət və ideologiya) daha da dərinləşdirmək üçün nə etmək lazımdır?)

− metodologiyanın fəlsəfədə, o cümlədən müasir elmdə gedən inteqrasiya və differensiya prosesləri ilə bağlılığında rolu nədən ibarətdir?

Birinci sual üzrə cavabı özümüzdə aydınlaşdırmasaq Azərbaycan cəmiyyətində baş verən sosial-siyasi proseslərin öyrənilməsinə nail ola bilmərik. Milli şüurun 2 səviyyədə: həm milli etnik şüur, həm də milli siyasi (müəyyən mənada dövlət) şüurun vəhdətində öyrənilməsinə nail olmaq üçün cəmiyyətdəki sosial-siyasi proseslərin təhlili ilə bağlı mənbələrə nəzər salmaq, sosioloji sorğuların nəticələrindən müəyyən qənaətə gəlmək lazımdır. Məsələn, yuxarıda toxunduğumuz kataklizmlər doğuran hallar cəmiyyətin qarmaqarışıq proseslərində, yaranmış xaosun nəticəsində baş verir. Elə qüvvələr var ki, onlar etnik şüuru, milli siyasi (dövlət) şüurundan üstün tutmaqla qıcıqlanmalar yaradır, cəmiyyətin narahat həyatı üçün külli miqdarda gizli təbliğat aparırlar. Bunlardan bəziləri sülh, əmin-amanlığı pisləyir, müharibə tələbi ilə çıxış edirlər. Çünki müharibənin baş verməsi ilə dövlətin güc və qüdrətinin əvvəlcə nisbətən zəifliyini hiss edən bu cür qüvvələr neqativ siyasətlərini işə salır, gerçəkliyi qanunauyğunluqdan məhrum etmək, təsadüfi hadisələrə, kor-koranə iradəyə tabe olan qarmaqarışıqlığın yaranmasından istifadə etmək marağında olurlar. İrrasional düşüncə təlimi, onun müasir bir növü sayılan ekzistensializmdən irəli gələn sosial-siyasi proseslərin düzgün, həqiqi məcrasına bu cür yabançı təsirlər, neqativ baxışların formalaşmasına mane olmaq, onların genişlənməsinin qarşısını almaq yekdil milli-siyasi şüurunun (dövlət) dönmədən inkişafı, təkmilləşdirilməsi ilə mümkündür.

Azərbaycanda XV əsrdə birləşmiş dövlət-səfəvilər dövləti yaranmışdı. Bu dövlət istiqamətləndiricisi ümumi ideyanın formalaşması ilə qurula bilərdi. Təəssüf ki, həmin ideya

Azərbaycanda birləşmiş dövlət yaratdısa da, türk millətini parçaladı. Səfəvilərin əsas ideyası dini cərəyan olan şiəliklə bağlı idi. Onların qurduğu dövlət zahirən antisünnü hərəkata yönəldilmişdi. «Azərbaycan milli ideyasının formalaşmasının ilk ciddi bifurkasiyası (haçalanması) məhz bu məqamla bağlıdır. Bu xalqı ideyaca tamam fərqli bir təkamül müstəvisinə çıxartdı ki, orada da milli mənsubluğa çox az yer ayrılmışdı. Belə olan yerdə hər hansı xalqın milli inteqrativ və sivill milli ideya formalaşdıra bilməsi çox çətinə düşür» (Qurbanov F.M. f.e.n.). Bunun üçün xeyli vaxt tələb olunur. Hələ indi də Azərbaycanda regionçuluq, yerlilik, proteksiya əhval-ruhiyyəsi ilə bir-birinə xoş münasibət bəsləyən az deyil. Belə olan yerdə bəzən tənqid etdiyimiz pis cəhətlərin faydası az olur. Milli etnik ideyanı milli dövlət siyasəti ideyasına qurban vermək olmaz. Professor Həsən Quliyev qeyd edir ki, «Azərbaycanlı mentalitetində özününkü ilə yadı seçmək üçün «haralısan» sualı əsas yer tutur. Eyni tayfadan, nəsildən və ya bölgədən olmaq adamı özününküləşdirir, fərqli olanda «yadlaşdırır».

Dini cərəyanlara mənsub, məzhəb və təriqətçilik dövlət səviyyəsində ideologiyaya çevriləndə də azərbaycanlı mentalitetində «haralısan» sualı altında həm də məzhəb mənsubluğu nəzərdə tutulmağa başladı. Mentalitetə bu məqam əsrlərlə o dərəcədə daxil edildi ki, hətta XX əsrdə, həmçinin indinin özündə belə bəzi yerlərdə adamların münasibətlərinə ciddi təsir etdi. Müsəlman olmaq kifayət etmirdi, gərək şiə və ya sünnü də olmalısan ki, özününküləşəsən. Burada bir amili də yada salmaq yerinə düşərdi. Gənclərdən birinin şiə, digərinin sünnü olması da bəzən onların evlənmələrinə maneçilik törədirdi. Lakin müsəlman dinində bifurkasiyaya yol verənlər lokal dünyagörüşlü insanlar olduğundan onlar bu işin tam gerçəkləşməsinə müvəffəq ola bilməzdilər.

1979-cu ildə İranda şahlıq rejiminin dağılmasından sonra Xumeyninin rəhbərliyi altında İran İslam Respublikasının qurulması islamiyyətdə qismən də olsa bifurkasiya hallarının vüsət almasına imkan vermədi. Əks təqdirdə bu, Avropada və digər qitələrdə bəzi dairələrin islam dini təəssübkeşliyinə mənəvi zərbə vurmaq, müsəlman bacı-qardaşların, dönməz əqidə birliyinə nifaq salmaq kimi bədnam əməllərinə yol açırdı. İslam inqilabı İranda ciddi islahatlar keçirməli oldu, cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında təbəddülatlar yaratdı. «Azərbaycan tarixinin «postsovet bifurkasiyası isə sovetlərin dağılması ilə Quzey Azərbaycanı sosial-siyasi transformasiyalarla bağlı müstəqillik müstəvisinə çıxarmalı oldu. Mənəvi sahədə güclü özünəqayıdış prosesi yüksəldi. Azərbaycanlılar artıq öz milli keçmişlərini, ənənələrini, mədəni irsini öyrənməyə başladılar. Onlar sosial və etnik reallığın bütün aspektlərində özünüdərkə varmalı oldular. Hazırda Azərbaycan «qloballaşma adlanan dünya prosesinin ağuşuna atılıb. Heydər Əliyevin yaratdığı dövlətçilik konsepsiyası yeni şəraitdə Azərbaycanın tarixində mövcud olmuş bütün incəlikləri nəzərə alaraq optimal surətdə inteqrativ funksiyanı yerinə yetirməkdədir.

Professor Ə.Tağıyev məqaləsində ideologiyanın ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaranıb son nəticədə onun müəyyən bir kollektivin və sosial birliyin malına, bir fərdin ideyasından toplumun ideyasına çevrildiyini yazmaqla onun kollektivə aid bir fenomen olması dəyərləndirilir. İdeologiyalar çoxdur, Azərbaycançılığı ideologiya və siyasət kimi təkmilləşdirmək lazımdır. Heydər Əliyevin «bir millət, iki dövlət» devizində irəli sürülən ideyanın kökündə də məhz azərbaycançılıq dayanır. Azərbaycançılığın milli ideologiyaya çevrilməsində millətin siyasi mədəniyyəti, inkişafı, sosial, siyasi və mədəni səviyyəsi yüksəldilməlidir. Bu tövsiyələr yalnız bir-birimizə ötürmək üçün deyil, bunlar həm də sosial-siyasi həyatımızın praktikasında «bir reallıq kimi mövcud olmaq üçündür».

«Mən azərbaycanlıyam» devizi altında ölkəmizin bütün bölgələrində disputlar, maraqlı söhbətlər həm şifahi, həm də yazılı şəkildə mətbuat səhifələrində, məktəblilərin inşa yazılarında öz əksini tapmışdır. Biz ulu öndərimizin Azərbaycançılıqla əlaqədar təhrif olunmuş tarixi proqramı əsas tutaraq, İlham Əliyevin şəxsində bunu aydan-aya, ildən-ilə

təkmilləşdirərək daha geniş vüsət kəsb etməyə çalışmalıyıq. Qloballaşma ilə bağlı bütün dünya azərbaycanlıların milli birliyinin genişlənməsinə bu proqram öz töhfəsini verəcəkdir.

Azərbaycançılıq hazırda 86,6 kvadrat kilo.metrlik əraziyə malik bir xalqın mənəviyyatında milli dəyərə çevrilmiş, onun canı və qanına hopmuşdur. Lakin çox təəssüflər olsun ki, bu sahədə maarifləndirmə, təbliğat və təşviqat işlərinin hələ normal həddinə nail ola bilmədiyimizin nəticəsidir ki, «region», «yerliçilik», «dostbazlıq» və «qohumbazlıq» kimi söhbətlər səngimək bilmir, sərfəli olanlar üçün bu az qala ədavət bir etnik qrupu digər etnosa qarşı qoymaq» mənbəyinə çevrilməkdədir.

Sosial tərəqqi nəticəsində hər cür xoşbəxtlik imkanını prinsipial şəkildə inkar edən az olmamışdır. Məsələn, irrasionalizm məktəbinin sələflərindən biri olan alman idealist filosofu Hartman Eduard (1842-1906) «Şüursuzluq fəlsəfəsi» əsərində Şopenhaker kimi o da şüursuz ruhi başlanğıcı varlığın əsası hesab etimişdir. Bu başlanğıc ideyası Hartmanın etikasına da təsir göstərmişdir. Onun fikrincə bədbəxtliyin mənbəyini xoşbəxtlik arzusu təşkil edir, bütün arzulardan imtina edilməsi «sağlam həyata, xoşbəxtliyin yeganə növünə və əvəzinə doğru aparan yoldur. Sağlam həyata nail olmaq üçün bəşəriyyəti onun üzərində hökmran olan üç illuziyadan: dünyəvi xoşbəxtlikdən, axirət xoşbəxtliyindən və cəmiyyətin yenidən dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi vasitəsi ilə əldə edilən xoşbəxtlikdən azad etmək lazımdır. Sosial-siyasi, həm də fəlsəfi məkanda Hartmanın bu təlimi mürtəcedir. Amma həyatın özündən doğan ziddiyyətli fikirlər tərəqqinin qarşısında əngəl olan mühakimələr bəzən bizdən asılı olmayaraq həyatın görünməz tərəfi kimi gerçək olur. Bu bənzərsiz ziddiyyətlər burulğanında ideal saydığımız çox şeylərin sözün həqiqi mənasında gerçəkləşməsinə bəzən ya imkan yaranmır, ya da buna çoxlu vaxt lazımdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının yaşam tərzi də buna bənzər bəzi xüsusiyyətlərdən xali deyil. Biz Azərbaycançılıq ideyasının orta milli ideologiyaya çevrilməsini dəfələrlə qeyd etsək də, bəzən millətin öz məzmunu etibarilə sosial-tarixi birlik kimi onun iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial-mədəni münasibətlərlə, ümumxalq və milli maraqlarla ictimai şüurun müxtəlif formaları ilə milli mənlik dəyərləri və mənəvi psixoloji amillərlə vəhdətinin nəzəri məsələləri ilə daha çox məşğul oluruq. Halbuki, milli münasibətləri müəyyən mənada sosial münasibətlərin altsistemi kimi nəzərdən keçirmək millətlər arasındakı münasibətləri qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər çərçivəsində sosial məzmun kəsb etmək baxımından təhlil etmək daha vacibdir. Həm də millətlər arasındakı münasibətlər yalnız etnik münasibətlər kimi yox, sosial birliklər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dünyanın hansı ölkəsində olursa-olsun İran farsı, türkü, talışından kimliyini soruşanda «İranlı», yaxud, Amerika millətlərinin hər hansı nümayəndəsindən kimliyini soruşanda dərhal «amerikalı» kimi cavablandırırsa, bizdə bəs niyə hər yerdə «azərbaycanlıyam» deyilməsin.

Hər bir millət özünün iqtisadi və mədəni inkişafının yüksək səviyyəsinə milli mentalitetlərin təkmilləşməsi əsasında çatır. Professor Ə.Tağıyev «Etnoslar və onların ideyaları» adlı məqaləsində milli mentalitetlərin zənginləşməsi prosesini cəmiyyətin daxilində, inkişaf prosesində təkmilləşən sosial münasibətlərlə milli münasibətlərin harmonik və ahəngdar inkişafı üçün şərait yaratdığını və insanların mənəvi yaxınlaşmasında və zənginləşməsində mühüm rol oynadığını göstərməklə Qafqaz xalqlarının mənəvi mədəniyyətinin ümumiləşdirilmiş cəhətlərinə işıq salır. Bu baxımdan Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin, xüsusən maarifçilərin vətənpərvərlik mövzusunda qoyub getdikləri zəngin irs bu sahədə çox lazımdır. Onlar daim təbliğ olunub öyrənilməlidir. Biz hər şeydən əvvəl azərbaycanlılaşmağımızın hər yerdə gerçəkləşməsini təmin etməliyik. Heç də təsadüfi deyildir ki, ümummilli lider H.Əliyev özünün azərbaycanlı olduğu ilə fəxr etdiyini bildirmiş, «Qafqaz evi» adı altında qafqazlıları birləşdirmək, öz ətrafına toplamaq və onların köməkliyi ilə azərbaycanlıların haqq işinə dəstək olmaq yolu ilə gedərək bunu uğurla başa çatdırmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1994.
2. Tağıyev Əlikram. «Azərbaycan Respublikasında ictimai elmlərin qarşısında duran vəzifələr haqqında». (Akademik R.Mehdiyevin son məqalə və çıxışlarının şərhi və təhlili əsasında). «Səs» qəzeti, 8 yanvar 2010-cu il.
3. Sosial-siyasi problemlər. Elmi-nəzəri jurnal № 2 (22), Bakı, 2009.
4. Sosial-siyasi problemlər. Elmi-nəzəri jurnal № 3 (23), Bakı, 2009.
5. Politologiya: Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2008.
6. Sosial-siyasi problemlər. Elmi-nəzəri jurnal. № 3 (16) Bakı, 2007.
7. Yadigar Türkel. Politologiya (Açıqlamalarla sözlük və ya milli kimlik dərsləri). Bakı, 2008.
8. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Milli birlik. Bakı, 2009, 174 s.
9. Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti. «Azərbaycan Ensiklopediyası» nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. Bakı, 1997.
10. Müasir qlobal siyasi proseslər və milli dövlət ideyası. Bakı, 2006. «Səda» nəşriyyatı.

Али ИБРАГИМОВ

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

Рекомендация проф.А.Тагиева «Социально-политические процессы в условиях глобализации» посвящена аналитическому обзору последних статей и докладов академика Национальной академии наук Азербайджана Р.Мехтиева.

В рекомендациях проф.А.Тагиева приводятся краткие тезисы о социально-политических процессах в Азербайджане в современный период.

Событийная значимость их велика, так как для специалистов открываются новые возможности в научных исследованиях эвалюционного развития общества. Основное внимание в контексте размышлений автора акцентируется на идеологии азербайджанизма, проявляющейся в национальном менталитете.

Ali IBRAHIMOV

SOCIO-POLITICAL PROCESSES UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Summary

Recommendation of prof. A.Tagiyev “Socio-political processes under conditions of globalization” is dedicated to analytical review of the recent articles and papers by Academician of National Academy of Sciences of Azerbaijan R.Mehdiyev.

In the recommendations of prof. A.Tagiyev there are cited the brief theses on socio-political processes in Azerbaijan in the modern period.

Their eventful meaningfulness is of great importance as they provide the specialists with the new possibilities in the scientific studies of evolutional development of a society. The particular

attention in the author's reflections is accentuated on ideology of Azerbaijanism manifested in national mentality.

Elşad MIRBƏŞIR oğlu
siyasi elmlər namizədi

MÜHARİBƏYƏ DAİR FİKİRLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ ONUN TİPOLOGİYASI PROBLEMİ*

Dünya siyasəti bir sıra faktorların təsiri nəticəsində inkişaf edir ki, onlardan biri də müharibələrdir. Müharibə və onunla bağlı olan ekspansionizm, münaqişələr, aqressiya kimi məhfumlar əslində tarixin gedişində mühüm rol oynamışlar.

Müharibənin mahiyyəti onu deməyə imkan verir ki, o insan sivilizasiyasının inkişafında birmənalı rol oynamır. Bu baxımdan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində bu amilə olan yanaşmalar müxtəlifdir. Müharibədə baş verənləri – onun xərcləri, itgilər, gətirdiyi bəlalar haqqında fikir söyləmək çox çətindir. Əslində ilk baxışdan müharibə haqqında bunları demək olar: o insan həaytı üçün təhlükə yaratmış, zorakılıq, zülm, nifrət törətmiş, planetin təbii resurslarına ağlagəlməz dərəcədə ziyan vurmuş, əsrlər boyu formalaşan mədəniyyətləri məhv etmiş, müxtəlif dövlətləri dağıtmışdır (1, s.31-32).

Konfliktologiya elmində müharibəyə dair yanaşmaları nəzərdən keçirən zaman, onun digər silahlı münaqişələrdən fərqləndirilməsinin şərti xarakter daşımasının şahidi oluruq. Nəzərə alsaq ki, hər iki sosial hadisə ən ümumi şəkildə münaqişə müxtəlifliyinin növləridir, və hər iki halda söhbət silahlı toqquşmadan gedir, bununla razılaşmaq olar. Lakin, müharibə, onu digər sosial hadisələrdən fərqləndirən bir sıra mühüm əlamətlərə malikdir. Bu əlamətləri təhlil etməklə müharibənin silahlı və hərbi münaqişədən fərqli cəhətlərini nəzərə çatdırmaq mümkündür. Bununla biz, həmçinin onun ictimai həyatda yerini və rolunu da müəyyənləşdirmək imkanı əldə etmiş olarıq.

Müharibə mürəkkəb sosial məhfumdur. Onun tədqiqi bir sıra elmlərin bu prosesə cəlb edilməsini tələb edir. Müharibələrin tədqiqinə fəlsəfi yanaşma bu fenomenin izahına dair başqa yanaşmaları əslində özündə sintez edir. Müharibə və sülh probleminin fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən izahı əslində onları qarşı-qarşıya qoyur. Müharibənin fəlsəfi baxımdan tədqiqi, problemin izahı zamanı ilk növbədə zorakılıq anlayışını ortaya çıxarır. Burada "zorakılıq" məhfumu digər subyektlərin rəqabəti mühitində müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün güc tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Əgər müəyyən zaman kəsiyində insanlar, sosial qruplar, xalqlar və dövlətlər arasında zorakılıq fəaliyyəti nəzərə çarpmırsa, onda bu dövrü biz sülh dövrü kimi nəzərdən keçirə bilərik. Əks halda, bu zaman intervalında baş veräni bu və ya digər formada müharibə kimi nəzərdən keçirmək olar (2).

Müharibələrin ilkin səbəblərindən biri insanların sosial qruplara bölünməsidir ki, bu da öz növbəsində müxtəlif, bir-birinə zidd olan maraqlar yaradır. Müharibələrin baş vermə səbəbləri müxtəlifdir. Bu baxımdan bu səbəblər haqqında ümumilikdə danışmaq çox çətindir. Hər bir müharibənin özünəəxsus səbəbi onun bu və ya digər formada baş verməsinə səbəb olur. Müharibələrin mənbələri və səbəbləri tamamilə bir birindən fərqli amillərdir.

Müharibənin mənbəyi onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Səbəbləri isə konkret olaraq onun mahiyyətinin təzahür formasıdır. Müharibə haqqında müxtəlif səpkidə danışmaq olar:

- Müharibəni, onu sülh məhfumu ilə qarşı-qarşıya qoyub təhlil etmək olar.
- Müharibəni cəmiyyətin özünəməxsus durumu kimi izah etmək olar.
- Onu bəşəriyyətin inkişaf tarixi prizmasından, bu inkişafın konkret fazası kimi nəzərdən keçirmək olar.

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Z.Əhmədova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

- Müharibəni konkret ziddiyətlər sistemi, səbəbləri sistemində araşdırmaq, bu ziddiyətləri müharibənin baş vermə səbəbləri kimi təlqin etmək.

Bütün bunlarla yanaşı ictimai həyatın özünəməxsus forması kimi nəzərdən keçirilir:

a) Siyasətçilər tərəfindən öz məqsədinə nail olmaq üçün istifadə edilən amil kimi.

Bu vasitədən müxtəlif formada istifadə edilə bilər. Bu aspektdə müharibənin səbəb və mahiyyəti liderlərin, hökümətlərin, dövlətlərin və başqa subyektlərin həyata keçirdiyi siyasət prizmasından nəzərdən keçirilir. Çünki məhz bu subyektlər hərbi qüvvədən istifadə edə bilər.

b) Eyni zamanda müharibə iki və daha artıq, bir-biri ilə qarşı-qarşıya duran sosial subyektlərin silahlı mübarizəsi prosesi kimi də götürülə bilər. Bu zaman müharibə silahlı qüvvələr və ordu tərəfindən həyata keçirilən akt kimi öyrənilir.

c) Müharibə cəmiyyətin elə bir durumu kimi nəzərdən keçirilə bilər ki, bu durum silahlı zorakılığın dominantlığı və sosial vəzifələrin həyata keçirilməsinin bütün üsullarının buna müvafiq olması ilə xarakterizə olunsun.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müharibə və onun baş vermə səbəbi ilk növbədə aşağıdakı məhfumların qarşılıqlı təmasə ilə şərtlənir: siyasət, silahlı mübarizə, bütövlükdə cəmiyyətin əhval-durumu. Bu gün artıq müharibənin mahiyyətinin izahında siyasətin əsas amil kimi götürülməsi öz aktuallığını itirir. Bunun aşağıdakı səbəbləri var:

1. Ontoloji aspektdə götürdükdə müharibə heçdə hər zaman siyasətin sonu müharibə ilə bitmir.

2. Məntiqi baxımdan müharibəyə siyasətin davamı kimi baxmaq ona gətirib çıxarır ki, müharibənin baş vermə səbəbləri və onun nəticələri arasında tamam uyğunsuzluq yaranır.

3. Qnoseoloji baxımdan müharibənin mahiyəti siyasətin mahiyyəti ilə eyniləşir. Bundan sonra onun mahiyyətini iqtisadiyyatla və başqa amillərlə eyniləşdirmək mümkün olur. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, müharibənin silahlı zorakılıq kimi mahiyyəti izah edilməmiş qalır.

Bütün bunlara baxmayaraq hesab edirik ki, müharibənin mahiyyətinin açıqlanmasında siyasətdən bir ölçü yaxud kriteriya kimi istifadə etməmək düzgün olmazdı. Siyasət bu gün belə, hər zaman olduğu kimi müharibələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin bu zaman biz onu müharibələrin baş verməsinin iqtisadi, sosial, mənəvi səbəbləri ilə birlikdə nəzərdən keçirməliyik. (3, s.27)

Bütün bunlar belə bir sualın ortaya çıxmasına səbəb olur: müharibələrin əsil mahiyyəti nədən ibarətdir? Hesab edirik ki, müharibələri mahiyyətinin açıqlanmasında istifadə edilən konseptual yanaşmalarda aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Müharibə geniş miqyaslı silahlı zorakılıq prosesi olub, siyasi məqsədlərə xidmət edir, bu zaman iqtisadiyyat və həyatın başqa sferaları hərbi rejimə keçirilir, əhalinin istər mülki istər hərbi hissəsi tam səfərbərliyə alınır, bütün hərbi qüvvələr tam hazırlıq vəziyyətinə gətirilir, qanunverici orqan yaxud dövlət başçısı tərəfindən müharibənin başlanması hüquqi-normativ aktla təsdiq olunur.

- Müharibə makrososial münaqişə, cəmiyyətin xüsusi durumu, ziddiyətli ictimai münasibətlər sistemi olub, belə mühitdə dövlətlərin, sosial qrupların siyasi məqsədləri aktiv formada silahlı baqının yaxud müdafiənin təşkilini tələb edir.

- Müharibə sosial zorakılığın silahlı forması olub, dövlət yaxud sosial qrup fəaliyyəti ilə aktivləşir.

Müharibənin sadalanan əlamətləri onların yalnız bir hissəsidir. Əslində burda əlamətlər çoxdur. Lakin reallıqda burda adları çəkilən əlmalətlərin heçdə hər zaman hamısı olmur. Bu isə bir sosoail məhfum kimi müharibənin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə bu dərketmə amilinin, sosial həyatın, bəşər tarixinin dərk edilməsinin özünün mürəkkəbliyi ilə əlaqədərdir (4, s.11).

Hər bir müharibə müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər və həqiqətən də onlar ən müxtəlif formalarda və ən müxtəlif səbəblər ucbatından baş verir.

Müxtəlif zamanlarda baş verən müharibələrin də səbəbləri müxtəlif olmuşdur. Rusiyalı alim A.E.Snesarev özünü "Müharibənin fəlsəfəsi" əsərində qeyd edir ki, "bəşər tarixində baş vermiş müharibələrin baş vermə səbəblərinə nəzər salsaq bu müharibələrin səbəblərinin çoxluğu onların təsnifləndirilməsini mümkünsüz edər. Mövcud olan səbəblər mövcud oxşarlıqlarına və həyatın müxtəlif sferalarına uyğun olaraq qruplaşdırıla bilər. Yalnız bundan sonra müharibənin baş vermə səbəblərinin təsnifatını aparmaq mümkündür" Müharibələrin ilkin baş vermə səbəblərini və mexanizmlərini bilmək bu gün olduqca vacibdir.

Buna baxmayaraq, əslində müharibələrin baş vermə səbəbləri sırasında elələri var ki, onlar tipik, anoloji xarakter daşıyır və tez-tez təkrarlanır.

Hər bir konkret müharibədə bu mexanizm özünəməxsus formada işləyir. Bu və ya digər müharibənin unikallığı konkret ölkənin reallıqları ilə bağlıdır.

Bu və ya digər müharibə baş verərkən müəyyən mərhələ və fazalardan keçir: Bunlar ziddiyətin meydana gəlməsi, gərginliyin artması, hədə dövrü, böhran və müharibədir. Müharibələrin meydana gəlmə və baş vermə mərhələri nöqteyi-nəzərindən bəzən sülh dövründə müharibəyə hazırlıq, silahlı münaqişənin eskalasiyası və hərbi münaqişənin başa çatmasını da nəzərdən qaçırtmaq olmaz.

Müharibələrin baş verməsi, onun səbəblərinin və mənbələrinin yetişməsi prosesi özü-özlüyündə mürəkkəb, üzün sürən bir prosesdir. Müharibə gözlənilmədən baş verə bilər. Lakin o heç zaman təsadüfən baş vermir. Onun əsasında həçişə aşağıdakı amillər və hadisələr durur: kimiyyətə döyüşkən-hərbi, aqressiv qüvvələrin gəlməsi, müharibənin maddi-texniki təşkili problemlərinin dövlətin gündəmində əsas məsələyə çevrilməsi, cəmiyyətin militarizisiyası, ziddiyət doğura biləcək amillərin aktivləşdirilməsi, daxili və xarici mühitin kəskin xarakter alması üçün atılan konforntasion addımlar, müharibənin başlanması üçün səbəblərin axtarılması və s.

Müharibələrin təsnifatının aparılması işində fəlsəfənin mühüm prinsiplərindən olan problemin tədqiqinə çox predmetli yanaşmadan istifadə etmək maraqlı olar. Bu zaman müharibə tarixi, sosial-siyasi məhfum kimi nəzərdən keçirilir və onun istər kəmiyyət, istərsədə keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınır.

Müharibənin fəlsəfi cəhətdən açıqlanması işində onun təsnifatı mühüm yer tutur. Bu təsnifatın aparılması müharibənin tarixdəki rolunu açıqlamağa imkan verir. Bu zaman baş vermiş müharibələrin ümumi və xüsusi, özünəməxsus səbəbləri, onların xarakteri və başqa əlamətləri üzərində seçmə aparılır. Müharibələrin təsnifatının aparılması, onların bölgüsü müxtəlif kriteriyalar üzrə aparıla bilər:

- Baş vermə zamanına görə:

1. Formasion – ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə müharibələr;
2. Sivilizasiya- cəmiyyətin tipi kimi sivilizasiyalara görə müharibələr;
3. Kulturoloji- mədəniyyət tipləri üzrə müharibələr;
4. Texnoloji - texniki inkişafa əsaslanan;
5. Hadisəvi- müxtəlif iri tarixi şaxələnmələrə görə;

Bütün bunlarla yanaşı bu təsnifləndirmə başqa kriteriyalar üzrə də aparıla bilər:

1. Müharibədə iştirak edən dövlətin tipi, forması və hakimiyyətdə olan rejimlərə görə;
2. Konkret dövlətə görə (Geostrateji mövqedən çıxış etsək ABŞ-Latın Amerikası, Uzaq Şərq, Böyük Britaniya – Balkanlar, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Rusiya – Qafqaz, Balkanlar və Mərkəzi Asiya).

- Sosial siyasi məzmuna görə aparılan təsnifat:

1. Ədalətli (proqressiv, qanuni) müharibələr: vətəni müdafiə uğrunda, milli azadlıq uğrunda, totalitar rejimlə aparılan müharibələr.

2. Ədalətsiz (reqressiv, qanunsuz) müharibələr: işğalçı, müstəmləkə uğrunda müharibələr, sosial təbəqələrin və qrupların əzilməsinə yönələn müharibələr.

Sosial-siyasi xarakterə görə təsnifləndirilmə əslində olduqca mürəkkəbdir. Bütün bunlarla yanaşı müharibələrin ədalətli yaxud ədalətsiz olduğunu aydınlaşdırmaq üçün bir sıra başqa kriteriyalara da müraciət etmək olar. Müharibə siyasi birliklər arasında yaxud birtərəfli qaydadada bir siyasi birlik tərəfindən digərinə qarşı münasibətdə meydana gələn zorakı fəaliyyətdir. Bu təyinatın prinsipial təyinatı ondan ibarətdir ki, o müharibənin həm dövlət daxilində həmdə ondan kənarda baş verə biləcəyini inkiar etmir. Bu gün belə açıqlama olduqca vacibdir. (5, s.56)

Hesab edilir ki, müharibələrin ədalətli və ədalətsiz olması haqqında fikir söyləmək üçün aşağıdakı kriteriyalar nəzərə alınmalıdır.

- Müharibəya yalnız qanuni hakimiyyət başlaya bilər.
- Müharibəyə başlayarkən yalnız ədalətli məramlarla çıxış etmək lazımdır.
- Yalnız uğur əldə etmək üçün real şans olduqda hərbi əməliyyatlara başlamaq məqsədəuyğun hesab olunur.
- Müharibəyə əl atmaq ən axırıncı və zəruri halda variant kimi seçilməlidir.
- Mülki əhalinin toxunulmazlığı maksimum səviyyədə qorunmalıdır.
- Zorakılığın miqyasına sərhəd qoyulmalıdır.
- Müharibələrin təsnifatının aparılmasının bir sıra başqa əsasları var.
- Bu və ya digər müharibənin tarixdə oynadığı rolun müəyyən edilməsi bir sıra hallarda onun nəticələrinin, yekunlarının, fəsadlarının təhlili nəticəsində mümkün olur. Bu üç anlayış bir-birinin oxşarı olsa da əslində hüquqi normativ baza prizmasından fərqlənirlər:

Müharibənin nəticələri bu müharibədə iştirak edən tərəflərin, müharibənin başa çatması anında mövcud durumunu nəzərdə tutur.

Müharibənin yekunları-müharibənin nəticələrinin beynəlxalq müqavilə və hüquq normaları vasitəsilə möhkəmləndirilməsidir.

Müharibənin fəsadları-müharibənin beynəlxalq münasibətlər sisteminin, iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafına olan təsirini nəzərdə tutur. Müharibələrin fəsadları kriteriyalar üzrə fərqlənir.

Zamana görə: bilvasitə - dolayı:

Məzmuna görə: Humanitar, iqtisadi, sosial, siyasi, ekoloji, mənəvi.

Beləliklə, müharibələrin təhlili ilə bağlı yuxarıdakı şərhi verərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Müharibə elə bir sosial-siyasi amildir ki, sosial, siyasi, iqtisadi, ideoloji, milli, dini, ərazi və başqa həyat sferalarında baş qaldıran ziddiyətlərin zorakı hərbi vasitələrlə aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Hər bir müharibə yaranma səbəbindən, həyata keçirilmə mexanizmindən asılı olmayaraq konkret məqsədlər güdür, onu başlayanların iradəsindən asılıdır.

Bu məqsədlər nədən ibarətdir? Bu səbəblər ilk növbədə maddi xarakter daşıyır. Müharibələrin havadarları çox zaman bu maddi amilləri gizlədir. Onları bir sıra etnik və hüquqi xarakterli pərdə ilə örtür. Lakin aydındır ki, bu motiv və səbəblər əslində fiksiyadan başqa bir şey deyil. Əgər müharibənin baş verməsinin arxasında maddiyyət əldə etmək istəyi durmasaydı bu günə kimi baş vermiş müharibələrin əksəriyyəti baş verməzdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Арцибасов И.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М.., 1989, с.31-32.

2. Гареев М.А. Война и современное международное противоборство. Независимое военное обозрение № 01 от 09.01.98.

3. Клаузавиц К. О войне. М., Логос, «Наука», 1997.

4. Манохин А.В., Ткачев В.С. Военные конфликты: теория, история, практика: Учебное пособие. М., 1994, с.11.

5. Першиц А.И., Семёнов Ю.И., Шнилерман В.А. Война и мир в ранней истории человечества: В 2 т. /Институт этнологии и антропологии РАН. М., 1994, Т.1, с.56.

6. Самсонов В.Н. Иная трактовка понятия войны. Независимое военное обозрение № 23 от 26.12.96.

Эльшад МИРБАШИР оглы

ФОРМИРОВАНИЕ МЫСЛИ О ВОЙНЕ И ПРОБЛЕМА ЕЁ ТИПОЛОГИИ

Резюме

В статье обсуждается проблема войны. Проводится её философское осмысление. Автор пытается раскрыть сущность, суть, механизмы её возникновения, последствия, типы и некоторые другие особенности войны. В целом статья посвящается раскрытию социально-философской сути войны. Также в статье глубоко анализируется типология войны. Аргументируется, что типы войны зависят от некоторых факторов.

Elshad MIRBASHIR oglu

FORMATION OF AN IDEA OF WAR AND THE PROBLEM OF ITS TYPOLOGY

Summary

In the article the problem of war is being discussed. Its philosophical meaning is comprehended. The author tries to find its main point, mechanism of its breaking out, consequences and some other features of war. On the whole, the article is dedicated to revealing socio-philosophical essence of war. As well, in the article there is made a profound analysis of war typology. It is argued that the types of war depend on several factors.

Habil HƏMİDOV
Pedaqoji elmlər namizədi

BAKI - TBİLİSİ - CEYHAN BORU KƏMƏRİ İPƏK YOLUNUN DAVAMI, TÜRK DÜNYASININ GEOSTRATEJİ MARAQLARININ TƏMİN OLUNMASININ POLETOLOJİ ASPEKTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ*

Təsadüfi deyildir ki, tarixi İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfrans məhz Azərbaycanda keçirilmiş və onu ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində Avropa Birliyi komissiyası ilə birgə həyata keçirmişlər. Bütün bunların səmərə və faydasının perspektivlərini əvvəlcədən görən, İpək yolu strategiyasının hazırlanmasını zəruri hesab edən milli lider Respublika prezidenti haqlı olaraq mötəbər yığıncaqlarda qeyd edirdi ki, beş ildən bəri həyata keçirilən TRASEKA proqramı artıq öz faydasını verir. Yəni kommunikasiya xətləri, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi magistralı yaradılması və s. həyata keçirilən tədbirlər özü iqtisadi fayda gətirir. O ki qaldı siyasi mənfəətə, biz bir-birimizlə nə qədər çox əməkdaşlıq etsək, əlaqə saxlasaq, o qədər çox tərəfdaş olacağıq və bu bir o qədər siyasi fayda gətirəcəkdir. Ən başlıca siyasi fayda isə sülhü, sabitliyi, dövlətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar hamısı birlikdə həm iqtisadi, həm də siyasi faydaları təşkil edir.

Dünyanın nüfuzlu dövlət xadimlərinin, politoloqlarının, strateji araşdırmalar üzrə tanınmış mütəxəssislərinin həmişə fenomen şəxsiyyət kimi qiymətləndirdikləri, müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, milli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti müxtəlif sahələrdə özünün bəhrəsini verdiyi kimi, Türk dünyası dövlətləri ilə beynəlxalq münasibətlərimizin yaranmasında, inkişafında və geosiyasi maraqların formalaşmasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin mühüm vasitələrdən biri kimi strateji əhəmiyyət daşıdığını da sübut etdi. Hələ vaxtilə Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəl də Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunu İpək Yolu TRASEKA dəhlizinin davamı kimi qiymətləndirirdi.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, geosiyasətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri enerji təhlükəsizliyi məsələsidir. Bu problemin həlli hər bir dövlətdə strateji əhəmiyyət daşıyır. Lakin təbiət enerji resurslarını dünyanın bütün dövlətlərinə bərabər şəkildə bəxş etməyib. Yəni planetin müxtəlif bölgələrində mövcud olan ölkələrin hamısında enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yetərincə deyil. Ona görə də həmin strateji mahiyyət daşıyan problemi üsbət həll etməkdən ötrü istər-istəməz bu məsələ beynəlxalq münasibətlərin yaranmasının və inkişafının əsas amilinə çevrilir. Bu isə hər bir dövlətin təbii ehtiyatlarına uyğun olaraq enerji təhlükəsizliyi siyasətini yaratmağı zəruri edir. Həmin siyasətin yaranması və həyata keçirilməsini tənzimləyən digər cəhətlər də mövcuddur. Reallıqlar göstərir ki, enerji resursları məhdud olan ölkələrin əksəriyyəti məqsədlərinə çatmaq üçün xarici siyasətlərində müxtəlif regional və beynəlxalq layihələrə qoşulmağa üstünlük verirlər. Hesab edirik ki, belə bir istiqamətin qəbul edilməsi bu tipli ölkələr üçün məqbul sayıla bilər. Lakin digər qrup ölkələr də vardır ki, onların təbii ehtiyatları yetərincə olsa da, onların xarici siyasətlərinin prioritetini yaxın və uzaq regionda yerləşməsindən asılı olmayaraq enerji resursları zəngin olan dövlətləri beynəlxalq layihələrə cəlb edərək özünün strateji tərəfdaşına çevirmək təşkil edir. Həqiqətən bu dövlətlər uzun illərdən bəri həmin istiqamətdə xarici siyasətlərini uğurla həyata keçirirlər və çağdaş zəmanəmizdə də enerji təhlükəsizliyi kimi strateji mahiyyət daşıyan problemi beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində həll edə bilirlər. Sadalananlar isə Türk dünyası dövlətlərinin geosiyasi maraqlarının qoyuluş nöqtəsinin təməl prinsiplərini yaradır.

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Yaxın Şərq və Rusiyadan sonra neft və qaz ehtiyatına görə üçüncü yerdə olan Xəzərin sahilyanı dövlətlər arasında bölgüsündə mübahisəli məsələlər olsa da, ümid edirik ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsi ilə birləşəcək bu ölkələr ümumi dil tapacaq və təbiətin onlara bəxş etdiyi əvəzsiz nemətlərdən lazımınca istifadə edəcəklər.

Bakı –Tbilisi – Ceyhan neft boru kəmərinin tikilməsi zərurətini təsdiqləyən ekspertlərin rəyinə əsasən demək olar ki, Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində neft hasilatının ildə 40-45 milyon tona çatacağı, habelə Qazaxıstanın Tengiz yatağından ildə 40 milyon tona yaxın neft çıxarılacağı və hövzənin Türkmənistana məxsus hissəsində yerləşən yataların məhsul verməyə başlayacağı nəzərə alınarsa, Xəzər regionunda həmin problemin reallaşdırılması məsələsi həmişə öz aktuallığını saxlamaqda davam etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq mütəxəssislər xeyli vaxt, gün ərzində 1,2 milyon barrel Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara çıxarılmasını təmin edən variantlar üzərində iş aparmışlar. Araşdırmalar, iqtisadi göstəricilərin təhlili onu göstərmişdir ki, seçilən müxtəlif marşrutlardan Bakı–Supsa və Bakı–Novorossiysk layihələri qiymət baxımından sərfəli olsa da, Bosfor boğazının ötürmə qabiliyyətinin məhdudluğu və digər amillər onların əsas variant olmaq ehtimalına mənfi təsir göstərir.

Lakin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu alternativ variantlarla müqayisədə iqtisadi cəhət-dən baha başa gəlsə də, əlavə neft terminallarına ehtiyacın olmaması və limanın Avropa bazarlarına yaxın olması ona üstünlük verir. Problemin həmin nöqteyi-nəzərdən təhlili aparılan mənbədə deyilir: «İstanbulda imzalanan sənədlər dünyanın neft sənayesi tarixində anoloqu olmayan mühüm bir layihənin əsasını qoydu. Əsas ixrac boru kəmərinin uzunluğu 1700 kilometrdir. Bunun 468 kilometri Azərbaycanın, 225 kilometri Gürcüstanın, 1037 kilo-metri isə Türkiyənin ərazisindən keçəcəkdir. Layihədə Səngəçal terminalının genişləndirilməsi, Ceyhan limanında yeni nəhəng terminalın inşası, 11 nasos stansiyasının tikilməsi nəticəsində diametri 1100 mm , dəyəri 2,4 milyon dollar, ötürmə qabiliyyəti ildə 50 milyon tondan aşağı olmayan boru kəmərinin çəkilməsi nəzərdə tutulacaqdır.Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, neftin Bakıdan Ceyhana nəqlinin ümumi tarifi bir barrelə 2,58 dollar və ya bir tona 18 dollar təşkil edəcəkdir» [5]. Bu marşrutla neft boru kəməri ilə Gürcüstandan və Türkiyədən keçməklə Aralıq dənizi sahilində yerləşən Ceyhan terminalına çatdırılacaq və oradan tankerlərlə Avropa bazarlarına aparılacaq. Azərbaycan – ABŞ münasibətləri araşdırıldıqda da məlum olur ki, Amerika bu marşruta daha çox üstünlük verir və hesab edir ki, Azərbaycandan başlanacaq neft-qaz kəmərlərindən Bakı – Ceyhan daha perspektivlidir, digər tərəfdən isə Azad İpək yolunun möhkəmliyinin təminatçısının Türkiyə olması da inamımızı daha da artırdı. Ümummilli lider çıxışlarının birində bu amili etiraf edərək bildirir: «Ancaq onu da etiraf edirəm ki, əgər bu məsələləri həyata keçirmək üçün ABŞ-ın dəstəyi olmasaydı biz bunların heç birisini edə bilməyəcəkdik. Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından əvvəl müstəqil Azərbaycana qarşı bir il böyük təzyiqlər göstərildi. Bizim qarşımızı almaq istəyirdilər. Məhz ABŞ-ın, onun prezidenti, hörmətli dostum cənab Bill Klintonun dəstəyi nəticəsində biz 1994-cü ilin sentyabrında Əsrin müqaviləsini imzaladıq. Amma ondan sonra da problemlərimiz çox oldu. Bakı-Ceyhanı başqa ölkələr qəbul etmirdilər. Ancaq hörmətli cənab Bill Klinton bu məsələ ilə ardıcıl surətdə məşğul olurdu, bizə dəstək, ruh verirdi və Türkiyəni, Azərbaycanı, Gürcüstanı, Xəzəryanı başqa ölkələri bu məsələyə cəlb edirdi, öz hörməti, öz nüfuzu, bu barədə ardıcıl siyasəti ilə biz belə böyük Əsrin müqaviləsinin imzalanmasına nail olduq»[3]. Məhz Türk dünyası dövlətlərinin tacı sayılan Türkiyə amili bu ideyanın gerçəkləşdirilməsi üçün mühüm faktor rolunu oynadı. Nəticədə Bakı-Ceyhan marşrutunun reallaşması üçün lazımi hüquqi və maaliyyə sənədlərinin imzalanması başa çatdıqdan sonra onun tikintisinə müəyyən olunmuş vaxtda başlanması qərarlaşdırıldı.

Elə ilk müqayisəli təhlillərdən sonra nəqliyyat boru kəməri ilə neftin nəqlinin intensivliyi artdıqca Azərbaycanın tranzit ölkə kimi gəlirlərinin ardıcıl surətdə çoxalacağı perspektivləri israrlı şəkildə bildirilirdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan nəqliyyat boru kəməri Azərbaycana, bəlkə, neft hasilatından da artıq gəlir gətirə bilər, fikri BTC tikilib istifadəyə verilənə kimi gündəmdən düşmədi. Çünki Respublika ərazisindən keçən tranzit yüklərinə görə normativ sənədlər əsasında müəyyən olunmuş müvafiq vəsait ödənilməsi real faktor idi. Respublikamız üçün bu marşrutun əhəmiyyəti bir də ona görə perspektivli sayılırdı ki, Türk dünyası dövlətləri və Avropa ölkələri ilə birbaşa əlaqələrin yaranması milli iqtisadiyyatımızın inkişafını sürətləndirəcək, onların həmin istiqamətə uyğun geosiyasətlərinin dəqiqləşdirilməsinin optimal variantının tapmaq mümkün olacaqdı. Proqnozlara görə, bu layihənin həyata keçirilməsində marağı olan dövlətlər üçün yüklərin Rusiya ərazisindən keçməsi isə artıq o qədər də əlverişli variant sayılmırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin ən çətin mərhələsindən normal stabil vəziyyətə gəlməsi birbaşa Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə bağlıdır. Yəni, «Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı Heydər Əliyevin bəşəri və dünyəvi xarakter daşıyan daxili və xarici siyasəti nəinki Azərbaycan üçün, digər region və dünya dövlətləri üçün də örnək oldu» [7]. Siyasətin incə gedişlərini mükəmməl bilən ulu öndər beynəlxalq səviyyəli konfranslarda, rəsmi görüşlərdə və zirvə toplantılarında məqamı yetişən kimi məşhur şahmatçılarsayağı jestlər və siyasi gedişlər edərək Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin xoşməramlı olduğunu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslandığını iştirakçı dövlətlərə çox məharətlə çatdırır, onlarda bu həqiqətlərə tez bir zamanda reallıqlara söykənən inam yaradırdı. Bu mənada diqqəti çəkən bir məqama nəzər yetirək: «Dərin razılıq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, 1992-ci ildən başlayaraq, sıra ilə qardaş dövlətlərimizin paytaxtlarında keçirilən zirvə görüşləri nəticəsində keçən müddət ərzində türkdilli dövlətlərin ikitərəfli münasibətləri daha da inkişaf etmiş, aramızda yüksək səviyyəli çoxlu görüşlər keçirilmiş, danışıqlar aparılmış, dost ölkələrimizə qarşılıqlı səfərlər olmuş, bir sıra mühüm dövlətlərarası sazişlər imzalanmışdır. Bu sazişlər dövlətlərimizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, xalqlarımızın rifahının yüksəlməsinə xidmət edir» [9]. Digər bir cəhət: «Türkdilli dövlətlərin başçıları arasında sıx şəxsi ünsiyyət, mehriban dostluq və qardaşlıq münasibətləri yaranmışdır. Bu isə bir çox çətin və mürəkkəb məsələlərin birgə səylərlə həll olunmasına kömək edir. Bunun nəticəsidir ki, ölkələrimiz bir sıra iri beynəlxalq layihələr çərçivəsində uğurla əməkdaşlıq edirlər» [9] fikri artıq regional əməkdaşlığın, tətbiq olunan geosiyasətin faydalılığına işarədir.

BTC-nin reallaşmasına qədərki dövrdə həyata keçirilən geosiyasət bu neft boru kəmərinin reallaşmasına kimi hərəkətverici qüvvə rolunu oynamışdır. İlk öncə 1993-cü ildə Brüsseldə Avropa İttifaqının TASİS proqramının TRASEKA layihəsinə Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin və Cənubi Qafqazın Azərbaycan başda olmaqla üç dövlətinin üzv olması məxsusi olaraq digər dövlətlərin siyasi, iqtisadi, enerji təhlükəsizliyi strategiyasını öyrənərək özlərinin geosiyasətlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirdilər. Bu BTC-yə gələn yolun birinci mərhələsi idi. İkinci mərhələdə, yəni 1994-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanın ardıcıl surətdə həyata keçirdiyi enerji strategiyası nəticəsində dünyanın iri neft şirkətlərinin təmsil olunduğu konsorsium ilə məşhur «Əsrin müqaviləsi» imzalanmış və ölkəmiz Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatlarının işlənilməsi üzrə uzunmüddətli beynəlxalq əməkdaşlıq bölgələrindən birinə çevrilmişdir. Məhz bundan sonra karbohidrogen ehtiyatlarının aşkara çıxarılması üçün göstərilən səylər Türk dünyası dövlətləri kimi Qazaxıstanda və Türkmənistanda da zəngin yataqların olduğunu təsdiq etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın bu siyasəti nəticəsində Xəzər hövzəsi bu gün bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb edən, ən cazibədar və perspektivli enerji mənbələrindən biri olan coğrafi-siyasi regiona çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzəryanı dövlətlərin hər birinin enerji ehtiyatları ilə zəngin olan öz sektoru və buradan irəli gələn bütün hüquq və imkanları vardır. Biz bu imkanlardan istifadə edərək, birgə çoxtərəfli layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak etməklə Xəzər hövzəsini iqtisadi tərəqqi zonasına çevirib, dünya iqtisadi sistemində öz layiqli yerimizi müəyyənləşdirmişik. Şübhə yoxdur ki, Türk dünyası dövlətlərinin malik olduğu zəngin təbii sərvətlər və əlverişli coğrafi mövqe iqtisadi fayda ilə yanaşı, ölkələrimizə həm də böyük siyasi üstünlüklər qazandırır.

Təcrübə göstərir ki, enerji resurslarının birgə hasilatı, dünya bazarlarına çıxmaq üçün neft və qaz kəmərlərinin çəkilişi Türk dünyası dövlətlərinin mənafeyini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin mənafeyi ilə birləşdirəcək və regionun təhlükəsizliyinin, sabitliyinin və tərəqqisinin təminatçısına çevirəcəkdir.

BTC-nin reallaşmasına təsir edən üçüncü mərhələ - Bakıda keçirilən Böyük İpək Yolunun bərpasına və dirçəldilməsinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransla əlaqəlidir. Vaxtı ilə Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəl vurğulayırdı ki, TRASEKA dəhlizi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri paralel olaraq fəaliyyət göstərəcəkdir.Bu fikir artıq öz təsdiqini tapmışdır.

Həqiqətən də diqqətəlayiq haldır ki, növbəti mərhələ beynəlxalq əməkdaşlığın nümunəsi sayılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru-kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı möhtəşəm layihənin reallaşdırılması 1998-ci il oktyabrın 29-da, Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyi zamanı imzalanmış Ankara Bəyannaməsi ilə başlanmışdır. Yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün Türkiyəyə yola düşən Heydər Əliyevin jurnalistlərin suallarına cavablarında inam və nikbinlik aydın görünür: «Sual: Siz nə üçün Bakı-Ceyhan marşrutunu üstün tutursunuz? Cavab: Biz lap əvvəldən müəyyən etmişik ki, bu marşrut hər cəhətdən təhlükəsizlik, Qərbə çıxış baxımından daha sərfəlidir. …Görünür bizim görüşlərimiz zamanı - mən Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan prezidentlərinin görüşünü nəzərdə tuturam - yəqin ki, biz də müəyyən vahid fikrə gələcəyik. Çünki həmin marşrut ancaq bizim üçün faydalı deyil, ona Mərkəzi Asiya ölkələri, ilk növbədə Qazaxıstan, Türkmənistan və hətta Özbəkistan da maraq göstərirlər» [2].

1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in sammiti zamanı Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə əlaqədar imzalanmış tarixi İstanbul sazişi ölkələrimizin gələcək inkişafı, regionumuzun təhlükəsizliyi və çiçəklənməsi yolunda böyük uğur sayılmalıdır [2]. Həmin sammit barədə müxtəlif fikirlərin söylənməsi gəldiyimiz qənaətin təsdiqi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, E.Süleymanova vurğulayır ki, «Sammit günlərində İstanbulda baş vermiş daha bir hadisə- Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri haqqında sazişin imzalanması xüsusi diqqət və maraqla qarşılandı. İnanın ki, çoxlu xarici jurnalist bizə yaxınlaşıb soruşurdı ki, doğrudanmı Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri haqqında sazişə bu gün imza atılacaq? Çoxları buna nədənsə inanmırdı və sanki imzalanmanın təxirə salınacağını gözləyirdilər» [8]. Lakin onların gözlədikləri baş vermədi. Yəni, İstanbulun «Çırağan sarayın»da bu sazişin imzalanması tərəddüdlü fikirləri alt-üst etdi və bu sammitin iştirakçıları tərəfindən də əhəmiyyətli bir hadisə kimi qəbul olundu. Həmin məqamda qardaş Türkiyə əhalisi isə bu xəbəri, sözün əsl mənasında, bir el bayramı kimi qarşıladı. Sadə insanlar bizim Azərbaycanlı olduğumuzu biləndə «Sağ olsun Heydər Əliyev, o həm Azərbaycanın, həm də bütün Türk dünyasının başını uca etdi» [8] söyləyirdilər. Yaxud da zəngin təbii ehtiyatlara malik Türk dünyası dövlətlərindən sayılan Qazaxıstanın prezidenti N.Nazarbayev həmin sazişin imzalanmasını təqdir edərək vurğulayır ki, «Bu gün İstanbul bəyannaməsinin, digər sənədlərin imzalanması Şərq-Qərb dəhlizinin marşrutlarından birinin çoxdan gözlədiyimiz marşrutun texniki, hüquqi və kommersiya cəhətlərinə, nəhayət, müəyyənlik gətirdi. Ümidvaram ki, bu, neft şirkətlərinə, potensial sərmayədarlara əlverişli şərait yaradacaq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin iqtisadi cəhətlərinin cazibədarlığını

yüksəldəcəkdir ki, bunda da bizim hamımızın böyük marağı var» [10]. Problemlə ilgili daha bir məlumatda bildirilir ki, «Türkiyə Böyük Millət Məclisinə gələn Türkiyə prezident Süleyman Dəmirəlin, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadzenin, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovun, habelə ABŞ-ın energetika naziri Bill Riçardsonun burada Xəzər regionunun enerji ehtiyatlarının, xüsusən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çatdırılması üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan Ankara bəyannaməsini imzalamaları» [12] Türk dünyası dövlətlərinin geosiyasi maraqlarının qoyuluş nöqtəsinin mühüm amillərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Göründüyü kimi, xronoloji ardıcıllıqla, zərgər dəqiqliyi ilə səslənən fikirlər beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında təməl prinsipləri kimi necə də ustalıqla əsaslandırılır.

Azərbaycanın Türk dünyası ölkələri arasında yerini müəyyən edən ən mühüm amillərdən biri tarixən neftin istehsalı ilə əlaqədar olaraq boru kəmər nəqliyyatının inkişafıdır. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Respublika daxilində istehsal olunan neftin boru kəmərləri vasitəsilə xaricə nəql edilməsinin coğrafiyası xeyli genişlənmiş və bu istiqamətdə indi də ciddi işlər görülməkdədir. Dünyanın strateji araşdırmalar üzrə mütəxəssisləri, tanınmış politoloqlar Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri vasitəsilə neftin dünya bazarına birbaşa nəql edilməsi Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yerini müəyyən edən mühüm faktor kimi qiymətləndirirlər. Məsələn, «Keçmiş ABŞ adminstrasiyasının səhvləri» adlı əqalədə «ABŞ – ın 90-cı illərdən başlayaraq Xəzərin enerji resursları prosesinə daha çox diqqət yetirdiyi» [11] qeyd olunur. Bu cür diqqətin 1996–2000-ci illərdə «B.Klinton tərəfindən də güclü şəkildə artdığı, onun Bakı-Ceyhan marşrutuna dəstək verməsi titanik güc səviyyəsində lduğu» [11] bildirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla həyata keçməsində, bütün neft müqavilələrinin hazırlanmasında ARDNŞ-nin keçmiş birinci vitse-prezidenti, hazırda Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin böyük əməyi vardır. Onun siyasi və ictimai məsələləri araşdırmaq qabiliyyəti, Azərbaycanın dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi sahəsində aparmış olduğu işlər dünyanın böyuk siyasətçilərinin və dövlət başçılarının diqqət mərkəzindədir.

Bu gün neft strategiyasnın uğurları bütün dünyanın diqqətini cəlb edir. Belə ki, «Əsrin müqaviləsi»nin beşinci ildönümünün qeyd edilməsi zamanı ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyev öz məruzəsində müqavilənin gələcək perspektivləri haqqında məlumat vermişdir. Onun sözlərinə əsasən, 2000-ci ildən etibarən «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından Azərbaycan mənfəət neftini almağa başlayacaqdır. Bu mənfəət neftinin satışından ölkənin xalis büdcə gəliri yaxın illərdə 300,500,700 mln.dollara qədər artaraq, sonrakı illərdə 1 mlrd.dollara qədər artacaqdır. 2005-ci ildən sonra isə ildə 1 mlrd.dolları ötəcəkdir.

Haqlı olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev müsahibələrinin birində qeyd edir ki, cəmi 15 mln.ton, yəni bu qədər neft ətrafımızda qaldırılan hay-küyə, siyasi fona əsla uyğun deyildir. Əlbəttə, perspektiıvləri nəzərə aldıqda, bizdə ehtiyatlar işlənəcək, hasilat artacaq,biz təqribən 50 mln.ton, bəlkə bundan da çox neft çıxaracağıq. Lakin hətta 50 mln.ton neft hasilatı o qədər də böyük və verilən siyasi rənglərə qətiyyən uyğun deyildir. Səslənən iradlar əbəs yerə deyildir. Çünki həmin dövrdə BTC-nin əleyhidarları həm ölkə daxilində, həm də xaricdə çox idi. Onlar əsassız olaraq müəyyən arqumentlər gətirərək Azərbaycanı fikrindən daşındırmağa çalışırdılar. Bu barədə hələ Azərbaycanın dövlət rəsmiləri «Vaşinqton – Post» qəzeti redaksiya heyəti ilə də görüşdə məlumat vermişdilər. Bu açıqlamalarda həmin kəmərlərlə bağlı problemlər və müqayisələr də əksini tapmışdır. Məsələn, «Azərbaycan neftini dünya bazarına çıxaran Bakı – Novorossiysk – Supsa neft boru kəmərlərinin hazırkı vəziyyəti və gələcək perspektivləri barədə suala

cavabında biz bu marşrutun çətinliklərini Rusiyaya bildirdik» [4] deyən Respublika rəsmiləri Çeçenistan hadisələrini arqument kimi gətirərək həmin səbəbdən boru kəmərindən istifadə olunmadığını bildirirlər. Daha sonra vurğulanır ki, «… indi hasil edilən neftin bu kəmər vasitəsi ilə ixrac olunması mümkündür. Amma gələcək üçün biz Bakı – Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikilməsi barədə saziş imzalamışıq» [4]. Hesab edirik ki, bu amil Azərbaycanın enerji resurslarının nəqlində balanslaşdırılmış siyasətini göstərir.

Yenə diqqətimizi statistikaya yonəldək. 2001-ci ilin sentyabrına olan məlumata görə həmin borularla 15,9 mln.tondan artıq neft ixrac olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ilbəil artan Azərbaycan neftinin Avropa və dünya bazarlarına daha çox ixracını reallaşdırmaq üçün adı çəkilən iki neft boru kəmərinin potensial imkanları az olduğundan, təbii olaraq, yeni layihələrin işlənib həyata keçirilməsinə çox ciddi ehtiyac yarandı ki, artıq bu sahədə də uğurlu addımlar atılmaqdadır. Yəni həmin layihələrdən biri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin layihəsi həyata keçməkdədir. Onun illik neft ötürmə qabiliyyəti 50 mln. tondur (bu kəmərin neft ötürmə qabiliyyəti bundan da artıqdır).

Qeyd olunmalıdır ki, bu kəmərin məhz belə marşrut üzrə seçilmsinin bir neçə üstün cəhətləri vardır və bunları aşağıdakı kimi aydınlaşdırmaq olar:

- birincisi, həmin əsas ixrac boru kəməri çox zaman TRASEKA dəhlizinə paralel olaraq Qara dənizin məhdud imkanlarından yan keçərək Aralıq dənizinə birbaşa çıxacaq;
- ikincisi, Aralıq dənizinin əhatəsində olan dövlətlərin neftə olan böyük miqdarda ehtiyacları ödəniləcək;
- üçüncüsü, Aralıq dənizində böyük tutumlu tankerlərin hərəkətetmə imkanları artacaq;
- dördüncüsü, yaranan əlverişli şərait dünyanın bütün istiqamətlərinə neftin daşınmasını iqtisadi cəhətdən sərfəli edəcəkdir ki, bu da həmin ölkələr arasında yeni siyasi-iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrin uğurlu qurulmasına köməklik göstərəcəkdir və s.

Reallıq budur ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin təbirincə desək: «Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin işə düşməsi bizim tarixi qələbəmizdir və Heydər Əliyev neft strategiyasının təntənəsidir. Bu layihə həm Azərbaycan üçün, həm də dünya üçün böyük əhəmiyyətə malikdir» [6].

Həqiqətən də ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliklə seçdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan iştiqaməti nəinki Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxmasını təmin edir, həm də Türk dünyası dövlətlərinin əsas magistral kəməri kimi region dövlətlərinin istehsal etdikləri nefti də nəql edərək ümumilikdə bu ölkələrin geosiyasi maraqlarının qoyuluş nöqtəsi funksiyasını da yerinə yetirir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsində ən başlıca vasitələrdən biri, məhz Azərbaycan dövlətinin Avropa İttifaqının TASİS proqramının İpək Yolu TRASEKA layihəsinə üzv qəbul olunmasından sonra Avropa-Qafqaz-Asiya transkontinental dəhlizinin intensiv fəaliyyəti olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Azərbaycan qəzeti», 27.10.98.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 29.10.98.
3. «Azərbaycan» qəzeti,24.10.99.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 20.02.2000.
5. Əliyev N. ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşünün yekunlarına həsr olunmuş toplantının materiallarından. «Azərbaycan» qəzeti, 28.11.99.
6. Əliyev İ. «Azərbaycan» qəzeti, 4 fevral 2007-ci il.
7. Məmmədov R.L. Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə beynəlxalq münasibətlərinin siyasi, iqtisadi aspektləri. Bakı, 2006.

8. Süleymanova E. ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşünün yekunlarına həsr olunmuş toplantının materiallarından. «Azərbaycan» qəzeti, 28.11.99.
9. Türkdilli dövlətlərin başçılarının VII Zirvə görüşündə AR-in prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı, Bakı, 2001, № 39, s.5.
10. Nazarbayev N. «Azərbaycan» qəzeti, 24.10.99.
11. Михаил Г., Александр М. Транзит Каспийских энергоресурсов на мировой рынок: Взгляд из Украины. Жур. «Центральная Азия и Кавказ», № 3, 2001.
12. İbrahimov Ə., Rzayev T. Qardaş Türk xalqının bayramı. «Azərbaycan» qəzeti, 30.10.90.

Габиль ГАМИДОВ

ТРУБОПРОВОД БАКУ-ТБИЛИСИ-ДЖЕЙХАН – ПРОДОЛЖЕНИЕ ШЕЛКОВОГО ПУТИ И ОПОРНАЯ ТОЧКА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ТЮРКСКОГО МИРА

Резюме

В статье отмечается, что одним из важных факторов в формировании геополитики является вопрос энергетической безопасности. Решение этого вопроса имеет стратегическое значение во всех государствах. Но природа разделила энергетические ресурсы между странами неравномерно. Поэтому разрешение этой стратегически важной проблемы превращается в один из основных факторов и развития современных международных отношений, а это в свою очередь заставляет каждое государство строить свою систему энергетической безопасности соответственно своим энергетическим ресурсам. По мнению автора, существуют и другие черты, регулирующие возникновение и проведение в жизнь этой политики. Реалии показывают, что большинство стран с ограниченными ресурсами для достижения своих целей предпочитают присоединяться к различным региональным и международным проектам.

Gabil GAMIDOV

BAKU-TBILISI-CEYHAN PIPELINE AS CONTINUATION OF THE SILK ROAD AND THE STRONG POINT OF GEOPOLITICAL INTERESTS OF THE TURKIC WORLD

Summary

In the article it is noted that one of the important factors in formation of geopolitics is a question of energetic security. Solving this question is of strategical importance in all states. But the nature has unequally shared the energy recourses between the countries. Hence solution of this strategically important problem turns into one of the basic factors of rise and development of the international relations. And it, in its turn makes every state build own system of energy security in conformity with their energy resources.

In the author's opinion, there exist also other factors regulating emergence and realization of this policy. The realities show that to achieve own aims the majority of the countries with restricted resources prefer to join the different regional and international projects.

Sərdar MUSTAFAYEV
Fəlsəfə elmləri namizədi

QLOBAL SIYASI PROSESLƏRDƏ GENDER PROBLEMI*

Azərbaycan əhalisinin çox hissəsini təşkil edən qadınlar müəyyən dərəcədə gender stratifikasiyası obyekti, yəni qadın birliyi problemlərinin öyrənilməsinə diqqət və onların internetdə əks olunmasını tələb edən ictimai təbəqədir. Lakin qadın interneti Azərbaycanda hələ populyar deyil. Məsələ əsla qadın birliyi üçün aktual mövzuların azlığında deyil, onlar kifayət qədərdir. Daha doğrusu müstəqil sosial qrup kimi internet şəbəkəsində şəxsi qadın nümayəndəliyinə səy göstərməkdə qadınların özlərinin təşəbbüssüzlüyüdür. Bu da qadın virtual informasiya resurslarının az olmasının səbəbidir

Bütövlükdə dünya təcrübəsində virtual qadın məkanı şərti olaraq iki hissəyə bölünür: "For woman" - "Qadınlar üçün və yalnız onlar üçün yox" və sosial qadın interneti. Qadın tematikasını gender problemləri səviyyəsinə qaldıran internet, sosial qadın interneti hesab olunur. Milli internetdə yaranan vəziyyət əksər hallarda müasir elmi gender tədqiqatlarının sosiuma təsirindən və ictimai qadın təşkilatlarının fəallıq dərəcəsindən asılıdır. Ölkədə onların sayı 130-dan artıqdır. Ölkəmizin qadın tarixinin artıq çoxlu qlobal mərhələləri mövcuddur. Bunları nəinki ictimaiyyət, hər bir qadın bilməli, bununla da özünü ən yüksək sosial səviyyəyə qaldırmalıdır. Təəssüf ki, biz hələ dövlət strukturları və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən aktual qadın problemlərinə dair fəaliyyətlərini internetdə təqdim tendensiyasından danışa bilərik. 130 qadın QHT-sindən yalnız iki təşkilat - Yaradıcı Qadınlar Assosiasiyası və "Azəri-Türk" Qadın cəmiyyəti qeyri-dinamik, kiçik saytlara malikdirlər. Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi Mərkəzinin saytında bir neçə qəzet məqaləsi təqdim olunmuş kiçik gender bölməsi vardır. Sosial qadın interneti ölkədə Gender İnformasiya Mərkəzinin portalı ilə təqdim olunmuşdur.

"For woman" - "Qadınlar üçün və yalnız onlar üçün yox" misalında internet şəbəkələri qadın diskursu cəmiyyətində ümumi qəbul edilmiş qadın mövzularını əks etdirir. Onlar sərt gender stereotipləri ilə ənənəvi olaraq təsəvvürə gətirilən qadınların sosial və mədəni rolunu ehtimal edirlər. O, ana və arvad, ailə ocağının qoruyucusu, uşaqların tərbiyəçisi, kişilərin gözəl və zərif həyat yoldaşıdır və s.

Şübhəsiz ki, "yaşamaq və valeh etmək məharəti"ni təbliğ edən belə internet maraqlıdır, müvafiq olaraq çoxsaylı auditoriyaya, həm də təkcə qadın deyil, həm də araşdırmaların göstərdiyinə görə kişi auditoriyasına malikdir. Onları kişiləri fəth etmənin, gözəlliyin sirləri, sağlamlıq, sağlam həyat tərzi, xarici görünüşdə dəbdə olan meyllər, kulinariya reseptləri, fərdi üslubun formalaşdırılması və s. maraqlandırır. Bu virtual istiqamətin ümumi tendensiyası patriarxat cəmiyyətin bütün qanunlarına görə formalaşmış qadın imicinin qorunmasını, yəni sosial abadlaşdırmaya və qadınların cəmiyyətdə roluna kişi nöqteyi-nəzərinin üstünlüyünu, hakimliyini ehtimal edir. Müəyyən edildiyinə görə, kişi burada kütləvi sahənin, məhz resurs və hakimiyyət uğrunda əsas mübarizənin getdiyi sahənin subyektidir. Qadının ikinci dərəcəli, tabe vəziyyəti cəmiyyətin patriarxat dünya görüşünün əsasını təşkil edir, sabit stereotiplər formalaşmış, kişi və qadınların şüurunda dərin kök salmış və siyasi, iqtisadi, ictimai həyatın bütün aspektlərində meydana çıxır.

"Exo"nun forumunda xüsusi qadın yarımfəsli yoxdur, lakin məşhur müğənni qadınlar, bəzi hallarda müvəffəqiyyət qazanmış qadınlar qonaq qismində dəvət olunurlar. Bununla belə müzakirə sahələri bir qayda olaraq iki istiqamətdə keçirilir: qadın karyerası, qadın müvəffəqiyyəti

---

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

əsasən həyatın "mədəni" sahələri (kino, teatr, estrada, moda) ilə əlaqələndirilir; kişi qisməti - bu biznes, ordu, hakimiyyətin yüksək eşelonudur, kişilərin müvəffəqiyyəti imkan və səlahiyyət dairəsi ilə müəyyən olunur.

"Zerkalo", "Azerbaijan" qəzetlərinin, "Azertag" və "Trend" agentliklərinin saytlarında forum yoxdur, buna görə də qadın və gender bərabərliyi məsələlərinə dair dərc olunan məqalələrə reaksiya vermək mümkün deyil.

Ölkəmizdə yaradılmış gender saytlarının təhlili göstərir ki, informasiya texnologiyalarının təsir dairəsi hələlik ictimaiyyətlə əlaqələr yaratmaq üçün zəruri element kimi dərk edilmir. Üstəlik, müvafiq dəyərlər informasiya cəmiyyətinin əsas prinsiplərinə cavab vermir. Axı bu cəmiyyətdə informasiyanın keyfiyyəti və operativliyi hər şeydən vacibdir. Ənənəyə görə hətta informasiya məkanında da yalnız kişilərin zövqləri əsasında yaranmış sistemlər qadınların imkanlarını ailə və məişət məsələləri çərçivəsində məhdudlaşdırırlar. KİV və qadın problemlərinin mətbuatda işıqlandırılması məsələsinə gəldikdə isə belə çıxır ki, KİV və mətbuat dövlətin ümumi münasibətindən və müvafiq strateji dəyərlər mövqeyindən çıxış edir.

Bu vəziyyət tarixən yaranmışdır. Bunun pis və ya yaxşı olduğunu söyləmək çətindir. Lakin əksinə də ola bilərdi. Bununla belə, müəyyən məqamdan sonra mədəniyyətin tənzimlənmiş mexanizmi daha işləyə bilmir. Bəs belə halda nə etməli? Bəlkə "kişi dəyərlərini" "qadın dəyərləri" ilə əvəz etmək lazımdır? Bunun kömək edəcəyinə güman yoxdur, çünki bir ifrat halın başqa ifrat halla əvəz edilməsi heç nəyi dəyişmir. Deməli, həm kişilərin, həm də qadınların pozitiv dəyərlərini birləşdirən mədəniyyət modelləri axtarıb tapmaq lazımdır.

Ənənəvi və virtiual KİV qadına maraq göstərmir və onun cəmiyyətdəki roluna patrialxal baxışları möhkəmlətməkdə davam edir, qadınlar siyasət və iqtisadiyyat sahələrindən sıxışdırılır. Yeni başlanmış XXI əsr və bütövlükdə üçüncü minillik istər siyasətdə, istərsə də iqtisadiyyatda "qadınlara xas keyfiyyətlərin" cəlb olunmasını təkidlə tələb edəcəkdir. Eyni zamanda "kişi keyfiyyətlərinə" tələbat azalacaqdır. Vaxtilə kişilərin fiziki qüvvəsini səfərbər etmiş aqrar və sənaye əsrləri başa çatmaqdadır, indi "qadın əsri" - intiusiya, diqqətçilik və işdə səliqə-sahman tələb edən informasiya texnologiyaları əsri başlanır.

Əlbəttə, "kişi" və "qadın" keyfiyyətlərinə tələbat yenə də qalır. Lakin onların nisbəti dəyişir. Təəssüf ki, bəziləri bu həqiqəti inadkarlıqla başa düşmək istəmir. Qadın problemlərinin həlli üçün qadın təşkilatları tərəfindən inkişaf etdirilən işlərin yenə də davam etdirilməsi zəruridir, lakin onların əhəmiyyəti azalmışdır. Halbuki, qadınların köməyi ilə informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, bütün cəmiyyətin problemlərini üzə çıxarmaq olar, bu isə hamıdan ötrü maraqlı və faydalı olacaqdır.

Məsələn, reproduktivlik problemi qadın layihələrinin çoxunda xalis feminist mövqelərdən əks etdirilir. Lakin bu problemə son illərdə baş vermiş demoqrafik dəyişikliklərdən təcrid edilmiş şəkildə yanaşdıqda gender tarazlığının pozulmasının nə dərəcədə fəlakətli olması görünmür. Demoqrafik şərait dedikdə, təkcə kişilərin və qadınların nəsli davam etdirmək sahəsində ciddi təsbit olunmuş reproduksiya funksiyaları nəzərdə tutulmur. Əksinə, bu, sözün geniş mənasında (böhranlı və digər şəraitdə) cəmiyyətin sosial sahəsində - iqtisadiyyatda, siyasətdə, mədəniyyətdə kişilərin və qadınların rollarının yenidən bölüşdürülməsi prosesidir. Bu proseslər, digər postsovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da cəmiyyətin strukturunun və onun sisteminin transformasiyasına gətirib çıxarmış siyasi proseslərin nəticəsidir.

Beləliklə, ölkəmizdəki virtual mənbələrin təhlili göstərir ki, gender mədəniyyəti bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil etməsə də, bu sonuncudan asılıdır və ənənələrlə novatorluğun vəhdəti və ziddiyyəti baxımından, mədəniyyətin bu iki növünün hər ikisi eyni qanunauyğunluqlara tabedir.

Gender mədəniyyəti - eyni sosial proseslərin müxtəlif sosial şəraitdəki spesifikasını və xarakterini aşkar etməyə imkan verən əsas kateqoriyalardan biridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gender mədəniyyəti bu və ya digər xalqın mənəvi inkişafını səciyyələndirən ümumi mədəniyyətin törəməsi olub, mədəni ənənələrin cinslərin spesifik qarşılıqlı təsir sahəsində necə əks olunmasını göstərir. Mədəniyyət maddi və mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaqdan, bu dəyərlərin mənimsənilməsi prosesində onların artmasından və gələcək nəsillərə çatdırılmasından ibarət olan inteqrasiya prosesinin vəhdətidir. Mədəniyyətin əsas funksiyası dəyərlər yaratmaq prosesində təzahür edir. Gender mədəniyyəti onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı münasibətlər sistemi və eyni zamanda həmin elementlərin istehsalı və təkrar istehsalı prosesidir. Bu, inkişaf etməkdə olan dinamik prosesdir, məzmun və forma etibarilə daim zənginləşməkdə olan, ətraf aləmin reallıqlarına çox həssaslıqla münasibət göstərən bir hadisədir.

Mərkəzi qadın saytlarında, məsələn, Peterburq Universitetinin Gender Mərkəzinin, Moskva Gender Araşdırmaları Mərkəzinin qadın saytlarında gender mədəniyyəti - əməli davranışa xas olan ənənələri, dəyərləri və bu davranışın məqsədlərini əhatə edən qeyri-institusional sistem kimi izah edilir. Eyni sosial institutların müxtəlif ölkələrdə nəyə görə müxtəlif şəkildə işləməsini, bu və ya digər sosial novasiya və əxzetmələrin nəyə görə bir yerdə asanlıqla, başqa yerdə çətinliklə tətbiq edilməsini izah etmək lazım gələndə gender mədəniyyəti anlayışından fəal istifadə edilir.

Mahiyyət etibarilə bu sosial-mədəni fenomenin anlaşılmasında ən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, gender mədəniyyəti obyektiv sosial prosesdə subyektivliyin dərəcəsini əks etdirir. Kulturoloji və sosial dəyərlər arasında qarşılıqlı əlaqələr heç bir başqa sahədə gender mədəniyyətində olduğu dərəcədə aşkar təzahür etmir. Virtual materiallar ictimai münasibətlər çərçivəsində gender mədəniyyətinin bir növ "ixtisaslaşmasını" əks etdirir. Bu materiallarda xalqların gender aləminə daxil olmasının konkret unikal mexanizmləri barədə, xalqların psixologiyasının və tarixi təcrübəsinin subyektiv xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilən sosial həyat fəaliyyəti tiplərinin formalaşması haqda söhbət açılır.

Fransız tədqiqatçıları (yuxarıda adını çəkdiyimiz "internet qızları" saytı) gender mədəniyyətinə daha praqmatik tərif verirlər. Onların fikrincə, gender mədəniyyəti müəyyən cəmiyyətdə davranışın öyüd-nəsihət yolu ilə mənimsənilən və sosial mühitdə yayılan tipik nümunələrinin məcmusudur. Nəzərdən keçirdiyimiz anlayışın mənasını izah etmək üçün çox vaxt gender davranışının psixoloji ölçüləri olan əqidələr, hisslər və dəyər oriyentasiyaları kimi anlayışlara da istinad edilir. Gender mədəniyyətinin qorunub saxlanması və ya dəyişməsi cəmiyyətin sosial-mədəni dinamikasını müəyyən edən sosiallaşma prosesi çərçivəsində baş verir.

Bir sıra saytların kontent-analizi göstərir ki, real cəmiyyətdə gender mədəniyyəti cəmiyyətin yalnız cüzi bir hissəsini, məsələn elmi elitanı əhatə edir, qalan əhaliyə isə heç bir təsir göstərmir. Gender mədəniyyəti cəmiyyətin demokratikləşmə dərəcəsindən, həmin cəmiyyətdə hamılıqla qəbul edilmiş dəyər və normaların olub-olmamasından asılıdır.

Ənənəvi cəmiyyətin gender mədəniyyətində ümumiyyətlə dəyərlər və ilk növbədə mənəvi dəyərlər dəyişilməz müqəddəs irs, təməl rolu oynayır. Bu təməlin dağıdılması patriarxal cəmiyyətin və ənənəvi dəyərlər sisteminin tədricən ləğv edilməsinə yönəlmiş qərəzli cəhd hesab edilir. Dəyərlərin qavranılmasında mühavizəkarlıq gender dünyabaxışlarında mühafizəkarlığa gətirib çıxarır və real sosial münasibətlərin spesifikasını müəyyənləşdirir. Gender patriarxal mədəniyyətinin bəlkə də ən birinci düşməni - novatorluqdur.

Modernist gender mədəniyyəti isə (bax: məsələn, "Stervı" ("Ləçərlər") saytı) əksinə, yeni normaları cəsarətlə qəbul etməyə və geriyə baxmadan gələcəyə doğru irəliləməyə hazırdır. Lakin bütün bü inqilabilik ultıraradikal feminizmin əsasını təşkil edən bir doqmatik ideyaya bağlıdır və ideoloji baxımdan, cəmiyyətin nəzərində həmin ideyaya haqq qazandırılmasına şərait yaradır. Buna müvafiq olaraq, digər bioloji növün dəyişilməz ("əbədi") dəyər kimi danışıqsız qəbul edilməməsi ideyası da mühafizəkarlıqdır.

Bizim fikrimizcə, gender münasibətlərinin harmonikləşdirilməsi prosesi ümumi demokratik prosesin tərkib hissəsidir. Lakin demokratikləşmənin guya öz-özünə, avtomatik olaraq gender problemlərinin həllinə gətirib çıxaracağını güman etmək lazım deyil. Əksinə, gender hərəkatının məqsəd və vəzifələri barədə təssəvürlərin təhrif edilməsi ifrat feminizm təzahürlərinə və ya aqressiv qarşıdurma hallarına gətirib çıxara bilər.

Virtual aləm real dünyamızda müxtəlif gender mədəniyyətlərinin eyni vaxtda, paralel mövcüd olmasını əks etdirən ən yaxşı vasitədir. Bu mədəniyyətlərin yaranmasında milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri heç də sonuncu rol oynamır. Bu problem mədəni antropologiyanın, etnik sosiologiyanın, etnik psixologiyanın - bir sözlə, yeni, relyativist paradiqmanı bərqərar edən yeni elmi istiqamətlərin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla çox ciddi şəkildə öyrənilməlidir. Ayrı-ayrı ölkələrin gender mədəniyyətləri sahəsində aparılan araşdırmaların istiqamətini və onların daxili məzmununu dəqiq təsəvvür etmək, virtual məkanda kommunikasiyanı təhrif edən "gender hayküyü" ilə həyatsevər kulturoloji ənənələrin eyniləşdirilməsindən çəkinmək lazımdır.

İnformasiya texnologiyaları genderin aşağıdakı istiqamətlərini təhlil etməyə imkan verir:

gender sosiologiyası - insan qruplarının davranışını cinsi mənsubiyyət, yaş, yaşadığı yer (kənd - şəhər) və sair əlamətlər baxımından öyrənir;

insan hüquqları - cinsindən, yaşından, etnik və ya dini mənsubiyyətindən, siyasi əqidələrindən, yaşadığı yerdən asılı olmayaraq bütün insanların malik olduğu hüquqlar və ayrıseçkiliyin yolverilməz olması məsələləri nəzərdən keçirilir;

qadınlara qarşı zorakılıq - cinsi mənsubiyyət əlamətinə görə zorakılığın bütün formaları (seksual, psixoloji, iqtisadi və s.) əhatə edilir; ailə planlaşdırması və reproduktiv hüquqlar - reproduktiv sağlamlıq məsələləri və istər qadınlar, istərsə də kişilər üçün reproduktiv davranışı sərbəst seçmək hüquqları nəzərdən keçirilir.

Məşğulluq - bu məsələ, haqqı ödənilən və ödənilməyən işlərin kişilər və qadınlar arasında bölüşdürülməsi aspektində nəzərdən keçirilir. Bu, ailənin inkişafına qadının əmək töhvəsini qiymətləndirmək üçün, eləcə də uşaqların tərbiyəsində, ailə üzvlərinə qulluq edilməsində kişilərin iştirakının stimullaşdırılması mexanizmlərini axtarıb tapmaq üçün zəruridir;

təhsil - əhalinin bu xidmət növü ilə əhatə olunmasının dərəcəsi, əhalinin cinslər üzrə təhsil səviyyəsinin səbəbləri və nəticələri araşdırılır;

kütləvi informasiya vasitələri - gender stereotiplərinin formalaşmasına çox böyük təsir göstərir. Bu sahədə gender araşdırmaları cins əlamətinə görə ayrı seçkilik edilmədən qadın və kişi obrazlarının təsəvür edilməsinin etik normalarının yaradılması üçün son dərəcə zəruridir;

ədəbiyyat və incəsənət - gender münasibətlərini mənəvi təsir vasitələri ilə təqdim edir və müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif ölkələrdə kişilərin və qadınların vəziyyətindəki fərqləri (gender rollarını) aşkar etməyə imkan verən gender həssaslığı aşılayır;

gender statistikası - ölkənin, vilayətin, rayonun, şəhərin və ya kəndin ümumi nailiyyətlərindən daha çox, milli nemətlərin və xidmətlərin stratlar arasında nə dərəcədə ədalətli bölüşdürüldüyünü göstərən gender amili nəzərə alınmaqla bütün müvafiq göstəriciləri təqdim edir;

keçid dövründə baş verən iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklər bir sıra problemlər yaratmışdır: işsizlik, yoxsulluq, ömrün qısalması, əhalinin sağlamlığının pisləşməsi, cinayətkarlığın artması, müsbət dəyərlərin dəyişməsi, əhalinin təhsillə əhatə olunma dərəcəsinin azalması və s.

Beləliklə, virtual aləm hüquq, iqtisadi münasibətlər, səhiyyə, ailədə qarşılıqlı münasibətlər, sosiologiya, təhsil, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrdə yaranan aktual gender problemlərini əks etdirir. Bu halda qadınların və kişilərin fikirləri eyni dərəcədə nəzərə alınmır. Hiss olunur ki, müvafiq saytlarda gender termini feminizmin sinoniminə çevrilmişdir. Hərçənd, son illərdə qadınların problemləri ilə yanaşı, kişilərin problemləri də informasiya məkanına çıxarılır.

İnformasiya sahəsinin gender təhlili əhalinin ehtiyaclarını aşkar etmək, onların fəaliyyətinə nəzarət və sədlər axtarışı metodlarından istifadə edilməsini, iqtisadi və sosial proseslərin bütün mərhələlərində həmin proseslərin iştirakçılarının özlərini cəlb etməklə və onların üstünlük verdiyi məsələləri nəzərə almaqla bu metodların tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

Qadınlar üçün internet informasiya resurslarına istinadların siyahısı ilə Azərbaycan Gender İnformasiya Mərkəzinin portalında tanış olmaq olar.

Biz gender problemini sosial dəb kimi deyil, üçüncü sektorun inkişafına təsir göstərəcək amil kimi nəzərdən keçiririk. Regionlarda üçüncü sektorun feminizasiyası gedir və bunun səbələri bizim fikrimizcə aşağıdakılardır:

kəndlərdəki kişilərin qazanc dalınca qonşu ölkələrə getməsi və həm də Qarabağda 20 il davam edən silahlı münaqişələr nəticəsində yaranmış demoqrafik disbalans üzündən regionlarda qadınların sayı kişilərin sayından çoxdur;

kişilərin əksəriyyəti, xüsusən də sosial cəhətdən aktiv olanları biznes və ya siyasətlə məşğul olmağa üstünlük verərək, bunda öz problemlərinin həllinin qısa yolunu axtarırlar. QHT-lər isə sosial statusa heç nə əlavə etmir;

qadınların əksəriyyəti ali təhsilə malikdirlər, bu cür adamlar isə QHT-lərin böyük hissəsini təşkil edir;

sosial-iqtisadi və psixoloji səbəblərdən QHT-lərdə cavan qadınlar (20-30 yaş) aktiv iştirak edirlər.

Müasir sosial proseslərin tədqiqat mərkəzi "AREAT" və AGİM respublikanın regionları üzrə sosial marketinq keçirmiş və vətəndaş inkişafına dair tendensiyaları ümumiləşdirmişlər. QHT-lərin ən çox fəaliyyət göstərdiyi səhiyyə, təhsil, mədəniyyət sahələri qadınlar üçün yaxındır. Regionlarda qadınlar tərbiyə və təhsil sahəsində çox aktivdirlər - 46%, səhiyyədə - 25%, mədəniyyətdə - 17%, demokratiyanın inkişafında - 8%, sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi - 2%65. Bundan əlavə, sırf qadın sahələri hesab edilən bu istiqamətlərdə QHT-lər üçün yeni üzvlər toplamaq daha asandır.

Bizim fikrimizə görə, bilmək lazımdır ki, qadınların çoxu feminist yanaşma deyil, sağlam gender yanaşması göstərirlər. "Siz hansı ictimai təşkilatlarda işləməyə üstünlük verirsiniz?" sualına cavablar belə təqsim olunmuşdur:

tədqiq olunan regionlarda 37,8% və ya praktiki olaraq hər üçüncü qadın cavab vermişdir ki, kişi və qadınlardan ibarət qarışıq QHT-lərdə işləməyə üstünlük verərdilər, çünki onları peşəkar artım planında pespektivli hesab edirlər.

19,9% - sırf qadın QHT-sində işləməyə üstünlük verirlər, belə ki, QHT-də özlərinin adət etdikləri sosial mühitin- analığın davamını görürlər.

42,3% - QHT-nin xarakteri haqda ümumiyyətlə düşünməmişlər, lakin eşitmişlər ki, sırf "qadın" qurumu olmaq sərfəlidir, bu halda sponsor yardımı almaq asan olur66.

Yəni üçüncü sektoru təmsil edən qadınların təxminən yarısı kişilər kimi fəaldırlar və sosial inkişafın bütün sahələrində çalışmağa hazırdırlar.

Qərb cəmiyyətində "üçüncü sektor" termini ictimai münasibətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əlavə vasitəsi kimi yaranmışdır. İctimai təşkilatlarla dövlət hakimiyyəti arasında daha sıx əlaqələrin tənzimlənməsi üçüncü sektorun inkişafı üçün zəruri şərtdir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı mülki məsələlərdə bu cür birgə iştirak vasitəsinə çevrilə bilər, çünki müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyəti adi informasiya cəmiyyəti ilə deyil, postinformasiya cəmiyyəti ilə əvəz olunmaqdadır.

Azərbaycanda demokratik islahatlar illəri ərzində ciddi sosial potensial toplanmışdır. Bu potensialın inkişafına mane olan bir sıra neqativ amillərə və şərtlərə baxmayaraq, onun vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin formalaşmasına ciddi təsirinin perspektivi aydın görünməkdədir.

İnkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətində insanla dövlət arasında "üçüncü sektor" deyilən (dövlət sektorundan və özəl sektordan sonra sayca üçüncü olan) qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) yaranır.

QHT vətəndaş cəmiyyətinin ən kütləvi və səciyyəvi elementidir. Üçüncü sektorun inkişaf dərəcəsi və onun sosial təsirinin qüvvəsi cəmiyyətdə demokratikləşmənin və makroiqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə düz mütənasibdir. Müasir demokratiya güclü dövlətlə ağlabatan həddə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı və güclü vətəndaş cəmiyyətinin tərəfdaşlığına əsaslanır. Keçid dövrünün sosial kapitalı məhz vətəndaş cəmiyyətinin hesabına yaranır.

"Üçüncü sektorun" formalaşması problemləri gender baxımından son dərəcə aktualdır. Bu gün qarşıdurmaların və münaqişələrin əsas mənbəyi ideoloji sahədən sosial sahəyə keçmişdir. Sosial sahə isə, sözün ən geniş mənasında, qeyri-dövlət, qeyri-kommersiya təşkilatlarının və ən əvvəl qadın QHT-lərin böyük əksəriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi sahədir.

İnformasiya resursları sahibkarlığı inkişaf etdirməyə, investorlar və donorlar axtarıb tapmağa, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmağa imkan verir. Bu resurslar həm dövlət səviyyəsində qəbul edilən qərarları, həm də və ən başlıcası, həmin qərarların həyata keçirilməsi mexanizmini açıq edir. Təsadüfü deyil ki, bu gün respublikamızda bazar iqtisadiyyatı və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün göstərilən beynəlxalq kömək informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına yönəldilmişdir. İndi vətəndaş cəmiyyəti adi informasiya cəmiyyəti ilə deyil, postinformasiya cəmiyyəti ilə əvəz edilməkdədir.

Tarix fəlsəfəsi insan qəlbi və şüuruna yaxın olan problemlərə bilavasitə toxunur (onun əsas maraq və mənafelərinin tarixdə özünə uyğun necə yer tapması, onların keçmişini və gələcək taleyini müəyyən etmək kimi vəzifənin öhdəsindən gəlmək və s.). insanların maraq və mənafeləri çox rəngarəngdir, bəzən antoqonist xarakter daşıyan; ona görədə tarix fəlsəfəsi müxtəlif dünyagörüşlərin və sosial-siyasi proqramların toqquşma meydanına çevrilir. Beləki, hər bir partiya, hər bir sosial qrup keçmişi öz mənafeləri mövqelərindən izah etməyə çalışır. Bununla belə ən ümumi hərəkat və inkişaf ideyası meydana gəldikcə o, ictimai elmlərin bütün sahələrini daha faydalı şəkildə birləşdirir. Elm inkişaf etdikcə, obyektiv, hamı tərəfindən qəbul edilmiş həqiqətlərin sayı artır; insanlar arasında kəskin ziddiyyətlər azaldıqca sosial biliklər sahəsində də mübahisəli məsələlər azalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барулин В.С. Социальная философия. М., 2000.
2. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Сборник статьей. М., 1990.
3. Dirçəliş - XXI əsr. № 9(31). Bakı, 2000.
4. Ашманис М.Г. Формирование научного мировоззрения. Рига, «Зинатне», 1984.
5. BMT-nin ÜST-ın Statistik tezisləri. B., 2000.
6. Дичев Т.Г. Генетика, мозг и психика человека: тенденций и перспективы исследований. М., 1988.
7. Mehdiyev F. Müasir ekoloji situasiya və şəxsiyyətin özünü təyini. Bakı, 1991.
8. Бестужев-Лада И.В. Мир нашего завтра. М., «Мысль», 1996.
9. Вернадский В.И. Размышления натуралиста: Научная мысль как планетное явление. Кн.2. М., «Наука», 1977.

Сардар МУСТАФАЕВ

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В ГЛОБАЛЬНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Резюме

Идея гендерного равенства и сотрудничества полов, их согласия и взаимопонимания приобретает общепланетарную значимость, становится условием и предпосылкой устойчивого развития. Две важнейшие социальные стратегии современного мира – устойчивое развитие и гендерная политика. Сегодня их следует понимать в едином социокультурном контексте. Современный плюральный мир, стремящийся к демократии и развитию форм гражданской жизни, уже не может мириться с подобной ситуацией. Гендерные исследования глобализации – весьма заметное явление в современной социальной науке и политической практике. По идейной и методологической направленности гендерный анализ глобализации принадлежит к тем направлениям современной глобалистики, которые главным субъектом развития рассматривают «человеческий фактор». Хотя политики часто рассматривают гендерные вопросы применительно только к женщинам, многочисленные данные ныне указывают на то, что гендерная проблема носит более широкий характер, что это – проблема развития.

Sardar MUSTAFAYEV

GENDER PROBLEM IN THE GLOBAL POLITICAL PROCESSES

Summary

An idea of gender equality and collaboration of men and women, their concord and mutual understanding acquires all-planetary significance, becomes condition and prerequisite of stable development. Two most important social strategies of modern world are stable progress and gender policy. Today they should be comprehended in a single sociocultural context. The contemporary pluralistic world striving for democrasy and development of forms of civil life cannot accept such situation.

Gender studies of globalization present quite noticeable phenomenon in modern social science and political practice.

By ideal and methodological orientation gender analysis of globalization refers to those directions of modern globalistics which consider the main subject of development as «human factor». Though the politicians often consider gender questions conformably only to women, the numerous data now indicate to that gender problem is of wider character, and that it is a problem of development.

İlham MİRZƏYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, psixologiya elmləri namizədi

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ İŞTİRAKÇILARININ SOSİAL-PSİXOLOJİ REABİLİTASİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ*

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin fəsadları, onun əhalinin müxtəlif təbəqələrində yaratdığı posttravmatik stresslərin ağrı-acısı bu gün də duyulur. Bu müharibədə fiziki, mənəvi-psixoloji xəsarət almış, yaxınlarını, doğmalarını, rahatlığını itirmiş insanları ovundurmaq, onların sosial-psixoloji reabilitasiyasını, cəmiyyətə adaptasiyasını təmin etmək həlli vacib problemlərdən biri kimi meydana çıxır.

Bu ağır hadisələri xatırlayayraq, gərginlik, narahatlıq, intiqam hissi duyan sadə insanlar dərin psixoloji sarsıntının izlərini hər zaman özləri ilə daşıyırlar. Belə proseslər sosial sirayət mexanizmi ilə geniş yayılır. Bu halda onun qarşısının alınması kifayət qədər çətin olur və uzun müddət tələb edir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı davamlı ərazi iddiaları ilə başlayan və bu günədək davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticə etibarı ilə milyonlarla insan üçün böyük gərginlik və narahatlıq mənbəyinə çevrilib. Münaqişə 100 minlərlə insanı ağır maddi-mənəvi itkilərə, fiziki-psixoloji sarsıntılara məruz qoyub. Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından müxtəlif bəhanələrlə geri çəkilmək istəməməsi isə istər-istəməz kəskin ziddiyyətlərə, cəbhə xəttində əsgərlərin, sadə insanların həlak olmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar bir çox insanları mənəvi-psixoloji sarsıntılara məruz qoyur, müxtəlif sosial-psixoloji fəsadların, problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Ümumilikdə nəticəsindən asılı olmayaraq, müharibə amili iştirakçı dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə mənfi xarakterli müxtəlif sosial-psixoloji təmayüllərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini bu günədək işğal altında saxlayan təcavüzkar Ermənistan da ərazi ilhaqı siyasətini məhz xaricdəki güclü erməni lobbisinin maddi və ideoloji-təbliğati dəstəyi ilə gerçəkləşdirməyə çalışır. Tarixi reallıqlar dəfələrlə sübut etmişdir ki, nəhəng imperiyaların süqutu və xalqların milli dirçəliş, azadlıq, istiqlal kimi müqəddəs ideallara qovuşması qərinələrlə davam edən mücadilənin zirvə mərhələsində baş verir. Məhz bu mərhələdə ictimai-siyasi proseslərin inkişaf axarı və cəmiyyətin mənəvi-psixoloji hazırlığı dövlət müstəqilliyinin maksimum az itki ilə qazanılmasına real zəmin yaradır. Bu baxımdan yola saldığımız əsrin 80-90-cı illərində keçmiş Sovetlər birliyində iqtisadi-siyasi sistemin kifayət qədər böhranlı duruma yetişməsi, ideoloji əsasda barışmazlığın güclənməsi, zorən müttəfiq respublikalarda müstəqillik və milli dövlətçilik ideyalarının güclənməsinə rəvac verdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının geniş vüsət almasına təcavüzkar Ermənistanın ərazi iddiaları ilə yanaşı, nəhəng imperiyanın çöküşü və "soyuq müharibə"nin başa çatması kimi qlobal geosiyasi proseslərin də ciddi təsiri oldu. Bu proseslər fonunda Azərbaycan xalqının istiqlala bağlılığı, müstəqil dövlətçilik hissləri digər müttəfiq respublikalara nisbətən daha impulsiv və bariz şəkildə özünü göstərdi. Fəqət müstəqilliyə qovuşmaq Azərbaycan üçün asan və göydəndüşmə olmadı. Digər keçmiş sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycan xalqının azadlıq istəyi son dərəcə ağrılı, qanlı və həm də fəxarət doğuracaq hadisələr fonunda gerçəkləşdi. Şübhəsiz, əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə, güclü intellektual potensiala və zəngin təbii resurslara malik Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğu bəzi xarici dövlətlərə və onların himayəsinə sığınmış

*Məqalə psixologiya elmləri doktoru, professor V.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

antimilli daxili qüvvələrə qətiyyən sərfəli deyildi. 1991-1993-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi böhranın getdikcə dərinləşməsinin, vətəndaş qarşıdurmasının güclənməsinin kökündə də məhz bu amil dayanırdı.

Bu mənada Azərbaycanda Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının reabilitasiya və adaptasiyası problemlərinin sosial-psixoloji yanaşma baxımından sistemli təhlili bu gün kifayət qədər aktualdır. Bu həm Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, həm də ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında baş verən köklü dəyişikliklərlə bilavasitə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş Sovet İttifaqı süquta uğradıqdan sonra postsovet məkanında baş verən milli və məhəlli münaqişələrin ortaq cəhətləri çoxdur. Belə münaqişələrin əksəriyyəti etnik qarşıdurmalarla bağlıdır. Digər tərəfdən, bu konfliktlərin əksəriyyəti XX əsrdə 80-ci illərin sonlarına doğru açıq münaqişələrə çevrilməkdə idi. Bütün bunlar keçmiş SSRİ-nin süqutu dövrünə təsadüf edirdi. Məsələnin bu tərəfi problemə sosial-siyasi və tarixi yanaşmanın mövzusu, predmeti olduğundan burada əsas diqqəti problemin etnopsixoloji mahiyyəti və müvafiq sosial-siyasi yanaşmaların sosial-psixoloji araşdırmalar müstəvisində qiymətləndirilməsi üzərində cəmləşdirmək gərəkdir. Bəlli olan odur ki, bu münaqişələr nəticəsində postsovet məkanında hərbi əməliyyatların iştirakçısı və qurbanı olmuş şəxslərin sayı kəskin şəkildə artmışdır. Aydındır ki, belələri adətən müharibələri «qiyabi», passiv şəkildə müşahidə edən adi insanlardan fərqli həyat yaşayırlar. Öncə qeyd edilənlərin məntiqi davamı olaraq, onu söyləmək mümkündür ki, müharibə şəraitində iştirakçı şəxs kimi üzləşdikləri təhlükə və risk sonradan onların həyatında böyük mürəkkəbliklər, çətinliklər yaradır, silinməz mənfi izlər buraxır. Fərqli həyat təcrübəsinə malik olan bu insanlar adi vəziyyətlərdə xüsusi diqqətə və münasibətə ehtiyac duyurlar. Müharibənin bitməsi və ya münaqişənin dondurulması, uzunmüddətli atəşkəs şəraitində belə insanların yeni, dəyişən şəraitə adekvat uyğunlaşması, onların psixikasının normal sülh şəraitinə köklənməsi məsələsi ortaya çıxır.

Müasir şəraitdə kəskin ekstremal vəziyyətlərlə üzləşmiş, xüsusən müxtəlif hərbi münaqişələrin, müharibələrin iştirakçısı olmuş şəxslərin sosial-psixoloji adaptasiyası məsələləri böyük aktuallıq kəsb edir. Vyetnam, Əfqanıstan, İraq münaqişələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müharibə iştirakçısı olmuş şəxslər müharibədən, münaqişə vəziyyəti səngidikdən sonra uzun müddət kəskin narahatlıq, gərginlik içində olurlar. Müharibə, münaqişə vəziyyəti ilə bağlı yaşantılar onların yenidən normal həyata qayıtmasını çətinləşdirir. Daimi gərginlik və narahatlıq, bu qəbildən olan müxtəlif sosial-psixoloji adaptasiya problemləri onların sosial həyatına, sağlamlığına olduqca mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan dünyada, regionda, eləcə də Cənubi Qafqaz bölgəsində baş verən milli və regional münaqişələr yalnız hərbi döyüşçülərdə, əsgərlərdə deyil, hərbi toqquşmaların baş verdiyi məkanda, döyüş bölgələrində, cəbhə xəttində potensial təhlükə ilə üzləşən dinc sakinlərdə, uşaqlarda, yeniyetmələrdə, müharibədə doğmalarını, əzizlərini itirən şəxslərdə, ev-eşiyini tərk etməyə məcbur olanlarda, yaralananlarda, sağlamlığını itirib əlil olanlarda, əsir, girov götürülərək müxtəlif təzyiqlərə, işgəncələrə məruz qalanlarda müxtəlif sosial-psixoloji travmalar – ruhi gərginlik, həddən artıq emosional həssaslıq, fobiya, posttravmatik yaşantılar, bəzi hallarda bədbinlik, halsızlıq, taqətsizlik, tənhalığa, nevrozlara meyillilik, ünsiyyətin, cəmiyyətə, insanlara uyğunlaşmanın çətinləşməsi kimi çoxsaylı sosial-psixoloji problemlər yaradır.

Rus tədqiqatçıları T.İ.Yeryomina, N.P.Krotov, Y.Y.Loginova qeyd edirlər ki, Əfqanıstanda, Tacikistanda, Qarabağda, Abxaziyada, Çeçenistanda lokal müharibələr zamanı hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmuş müddətli hərbi qulluqçuların 70 faizi davamlı psixogen pozuntulardan əziyyət çəkir. Daimi hərbi xidmətdə olan zabitlərdə və gizirlərdə isə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Belə ki, bu müharibələrin iştirakçısı olmuş peşəkar

hərbçilərin cəmi 15-20 faizi posttravmatik yaşantılara məruz qalır. Bu, onların hərbçi kimi peşəkar və psixoloji hazırlıqlarının yüksək səviyyədə olması ilə izah edilməlidir. Burada belə bir qanunauyğunluq meydana çıxır ki, müharibə iştirakçısı olan hərbçinin peşəkar hazırlığı, hərbi-psioxoloji təcrübəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun hərbi əməliyyatlar şəraitində travmatik yaşantılarla «yüklənmək» ehtimalı da bir o qədər aşağıdır. Beləliklə, buradan digər bir nəticəyə də gəlmək olar ki, uzun müddət real müharibə görməyən, adi, normal həyata alışmış gənclər və sadə insanlar üçün hərbi əməliyyatlarda iştirak kəskin psixogenetik sarsıntılarla üzləşmək deməkdir. Müharibədə fiziki xəsarət alıb-almamalarından asılı olmayaraq, bu, onların həyatında müxtəlif travmatik yaşantıların meydana çıxmasına səbəb olur.

Müharibə ilə üzləşən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, həyat riski ilə bağlı hadisələrdə iştirak hərbi əməliyyat iştirakçılarının psixi sağlamlığına və vəziyyətinə olduqca mənfi təsir göstərir. Bu əməliyyatlar zamanı hiss etdikləri davamlı gərginlik, narahatlıq, olum ya ölüm dilemması, müharibənin, hərbi əməliyyatların sərt, amansız qaydaları istər-istəməz onlarda ruhi sarsıntı yaradır, bir sıra hallarda ağır, mürəkkəb seçim qarşısında qoyur. Təsadüfi deyil ki, belə hərbi əməliyyatlardan sonra həkimlər və psixoloqlar Vyetnam, Əfqanıstan, İraq, Qarabağ sindromundan danışırlar. Bu o deməkdir ki, bu hərbi münaqişələrin oxşar cəhətləri ilə yanaşı, kifayət qədər fərqli cəhətləri də mövcuddur və sosial-psixoloji yanaşma baxımından onları eyniləşdirmək doğru deyildir. Sözsüz ki, Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının sosial-psixoloji reabilitasiyasının aktual məsələlərinin öyrənilməsi zamanı problemə müqayisəli yanaşma zəruridir. Bu mənada ümumilikdə müharibə iştirakçılarının sosial-psixoloji reabilitasiyası ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlara əsaslandırılmış şəkildə istinad etmək zərurəti yaranır. Burada Qarabağ münaqişəsinin xüsusiyyətləri, münaqişə tərəflərinin müharibə şəraitində davranışını şərtləndirən motivlər adekvat şəkildə qiymətləndirilməli, etnopsixoloji amillər hökmən nəzərə alınmalıdır. Bu mənada Qarabağ sindromu əslində Vyetnam və ya İraq sindromu ilə müqayisədə daha dərin və mürəkkəb məzmuna malikdir.

Təcrübə göstərir ki, müharibə iştirakçısı olmuş insanların üzləşdiyi sosial-psixoloji problemlər bir çox cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Bununla yanaşı, şəraitdən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, bu insanların psixoemosional davranışında bir çox fərqli cəhətlər meydana çıxır ki, bunları da istər-istəməz nəzərə almaq lazım gəlir.

Ermənistan dövlətinin və erməni diasporunun maliyyə və təşkilati yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror əməliyyatları 1980-ci illərdən başlayaraq ardıcıl xarakter daşıyır. Bütün bunlar Azərbaycanda əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, sağlamlığına çox mənfi təsir göstərmiş və hal-hazırda da göstərir. Xüsusən, bilavasitə müharibədə iştirak etmiş, qanlı döyüşlərin şahidi olmuş insanlar belə faktların xatırlanmasından tez təsirlənir, istər-istəməz böyük gərginlik, əsəb sarsıntısı keçirirlər. Belə insanların sosial davranışında da müxtəlif sapmalar, gözlənilməz meyillər intensiv şəkildə özünü büruzə verir. Bütün bunlar insanların böyük narahatlıq keçirməsinə, çoxsaylı posttravmatik stresslərin yaşanmasına səbəb olur. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədilə Emənistanın xüsusi xidmət orqanları hərbi əməliyyatların keçirildiyi ərazilərdən xeyli uzaqda, dinc Azərbaycan əhalisinin yaşadığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. Bu faktlar ümumilikdə Azərbaycan əhalsində dərin sosial-psixoloji gərginlik, narahatlıq yaradan amillərdən sayılır.

Müharibə iştirakçılarının sosial-psixoloji reabilitasiyası ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da, Rusiyada və Avropa ölkələrində geniş tədqiqatlar aparılmış, bu istiqamətdə bir çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, müharibə iştirakçılarının xarakter xüsusiyyətləri onların yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan müharibə iştirakçısının

hərbi əməliyyatlara qədər olan davranışı ilə hərbi əməliyyatlardan sonrakı davranışı arasında birbaşa asılılıq və əlaqə vardır. Belə ki, müharibədən qayıdan şəxs öz fəaliyyətində həm müharibəyəqədər, həm də müharibə dövründə əldə etdiyi davranış tərzini və üsullarını birləşdirir.

Bu gün Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovuşduğu məkanda - Qafqazda açıq cəmiyyətli mədəniyyət mərkəzinə və tərəqqi edən dövlətə çevrilmək üçün böyük potensiala malikdir. Lakin ölkəmiz bütün yeni yaranan müstəqil dövlətlər kimi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması və ölkənin yüksək səviyyədə inkişafının təmin edilməsi bir çox şərtlərdən asılıdır. Azərbaycanda son 15-16 ildə həyata keçirilən dövlət quruculuğu, aparılan islahatlar bununla bağlı nikbin qənaətə gəlməyə əsaslı zəmin yaradır.

Əlbəttə, Azərbaycanda vəziyyətin ideal olması haqqında təsəvvür yaratmağa səy göstərmək sosial-psixoloji yanaşma baxımından qeyri-adekvat və subyektiv mövqe olardı. Çünki ölkədə yüksək sosial-iqtisadi tərəqqi müşahidə olunsa da, Azərbaycanda həllini gözləyən bir çox problemlər mövcuddur. Ölkədə Dağlıq Qarabağ, qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi ilə yanaşı, məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin nəzərəçarpacaq səviyyədə azaldılması həlli vacib məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlar ümumilikdə sosial xarakterli problemləri doğuran amillər sayılır. Bu da Azərbaycan əhalisinin təqribən 30-40 faizi, xüsusən Qarabağ müharibəsi iştirakçıları və əlilləri üçün xas olan xüsusiyyətlərdir.

Bəlli olduğu kimi, hər insanın psixikası ekstremal təsirlərə özünəməxsus şəkildə reaksiya verir. Kəskin həssaslıq, yüksək aktivlik, aqressivlik, psixi təsirlərə laqeydlik, bəzi hallarda narkotik vasitələrə, spirtli içkilərə meyillilik məhz bu reaksiyanın təzahürləri kimi meydana çıxır.

Rus tədqiqatçısı L.Kitayev-Şmık müharibə iştirakçılarını poststresslərin destruktiv təsirindən asılı olaraq, bir neçə yarımtipə ayırır. (**34**) A.Kardiner və D.Şpigel isə müharibə veteranının adaptasiyasına təsir göstərən üç mühüm amili fərqləndirirlər:

1) əsgərin və ya müharibə iştirakçısının hərbi əməliyyatlara qədər mövcud olan şəxsi keyfiyyətləri, onun yeni şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyəti;

2) məhv olmaq təhlükəsi birinci dərəcəli amil kimi özünü göstərdikdə təhlükəli situasiyalara reaksiya;

3) müharibə iştirakçısının şəxsiyyətinin bütövlüyünün bərpası səviyyəsi.

Psixotravmatik hadisələri ifadə edərkən həyat təhlükəsi dərəcəsi, itkinin ağırlığı, baş verən hadisənin gözlənilməzliyi, hadisə baş verən anda digər adamlardan təcridolunma səviyyəsi, travmatik hadisənin təkrarlanması ehtimalı, hadisə ilə bağlı meydana çıxan əxlaqi ziddiyyətlər, müharibə veteranının travmatik hadisənin baş verməsində iştirakı, onun bu prosesdə aktiv və ya passiv iştirakçı olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri. Bakı, 1986.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
4. Əliyev B. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın ümumi məsələləri. Bakı, 1997.
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2003.
6. Mirzəyev İlham. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı, 2005.
7. Mirzəyev İlham. XXI əsrin sosial psixologiyası: cəmiyyət, şəxsiyyət və idarəetmə. Bakı, 2006.
8. Mirzəyev İlham. Posttravmatik stresslərin sosial-psixoloji təhlili. Bakı, 2007.
9. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, 1996.

10. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999.
11. Андриенко Е.В. Социальная психология. М., изд."Академия", 2001.
12. Андреева Г.М. и др. Социальная психология. М., "Аспект Пресс", 2000.
13. Мирзоев И. Социальная психология стресса. Баку, 2008.

Ильхам МИРЗОЕВ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ УЧАСТНИКОВ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье исследуются актуальные проблемы социально-психологической реабилитации участников Карабахской войны. Высказывается, что в этом направлении в США, России и Европе проведены ряд исследований. Исследователи пришли к выводу, что есть взаимосвязь в характере и поведении участников войны между до и после военных операций. Возратившийся с войны человек сочетает в себе эти две черты характера, и это приводит к некоторым трудностям в его дальнейшей жизни. Поэтому, социально-психологическая реабилитации деструктивного влияния психотравматического стресса имеет большое значение.

Ilham MIRZOYEV

THE ACTUAL PROBLEMS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF THE PARTICIPANTS OF GARABAGH WAR

Summary

In the article the actual problems of socio-psychological rehabilitation of those who took part in the Garabagh war are studied. It is noted that in this direction there have been carried out a series of researches in USA, Russia and Europe. The researchers draw the conclusion that there exists interrelationship in character and behaviour of those who took part at war, before and after the military operations. A man returned from war combines in himself these two characters. And it leads to some difficulties in his further life. Therefore, socio-psychological rehabilitation of destructive influence of psychotraumatic stresses is of great importance.

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ
Старший научный сотрудник отдела «Проблемы религиоведения и философии культуры» Института Философии, Социологии и Права НАНА

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ КУЛЬТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА В ЭПОХУ КЛАССИЧЕСКОЙ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ*

История Арабского халифата отражает сложную социально-политическую реальность. После составления свода Корана, ислам чрезвычайно быстро стал распространяться по Аравийскому полуострову и уже к 30-м годам VII в. было создано единое феодальное теократическое арабское государство - Арабский халифат.

Классический ислам не проводил национальных различий, признавая три статуса существования человека: в качестве правоверного (мусульманина), в качестве покровительствуемого (зиммии - иудеи и христиане в мире ислама, они же «ахль ал-китаб» - люди книги, держатели Писания, не подлежащие насильственному обращению в ислам) и в качестве многобожника, непременно подлежащего обращению. Возникла богатейшая единая арабская культура. Арабский халифат созданный кочевыми воинственными племенами Аравийского полуострова, вскоре превращается в один из мощнейших унифицированных массивов культуры. По мере расширения завоеваний правители и их наместники всё больше проникались интересами оказавшихся под их властью завоёванных стран. В таких центрах, как Багдад, Дамаск, Каир, Кордова культурная жизнь достигает невиданного для средневековья расцвета. Ислам как религия требовал соблюдения определённой догматической обрядности, контролируемой халифами, но в то же время допускал развитие светского общества в тех формах, которые были традиционно свойственны странам и народам, вошедшим в состав халифата. Этим обусловлен мощный подъём науки.

С первых же дней появления ислама развитие науки, техники и обретение знаний в халифате стали самым достойым делом.

Результатом этого явилось становление великой исламской цивилизации в поразительно короткие сроки. Исламская культура в халифате характеризуется бурным подъёмом во всех областях науки, доступных человеческому разуму той эпохи: химии, физике, математике, географии, медицине, астрономии, историографии, фармакологии, философии и др.

Мусульманский мир познакомил Западную Европу со многими сельскохозяйственными продуктами. В VIII в. мусульмане возделывали в Испании рис, гранатовое дерево, финиковую пальму, ввели шелкопроизводство, начали выращивать хлопок. Поливное земледелие нашло применение в Европе благодаря арабам, которые обучили европейцев технике подъёма, орошения и осушения почвы. Арабы также распространили в Европе систему оросительных каналов с общественным контролем воды. В этот период в Самарканде и Бухаре появились мастерские по производству бумаги. Четыре года спустя, благодаря арабам в Европе, в частности в Испании, также заработали мастерские по производству бумаги.

Мастерские городов мусульманской Испании не знали себе равных в изготовлении шёлковых, парчовых, шерстяных тканей, дорогих сортов кожи с тиснением и позолотой,

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru A.Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

стеклянной и бронзовой посуды с рисунками эмалью, прекрасной керамики, изделий из слоновой кости и оружия - доспехов и сабель с тончайшей резной отделкой эфеса и ножен. Благодаря мусульманам Андалусии, в Европе появились первые образцы гончарного производства и изготовления фаянса, отголоски которого можно увидеть в фасадах зданий, отделанных изразцами из керамики испанского архитектора Гауди, применяемого ещё мусульманскими зодчими в фасадах мечетей и дворцов.

Мусульманская Испания со столицей Кордовой, соперничая с Багдадом, стала позднее чрезвычайно важной для Европы как дверь в просветлённый и цивилизованный Восток. Веротерпимость, проявляемая исламскими правителями в религиозных вопросах, сделала возможным сохранение традиционной культуры и её мирного сосуществования бок о бок с культурой ислама.

Города юга Испании – Толедо, Кордова и Севилья - быстро превратились в центры новой культуры и прославились своими университетами.

Мусульманская культура, созданная величайшими мыслителями и светилами науки и искусства, достигла расцвета в IX-Xвв. на Востоке, и в X-XV вв. в Испании.

Мусульмане внесли большой вклад и в архитектуру. Испано-португальская архитектура называлась мавританским искусством (стилизация под пальму). Велось большое светское строительство, укреплялись города, возводились загородные дворцы и замки халифов, украшенные круглой скульптурой, резьбой, мозаикой и стенными росписями.

Во всех произведениях мусульманского искусства красной нитью прослеживается Слово божье - цитаты из Корана (коранические аяты), которые составляют его основу. Это можно увидеть и в архитектурных памятниках, и в декоративно-прикладном искусстве, и в книжном искусстве (миниатюра); музыка используется при чтении Корана нараспев, когда муэдзин призывает на молитву, а поэзия использует стихотворную форму Корана и её нравственные принципы.

Став достоянием мировой культуры, произведения искусств исламской цивилизации оказали заметное воздействие на развитие искусств, в частности орнаментального и художественного вкуса Европы и Азии, да и всего мира.

Особое развитие мусульманская наука и искусство получила при Аббасидах. При халифе Харун-ар-Рашиде (786-808 гг.) и его сыне аль-Мамуне научная деятельность переживала период подъёма: строились астрономические обсерватории, здания для научной и переводческой работы, библиотеки. В 830 г. аль-Мамун, большой ценитель наук и искусств, основал «Дом мудрости» (Бейтуль-Хикма) в городе мира Багдаде, который стал прообразом академического университета, куда стекались видные учёные со всех концов халифата – это индийцы, персы, согдийцы (жители Траноксианы), тюрки, арабы, греки, копты, берберы и даже китайцы - представители самых различных отраслей знаний и люди различных религиозных убеждений.

Основные усилия интеллектуалов были направлены на выполнение тщательных переводов философских и научных античных текстов на арабский язык. Переводы выполнялись в два этапа: сначала с греческого на сирийский (арамейский), а затем уже на арабский.

Руководителем команды переводчиков был высокообразованный христианин-несторианин из Аль-Хиры по имени Хунайн ибн Исхак (801-873 гг.), который был практикующим медиком и перподавал греческий язык.

В состав арабского языка вошли такие термины с греческого языка, как фальсафа (философия), аструлаб (астролябия), джуматрия (геометрия), джуграфия (география) и др.

Мусульманская культура оказала огромное воздействие и на культуру Азербайджана, в частности на науку, архитектуру, декоративно-прикладное искусство и другие отрасли человеческой деятельности. В эти годы творили такие великие учёные, как Насираддин Туси, Абульгадир Мараги и др.

Колоссальная деятельность Насираддина Туси, основавшего в 1258 г. обсерваторию в Мараге, проявилась в различных областях науки: астрономии, математике, тригоноиетрии, физике, космологии, минералогии, философии, теологии, логике, истории, социологии, праве, этике, биологии, медицине, теории музыки, литературоведении, поэзии, науковедении, географии и др.

О научном творчестве великого учёного можно судить и по масштабам деятельности самой обсерватории. Здесь работали более 100 учёных из разных стран. Среди них Гудбеддин Ширази, Газвини, Фахраддин Мараги, Абуль Фараги, китаец Фио Мунчи, монгол Иса, тифлисец Фахраддин Ихлати и др., уже, которые оказали большое влияние на развитие науки не только Востока, но и Запада.

Марагинская обсерватория, просуществовавшая более полувека, сделала подлинный прорыв в естествознании, в истории познания Вселенной.

В действительности, список достижений исламских учёных, внесших значительный вклад в развитие мировой науки, бесконечен.

Обширной областью интеллектуальной деятельности в Арабском халифате была философия, в рамках которой предпринимались попытки разрешить задачи, поставленные учёными, включавшими греческую философию в контекст ислама. Видными представителями в этой области были Ибн Хазм, Ибн Баджа (Авемпаций), Ибн Туфайл, Ибн Рушд (Авэроэс), Ибн аль-Араби и др.

Благодаря арабскому языку и локальным арабским культурам в европейскую культуру были возвращены многие сочинения античных авторов, переведённые в своё время на арабский язык. Были сохранены и размножены утерянные в Европе труды греческих, латинских и византийских авторов. Лишь много позже они были переведены на европейские языки и вновь стали достоянием европейской культуры.

Значение исламской культуры в истории мировой культуры определяется открытием её создателями новых средств научного, религиозно-философского и художественного познания мира и человека. Впоследующие периоды усилия деятелей исламской культуры были направлены на систематизацию и детализацию этого наследия.

Исламская цивилизация создала высокий образец культуры, который формировался на протяжении многих веков. Исламская цивилизация унаследовала древнюю культуру Востока и Запада. Она объединила в себе греческую, арабскую, иранскую, еврейскую, индийскую, тюркскую и даже китайскую культуру. Исламская культура является собирательной и всеобъемлющей. Главная опора исламской культуры, в частности науки и искусства - сам ислам, создавший благоприятные условия для ее развития.

Список использованной литературы

1. Дэвид Николь. Мир Ислама. М.; Мир книги, 2007, 192 с.
2. Доктор Рахман. Краткая история ислама. М: Умма, 2006, 410 с.
3. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991, 315 с.
4. Попов А. Полная история ислама и арабских завоеваний. М., АСТ, СПб, 2009, 635 с.

5. Вёрман К.История искусств всех времён и народов, Т.1, М.: Изд-во АСТ, 2001, 944 с.

Samirə Mir-BAĞIRZADƏ

KLASSİK İSLAM SİVİLİZASİYASI DÖVRÜNDƏ ŞƏRQİN VƏ QƏRBİN QARŞILIQLI MƏDƏNİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Ərəb xülafətinin tarixi ən mürəkkəb sosial-siyası gerçəkliyi əks etdirir.Qurani-Kərim küllii-yatini tərtib edəndən sonra, VII əsrin 30-cu illərində Ərəbistan yarımadasında islamın yayılması prosesi cox surətlə inkişaf etdi və vahid feodal teokratik ərəb hökuməti - Ərəb xülafətinin yaranmasına gətirdi.

Dünya mədəniyyətinin tarixində islam mədəniyyətinin əhəmiyyəti olan yaradıçıları dünyanın və insanın yeni elm,dini-fəlsəfi və bədii idrak vasitələri ilə müəyyənləşdirilir. İslam mədəniyyətinin fəallarının əsas gücü gələcək dövrlərin bu irsin sistemləşməsinə və dəqiqləşməsinə istiqamətlənirdi.

Bir necə əsrlər boyu formalaşan islam sivilizasiyası mədəniyyətin yüksək nümunəsini yaratmışdır. İslam sivilizasiyası qədim Şərq və Qərb mədəniyyətinin varisliyini qəbul edib.O özündə yunan, ərəb, İran, yaxudi, hind, türk, hətta çin mədəhiyyətini birləşdirdi. İslam mədəniyyəti çəmləşdirən və hərtərəfli əhatə edəndir. İslam mədəniyyətinin, xüsusən elmin və incəsənətinin, əsas dayağı - gözəl inkişaf şəraitini yaratmış islam özüdür.

Samira MIR-BAGIRZADEH

INTERFERENCE OF CULTURES OF THE EAST AND THE WEST DURING THE EPOCH OF THE CLASSIC ISLAMIC CIVILIZATION

Summary

The history of Arabian khalifat reflects a very complex sociopolitical reality.

Afterwards making up the code of the Koran spreading Islam all over Arabian peninsula occured extremely fast and by the30-s of VII c. has led to the creation of the unitied feudal theocratic Arabian state - Arabian khalifat.

The significance of Islamic culture in a history of world culture is defined by opening the new means of scientific, religious - philosophical and art knowledge of the world and a man by its founders. The main efforts of the active figures of Islamic culture were made to systemize and to define more precisely this heritage for subsequent periods.

The Islamic civilization having been formed in the course of many centuries has created a high sample of culture. The Islamic civilization has inherited ancient culture of the East and the West. It has united Greek, Arabian, Iranian, Jewish, Indian, Turkic and even the Chinese cultures. The Islamic culture is collective and comprehensive. The main support of Islamic culture, in particular sciences and arts, is Islam for itself which has created the favorable conditions for its development.

Fuad BABAYEV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

AZƏRBAYCAN CƏMIYYƏTI VƏ KİV: QARŞILIQLI TƏSIRIN HÜQUQI ASPEKTLƏRI*

Müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, cəmiyyətin sosial-siyasi və mədəni həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinin güclənməsi həm bu sahənin infrastrukturunun yeniləşməsini, həm də jurnalistlərin peşəkarlığının artırılmasını zəruri edir. Ölkəmizin dünya informasiya məkanına daxil olması və informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Buna görə də kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və fəaliyyətinin təkmilləşməsinə dövlət dəstəyi müasir dövrümüzün tələbinə çevrilmişdir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kütləvi informasiya vasitələrinin yaradılması və yayımı prosesini nizamlayan xüsusi normalar yaradılması yolu ilə getmişdir. Hazırda Azərbaycanda KİV-in hüquqi statusunu tənzimləyən bir sıra normativ aktlar mövcuddur.

Müstəqil Azərbaycanın 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasının 50-ci maddəsində ölkə vətəndaşlarının qanuni yolla məlumat toplamaq, yaymaq, öz rəyini sərbəst ifadə etmək azadlıqları təsbit olunmuşdur. (1)

Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin əsas məqsədi vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində onların mühüm rolunu nəzərə almaqla fikir, söz və məlumat azadlığını inkişaf etdirmək, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyini dəstəkləmək, redaksiyalara yardım mexanizmini təkmilləşdirmək, informasiya sektorunda yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini stimullaşdırmaq, cəmiyyət və kütləvi informasiya vasitələri arasında səmərəli əməkdaşlığı gücləndirmək, jurnalistlərin peşəkarlığının və məsuliyyətinin artmasına şərait yaratmaq, sosial müdafiəsini gücləndirmək, dövlət və cəmiyyət üçün prioritet təşkil edən məsələlərin həllində kütləvi informasiya vasitələrinin potensialından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" 1998-ci il 6 avqust tarixli fərmanı kütləvi informasiya vasitələrini informasiya buxovlarından azad etmişdir. Mətbuat üzərində dövlət senzurasının ləğvi barədə fərman kütləvi informasiya vasitələrinin sürətli inkişafına ciddi təkan verməklə yanaşı, cəmiyyət həyatında onların səmərəli rolunun artırılması sahəsində geniş dövlət proqramının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Çağdaş mətbuatımızın inkişafına böyük töhfə verən digər bir mühüm amil Azərbaycanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatı olan Avropa Şurasına üzvlüyünün gerçəkləşməsi olmuşdur. Təşkilata üzvlükdən sonra ölkədə aparılan demokratik islahatlar söz və mətbuat azadlığının daha geniş bərqərar olmasına imkan yaratmışdır. Daha əvvəl qəbul edilmiş «KİV haqqında» qanunu Avropa Standartları səviyyəsinə qaldırmaq üçün Avropa Şurası, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində iş aparılmışdır. Bu istiqamətdə fəaliyyətin davamı kimi ötən illərdə ölkəmizdə Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə keçirilən «Azərbaycan hakimiyyəti və media arasında dialoq» və s. bu kimi tədbirlərin böyük əhəmiyyəti var. (2)

Bu gün Azərbaycanda müasir dünya standartlarına cavab verən müstəqil KİV formalaşmaqdadır. Dövlət «dördüncü hakimiyyət» adlandırılan KİV-in sərbəst inkişafı üçün hər cür şərait yaratmışdır. KİV və ifadə azadlığının qarşısını alan bütün süni maneələr aradan qaldırıl-

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

mışdır. Hüquqi və etik normalara hörmət edən jurnalist araşdırmaları, faktların və fikirlərin dərc edilməsi üçün qeyri-məhdud imkanlar yaradılmışdır.

Yeni redaktədə qəbul edilmiş «KİV haqqında», «İnformasiya əldə etmək haqqında», «Mətbuat azadlığı haqqında», «İnformasiya, informasiyalaşdırmaq və informasiyanın mühafizəsi haqqında», "Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi haqqında" 20 iyul 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı, «2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı və «Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə dövlət qayğısının gücləndirilməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında» 27 dekabr 2001-ci il tarixli və «Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 6 dekabr 1998-ci il tarixli Prezident Fərmanı ifadə azadlığı və KİV-in müstəqilliyini təmin edir, KİV azadlığını məhdudlaşdıran inzibati tədbirlərin tətbiqinin mümkünlüyünü istisna edir.

«İnformasiya əldə etmək haqqında» Qanunun qəbuluna qədər bu sahədəki tənzimləmə yetərsiz idi. 1998-ci ildə «Məlumat azadlığı haqqında» Qanun qəbul edilsə də, bu qanun deklarativ xarakterli olduğundan, praktik fayda gətirmədi. Yeni Qanunun qəbul olunması zərurəti də buradan qaynaqlandı. «İnformasiya əldə etmək haqqında» Qanunun qəbulu prosesi bir çox tərəfdən yenilik gətirdi. İlk dəfə olaraq Milli Məclisdə bir qanunun qəbulu prosesinə xeyli ictimai qurum və bu qurumlarda fəaliyyət göstərən mütəxəssislər dəvət edildi. İlk dəfə Milli Məclisdə birinci oxunuşdan keçən qanun layihəsi ikinci oxunuşa çıxarılmadı və onun yerinə Avropa Şurasının ekspertizasına göndərilərək hökumətin təqdim etdiyi qanun layihəsindən üstün qiymətləndirilən başqa qanun layihəsi ikinci oxunuşa çıxarıldı. İkinci və üçüncü oxunuş birləşdirilərək qanun qəbul edildi. (3)

Həmin qanunun 1-ci maddəsində deyildiyi kimi, bu qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, həmçinin, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

2000-ci ildə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi ləğv edilmişdir.

Azərbaycan eyni zamanda söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində bir sıra beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə də qoşulmuşdur. Qüvvədə olan "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" qanuna əsasən, KİV-in təsis olunması, ona sahiblik, ondan istifadə, onun idarə edilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallardan başqa, məhdudlaşdırıla bilməz. Eyni zamanda Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin ləğv olunması kütləvi informasiya vasitələrinin təsis olunması sahəsindəki bəzi əngəlləri aradan qaldırmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 may 2002-ci il tarixli "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə" fərmanı yazılı medianın təsis edilməsini və ondan istifadə imkanlarını qat-qat asanlaşdırmaqla yanaşı, bu sahədə liberallığı tam təmin etmiş, mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı ilə bağlı icazə sistemini aradan götürmüşdür. Bu, inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin mətbuata dair qanunvericilik təcrübəsinə əsaslanır. (4)

2003-cü ilin oktyabrından dövlətə rəhbərlik edən prezident İlham Əliyev respublikada söz və mətbuat azadlığını demokratiyanın fundamental şərti hesab edir. Dövlət başçısı milli mətbuatın qabaqcıl dövlətlərin mütərəqqi ənənələrinə əsaslanmaqla, eyni zamanda xalqın tarixi-milli xüsusiyyətlərini qorumaqla inkişaf etməsini vacib sayır. 21 iyul 2005-ci il tarixində "Azərbaycan mətbuat işçilərinin təltif edilməsi haqqında", "Azərbaycan mətbuat işçilərinə fəxri adların verilməsi haqqında", habelə "Kütləvi informasiya vasitələrinə maliyyə yardımı göstərilməsi

haqqında" sərəncamlar imzalayan prezident İlham Əliyev jurnalistlərin əməyinə yüksək qiymət verdiyini əməli şəkildə sübut etmişdir.

Yuxarıda sadalanan tədbirlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası KİV-in keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə MDB və Şərqi Avropa ölkələri arasında aparıcı yerlərdən birini tutur.

Etnik və dini azlıqların KİV-dən sərbəst faydalanmalarına heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Etnik azlıqların dillərində qəzetlər dərc edilir və ya xaricdən gətirilir.

2 oktyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "Teleradio yayımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi. Qanunda dövlət, ictimai, bələdiyyə və özəl kanalların paralel yayımı nəzərdə tutulur. (5)

5 oktyabr 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Avropa Şurası standartlarına tam uyğun olan Milli Teleradio Yayımı Şurası təsis edilmişdir. Şura müvafiq qanuna uyğun olaraq teleradio yayımı, yayım kanallarına lisenziya verilməsi və onların fəaliyyətinin monitorinqi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdehdir.

Milli Teleradio Yayımı Şurası Azərbaycan Respublikasında elektron informasiya vasitələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Şura digər məsələlərlə yanaşı, terrorizmin, zorakılığın, qəddarlığın, milli, irqi və dini ayrı-seçkiliyin təbliğinə yol verilməməsinə dövlət nəzarətini həyata keçirir. (5)

Dünya sivilizasiyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda azad sözə, plüralizmə, əxlaqi-mənəvi maariflənməyə, ümummilli maraqların ifadəsinə olan tələbat İctimai Televiziyanın yaranması məsələsini gündəmə gətirdi. Cəmiyyətin demokratikləşməsi, Azərbaycanın ümumavropa dəyərlərinə qovuşmaq istəyi İctimai Televiziyanın yaranmasını labüdləşdirdi. Beləliklə, 2004-cü il sentyabrın 11-də «İctimai Televiziya və Radio yayımı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsilə şəffaflıq, qərəzsizlik və ictimai maraq prinsiplərini önə çəkən İctimai Televiziyanın yaradılmasına start verildi. Qanun İctimai TV-nin müstəqil, tərəfsiz, qərəzsiz və doğru-dürüst informasiya çatdırılmasını, pluralizm, dözümlülük, rəngarənglik və başqalarından fərqlənmək prinsiplərini əsas götürür. (6)

İctimai Televiziya 29 avqust 2005-ci ildən etibarən öz verilişlərinin yayımına başladı, İctimai Radio isə 2006-cı ilin yanvarından fəaliyyətini həyata keçirir.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının "Azərbaycanda demokratik institutların fəaliyyəti haqqında" 1358 saylı (2004) Qətnamənin yerinə yetirilməsi haqqında" 1398 saylı (2004) Qətnaməsində "İctimai Televiziya və Radio yayımı haqqında" qanunun Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilməsi alqışlanır və ölkə hakimiyyətinə qanundan irəli gələn müddəalara tam həcmdə əməl olunması alqışlanırdı. (7)

İnformasiya azadlığının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlardan biri 2003-cü il mart ayının 15-də Azərbaycan jurnalistlərinin ilk konqresində Mətbuat Şurasının yaradılması olmuşdur. Mətbuat Şurası Azərbaycan mətbuatının keyfiyyətinin və elan olunmuş azadlığının, söz azadlığının jurnalist standartlarına uyğun olaraq qorunmasını, jurnalistlərin peşə davranışı qaydalarının tələblərinə, mövcud standartlara uyğun peşə prinsiplərinə əməl etməsinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi, dövlət orqanları və ictimaiyyətlə KİV arasında əlaqənin və etimadın möhkəmləndirilməsi, söz, fikir və məlumat azadlığına daha geniş imkanlar yaradılmasını, KİV-in fəaliyyət sahələrində baş verən münaqişələrin məhkəməyəqədər həll variantlarının araşdırılması, mətbuatın davranışı ilə əlaqədar verilmiş şikayətlərin qəbulu, öyrənilməsi və bununla bağlı qərarların çıxarılmasını təmin edir. (8)

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, söz azadlığı üçün heç bir hüquqi-siyasi maneənin olmadığı şəraitdə qanunların aliliyi və mənəvi kriteriyalar azad mətbuatın obyektiv, qərəzsiz və vicdanlı fəaliyyəti üçün başlıca meyara çevrilir. Hüquqi dövlət quruculuğu yolunu

seçmiş Azərbaycanda da qanunların aliliyi statusundan asılı olmayaraq hər kəs üçün məcburidir. (9)

Azərbaycan Konstitusiyasının 46-cı maddəsi ilə hər kəsin şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ tanınır. Həmin maddədə birmənalı göstərilir ki, "şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur və heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz". Yəni Əsas Qanunumuz söz və mətbuat azadlığı ilə yanaşı, insanların şərəf və ləyaqətlərinin də başlıca təminatçısıdır. Konstitusiyada bunların hansısa dominant hüquq və azadlıq kimi önə çəkilmir. (10)

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qorunan sirləri yaymaq, mövcud konstitusiyalı dövlətin quruluşunu zorakılıqla devirmək, dövlətin bütövlüyünə qəsd etmək, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı, milli, irqi, sosial ədavəti, yaxud dözülməzliyi təbliğ etmək, mötəbər mənbə adı altında vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan şayiələr, yalan və qərəzli yazılar, pornoqrafik materiallar çap etdirmək, böhtan atmaq, yaxud digər qanunazidd əməllər törətmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunmasına yol verilmir. (11)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi konsepsiyası" əhəmiyyətinə, əhatə dairəsinə və aktuallığına görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bir sözlə, informasiya azadlığı demokratiyanın sistemyaradıcı elementidir. İctimai rəyin daimi ruporu olan sərbəst və müxtəlif məzmunlu KİV olmadan demokratiya öz mahiyyətini dəyişir. Hakimiyyət də KİV vasitəsilə cəmiyyətə təsir göstərmək, öz fəaliyyətini izah etmək, addımlarını qəbul etdirmək üçün ictimai rəyi hazırlamaq imkanına malikdir. KİV və hakimiyyət arasında münasibətlər inkişaf etmiş demokratik dövlətlərdə ancaq qanunla tənzimlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, "Şur", 2000.

2. «Respublika» qəzeti, 22 iyul 2007-ci il.

3. Ələsgər Məmmədli «İnformasiya əldə etmək hüququnun vəziyyəti », http://www.tt-ipd.org/az

4. Cəbrayılov R. Mətbuat azadlığı vətəndaşların konstitusion hüquqlarını pozmamalıdır //"Azərbaycan" qəzeti, 27 noyabr 2007-ci il.

5. «Teleradio yayımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Xalq qəzeti», 26 iyun 2002-ci il.

6. http://www.itv.az/bizimtarix.php

7. www.oce.org/documents/html/pdftohtml/15783_en.pdf

8. http://www.presscouncil.az

9. Sandra Koliver. "Avropa ölkələrində və başqa demokratik ölkələrdə mətbuat haqqında qanunların müqayisəli analizi" – "Mətbuat azadlığı – qanunvericilik və təcrübə" – "Yeni nəsil". AJB nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi Bakı, 2000.

10. Elmanoğlu S. Mətbuatda mənəvi terrora "bəraət" cəhdi /"Azərbaycan" qəzeti, 27 dekabr 2007-ci il.

11. Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu /Jurnalistlər ekstremal şəraitdə. Bakı: "Yeni nəsil" AJB nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2001.

Фуад БАБАЕВ

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

Резюме

В статье исследуется тема Азербайджанское общество и СМИ: правовые аспекты их взаимодействия. Автор подробно говорит об основных целях государственной поддержки в развитии средств массовой информации, усовершенствовании законодательства в направлении правового регулирования деятельности СМИ в Азербайджане.

Автор расценивает принятие «Концепции государственной поддержки развития средств массовой информации», согласно Указу Президента Азербайджанской Республики, как урегулирование материально-экономической базы Медиа, принятие независимой Медиа позиции, господствующей в обществе. Сообщается о том, что законодательство о СМИ достаточно либерально и соответствует требованиям.

Fuad BABAYEV

AZERBAIJANI SOCIETY AND MASS MEDIA: THE LEGAL ASPECTS OF THEIR INTERACTION

Summary

The paper investigates the Azerbaijani society and mass media and the legal aspects of their interaction. The author gives a detailed account of the main objectives of governmental support to mass media and the improvement of legislation towords legal settlement of the media in Azerbaijan. The author appreciates the adoption of Presidential Decree on "State support conception on the development of mass media" as the improvement of financial and economic base of the press and adoption of recognition of independent media position in society. He states that legislation on mass media is very liberal, and responds to the demands.

Кенан АЛЛАХВЕРДИЕВ

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ*

В современном мире национальная безопасность зависит не только от вооружённых сил, но и от ряда факторов невоенного плана: конкурентоспособности экономики страны, благосостояния граждан, их умонастроения и т.д. Среди источников угроз для многих стран можно назвать: терроризм, распространение оружия массового уничтожения, межэтнические конфликты, загрязнение окружающей среды, экономический кризис, вопросы ресурсообеспечения и множество других проблем, усиливающихся растущей глобальной взаимозависимостью между государствами.

В этом плане важной составной частью национальной безопасности является этнополитическая безопасность. Кровавые события конца XX — начала XXI столетий убедительно показали, что существующая в этой сфере композиция латентных и явных проблем означает, что задача обеспечения безопасности в сфере этничности — одна из наиболее актуальных. При этом следует согласиться с мнением многих исследователей, что пока концепции безопасности недостаточно учитывают значение этнополитической безопасности [1].

В данном контексте, анализ современного состояния этнополитических процессов в мире позволяет выявить две ключевые тенденции.

Во-первых, это сохранение этнокультурного разнообразия, рост этнического самосознания народов. Опыт последнего десятилетия доказал несостоятельность как советской марксистской, так и многих западных этнополитических доктрин, постулировавших стирание этнических различий и затухание этнического самосознания народов под воздействием индустриализации, урбанизации и глобализации. Напротив, этническое самосознание лишь обостряется в результате сопротивления указанным унификационным тенденциям. Вместе с тем оно возрастает также под влиянием демократизации общества.

Во-вторых, политизация этничности — политическая активизация этнических элит, увеличение числа общественных и политических организаций, инициативных групп, выдвигающих от имени народов политические лозунги или программы. Попытки "затолкнуть" этническую активность только в сферу традиционной культуры нигде в мире не увенчались успехом, поскольку были заранее обречены на провал.

К процессам, в результате которых угрозы для этнополитической безопасности приобретают наибольшую актуальность, можно отнести следующие.

1. Демографические процессы, ведущие к относительно быстрому изменению баланса в рамках устоявшейся этнической структуры, могут формировать систему вызовов и угроз в сфере этнокультурной безопасности. В результате может нарушиться устоявшийся статусный баланс, могут возникнуть элементы этакратизма и сузятся или деформируются воспроизводственные возможности этнических культур. Недовольство такой ситуацией нередко приводит к латентным, а то и открытым формам межэтнического конфликта. При этом установление политического паритета между доминирующими

---

*Məqalə sosiologiya elmləri doktoru N.Ələkbərova və sosiologiya elmləri namizədi E.Mirbəşir oğlu tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

этническими группами еще не гарантирует восстановления баланса в их взаимоотношениях [2].

2. Миграционные процессы также способны привнести в социальную жизнь указанный набор опасностей и угроз. Однако они формируются в предельно сжатое время, что понижает адаптивный социально-психологический потенциал взаимодействующих этнических групп. Кроме того, формируются новые угрозы, связанные с усилением нагрузки на рынки труда а такие с появлением "нетрадиционных" для страны этнических групп. Последнее повышает отчужденность между людьми на этнокультурной почве [3].

3. Социально-экономические процессы также могут порождать разнообразные угрозы в этнополитической сфере. Ускоренная модернизация экономики, способствуя отмиранию старых и возникновению новых отраслей хозяйства, может вести к маргинализации части населения, вырванного из традиционного культурного контекста и не приспособившегося к новому образу жизни.

4. Угрозы в этнокультурной сфере, которые можно отнести к наиболее непредсказуемым и неожиданным в той совокупности процессов, которая формирует систему этнополитической безопасности.

5. Культурно-языковые процессы не только отражают влияние вызовов и угроз в области этнополитической безопасности, но и могут восприниматься в качестве факторов, формирующих эти угрозы [4].

Общеизвестно, что развитие ситуации в межнациональных отношениях бывшего СССР предсказывалось в работах американских, английских ученых. Большинство прогнозов, как показало время, достаточно точно отражало перспективы развития советского общества. Развитие этнической ситуации прогнозировалось в виде четырех возможных вариантов событий: "ливанизации" (этническая война, аналогичная ливанской); "балканизации" (наподобие сербско-хорватского варианта): "оттоманизации" (распад подобно Османской империи); мирное развитие событий с возможным преобразованием Советского Союза в конфедерацию или организацию государств, подобную ЕЭС или Британскому содружеству [5]. Американский исследователь Дуглас М. Джонсон считает, что с ослаблением конфронтации между Востоком и Западом большинство конфликтов вряд ли будут иметь идеологические корни. "Скорее всего, - пишет он, - большинство из них будут происходить в результате столкновений общинной принадлежности, будь то на основе расы, этнического происхождения, национальности и религии" [6].

Интересно, что по данным разведслужбы Министерства обороны США, в XXI веке прогнозируется возможность 12 вооруженных конфликтов на территории бывшего СССР. По расчётам, в этих конфликтах в результате военных действий могут погибнуть — 523 тыс.чел., от болезней — 4,24 млн.чел., пострадать от голода — 88 млн.чел., число беженцев может достигнуть 21,67 млн.чел. [7].

Таким образом, в связи с существующей в современном мире системой вызовов и угроз, обеспечение безопасности в этнополитической сфере приобретает все большую значимость. Оно направлено на оптимизацию режима этнополитического воспроизводства при сохранении межгруппового обмена культурными навыками и повышении адаптивных возможностей этносов к происходящим социально-экономическим и политическим изменениям.

Государственная политика в этнической сфере как особый социальный институт имеет дело преимущественно с двумя явлениями: процессами, развивающимися в различных социальных сферах, и структурными элементами общества, обеспечивающими инкорпорацию в него различных этнических групп. Ее задача - оптимизировать работу

имеющихся общественных структур или создавать новые структурные элементы с тем, чтобы нейтрализовать угрозы для этнополитической безопасности со стороны развивающихся социальных процессов. Деятельность государственной политики опирается на основные типы ресурсов: правовые, финансовые, организационные, информационные.

Важная задача многонационального государства - оптимизация межнациональных отношений т.е. поиск и реализация наиболее благоприятных вариантов взаимодействия субъектов межнациональных отношений. Главное в содержании национальной политики – отношение к национальным интересам с учетом их общности, расхождения и столкновения. Общность коренных интересов отдельных субъектов межнациональных отношений и общенациональных интересов в масштабе государства имеет объективные основания. Расхождение интересов связано с объективными специфическими условиями и потребностями развития национально-этнических общностей. При переплетении национальных и политических интересов их расхождение может перерасти в столкновение, конфликт. В этих условиях необходима координация национальных интересов как предпосылка к их реализации, в чем и заключается смысл этнонациональной политики.

Этнонациональная политика должна разрабатываться исходя из особенностей страны, уровня ее социально-экономического развития. По отношению к национальностям она должна быть сопряжена с экономической, социальной, культурно-образовательной, демографической и другими видами государственной политики в комплексе. Только так может быть реализована национальная политика. Вместе с тем указанные виды политического управления непременно должны учитывать национальные аспекты.

Необходимым условием действенной, эффективной национальной политики является ее научность, что предполагает строгий учет закономерностей и тенденций развития наций и национальных отношений, научно-экспертную проработку вопросов, связанных с регулированием межнациональных отношений. Определение целей национальной политики, выбор путей, форм и методов их достижения нуждаются в опоре на подлинно научный анализ происходящих процессов, на квалифицированные прогнозы, оценки имеющихся альтернатив политического курса. Там, где вопросы национальной политики рассматриваются не на основе научного подхода, неизбежно допускаются ошибки и перегибы. Учитывая взаимозависимость факторов объективного и субъективного порядка, следует избегать в управлении национальными отношениями как абсолютизации, так и игнорирования этих начал.

Вся деятельность государственных институтов власти и управления, обеспечивающая развитие социально-экономических и духовно-политических процессов в многонациональной стране, должна строиться на ясно обозначенных принципах национальной политики, которая по сути является политикой тщательного и своевременного учета и разработки механизмов, согласованных национально-специфических интересов народов и территорий в тактике и стратегии всей страны.

Учитывая, что в большинстве новых независимых государств, проблемы государственно-политического развития фактически оказались «совмещенными» с этнополитическими, этнокультурными, этнодемографическими проблемами, необходимо формирование всеобъемлющей государственной стратегии выявления, упреждения и разрешения возникающих кризисных ситуаций. Таким образом, в новых независимых государствах, к которым относится и Азербайджан, политическое управление в формировании стратегии национальной безопасности в целом и в такой ее

«взрывоопасной» сфере, как этнополитическая, в частности, без преувеличения носит «государствообразующий» характер.

Список использованной литературы

1. Геополитика и национальная безопасность. Словарь основных понятий и определений //Манилов В.Л. (ред.) М., 1998.
2. Мастюгина Т.М., Перепелкин Л.С. Косово и Чечня в контексте международной политики //Проблемы национального самоопределения на современном этапе: Сборник статей. М., 2000.
3. Регент Т. Проблемы регулирования миграционных процессов //Миграция, 1997, № 4; Панарин С. Безопасность и этническая миграция в России //Pro et Contra. Т.3, № 4. Проблемы безопасности. М., 1998.
4. Перепелкин Л.С. Миграционные процессы и проблема этнокультурной безопасности в Российской Федерации. М., 1999.
5. Шуверова В.Д. История этнических отношений в СССР (1970-1980-е гг.) в англо-американской историографии. Дис.... докт. ист.наук. М., 1993.
6. Дуглас М. Джонсон. О программе разрешения межнациональных конфликтов //Кентавр. 1992, март-апрель, с.83.
7. Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). М., 1994, с.52.

Kənan ALLAHVERDIYEV

ETNOSİYASİ TƏHLÜKƏSIZLIK MILLI TƏHLÜKƏSIZLIYIN TƏRKIB HISSƏSI KIMI

Xülasə

Məqalə milli təhlükəsizliyin ayrılmaz tərkib hissəsi olan etnosiyasi təhlükəsizliyin nəzəri əsasları araşdırılmışdır: etnosiyasi təhlükəsizliyin ümumi səciyyəsi; təhlükəsizliyin ən aktual problemləri; tranzit dövlətlərdə etnosiyasi təhlükəsizliyə çağırışlar və təhdidlər; etnik sahədə dövlət siyasətinin formalaşması.

Kenan ALLAHVERDIYEV

ETHNO-POLITICAL SECURITY AS AN INTEGRAL PART OF NATIONAL SECURITY

Summary

This article investigates the theoretical foundations of ethno-political safety as an integral part of national security: the general characteristics of ethno-political security, the most urgent problems of ethno-political security, challenges and threats to ethno-political security in the transit countries, the formation of public policy in the ethnic field.

ЙАДИЭАР ТЦРКЕЛ
АМЕА Фялсяфя, Сосиолоэийа вя Щцгуг
Институтунун апарысы елми ишчиси

МЯЩЯММЯД ЯМИН РЯСУЛЗАДЯНИН «АЗЯРБАЙЖАН ШАИРИ НИЗАМИ ЭЯНЖЯВИNİN » ЯСЯРИНДЯ АЗЯРБАЙЖАНЧЫЛЫГ, ТЦРКЧЦЛЦК, ИСЛАМЧЫЛЫГ ИДЕЙАЛАРЫ*

Азярбайжан шаири **Низами Эянжяви** (1141-1209) тарихин эялиб-эечмиш ян бюйцк мцтяфяккирляриндяндир. О, 1141-жи илдя Азярбайжанын гядим Эянжя шящяриндя доьулуб, юмрцнцн сонуна кими бурада йашамышдыр.

Мящяммяд Ямин Рясулзадя «Азярбайжан шаири Низами» китабында Низами Эянжявинин доьум йери вя щяйаты иля баьлы йазыр: «Íèçàìè Àçÿðáàéæàíûí яски ïàéòàðòëàðûíäàí Ýÿíæÿäÿ äîüóëмуш, éàøàмыш âÿ эюмцлмцш олдуьундан Ýÿíæÿëè Íèçàìè ìÿíàñûíäà Íèçàìèéè Ýÿíæÿâè дейÿ òàíûíìûøäûð.

Íèçàìè «íàìè-ìöñòÿàð» äåéèëÿí тахма áèð àääûð; ÿñêè тябирлÿ – мяхлясдир. Øàèðèí ÿñèë àäû Èëéàñäûð. Àòàñû Ìöÿéëÿä îüëó Éóñèôäèð. Àíàñû, þçöíöí äя «Ðÿèñåéè-köðä» дейя гейд етдийи кими, Àçÿðáàéæàí êöðäëÿðèíäÿí, Эянжядя йашамыш олан бир аилянин ãûçûдыр. Аäû ìÿëóì äåéèëдир.

Гайнагларда ãåéä îëóíìàìûøäûð. Øàèðèí тяхяллцсц Íèçàìÿääèíäèð. Êöíéÿñè ßáó-Ìÿùÿììÿääèð.

ßñêè äþâðëÿðÿ аид бир чох Доьу ìÿøùóðлары êèìè, Íèçàìèíèí äÿ íÿ äîüóëäóüó, íÿ äÿ þëäöéö òàðèõ кясин олараг бялли олìàäûüûíдан éàëíûç òÿõìèíлярля òÿсбит олунмагдадыр. Øàèð 1141-жè [ù. 535] èëäÿ доьулмушдур».

Тарихин аз-чох бу сакит дюняминдя юнжя Бюйцк Сялжуглуларын, сонра ися сой вя сийаси давамчылары Азярбайжан атабяйляриля Ширваншащларын щакимийятиндя олан «тарихи-жоьрафи Азярбайжан» торпаглары, демяк олар, бир дювлятдя бирляшдирилмиш, юлкядя игтисадиййат, елм вя мядянийят инкишаф етмишдир.

Бянзярсиз йарадыжылыьы иля «Шяргдян Гярбядяк танынмыш» Низами Эянжяви дюврцнцн ижтимаи-сийаси олайларыны бядии-тарихи ясярляриндя щяртяряфли эцзэцляндирмиш эюркямли бир тцркчц, исламчы, азярбайжанчы идеологдур. Бу цч милли идейа «тцркляр кими атыны габаьа чякян» Низами Эянжявинин «Бешлик»индя (Хямся) ян йцксяк сявийййядя гойулмушдур.

Дцнйа мядянийят тарихини арашдыранда Щомердян Фирдовсийя, Шекспирдян Пушкинядяк щеч кимин китабларыны «башдан айаьа эювщяря тутдуран» Низами Эянжявинин «Бешлик»индяки поемалара тай олан ядяби ясярляр йазмадыьы эюрцнцр: «саф шеир йаратмаг Низаминин ишидир», «бу сянятдян шющрят ахтарма, чцнки о, Низами иля сона чатмышдыр».

«Рущаниляр мящяллясиндя (шеирдян) султанларын тахты кими бир тахт гуран» Низами Эянжяви илк поемасы «Сирляр хязиняси»ндя «мян фящми чаьырыб, ядябсизлийиня эюря тянбещ етдим» деся дя, еля бил бюйцк щяйат йолунун башландыьыны дуйараг: «Сюз алмазындан гылынж дцзялдиб далымжа эялян шаирлярин щамысынын башыны вурмушам. Щяля индики сявийййямдя тайым олмаса да, мяним рцтбямин башы йеня дя ужалажагдыр. Мян ян йцксяк зирвяляря учажаьам. Ола билсин ки, юз (йцксяк) щиммятимдян дя (ужалара) галхажаьам» дейяряк, дяйярли ядяби-бядии, фялсяфи, сийаси, яхаги, дини-идеолоъи ясярляр йаратмышдыр. Сайсыз ардыжыллары

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

щятта поемаларынын ады, вязниля ейни олан ясярляр йазсалар да, щеч бири «юз йцксяк щиммятиндян йухары галхмыш» Низаминин сявийяйсиня чата билмямишдир.

Дцнйа елм тарихиндя сонракы нясилляря йунан алими Аристотел гядяр тясир етмиш икинжи бир философ йохдур. Мядянийят тарихиндя дя ондан сонра эялян шеир-сянят адамларына «сюзц эюйя галдыран» тцрк Низами Эянжяви гядяр тясир етмиш башга бир шаир йохдур. Тцрклярин Лачын тайфасындан олан Ямир Хосров Дящляви устадыны «яэяр бир мащир сяняткар жямийятдя инсанларын башларыны бязяйярся, онларын айагларыны бязямяйя дя бир сяняткар лазымдыр» сюзляриля юймцш, онун бюйцклцйц юнцндя анжаг: «Тцрклярин гиймяти чох олса да, щиндлинин дя юзцня эюря гиймяти вар» дейя билмишдир.

«Хямся» Азярбайжанын етник, сийаси тарихинин нязмля йазылмыш ян йахшы елми гайнаьыдыр.

Рус-ермяни-масон болшевикляри Азярбайжан Жцмщуриййятини даьыдандан сонра Мящяммяд Ямин Рясулзадя Азярбайжандан эетмиш, Тцркийя Жцмщуриййяти вя Авропанын айры-айры дювлятляриндя «сийаси мцщажир» кими йашамышдыр. О, «Азярбайжан шаири Низами» ясярини дя «мцщажирят щяйатынын чякилмяз шяртляри ичярисиндя» йазмышдыр.

Ясярин «Башланыьыж»ынын сонунда «Битди. 11 октйабр 1941-жи ил, Бухарест» сюзляри онун Низами Эянжявинин, ССРИ-дя ЫЫ Дцнйа мцщарибясинин эетмясиня бахмайараг, идеолоъи нядянлярля кечирилян йубилейи эцнляриндя йазылдыьы эюрцнцр.

Мящяммяд Ямин Рясулзадя йазыр: «Íèçàìèéÿ аид áó ãÿëÿì òÿððöáÿñèíÿ øàèðèí 800-жö èëäþíöìö ìöíàñèáÿòèëÿ ýèðèøèëìèøäèð. ×îõ åùòèìàë êè, áó èëäþíöìö ñàùèáèíèí ìèëëèéÿòè äÿхи, áèð ñûðà ìöíàãèøÿëÿðÿ йол ачажàãäûð âÿ она ååðилмяйя башланан «Àçÿðáàéæàí øàèðè» вясфи îíó «Èðàí øàèðè» дейя òàíûéàíëàðдан áèð ãèñìèíäÿ åòèðàç äейился дя, алышганлыгларыны îîçàн áèð хошмутсузлуг ùèññè äîüóðàæàãäûð.

Ôÿãÿò, íÿ åòìÿëè; äöíéà áþéöêëÿðèíèí àäëàðû ÿòðàôûíäà ìèëëÿòëÿð àðàñûíäà дартышма éåíè áèð øåé äåéèëäèð. Сонра, áàøãàëàðûíûí éàíëûø алышганлыгларыны îîçìàìàã ö÷öí Àçÿðáàéæàí þç òÿáèè ùàããûíäàí íåжÿ âàç êå÷яр?! Билхасся, áó дартышмада èêè ìèëëÿò âÿ éà топлулуьу позушдуражаг áèð жÿùÿò äÿ éîõäóð; ÿêñèíÿ, бу èêè òÿðÿôжÿ сайылаí øÿõñèééÿò ÿòðàôûíäà áÿùñ åäèëÿí ìèëëÿò âÿ топлулуглар äàùà ÷îõ áèðëÿøìèø âÿ àíëàøìûø îëÿðëàð.

Ìÿøùóð åëì âÿ öðôàí адамларынын ìèëëèééÿòëÿðè ùàããûíäàкы дартышмайа Àâðîìà äяхи, éабанчы ååéèëäèð. Îðòà чаьларда, ëàòûí äèëè áòòöí àâðîìàëûëàð ичин îðòàã áèð áèëÿè äèëè èäè. Щяр ìèëëÿòдяí айдынлар ÿñÿðëÿðèíè áó äèëäÿ éàçàðëàðды. Ìèëëè îéàíûø âÿ кцлтцр истиглалларыны ãàçàíдыглары äþâðäÿ èñÿ îðòàã ëàòûíжа äþâðöíÿ àèä òàíûíìûø кцлтцр сималары, ìèëëè ìÿíñóáèééÿòëÿðè áàõûìûíäàí ãûçüûí дартышмалара ñÿáÿá îëìóøдуð.

Батыда âÿ Доьудакы áó èêè олайыí êþêö áèðäèð. Ëàêèí билэинлийи õðèñòèàí топлулуьуна эирìèø áòòöí батылыларыí ìèëëèééÿò âÿ èðã гейряти эцдмядян éàðàòäûãèàðû áèð äÿéÿð îëäóüó êèìè, ÿðÿá билэинлийи äÿ, åéíè шякилдÿ ìöñÿëìàí топлулуьуна эирìèø доьулуларын вцжуда ýÿòèðäèêêÿðè áèð варлыгдыð.

Òàðèõèí ìöÿééÿí ãàíóíà табе йцрцшцндян ÷ûõàí áó олайы åëìè бир яда èля анлатмаг èñòÿрñÿê, ôèêðèìèçè áó сурятля õöëàñÿ åäÿ áèëиðèê:

Öììÿò äþâðöíäÿ ìèëëиййÿò âÿ èðã айрылыьына дяйяр ââðèëìÿäèéè ичин ÷îõ äà àранìàéàí «ìÿäÿíèééÿòäÿ îðòàãëûã щиссяси», ìèëëиййÿò äþâðöíäÿ àðàíìàùà áàøëàнìûø âÿ ùÿð ìèëëÿò, Иñëàì мÿäÿíèééÿò âÿ öðôàíûíà þç миллятиндян бюйцклярин хидмятлярини билдирмякдян юзял áèð çþâã äóéìóøäóð».

Мящяммяд Ямин Рясулзадя дя чох бюйцк бир зювгля Азярбайжанын тцрк миллятиня вя бцтцн азярбайжанлылара ярмаьан кими бюйцк бир ясяр йазмышдыр. Биз дя бу эцн бу бюйцк, аныт ясярдян Азярбайжаны танымаг, миллятимизи анламаг цчцн йарарланырыг.

Ясярини Низами Эянжявинин 1951-жи ил йубилейиня дя щазырлайан Мящяммяд Ямин бяй 1948-жи ил апрелин 8-дя йазыр: «Êèòàáûìûç Íèçàìèíèí 800-жö доьум èëäþíöìö ìöíàñèáÿòèëÿ, 1941-äÿ áèòèø, фягят, ñàâàøûí äîüóðäóüó ÷ÿòèíëèêëÿð öçöíäÿí басымы ýåæèêîèøäèð.

Áó ýåæèêîÿ áèð éàíäàí ìöÿëëèôèí òÿÿcöôöíö эярякдирмишся äя, î áèðè йандаí, ùÿð êå÷ÿí èë ÿñÿðèí áèð àç äàùà äîëüóíëàøìàñûíà âÿ ýþçÿëëÿøìÿñèíÿ йарамыш: йåíè ìàòåðèàëëàð, еклямяëÿð, òÿñâèðëÿð âÿ ùàøèéÿëÿð ýÿòèðìèøäèð. Ãàéíàãëàðäàâû áÿçè, 1941-жè èëäÿí ñîíðàêû òàðèõëÿð êèòàáäà áó сурятля éåð àëìûøлар. «Еклямя» бюлцмцндя, билхасся, «Íèçàìèäÿí ÷åâèðìÿëÿð» ãèñìè âàðëûûûíû áó ýåæèêîÿéÿ áîðæëóäóð.

Óÿñèë áàøëàðûíäàâû Íèçàìèäÿí äëûíàí áåéòëÿðèí òöðêæÿ ÷åâèðìÿëÿðè áó ýåæèêîÿäÿí ãàçàíûëàí çàìàíäà едилмишдир. Эяряк áó êè÷èê «нот»ëàðûí âÿ эяряк êèòàáûí ùàøèéÿëÿðèëÿ ñîíóíà еклянièø олан ìÿíçóì ïàð÷àëàðûí, мцяллиф, óñòàäûí ÿñÿðèíÿ ëàéèã áèð øÿêèëäÿ òöðêæÿìèçÿ ÷åâðèëèø îëäóüó èääèàñûíäà äåéèëäèð. Áóíëàðûí Íèçàìè íÿçìèíèí ðóùóíу узагдан îëñун, ÿêñ åòäèðèá-åòäèðìÿäèêëÿðèíèн тягдири òÿáèèäèð êè, îõóæóëàðа áóðàõûëìûøäûð; затян, ÿñÿðèí áó õöñóñäà ìöÿéëÿí áèð давасû äà éîõóð; йетишир êè, áÿçÿê îëñóí äåéÿ едилян áó ÿëàâÿëÿð, ÿñÿðèí ÿñèë эюзя алдыьы мягсяди позмасын… Èëëÿðèí ìÿùñóëó îëñà äà, âàñèòÿëÿðèí чох да òàì îëìäûûû øÿðтляр ичиндя доьулан áó ÿñÿðèин, мцяллиф, èñòÿð-èñòÿìÿç яскикликлярдян узаг гаëìàäûûûíà ганедир; оõóæóëàðûíäàí äèëÿäèéè ÿí ñÿìèìè øåé, áó яскикликляри îíà áèëäèðìÿëÿðèäèð. Áó сурятля Íèçàìè ùàããûíäà áèçäÿ затян яскик îëäí ìÿëóìàòûí òàìàìëäíìàñûíà õèäìÿò åòìèø îëóðëàð».

Мящяммяд Ямин Рясулзадя «Азярбайжан шаири Низами» анытында шаирин «Бешлик»иня дайанараг, Низаминин Азярбайжан, тцркляр, ислам дини вя с. щаггында йаздыьы йцксяк сийаси-идеолоъи бахышларыны щамыдан габаг вя ян йцксяк сявиййядя арашдырараг, шаирин бюйцк тцркчц, исламчы, азярбайжанчы идеолог олдуьуну эюстярмишдир.

Юнжя анытдакы азярбайжанчылыг вя тцркчцлцк щаггында.

Азярбайжанчылыг – Азярбайжан тцрклярининн, азярбайжанлыларын милли идеолоэийасыдыр. Азярбайжанчылыг идейасынын тарихи кюкляри гядимдир. Азярбайжанчылыьын идейа-тарихи гайнаглары ян азы Албанийа щюкмдары Жаванширин дювлят мцстягиллийини горумаг цчцн чалышмалары дюняминя, азярбайжанлыларын Бабякин башчылыьы алтында Яряб хилафятиля мцбаризя етдийи 816 (17)-838-жи илляря, хязярлярин Азярбайжанда ярябляря савашдыьы 150 иллик тарихляря, «Тарихи-жоьрафи Азярбайжан»ын Елдяэизляр дювляти (1136-1225) заманына, демяк олар, бир дювлятдя бирляшдирилдийи чаьлара эедиб чыхыр.

Азярбайжанын билим адамлары «Историйа азербайджанской философии». Ы ж. (Б., 2002) китабында азярбайжанчылыьын миладын ВЫЫЫ-Х йцзилиндя формалашдыьыны йазыблар.

Бязи гайнаглар азярбайжанчылыьын «Тарихи-жоьрафи-сийаси Азярбажан»да миладдан габаг 4-жц йцзилликдя йаранмыш Атропатена дювляти чаьындан йайылдыьыны йазырлар.

Бойларынын йашы миладдан габаг ЫЫЫ-ЫЫ минилликлярдян эялян «Дядя Горгуд»да тцркчцлцк вя азярбайжанчылыг йцксяк сявиййядядир. Тцрклярин бу гутсал «Дядя Горгуд» анытынын рущу иля баьлашмайан, ядяби-бядии, йарадыжылыг бахымындан зяиф дини жцмлялярин Ислам дининин гябулундан сонра артырылдыьы, екляндийи ачыг-айдын эюрцнцр.

Азярбайжанчылыг Низами Эянжявинин «Бешлик»индяки бядии-тарихи поемаларында да ясас сийаси хятлярдян биридир.

Низами Эянжяви бюйцк тцркчц, исламчы, азярбайжанчыдыр!

Азярбайжанчылыг идейасы ХЫХ йцзилин 70-жи илляриндян йенидян йайылмаьа башламыш, ХХ йцзиллийин башындан милли мяфкуряйя чеврилмишдир. Бу идейа 1918-жи илдя «Тарихи-жоьрафи Азярбайжан»ын гузейиндя Азярбайжан Жцмщуриййятинин йарадылмасы иля йенидян сийаси щяллини тапмышдыр. 1918-жи ил майын 28-дя «Истиглал Бяйаннамяси»ни елан етмякля «Азярбайжан Шурайи-Миллиййяси сюзцн сийаси мянасы иля бир Азярбайжан миллятинин варлыьыны тясбит етмишдир» (Мящяммяд Ямин Рясулзадя).

Азярбайжан Жцмщуриййятиндя «миллятчилик, тцркчцлцк, вятянчилик, милли дювлятчилик, ингилабчылыг, халгчылыг, жцмщуриййятчилик идейалары сийаси миллятчилик, истиглалчылыг – азярбайжанчылыг» сявиййясиня галдырылмышыды (Мирзябала Мяммядзадя).

Мящяммяд Ямин Рясулзадя 1918-жи ил декабрын 10-да Азярбайжан Жцмщуриййяти Парламентинин 2-жи ижласындакы чыхышында демишдир: «Бизим йахын мягсядляримиздян бири олан Азярбайжан мухтариййятини тяляб едяркян щям саьдан, щям дя солдан щцжумлара дцчар олурдуг. Саьдакылар бир нюгтядян, солдакылар да башга бир нюгтядян Азярбайжан мухтариййятини инкар едирдиляр. Саьдан дейирдиляр ки, «Азярбайжан, Азярбайжан» дейя-дейя мцсялманлары парчалайыр, тцрклцк байраьы галхызаркян – няузу биллащ (аллащ елямясин) – ислама хятяр вурурсунуз. Солдан да иддиа едирдиляр ки, Азярбайжан давасы бизи ингилабчы, щцрриййятпярвяр Русийа демократийасындан айырыр, хан, бяй щюкумяти дцзялтмяйя сябяб олур…даима Азярбайжан мяфкурясинин (рус мятниндя азербайдъанизм – азярбайжанчылыг) мцдафиячиси олан фиргямиз цчцн бу эцн о бюйцк мягсяд щасил олмушдур. Чцнки артыг эяряк саьлар, эярякся соллар Азярбайжаны инкар дейил, вар гянаятляриля исбат едирляр. Чцнки артыг Азярбайжан фикри цзяриндя мцсялман фиргяляри арасында ихтилафи-нязяр йохдур. Чцнки артыг жямиййятимизин зещниндя Азярбайжан истиглалынын фикри йер тутмуш, йерляшмишдир. Чцнки цчрянэли о мяьрур байраг артыг сийасятян щамымызы бирляшдирмишдир [Азярбайжан Халг Жцмщуриййяти (1918-1920). Парламент (стенографик щесабатлар). Ы ж., Б., 1998, с.50].

Фикримизжя, азярбайжанчылыг милли-мяняви вя бяшяри дяйярляря ясасланан, заман кечдикжя миллятин стратеъи варлыг програмына чеврилиб онун мадди сярвятлярини дя ичиня алараг горуйан, чевик, айыг, сосиал-сийаси, рущи-мяняви дяйярляр системидир. Азярбайжанчылыгда миллятин йашам тярзи, яхлаги, дини вя башга мадди-мяняви дяйярляри, миллят севэиси, йурда, миллятя йийялик дуйьусу, дцнйа миллятляри ичиндя шяряфля вар олмаг, Азярбайжан Республикасыны горумаг, эялишдирмяк, «Бцтюв Азярбайжан»а чевириб сонсузадяк йашатмаг рущу вардыр.

Азярбайжанчылыг 1985-жи илин апрелиндян сонра Азярбайжан ССР-дя, ХХ йцзилин 90-жы илляриндян ися Азярбайжан Республикасы иля Эцней Азярбайжанда, еляжя дя бцтцн дцнйада йашайан азярбайжанлылар арасында йенидян эениш йайылыб.

Мящяммяд Ямин Рясулзадя «Азярбайжан шаири Низами» китабынын башланьыжында бу идейаны гоймуш вя ону бцтцн аныт-ясяр бойу чешидли шякилдя эялишдирмишдир. О, ясярин «Доьу Ислам мядянийяти» вя сонракы бюлмяляриндя Азярбайжанын сийаси тарихиндян, тарихи мядянийят анытларындан, милли тяркиби вя тцрк йурду олмасындан эениш билэиляр верир, совет дюняминдя эизлядилмиш идейа вя фикирляри ортайа чыхарыр, йени милли идеолоъи систем гурмаьа чалышыр.

Милли идеологун Низами Эянжявинин милли кимлийиля баьлы цмумиляшдирмясиндяки азярбайжанчылыг идейаларына бахаг: «Íèçàìè ùÿì àçÿðáàéæàíëûëûã, ùÿì äÿ òöðêëöéÿ òÿñÿââöð îëÿùàæàüûíäàí äàùà æèääè вÿ ñÿìèìè илэилÿðëÿ áàüëûäûð. Àçÿðáàéæàí йурдчулуьу êèìè, òöðê ìèëëèééÿòчилèйиíèí äÿ øàèðëÿ éàðûíäàí илэилянмяси ичиí òÿáèè âÿ ùÿéàòè ñÿáÿáëÿð âàðäûð.

Àçÿðáàéæàí ùþêìäàð âÿ падøàùëàðûíûí сайьы âÿ илтифатларыны ýрряряк, êèòàáëàðûíû îíëàðûí àäûíà йазàí áèð øàèðèí Àçÿðáàéæàí йурдсевярëèéëíäÿ îéíàйажаьы ìÿíÿâè ðîëóí êè÷èê эюрцлямяйяжяйи àøêàðдыр. Ùàíкû ìÿíÿâè âàðëûã âÿ òàðèõè юйцнмя Àçÿðáàéæàíà Íèçàìè ðàòèðÿñèíäÿí äàùà éöêñÿê âÿ äöíéàéà øàìèë áèð äÿéÿðè òÿìèí åäÿ áèëиð? Íèçàìè êèìè áèð кцлтцр äÿéÿðèни ùàíкû àçÿðáàéæàíëû, йурдсевярëèê эяляняйи дышында бурахыр? Ùàíкû éóðäñåâÿð âÿ øöóðëó áèð Àçÿðáàéæàí òöðêö Íèçàìè èëÿ þéöíìÿз?!».

Мящяммяд Ямин Рясулзадя йазыр: «Низами азярбайжанлыларын тяк мямлякятчилик дейил, милли дуйьуларыны дяхи, габардажаг бир исимдир. Бу исимля садя, азярбайжанлылар дейил, бцтцн тцрклярин юйцнмяляри эярякдир. Дилинин фарсжа олмасына ряьмян, щеч бир шаирдя тцрклцк Низамидя олдуьу гядяр идеаллашдырылмыш дейилдир.

Кèòàáûìûçûí ìöÿéëÿí áþëцмцíäÿ òÿôñèë вÿ òÿêðàð åäÿжÿéèìèç кими «ýþçÿë èëÿ áþéöéÿ òöðê, ýþçÿëëèê èëÿ áþéöêëöéÿ òöðêëöê, ýþçÿë âÿ áþéöê ñþçÿ òöðêжÿ, ýþçÿëëèê âÿ áþéöêëöê äèéàðûíà Òöðêöñòàí» åäéÿí áèð øàèðÿ ùàíкû àüûç, òöðê äåéèëäèð, äåéÿ áèëиð?».

Мящяммяд Ямин Рясулзадянин «Азярбайжан шаири Низами» ясяриндя йаратдыьы, йайдыьы идейалардан бири дя Низами Эянжявинин «Азярбайжан щюкмдарлары иля мцнасибятляри» идейасы вя «Тарихи-жоьрафи Азярбайжан»ын мин иллярля тцрк йурду олмасынын эюстярилмясидир.

Низами Эянжяви «Сирляр хязиняси»нин «Ряиййятя щцснц-ряьбят щаггында» адлы дюрдцнжц мягалядя мямурлары ядалятсизлийя йол вермиш Султан Сянжяря дейир: «Тцрклярин дювляти она эюря ужалды ки, мямлякятдя ядалят щаким олду. Сян ися зцлмкар бяслядийин ичин тцрк дейил, бир гулдур щиндлисян».

Мящяммяд Ямин Рясулзадя Низаминин бу фикри щагда йазыр: «Яäàëÿò öçÿðèíÿ ãóðóëìóø äþâëÿòè èäåàëèçÿ åäÿí Íèçàìè áó èäåàëûíû òöðê äþâëÿòи òèïèíääÿ булур. Нежя êè, äèäàêòèê ÿñÿðè îëàí «Ìÿõçÿíöë-ÿñðàð»äà, çöëìÿ уьрамыш ихтийар áèð ãàðûíûí аьзы èëÿ Бþéöê Ñÿëжóãлуëàðäàí Ñóëòàí Ñÿíжÿðÿ ðèòàáëà: «Ìääàì êè, ÿäàëÿòñèçëèéÿ тящяммцл едèðñÿí, äåìÿê ки, òöðê äåéèëñÿí!» äåéèð.

Низами Эянжявинин бу бюйцк яхлаги, сийаси сюзляри тцркчцлцк идейасынын ялдя олан гядим вя дяйярли йазылы гайнагларындандыр.

Мящяммяд Ямин Рясулзадя йазыр: «Ýþçÿëëèê гаршылыьы îëàðàã гулланылан «òöðê» ñþçöíцн ùÿãèãè âÿ éà ìÿжàçè ìÿíàëàðäà башга øàèð âÿ éàçарларда äяхи, мисалларыны булмаã гябулдур. Фягят, ùå÷ áèð éåðäÿ âÿ ôàðñжà éàçûëìûø ùå÷ áèð шеирдя òöðê анламы Íèçàìèäÿ îëäóüó ãÿäÿð ñåâÿè âÿ ìÿíòèãè áèð ñèëñèëÿ èëÿ èôàäÿ åäèëìÿìèø олса эярякдир.

…Эерчяк âÿ ìÿжàçè ìÿíàäà, тцрлц анламлар вя тцрлц мцнасибятляр долайысы иля øàèðèí áîëжа гулландыьы òöðê èñèì âÿ ñèôÿòëÿðèíè эенял бир тярифя табе тутарсаг ýррцрцк êè: Íèçàìè òöðê äåéèð - ýþçÿë, ìÿðä, ãÿùðÿìàí, ясэяр, командан, áèëэин, ÿð, ðÿùáÿð âÿ шеф анлайыр; òöðêëöê äåéèð - ýþçÿëëèê, éàõøûëûã, òÿìèçëèê, äîüðóëóã, ìÿðäëèê, ãÿùðÿìàíëûã, команданлыг, шефлик анлайыр; Òöðêöñòàí äåéèð - âÿôà, äîüðóëóã âÿ аранылан éåð иля ермишлик [âöñàë] анлайыр.

Ìÿжàçëàðëà ишлянмиш Íèçàìè öñëóáóíäà òöðêëöê ãöââÿò âÿ ãÿùðÿìàíëûã ñèìâîëóäóð. Ìÿñÿëÿí: Õîñðîâ èëÿ äöøìÿíè Áÿùðàì жянэ едирляр; èêèñè äÿ èðàíëûäûð. Áèðèíèí îðäóñó ðóìëàðäàí, ютякисининки èðàíëûëàðäàí òîïëàíìûø икян øàèð, áó èêè ãöââÿт àðàñûíäàêû ÷àðîûøìàíû òÿñâèð åäÿðêÿí, «áó òöðêëÿð àðàñûíäà ãûçûøàí савашда òöðê борусунун

баьыртысындан òöðêëÿðèí гыртлаьы гысылырды» ääéèð. Áóðàäà «òöðê» – жÿíýàâÿð, ÿñэÿð âÿ äþéöø÷ö гаршылыьы олараг баша дцшцлмялидир.

Õîñðîâóí Øèðèíè àpaìàüà ýåòäèéèíи анладарêÿí øàèð «òöðêëöéö» ÿçìêàðëûã ìÿíàñûíäà верир мÿñÿëÿí, «àòûíû Øèðèин сямтиня чапараг òöðêдян òöðêëöêëÿ ãàðÿò алмаг èñòÿäè» ääéèð. Áèð савашы òÿñâèð ääÿðêÿí èýèäëÿðäÿí áèðèíèí саваш ìåéäàíûíà àòûëышыны «îðäóíóí гялбэащындан фырлаéàí äÿìèð ýåéèìëè áèðèñè òöðê êèìè [òîðêâàð] ìåéäàíà àòûëäû» дейèð. Äàðà èëÿ Èñêÿíäÿð îðäóëàðû ãàðøûëàøûð; øàèð éåíÿ «òöðê éöðöøöíäÿн» âÿ «òöðêëÿðèí жîøгóíëóüóíäàí» áÿùñ ääèð.

Òöðêëÿðèí ãÿùðÿìàíëûã âÿ жÿíýàâÿðëÿðèíèí áÿíçÿðè éîõáóð. Äàðà Èñêÿíäÿðÿ õèòàá ääÿðêÿí ãàðøûñûíäàêûíû «òöðêëÿðè» èëÿ ãîðõóáóð: «òöðêëÿðèìèí îõóíó éåìÿäèíìè êè, ìÿíÿ áàñãûí ääèðñÿí?!» ääéÿ ñîðóøóð. Èñêÿíäÿð äÿхи, щинд õàãàíû èëÿ етдийи ääéèøìÿäÿ «òöðêëÿðèì ÿë ãàëäûðырларса, àòäûãëàðû áèð тяк îõëà áèð îðäóíó éûõàðëàð» ääéÿ þéöíöð.

Сюзцн гысасы, òöðê бцтцн ìàääè-ìÿíÿâè йцксякликлярин ñèìâîëóäóð. Î, Эöíÿøèí та þçöäöð: ñабащын à÷ûëûá, Эöíÿøèí äîüдуьуну анлатмаг èñòÿðêÿí, Íèçàìè, «Ñóëòàí шцкущлу òöðêöí ×èí äÿðéàñûíäàí йцксяляряк äàüëàðà íóð ñà÷дыььындан» бящс едяр.

Òöðê демяк Íèçàìèíèí ëöüÿòèíäÿ áèð ðÿùáÿð, бир шеф ääìÿêäèð. ßí áþéöê шефи, ÿí áþéöê ïåéüÿìáÿðè, ÿí áþéöê èìïåðàòîðó бир òÿøáåù иеÿ анлатмаг истяркян Íèçàìè «òöðê» ñèôÿòèíè гулланыр. Бу ãÿäÿð èäåàëèçÿ åòäèéè Èñêÿíäÿðè Низами «Èñêÿíäÿðíàìÿ»íèí èêèíжè гисмèíäÿ Искяндярин аьлыны, тядбирини, ишляри ишбилянляря вермяк ясасына дайанан идаря системини анладарêÿí, «ÿýÿð ååëÿ îëìàñàéäû, Ðóì ïàïàãêû áèð òöðê Ùèíä илÿ ×èíÿ íåжÿ ñàùèá îëурду?» демяк олан ááéòè éàçûð.

«Ñóëòàí-å Êÿáå» башлыььыны äàøûéàí ãÿñèäÿñèíäÿ äÿ øàèð Ìÿùÿììÿä ïåéüÿìáÿðÿ яðÿá вцжудлу òöðê ääéèð.

Мящяммяд Ямин бяй Низаминин милли кимлийиля баьлы ортайа атылмыш сюзляри дяриндян инжяляйяндян сонра кяскинликля «Ôàðñ òÿÿññöáöíÿ éàáàí÷ûëûûû, òöðê ñåâýèñè, Ãàôãàçà áàüëûëûûû иля éåòèøäèéè ìöùèòèí òàðèõè äöøìÿíèíÿ гаршы эюстярдийи антипатийа вя íÿùàéÿò, ãàäûíлыг щаггындакы щюрмят анлайышына бахараг, «Èðàí» àäû äëòûíäà äíûëàí Éàõûí Доьу ÿäÿáèéèàòûíà ùàêèì, áþéöê øàèð Íèçàìèíèí àçÿðáàéæàíëû áèð òöðê äàùèñè îëäóüóía àðòûã, øöáùÿñèç, ùþêì åäÿ áèëиðèê» дейир.

«Азярбайжан шаири Низами» анытында **исламчылыг** идейасы даща чох эеополитик анламдадыр. Анытда исламчылыг бирляшдирижи идейа кими, «Хосров вя Ширин»дя Ислам пейьямбяри Мящяммядин атяшпяряст Хосрову Ислам дининя чаьырдыьы мяктубла баьлы вя «Искяндярнамя» адлы йарымбюлмядяки иудаист хязярлярин хаганынын мцсялман хязярлярин Азярбайжаны йаьмалайыб дюнян руслары юлдцрмяляринин гаршысыны алмамасы: «Ìÿñóäè Àçÿðáàéæàí илÿ Õÿçÿð ñàùèëëÿðèíè òàëàí ääÿí ðóñëàðын îíëàðа êå÷ид мцсаидяси вердикляри ичиí эятиðÿжÿêëÿðè ãÿíèìÿòëÿðèí éàðûñûíû Хÿçÿðëÿðÿ âÿä åòдиклярини гейд етмякдядир. Эярчи áó âÿäèíя ряьмян, Хÿçÿð ïàäøàùû ìöñÿëìàí ðÿçÿðëÿðя йаьмадан дюнян ðóñëàðäàí äèíäàøëàðûíûí èíòèãàìûíû äëìàëàðûíà äяхи, ìàíå îëìàìûøäûð. Ейни шякилдя рóñëàð áóðòàñëàðëà áóëãàðëàðûí äяхи, тяярцзляриня уьрамышлар» сюзляриля ютяри эюзя дяйир.

Йурдунун сяадят вя хошбяхтлийиня чалышан Мящяммяд Ямин бяй тарихя, Низами Эянжявинин «Бешлик»иня, ярябдилли гайнаглара, чаьдаш дюнямя дайанараг, бу истяйиня говушманын йолуну Азярбайжанла Гафгазын эеополитик дурумунун ейиляшмясиндя-йахшылашмасында, Гафгаз бирлийиндя эюрцр вя бу бирлийя мане олан тяк гцввянин ишьалчы Русийа, Совет Русийасы, индики дейимля, Русийа Федерасийасы олдуьуну эюстярир.

Тарих санки йенидян йашанмыш, Низами Эянжяви дюврцндян яввялки вя мцасир Азярбайжаны, Гафгазы йаьмаламыш руслар 1918-жи илдя Мящямямд Ямин Рясулзадя вя архадашларынын гурдуьу Азярбайжан Жцмщуриййятини вя Гафгаздакы башга милли жцмщуриййятляри даьытмыш, инсанлары аьласыьмаз вящшиликлярля юлдцрмцш, онларын мал-мцлкцнц йаьмаламыш, мядяниййят абидялярини учурмушлар.

Рус бяласындан гуртулманын тарихи вя эеополитик йюнлярини эюзя алан Мящяммяд Ямин Рясулзадя Низами Эянжявинин йаратдыьы ейбяжяр рус типини вермякля еля бил Азярбайжан Жцмщуриййятини даьытмыш рус-ермяни-масон болшевизминдян рущи-мяняви гисас алмышдыр.

Истифадя олунмуш ядябиййат

1. Агафанэел Крымски. Низами и йего современники. Б., 1981.
2. Елмяддин Ялибяйзадя. Азярбайжан дилинин тарихи. 1-жи ж. Б., 2007.
3. Ябцлгасим Фирдовси. Шащнамя. Б., 1987.
4. Яли Ибращимов. Й.В. Чямянзяминлинин фялсяфи вя сосиал-сийаси эюрцшляри. Б., 2009.
5. Яъдяр Фярзяли. Эямигайа-Гобустан ялифбасы. Б., 2003.
6. Щажы Сабир Щясянли. Пейьямбярляр тарихи. Б., 2001.
7. Щямид Араслы. Шаирин щяйаты. Б., 1967.
8. Ислам (тарих, фялсяфя, ибадятляр). Б., 1994.
9. Курани-и Керим вя тцркжя ачыгламалы тяржцмяси. Жиддя, 1987.
10. Гуран. Б., 2000.
11. Гасым Щажыйев. Бярдя шящяри (жоьрафи, сийаси вя мядяни тарихи). Б.,2008.
12. Гуламццсейн Бегдели. Шярг ядябиййатында Хосров вя Ширин мювзусу. Б.,1970.
13. Мящяммяд Ямин Рясулзадя. Азярбайжан шаири Низами. Б., 2008.
14. Мцстягил Аьайев. Мящяммяд Ямин Рясулзадя. Б., 2006.
15. Мцстягил Аьайев. XX яср Азярбайжан ижтимаи вя фялсяфи фикриндя дин проблеми. Б., 2008.
16. Низами Эянжяви. Сирляр хязиняси (филолоъи тяржцмя). Б., 1981.
17. Низами Эянжяви. Хосров вя Ширин (филолоъи тяржцмя). Б., 1981.
18. Низами Эянжяви. Лейли вя Мяжнун (филолоъи тяржцмя). Б., 1981.
19. Низами Эянжяви. Йедди эюзял (филолоъи тяржцмя). Б., 1983.
20. Низами Эянжяви. Искяндярнамя (филолоъи тяржцмя). Б., 1983.
21. Низами Эянжяви. Искяндярнамя (Абдулла Шаигин шеирля тярж.). Б., 1982.
22. Рафиг Гарадаь. Нефт фыртынасы. Б., 2009.
23. Рцстям Ялийев. Низами (библиографийа). Б., 1983.
24. Йадиэар Тцркел. Демократик жямиййятин милли-мяняви проблемляри. Б., 2002.
25. Йадиэар Тцркел. Политолоэийа (ачыгламаларла сюзлцк вя йа милли кимлик дярсляри). Б., 2008.
26. Йевэени Бертелс. Бюйцк Азярбайжан шаири Низами. Б.,1940.

Ядыгяр ТЮРКЕЛЬ

ОБ ИДЕЯХ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА, ТЮРКИЗМА И ИСЛАМИЗМА В КНИГЕ «АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЭТ НИЗАМИ» МАМЕД ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ

Резюме

В статье раскрываются политические взгляды Низами Гянджави и Мамед Эмина Расулзаде о трех основных идеях, актуальных и для нынешнего азербайджанского обшества: тюркизация, исламизация и модернизация.

Автор, разбирая современные геополитические взгляды о развитии мира, делает выводы о геополитике Азербайджанской Республики и Кавказа в XXI веке. Тюркизация и исламизация в правильном их понимании являются активными механизмами в модернизации нашего общества. Это – интеграция Азербайджана и Кавказа, в целом, в мировое сообщество посредством твёрдого политического курса, экономической стабильности и идеологии азербайджанства.

Yadigar TURKEL

ON IDEAS OF AZERBAIJANISM, TURKISM AND ISLAMISM IN THE BOOK "AZERBAIJANI POET NIZAMI" BY MAMMAD EMIN RASULZADEH

Summary

In the article the political views of Nizami Ganjavi and Mammad Emin Rasulzadeh on three basic ideas actual also for the present Azerbaijani society are brought to light: turkization, islamization and modernization.

The author looking into the modern geopolitical views on development of world draws the conclusions on geopolitics of the Azerbaijan Republic and the Caucasus in the XXIst century. Adoption of turkism and Islamism in their true sense presents the active mechanisms in modernization of our society. It is an integration of Azerbaijan and the Caucasus, as a whole, into the world community through the firm political course, economic stability and ideology of Azerbaijanism.

***Радмир* МАГЕРРАМОВ**
Диссертант отдела «Международных отношений»
Института Философии, Социологии и Права
НАН Азербайджанской Республики

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ КИТАЕМ И РОССИЕЙ*

Согласно прогнозам, почти половина общемировых товаров и услуг будут производиться в Азиатско-Тихоокеанском регионе, и мировым лидером по размеру ВВП станет Китай. По мнению аналитиков Германского агенства Bfai, в начале 90-х гг. Китаю удалось войти в состав ведущих мировых держав стран – экспортеров: в 2007 году по объему экспорта Китай обогнал Японию, а в ближайшие годы может опередить также и США (2). Директор Bfai Г.Херкс отметил, что, даже по скромным оценкам агенства, уже в 2009 года экспорт КНР, возможно, превысит 1,4 млрд. долл. В 2006 году Китай поставил зарубеж продукции электронной промышленности на сумму 300 млрд. долл. (20% мирового эспорта) и доминировал по этому на мировом рынке, с большим отставанием на второе место вышли США (135 млрд. долл.), на третье - Германия (70 млрд.), (2). Уже сегодня, Китай является третьим (после Германии и США) торговым партнером России среди стран дальнего зарубежья, Россия – восьмым по объему товарооборота партнером Китая.

Министерство коммерции КНР отмечает заметные результаты Китая в реализации стратегии подъема внешней торговли за счет научно-технического прогресса – за 2001-07 гг. был отмечен быстрый рост экспорта продукции высоких и новых технологий. В 2001-07 гг. среднегодовые темпы его роста составили 43%. Повысилась конкурентоспособность экспортной продукции. Доля высокотехнологичной продукции в общем объеме экспорта готовой продукции страны выросла с 19,4% в 2001 г. до нынешних 30%. Динамично растет экспорт техноёмкой продукции и продукции с высокой добавленной стоимостью. В последние годы неуклонно увеличивались объем активного сальдо торгового баланса и инвалютные запасы Китая, такая ситуация продолжится в 2007 г. и 2008 г., констатируется в «Синей книге китайской экономики» - «Анализе и прогнозировании состояния китайской экономики в 2008 году», изданной 4 декабря Академией общественных наук Китая (АОНК), (1). Темпы роста импорта и экспорта в 2007 году составили соответственно около 20,3% и 25,1% - сообщается в «Синей книге» (1).

В китайской внешнеэкономической стратегии Россия пока не является для КНР ключевым экономическим партнером. Экономические отношения с Японией, США и Южной Кореей пока остаются более важными, чем связи с Россией (6, с.3). Несмотря на быстрый рост российско-китайской торговли в начале XXI века (с 8 млрд. долл. в 2000 до 30 млрд. долл. в 2006 г.), ее объемы существенно меньше, чем торговля Китая с США, и Европейским союзом (6, с.3). Китайский интерес к России состоит в военно-технических, энергетических, минеральных и др. сырьевых ресурсах. В геополитическом плане значимость России для Пекина гораздо выше. Россия остается важным союзником по блоку глобальных и региональных вопросов – от взаимодействия в СБ ООН, до согласования и координации позиций на Ближнем Востоке, Центральной Азии (включая совместный проект Шанхайской Организации Сотрудничества), Среднем Востоке и другие (6, с.4).

По данным министерства коммерции КНР, в 2007 году объем торговли между

*Məqalə tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Китаем и Россией достиг рекордного уровня. Наибольшая стоимость краевого экспорта пришлась на такие товары как рыба мороженая, лесоматериалы необработанные, прокат легированных сталей, изделия из алюминия (12%), прочие товары, нефть и нефтепродукты, кроме сырых (6, с.9). Наибольший удельный вес стоимости импорта из КНР пришелся на продовольственные товары и сырье для их производства, одежду, обувь и др. (6, с.9). При этом российский экспорт дает сильный крен в сторону сырьевых товаров, прежде всего нефти. Увеличивается вывоз в Китай и других невозобновляемых ресурсов – круглого леса, металлических руд, рыбопродукции. Доля вооружения составляет 15-20% - и это не случайно, ведь в этой области Китай может приобрести у России товары такого уровня, доступ к которым на западе для него закрыт.

Наиболее важная роль стала принадлежать Дальнему Востоку. Китай мог бы стать стабильным импортером машинотехнической продукции, прежде всего продукции оборонного комплекса Дальнего Востока. Доля Дальнего Востока в торговле России со странами АТР в 1992 г составила 17%, а в случае с Японией, Китаем и Республикой Корея достигла соответственно 26, 27 и 32%, в том числе в экспорте - 40, 15 и 50% .

Для России торговля с КНР крайне важна тем, что решает многие социальные проблемы, включая безработицу, и позволит развить сконцентрированный в оборонном секторе технологический потенциал. Россия хотела бы продавать Китаю и гражданскую продукцию, к которой тот проявляет гораздо меньший интерес, приобретая западные образцы, даже несмотря на их более высокую цену.

Поступательное развитие китайско-российского сотрудничества в значительной степени обеспечивается функционирующим с 1997 г. механизмом регулярных встреч глав правительств двух стран. Китайско-российская комиссия по подготовке регулярных встреч глав правительств насчитывает 8 отраслевых подкомиссий, покрывающих практически весь спектр экономического взаимодействия: по торгово-экономическому, научно-техническому сотрудничеству, по транспорту, энергетике, ядерным вопросам, космосу, межбанковскому сотрудничеству, по связи и информационным технологиям. В рамках Рабочего секретариата комиссии осуществляется тщательный мониторинг договоренностей, достигнутых на заседаниях комиссии. Так, например, заседание комиссии, прошедшее в сентябре 2004 г. в Москве, было ознаменовано выдвижением качественно новых ориентиров в двустороннем сотрудничестве: стороны договорились приложить усилия для троекратного увеличения товарооборота к 2010 г. – до 60 млрд.долл. (4)

Так, в ходе 9 регулярной встречи глав правительств России и Китая в сентябре 2004 г. между Минэкономразвития России и Минкоммерции КНР были подписаны обменные письма о расширении взаимной торговли машинотехнической продукцией (4). В соответствии с договоренностями, зафиксированными в обменных письмах, 21-22 декабря 2004 г. в Минэкономразвития России состоялся второй Китайско-российский семинар по стимулированию торговли машинотехнической продукцией, в котором приняли участие более 80 компаний с российской стороны и более 30 – с китайской (3). В ходе семинара был подписан План мероприятий Минэкономразвития России и Минкоммерции КНР по содействию российско-китайской торговле машинотехнической продукцией на 2005 г., предусматривающий, в частности, организацию в рамках 16 Харбинской международной торгово-экономической ярмарки (15-19 июня 2005г., г.Харбин, КНР) специального павильона российской машинотехнической продукции, а также открытие на запущенном в сентябре 2004 года сайте «Российско-китайское торгово-экономическое сотрудничество» страницы машинотехнической продукции, на которой будет публиковаться информация о

соответствующих предприятиях двух стран, развитии торговли и кооперации в данной области.

В этой связи крайне важны некоторые документы, подписанные на шестой, сентябрьской, встречи глав правительств: во-первых, специальным протоколом была создана подкомиссия по связи и информационным технологиям, которая занимается развитием сотрудничества в этой наиболее современной области; во-вторых, что особенно важно, был подписан контракт на покупку КНР пяти российских гражданских самолетов ТУ-204-120. Эта сделка означает прорыв российского гражданского авиастроения на китайский рынок.

В настоящее время Россия является восьмым партнером Китая по объему торговли, а Китай - четвертым партнером России. В минувшем году объем двусторонней пограничной торговли достиг 7 млрд долларов США, что составляет свыше 20% общего объем двусторонней торговли. Так что уже сейчас с полным основанием можно говорить о том, что благодаря совместным усилиям Китая и России торгово-экономическое сотрудничество между двумя сторонами будет выведено на новый, более высокий уровень. Несмотря на имеющиеся трудности, торгово-экономические связи развиваются динамично.

Список использованной литературы:

1. АОНК: Продолжится быстрый рост внешней торговли Китая при сохранении большого объема активного сальдо торгового баланса. Жэньминь жибао. 05/12/2007

2. БИКИ, 6.3.2007 http://www.china.polpred.ru/news.html?country=77

3. Карпич А. Российско-китайские торгово-экономические отношения - новые вызовы. //Деловой Китай. T.VIII. Вып. Российско-китайского центра торгово-экономического сотрудничества. М., 2005 г.

4. Российско-китайские торгово-экономические отношения - новые вызовы. //Деловой Китай. T.VIII. Вып. Российско-китайского центра торгово-экономического сотрудничества. М., 2005 г.

5. Санакоев С. От поставок сырья – к экспорту высоких технологий. //Деловой Китай. T.VIII. Вып. Российско-китайского центра торгово-экономического сотрудничества. М., 2005 г.

6. Сводный отчет по сетевому, межрегиональному проекту «Российско-китайское сотрудничество: региональное (сибирско-дальневосточное) измерение». Под ред. С.Г.Лузянина. Исполнители: Томский, Уральский, Иркутский и Дальневосточный региональные МИОНы. 2006 г., с.3.

Radmir MƏHƏRRƏMOV

ÇİN-RUSİYA ARASINDA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Proqnozlara uyğun olaraq dünyada istehsal olunan məhsulların və xidmətlərin yarısına qədəri Asiya - Sakit okean regionunda istehsal olunacaqdır, daxili ümumi məhsulun həcminə görə dünya lideri texnoloji Yaponiya yox çox insanlı Çin olacaqdır.

ÇXR-nın Kommersiya Nazirliyi qeyd etmişdir ki, Çin özünün xarici siyasət strategiyasının elmi-texniki tərəqqi hesabına qaldırmasının realizə olunmasında gözəçarpan nəticələr göstərir. 2001-2007-ci illərdə yüksək və yeni texnologiyalar məhsullarının ixracının yüksək artımı qeyd edilmişdir. Çinin Rusiyaya marağı onun hərbi-texniki, energetik, mineral və başqa xammal

resurslarına malik olmasıdır. Çin-Rusiya əməkdaşlığının sürətli inkişafı 1997-ci ildən başlayaraq iki ölkənin hökumət başçılarının mütəmadi görüşlər fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə təmin edir. Hal-hazırda Rusiya Çinin ticarət həcmində - 8-ci tərəfdaş, Çin isə Rusiyanın 4-cü tərəfdaşıdır.

Radmir MAHERRAMOV

TRADE TIES BETWEEN CHINA AND RUSSIA

Summary

According to forecasts, almost half of universal goods and services will be made in Asian-Pacific region, and not technological Japan, but the populous China becomes the world leader on the size of gross national product. The ministry of commerce of the CPR of China marks appreciable results of China in realisation of strategy of lifting foreign trade at the expense of scientific and technical progress - for 2001-07.

Fast growth of export of production of high and new technologies has been noted. The Chinese interest to Russia consists in military-technical, power, mineral and other raw materials. Forward development of the Chinese-Russian cooperation observed since 1977 substantially provided with the mechanism of regular meetings of heads of the governments of two countries. Now Russia is the eighth partner of China in trade volume, and China is the fourth partner of Russia.

Vaqif HÜSEYN
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCAN DEMOKRATIK RESPUBLIKASININ XƏZƏR SIYASƏTI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ-HÜQUQI NƏTICƏLƏRI*
(may 1918 – avqust 1919) 1-ci məqalə

Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi tarixinə dair elmi ədəbiyyatda və siyasətçilərin çıxışlarında 1918-1920-ci illər dövrünə ətraflı toxunulmadığı diqqəti cəlb edir. Rus və İran, habelə Qazaxıstan və Türkmənistan müəllifləri bir qayda olaraq Xəzər dənizinin sahilində SSRİ dağılana qədər yalnız iki dövlətin – SSRİ və İranın mövcudluğunu göstərməklə kifayətlənirlər. Bəzi Rusiya və İran müəllifləri və siyasətçiləri isə daha da irəli gedərək Xəzər məsələlərinin həllində Rusiya və İranın xüsusi hüquqlara malik olduqlarını əsaslandırmaq, digər üç dövləti qeyri bərabər vəziyyətə salmaq üçün 1812-ci ildən 1991-ci ilə qədərki bütün zamanı kəsintisiz olaraq Xəzərdə Rusiya və İranın sahibliyi kimi qələmə verirlər. (**10, 17, 18**) Belə iddiaların tarixi həqiqətə və hüquqa zidd olmasını sübut etmək çətin deyil. Lakin bu məsələ məqalənin mövzusuna aid olmadığından SSRİ dağıldıqdan sonra beynəlxalq hüquq baxımından Xəzər sahilində üç yox dörd (Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya Federasiyası və Türkmənistan) yeni müstəqil dövlətin yaranmasını və onların Xəzər məsələlərində SSRİ-yə nəzərən hüquqi varislik məsələsində bərabər hüquq və vəzifələrə malik olduqlarını qeyd etməklə kifayətlənirik. Konkret halda bizim diqqət cəlb etmək istədiyimiz cəhət bu regionda müstəqil dövlətlərin yaranması ilə şərtlənən geosiyasi vəziyyətin 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonrakı dövrdə ilk dəfə 1991-ci ildə yaranıbmış kimi təsvir və təhlil olunması, beləliklə regionda 1917-1920-ci illər hadisələrinin və onların nəticələrinin, o cümlədən beynəlxalq hüquqi nəticələrinin, həm də müasir dövrdə qüvvə və təsirini davam etdirən nəticələrin nəzərə alınmaması cəhdləridir.

Halbuki, hələ 1918-ci ildə I dünya müharibəsi, böyük dövlətlərin dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda savaşı, 1917-ci ildə Rusiyada inqilabi sarsıntılar, müstəmləkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinin mürəkkəb qarşılıqlı münasibəti və təsiri ilə cərəyan edən proseslər Xəzər regionunda yeni qeosiyasi situasiya yaratmışdı və həmin situasiyanın müəyyənedici amili də 1991-ci ildə olduğu kimi Xəzər sahilində müstəqilliyini elan etmiş dövlətlərin meydana gəlməsi idi. 1918-ci ilin fevralın 25-də Tiflisdə Müəssisələr Məclisinə seçilmiş nümayəndələrdən ibarət Zaqafqaziya Seymi toplandı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Seym aprel ayının 22-də müstəqil Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasını (ZFDR) elan etdi. 1918-ci ilin 11 mayında Şimali Qafqaz ərazisi və Dərbənd, Petrovsk (Mahaç-qala) limanları boyu Xəzər sahili ərazilərini əhatə edən Şimali Qafqaz Dağlı xalqları İttifaqı Respublikası (qısa adı Dağlılar Respublikası) müstəqil dövləti elan edildi.

Hesab edirik ki, ilk olaraq çox qısa bir müddət ərzində mövcud olsa belə, Xəzər sahillərini də əhatə edən əraziləri müstəqilliyi elan edilmiş dövlət kimi Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının Xəzərə yönəlik mövqeyinin araşdırılması doğru olar. Bu həm də ZDFR ilə müqayisədə məqalənin həsr olunduğu Azərbaycan Demokratik Respublikasının (bundan sonra ADR) Xəzər siyasətinin köklü fərqini və axırıncının Xəzər siyasətinin məzmununu dəyərləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, Dağlılar Respublikasının Xəzər siyasəti barədə materiallar bizim baxa bildiyimiz elmi ədəbiyyatda rast gəlinmir. Eyni zamanda Dağlılar

---

*Məqalə hüquq elmləri doktoru R.Məmmədov və tarix elmləri doktoru İ.Musa tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Respublikasının ADR-lə birləşməsi meyllərini nəzərə alaraq bu problemin ADR-in Xəzər siyasətinin tərkib hissəsi olaraq nəzərdən keçirilməsində də yanlışlıq yoxdur qənaətindəyik

Birinci Zaqafqaziya Federasiyasının Xəzər siyasəti barədə də faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilməmişdir və böyük ehtimalla bu məsələyə aid mühüm faktların ümumiyyətlə olmaması barədə mülahizə söyləmək mümkündür. Bu məlumdur ki, azərbaycanlıları ZFDR-da təmsil edən nümayəndələr dəfələrlə özünü Rusiya bolşevik sovet hökumətinin yerli hökuməti elan etmiş Bakı quberniyasının Xalq Komissarları Sovetinin Zaqafqaziya Federasiyanın ərazisi olan Bakı və ətraf rayonlardakı mövcudluğuna son qoyulması üçün tədbir görülməsini məsələsini qaldırmış, lakin bu istiqamətdə ciddi addımlar atılmasına nail ola bilməmişdilər.*(7) Həmin dövrdə Bakı neftinin dünya siyasəti, eyni zamanda Zaqafqaziyadakı dövlətlərin müstəqilliyinin təminatı və təhlükəsizliyi baxımından malik olduğu əhəmiyyət nəzərə alınsa ZFDR hökumətinin Xəzər siyasəti açıq aydın bu əhəmiyyətə adekvat deyildi. Bununla bağlı mənbələrdə olduqca maraqlı bir fakta diqqət yetirilməlidir. Mərkəzi Rusiya Sovet hökumətinin bolşeviklərin zəif təsirə malik olduğu Xəzər hərbi donanmasını ləğv etmək barədə qərarı olmuş lakin həmin qərar S.Şaumyanın təklifi ilə dəyişdirilmişdir. S.Şaumyan öz mövqeyini belə əsaslandırmışdı ki, Xəzər hərbi donanması bütün Zaqafgaziyada sovet hökumətinin bərpa edilməsi üçün əsas gücdür. Doğurdan da, 1918-ci ilin martında Bakıda möhkəmlənəndən sonra Bakıdakı bolşevik hakimiyyət orqanı əsas etibarı ilə Xəzər akvatoriyasına nəzarətin və Xəzər hərbi dəniz qüvvələrinə malik olmağın verdiyi hərbi – strateji üstünlükdən istifadə edərək bütün Zaqafqaziyada mərkəzi Rusiya hakimiyyətini bərpa etmək istiqamətində əməliyyatlara başladı. ZFDR mürəkkəb bir şəraitdə üzərinə düşən vəzifələri və ilk növbədə dövlət olmaq vəzifəsini yerinə yetirə bilmədi. Cənubi Qafqazın əsas millətlərini təmsil edən azərbaycanlı, erməni və gürcü nümayəndələrin siyasi maraq və mənafelərinin bir sıra məsələlərdə ziddiyyətdə olması aşkara çıxdı və bu ziddiyyətlərin həll edilə bilməməsi Zaqafqaziya Seyminin və hökumətinin fəaliyyətini iflic vəziyyətinə saldı. 26 mayda Gürcüstan, 28 mayda isə Azərbaycan və Ermənistan dövlət müstəqilliklərini elan etdi. Milli əsaslara söykənən dövlətlərin yaranması həmin dövrdə Cənub Qafqazda yaranan daxili siyasi və qeosiyasi şərtlərin diktə etdiyi tarixi zərurət, hadisələrin inkişafının məntiqi yekunu oldu. Yeni yaranan dövlətlər dövlət olmanın nişanəsi olan maraqları, birinci növbədə ərazi, sərhədlər, təhlükəsizlik, mülkiyyət, kommunikasiya, müttəfiqlər əldə etmək və s maraqlarını dərhal ortaya qoydular.

ADR-in elan olunması ilə Xəzərin diplomatik və beynəlxalq – hüquqi tarixində yeni mərhələ başladı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xəzər siyasəti iki əsas istiqamətdə qurularaq həyata keçirilir. Bunlardan birincisi Azərbaycanın müstəqilliyinin tərkib hissəsi kimi onun Xəzər dənizi ərazisi, o cümlədən Azərbaycan sahilinə yaxın adalar və Bakı limanını, Bakı limanına bağlı olan donanma, o cümlədən hərbi donanma, habelə ADR vətəndaşı olan şəxs və müəssisələrə məxsus yük, sərnişin və s gəmi və üzən vasitələr üzərində suveren hüquqlarının beynəlxalq aləmdə faktiki və hüquqi tanınması çərçivəsində həyata keçirilən diplomatik mübarizə və ikincisi Xəzərdə müstəqil gəmiçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və bunun üçün ticarət və hərbi dəniz qüvvələrinin yaradılması idi.

Xəzər məsələsi ADR elan edildikdən sonra onunla bağlanmış ilk dövlətlərarası müqavilədə öz əksini tapdı. 1918-ci il 4 iyun tarixində Batumda Türkiyə və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsinə (Batum müqaviləsi) bağlandı. Osmanlı tərəfindən Ədliyyə naziri və dövlət Şurasının sədri Xəlil bəy Menteşe, Qafqaz cəbhəsi orduları komandanı Vehib Paşa və ADR adından Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və Xarici İşlər naziri M.N.Hacınskinin imzaladıqları

* "Nuru paşa Gəncəyə gəldiyi vaxt Sovet qoşunlarına qarşı 600 nəfərdən ibarət dəstələr dururdu. Cəbhəyə knyaz Maqalov adlı bir gürcü polkovniki başçılıq edirdi. Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Maqalov gürcü əsgərlərini də cəbhədən götürüb Tiflisə çəkildi." (7)

Batum müqaviləsi 11 maddədən ibarət idi. Bu müqaviləyə elə həmin gün imzalanan 7 maddəlik əlavə müqavilənin 3-cü maddəsində bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti, Ottoman İmperator hökuməti istədikdə Bakı limanında yerləşən bütün avadanlıq və qurğuları, habelə Xəzər dənizində özünə məxsus olan bütün gəmi, paroxod və digər hərəkət vasitələrini onun həmçinin hərbi məqsədlərlə istifadə formasında istifadəsinə verməyi öhdəsinə götürür.*(**4**) Müqaviləyə əlavənin 4-cü maddəsinə görə bu hüquq Türkiyənin müttəfiqlərinə də aid edilə bilərdi. Göstərilən müqavilədəki bu müddəa ilə ADR Xəzər sahili dövlət statusunu , "Bakı limanında yerləşən bütün avadanlıq və qurğulara, habelə Xəzər dənizində özünə məxsus olan bütün gəmi, paroxod və digər hərəkət vasitələrinə" mülkiyyət hüququnu elan etdi, yeni müstəqil dövlət olaraq Xəzərdə tam suveren gəmiçilik hüququnu ortaya qoydu. Həmin dövrə qədər Xəzərin dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə tənzimlənirdi və həmin müqavilənin VIII maddəsinə görə Xəzərdə hərbi donanmaya malik olmaq hüququ müstəsna olaraq Rusiyaya məxsus idi. İran Xəzərdə yalnız ticarət gəmiçiliyi hüququnu saxlayırdı. Bununla da Xəzərdə gəmiçilik hüququ müstəsna olaraq Rusiya və İranla məhdudlaşdırılırdı faktiki olaraq isə Xəzər rus dənizi statusuna malik idi.

Batum müqaviləsinin digər mühüm cəhəti Xəzər sahilində yerləşməyən 3-cü dövlətin (və ya dövlətlərin), konkret olaraq Türkiyə ilə Xəzər məsələləri barədə digər Xəzər dövlətləri ilə Rusiya və İran ilə məsləhətləşmədən və razılaşmadan münasibətlərin qurulması, o cümlədən Xəzər problemlərinin ən həssas məsələsi olan təhlükəsizlik sahəsində müqavilə münasibətlərinin qurulması idi. Türkiyə və Azərbaycan arasında 04 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsinin qeyd olunan müddəası xarici dövlətə-Türkiyəyə Xəzər dövlətlərinin biri olan Azərbaycan tərəfindən gəmilərdən həmçinin hərbi məqsədlərlə istifadə hüququ verirdi ki bu da, Xəzər dənizinin bağlı dəniz, faktiki olaraq Rus dənizi statusunu ləğv edirdi. Müqavilənin bu maddəsi Xəzər sahili dövləti olmayan üçüncü dövlətlərin Xəzər akvatoriyasından digər Xəzərsahili dövlətlərlə razılaşmadan hərbi təhlükəsizlik xarakterli əməkdaşlıq presedenti yaratdı. Sonradan eyni yanaşma ADR tərəfindən Xəzərdəki ingilis hərbi dəniz qüvvələrinə münasibətdə də təsbit edildi. Əlbəttə ki, üçüncü dövlətlərin Xəzər dənizində (konkret halda Türkiyə və İngiltərənin) gəmiçilik hüququnun tanınması, o dövrdə dünyada və regionda mövcud olan hərbi-siyasi vəziyyətlə bağlı faktiki vəziyyətin qəbul edilməsi məcburiyyəti ilə bağlı idi. Lakin eyni zamanda Xəzərin digər ölkələr üçün açılması və burda onların hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi yeni yaranmış müstəqil dövlət olan ADR-in ilk növbədə onun müstəqilliyini tanımaq istəməyən və hərbi güc cəhətdən qeyri bərabər vəziyyətdə olduğu Rusiya və İrana qarşı dayana bilməyin, müstəqilliyin uzunmüddətli təminatı kimi baxılırdı və Azərbaycanın maraqlarına uyğun hüquqi-siyasi-hərbi-təhlükəsizlik addımı idi. Ümumiyyətlə bu dövrdə ADR hökumətinin xarici siyasətinin əsasında Rus imperiyasının məruz qaldığı sarsıntıların nəticəsində regionda əmələ gəlmiş qeosiyasi boşluqdan istifadə edərək burda öz nəzarətini təmin etmək və ya təsir imkanlarını gücləndirmək istəyən böyük dövlətlərin toqquşan maraqları və mənafeləri arasında oynamaq təşkil edir. ADR xarici siyasətinin bu cəhəti dövrün Azərbaycan diplomatları tərəfindən konsepsiyalaşdırılmışdı. Məsələn Y.V.Çəmənzəminli "Xarici siyasətimiz məqaləsində yazırdı. "Adəta xırda millətlər qarşı faydadan çox qarşı təzaddan istifadə edirlər. İki qüdrətli dövlət arasında bufer təşkil edirlər. Bu nöqteyi nəzərdən baxdıqda Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti çox gözəldir. Bir tərəfdən böyük rus tufanı, o

*İ.Musayevin göstərilən kitabında 04 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsi və ona əlavə müqavilənin Türkiyə Dışişləribakanlığının arxivində (karton N 365)-də saxlanıldığı göstərilən mətnləri dərc edilmişdir. (İ.Musayev. gös.ə. s.248-255). Mətnlər müvafiq olaraq Azərbaycan ilə Dövlət-i Aliyə arasındakı muahede və Azərbaycan ilə muahede (İlavə) adlanır. Azərbaycan ilə müahede (İlavə)-nin 4-cü bəndi aşağıdakı məzmundadır. *"Azərbaycan Hükümeti Cimhüriyyəsi Devleti-i Aliyye-i Osmaniyyecə talep vakuunda Bakü limanindaki mücessesat ilə Bahr-i Hazerdə bulunup, kəndinə ait olan sefain və diger vesaiti nakliyeyi maksad-i askeriyə uğrunda istimal eylemek üzerə Osmanlı hükümetinin emri altına vaz etmeyi taahhür eyler."* (4)

biri tərəfdən İngiltərənin faydası.... İngilislər bizdən faydalandığı kimi biz də ondan faydalanacağıq... Qüvvəmizə görə iş görəcəyik. Yəni vətənimizin tərəqqisi yolunda çalışacayıq.... Bizim bütün məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır. Bu yolda kim bizi tutarsa biz də ona rəğbət və meyl göstərərik. (**8**)

Beləliklə ADR-in Xəzərin statusu məsələsində beynəlxalq hüquqi baxımdan çox mühüm strateji hədəflərindən birini Xəzərdə və ətraf ərazilərdə Rusiyanın öz hegemonluğunu və hərbi üstünlüyünü təmin etmək üçün qəbul etdirdiyi qapalı dəniz statusunu açıq, yəni xəzərsahili olmayan dövlətlərin hərbi və ticarət gəmiləri üçün açıq olmasına nail olmaq təşkil etdi. Aydındır ki, iri dəniz dövləti olan Rusiya ilə heç bir Xəzərsahili dövləti hərbi rəqabətə və silahlanma yarışına girə bilməzdi və ADR regionda və Xəzərdə öz təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı kimi burda güclü dünya dövlətlərinin hərbi mövcudluğunun əhəmiyyətini başa düşürdü və bu mövcudluqda maraq nümayiş etdirirdi. Müasir terminologiyadan istifadə edilərsə bu strategiya konkret təhlükəyə asimmetrik cavab olub indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Odur ki, sovet dövrü ədəbiyyatında bu siyasətin güya xarici dövlətlərin, konkret olaraq Türkiyə və Böyük Britaniyanın təzyiqləri altında yürüdüldüyü barədə mülahizələrin faktiki və elmi-nəzəri əsası yoxdur. Bunun sübutu kimi onu göstərmək olar ki, ingilislərin 1919-cu ildə Cənubi Qafqazı və Xəzər dənizini tərk etməsi haqqında müzakirələrin başlanması haqqında məlumat alındıqdan sonra ADR hökuməti ingilis gəmilərinin Xəzərdə saxlanması uğrunda ciddi səylər göstərmişdi. 4 avqust 1919-cu ildə ADR Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov Müttəfiq qoşunların Bakıdakı komandanı D.Şatelverqə hökumətin qərarı ilə Böyük Britaniya hökumətindən ingilis qoşunlarını Azərbaycanda saxlamaq barədə xahişlə müraciət etdi. 1920-ci ilin yanvarında ADR xarici işlər naziri X.Xoyskinin Paris sülh konfransında müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim etdiyi memorandumda Xəzərdəki Könüllü ordu donanması gəmilərinin mərkəzləşdirilməsi və müttəfiq dövlətlərin birinin sərəncamına verilməsi təklif də irəli sürülürdü. (**9, 11**) (Xüsusən axırıncı fakt ADR-in Xəzərin açıq dəniz statusu tərəfdarı mövqeyini əyani şəkildə nümayiş etdirir).

ADR və Türkiyə arasında bağlanmış 04 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsi göstərir ki, ADR özünü yeni yaranmış dövlət kimi apardı, Xəzər sahilində yerləşən dövlət kimi dənizə, onun sərvətlərinə, Xəzərdəki liman və donanmalara, dənizçiliyin bütün növlərinə tam suveren təbii hüquqlarını irəli sürdü və özünü əvvəllər tərkibinə daxil olduğu Rusiya imperiyasının müqavilə öhdəlikləri, o cümlədən Türkmənçay müqaviləsi ilə bağlı hesab etmədi. ADR-in Xəzər siyasətinin sonrakı mərhələlər bu məsələlər uğrunda siyasi, diplomatik, və hərbi, habelə beynəlxalq hüquq doktrinası müstəvisində qoyularaq onların həlli istiqamətində ciddi və sistemli fəaliyyət göstərildi.

ADR-in Xəzər siyasəti ilə bağlı addımlarının legitimliyi baxımında həmin dövrdə Xəzərlə bağlı beynəlxalq müqavilə praktikasında baş verən bir sıra mühüm dəyişikliklər mütləq nəzərə alınmalıdır. O cümlədən, bu dövrdə Rusiyada baş verən hadisələr, 1917-ci il oktyabrında hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik sovet hökumətinin atdığı addımlar və buna qarşılıq olaraq İran tərəfinin qəbul etdiyi xarici siyasət aktları Xəzərin 1928-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsaslanan beynəlxalq-hüquqi müqavilə sistemində ciddi dəyişikliklər demək idi və Xəzərin statusu məsələsində qeyri müəyyənlik atmosferi yaradırdı. Hadisələrin bu gün də davam edən axarında, yəni Rusiya imperiyasının varis dövləti kimi RSFSR və daha sonra Rusiya Federasiyasının çıxış etdiyinə görə həmin dəyişikliklər və qeyri müəyyənlik ADR hökumətinin Xəzərlə bağlı qəbul etdiyi aktların və diplomatik addımların legitimliyi baxımından birbaşa əhəmiyyət kəsb edir. 1921-ci ilə qədər Rusiya və İran arasında ikitərəfli dövlətlərarası müqavilə bağlanmamağına baxmayaraq sovet hökumətinin şəxsində Rusiya, və İran 1917-ci və 1918-ci ildə qəbul edilmiş çoxsaylı dekret, nota, bəyanat və müraciətlərdə 1917-ci ilin oktyabrına qədərki dövrdə bütün Rusiya – İran müqavilələrini, həmçinin Rusiyanın digər dövlətlərlə bağladığı bütün müqavilələrin ləğv edildiyini bəyan edilirdi.*(**20**) Həmin xarici siyasi aktların təhlili göstərir ki, ləğv edildiyi

elan edilən müqavilələr anlayışı həm də Türkmənçay sülh müqaviləsinə aid idi. Bunun sübutu kimi Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi 8 bənddən ibarət rəsmi sənəd və onun hazırlanması prosesi göstərilə bilər. Həmin sənədin əsas müddəaları 1918-ci il 11 noyabrında Tehranda Paris sülh konfransında İranın iştirakı məsələsinin müzakirəsi məqsədilə ilə çağırılan genişləndirilmiş müşavirədə hazırlanmışdı. 8 bənddən ibarət olan bu tələblərdə İranın ərazi bütövlüyünü və suverenitetini pozan müqavilə və konvensiyaların ləğvi və Paris sülh konfransını imzalayan dövlətlər tərəfindən gələcəkdə onun suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün hər hansı müdaxilə edilməyəcəyinə təminat vermələri, və İran sərhədlərinin təsdiqi və haqsız olaraq alınmış fars torpaqlarının geri qaytarılması tələbləri vardı. Sənədin 8-ci bəndinə izahatda Cənubi Qafqazda Dərbənd, Bakı, İrəvan, Naxçıvanın da İrana qaytarılmasının nəzərdə tutulduğu bildirilirdi ki, bu da faktiki olaraq Türkmənçay müqaviləsi və sonradan ona əlavələrin və düzəlişlərdən ibarət saziş və müqavilələrin ləğvi demək idi. lakin həmin dövrdə Rusiyada mərkəzi hökuməti təmsil etmək iddiası ilə bir neçə hərbi siyasi qüvvənin çıxış etməsi və I dünya müharibəsində qalib çıxan Antanta və ABŞ-ın sovet hökumətini yox, digər qüvvələri rus hökuməti kimi tanıyıb qəbul etdiklərinə görə Antantanın, konkret olaraq İngiltərənin işğalı şəraitində yeni müstəqil dövləti formalaşdırmaq, və onu qoruyub saxlamaq vəzifəsi qarşısında duran ADR hökuməti Sovet Rusiyası və İranın xarici siyasət aktlarına istinad edə bilmirdi və Xəzər məsələsində öz hüquqlarını həmin dövrdə hamılıqla qəbul edilən beynəlxalq hüquq prinsipləri ilə əsaslandırmağa çalışırdı. Yəni ADR Xəzər dənizinə suveren hüquqlara malik olduğunu sübuta ehtiyacı olmayan və özü özlüyündə aydın məsələ kimi qəbul edirdi və qəbul etdirməyə səy göstərirdi. Belə ki, qədim dövrlərdən başlayaraq dəniz və dənizçiliyə aid beynəlxalq adət hüququ və müqavilə hüququna görə bu və ya digər dəniz sahilində yerləşən hər bir müstəqil dövlət həmin dəniz ərazisi, sahilə yaxın adalar, habelə müəyyən edilmiş hədlər daxilində dənizin canlı sərvətləri üzərində suveren hüquqlara və eyni zamanda bir qayda olaraq öz bayrağı altında azad gəmiçilik fəaliyyəti hüququna malik olur. (**16**)

ADR Xəzərə münasibətdə suveren hüquqlarını de-fakto həyata keçirmək imkanını yalnız 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-dən başlayaraq, Bakı və Bakı quberniyasının xəzərsahili ərazilərinin, Bakı, Dərbənd və Petrovsk limanlarının azad olunduqdan sonra əldə etdi. Lakin hadisələrin surətli və ziddiyyətli inkişafı Bakı azad olunduqdan sonra da ADR hökumətinin fəaliyyətində müəyyən dövr üçün Xəzər siyasətinin arxa plana keçməsinə səbəb olur. Belə ki, Bakının Azərbaycan-Türkiyə qoşunları tərəfindən azad edilməsi zamanı Xəzər dənizindəki bütün hərbi və ticarət gəmilərinin Sentrokaspi diktaturası tərəfindən Petrovsk, Krasnovodsk və Ənzəli limanlarına aparılmışdı. Daha sonra dünya müharibəsinin gedişində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq Azərbaycanın İngiltərə tərəfindən işğal edilməsi, ADR hökumətinin bütün diqqətini müstəqilliyin qorunub saxlanmasına və bu müstəqilliyin ingilis işğal qüvvələri tərəfindən qəbul edilməsi üzərində cəmləşdirməyə məcbur etdi. Bu dövrdə ingilislər Xəzərdə güclü hərbi donanma yaradaraq Xəzər akvatoriyasında hərbi nəzarəti ələ keçirməyə nail olmuşdular.

Xəzər dənizində beynəlxalq müqavilə hüququ tarixi və ADR-in Xəzər siyasətini apardığı dövrdə Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusu ilə bağlı vəziyyətə kardinal şəkildə təsir edən hadisə olaraq Xəzərdə Britaniya hərbi donanmasının yaradılması və fəaliyyəti ayrıca tədqiqat problemidir. (**5**) Lakin bu məsələ mövzumuz ilə sıx bağlı olduğundan ona ümumi şəkildə olsa da aydınlıq gətirilməsi tələb olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Türkmənçay sülh müqaviləsi hətta İrana Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamağı qadağan edirdi. Dünyada və regionda yaranmış əlverişli qeosiyasi və hərbi-siyasi situasiyadan istifadə edərək Böyük Britaniya hökuməti Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmağa qərar verdi və bu qərarı həyata keçirdi. Bakı və Xəzər dənizi üzərindəki nəzarətin qurulması Orta Şərqdə Böyük Britaniyanın siyasətinin üstün istiqamətlərindən biri kimi qəbul edildi. Eyni zamanda Sovetlərin müharibədən çıxması, almanlarla bağlanan Brest-Litovsk müqaviləsi, türk qoşunlarının İranın şimalına və Qafqaza daxil

olması, Bakı neftinə, və Xəzərin hərbi dəniz və ticarət donanmasına sahiblənmələri, orta Asiya və Hindistan üçün yaranacaq təhlükələrin də bu qərarın qəbul edilməsində mühüm rolu da göstərilməlidir. Xəzər dənizində ingilis bayrağı altında üzən gəmilər məsələsinin nə qədər ciddi məsələ olduğunu o göstərir ki, 1918-ci ilin avqustunda İngilislər Ənzəliyə yük gətirən "Prezident Kryuger" gəmisinin ələ keçirib öz qərargahlarını həmin gəmiyə keçirdikdən sonra "Kryuger"də qırmızı bayrağı endirərək ingilis bayrağı yox, keçmiş imperiya bayrağını tərsinə asdılar. 1919-cu ilin avqustun 15-ə qədər ingilis hərbi qüvvələrinin qərargahının yerləşdiyi bu gəmidə uzun müddət təkcə ingilis yox, həm də Rusiya, Fransa, ABŞ bayraqları qaldırılırdı. Sentrokaspi diktaturasının dəvəti ilə Bakıya gəldikdən sonra Denstervil Xəzərdə müstəqil ingilis donanmasının yaradılması məsələsini qaldırır. Bu məqsədlə o, Trabzon döyüşlərində rus ordusuna rəhbərlik etmiş Dokuçayevlə və qərargah rəisi Avetisovla, həmçinin hərbi nazir, erməni generalı Baqratuni ilə görüşərək onlardan ingilis donanması üçün 6 gəmi istədi. Lakin Sentrokaspi diktaturası Xəzər dənizində ingilislərin hökmranlığına yol verməmək üçün buna razılıq vermədi.(**6**) İngilislər yalnız Bakını ikinci dəfə, artıq Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə işğal etdikdən sonra bu ideyanı gerçəkləşdirə bidilər. Xəzərdə ingilis hərbi donanmasının yaradılması üçün Bakıda və Petrovskda qalmış hərbi gəmilərdən də istifadə edildi. Xəzərdəki gəmilər Qara dəniz donanması gəmilərindən çıxarılan, habelə birbaşa İngiltərədən gətirilmiş toplarla təchiz edildi. Qara dənizdən bundan əlavə torpeda aparatları ilə silahlandırılmış 13 qırıcı kater gətirildi. (**13**) Bütün ticarət gəmiləri də ingilislərin sərəncamına verildi. 29 noyabr 1918-ci ildə Bakıda ingilis hərbi komandanlığı Xəzər dənizindəki bütün ticarət gəmilərinin onların gəmi sənədlərində göstərilən sahiblərinə məxsus olduğunu, lakin bütün bu ticarət gəmilərinin və onların ekipajının müvəqqəti olaraq Britaniya hərbi komandanlığının sərəncamına keçdiyini və onların idarə olunması üçün ingilis hərbçisi mayor Braunun rəhbərliyi ilə ingilis dəniz nəqliyyat idarəsinin yaradıldığını elan etdi. (**13**)

Məqalənin mövzusu ilə bağlı olan mühüm cəhət odur ki, həmin dövrdə Xəzərdə Britaniya donanmasının mövcudluğuna sahil dövlətlər olaraq nə İran, nə də ADR etiraz etmədi. Denikinçi Könüllü Ordunun Xəzərdə ingilis donanmasının səssiz razılığı isə ADR-ə Xəzərə münasibətdə hüquqlarının irəli sürməsi üçün, o cümlədən Türkmənçay müqaviləsinin müəyyən etdiyi beynəlxalq statusun tanınmaması üçün əlavə arqumentlər verdi. Qeyd olunduğu kimi ingilis donanması Xəzərdə özünü tam müstəqil qüvvə kimi aparırdı və yalnız ingilis komandanlığına tabe idi.

Belə bir şəraitdə ADR hökuməti mümkün olana nail olmaq prinsipini rəhbər tutaraq bu və ya digər formada onun idarəçiliyini tanıyan ingilis işğal güclərinin yaratdığı situasiyadan və stabillikdən faydalanmaq xətti götürür. İngilis hərbi donanmasının Xəzərdə mövcudluğu ADR-in hələ Batum müqaviləsində təsbit edilən açıq dəniz doktrininə uyğun idi və ADR-in müstəqilliyinin və təhlükəsizliyi baxımından ölkənin maraq və mənafelərinə cavab verirdi.

Eyni zamanda ADR hökumətinin Xəzər istiqamətində tam passiv qalmasını da demək doğru deyildir. Qazanılan ilk uğur ingilislərlə birlikdə Bakıya gələn və Bakını vahid və bölünməz Rusiyanın, Xəzər donanmasını general Denikinin könüllər ordusunun tərkib hissəsi elan edən Biçeraxovun uzaqlaşdırılması ağqvardiyaçı hərbi donanmanın tərksilah etdirilməsi oldu. Yaranmış vəziyyətlə bağlı Azərbaycan hökuməti ölkə daxilində denikinçilərin hərbi siyasi fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər gördü. Fevral ayının 18-də Denikin təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycan parlamentinin iclasında Baş nazir F.Xoyskinin Fövqəladə bəyanatı elan edildi. Burda Denikinə yardım göstərən qüvvələrin, o cümlədən ermənilərin gizli şəkldə silahlanmasının, hərbi dəstələr təşkil etmələrinin dözülməz fakt olduğunu, belə hərəkətlərin hökumətin ləyaqətinə toxunduğunu qeyd edərək təcili şəkildə bu tədbirlərin qarşısının alınmasının zəruriliyini bildirdi. "1919-cu il martın 1-də Könüllü Ordunun qoşun hissələri Azərbaycandan çıxarıldı və elə həmin gün də Xəzər rus hərbi donanması tərkisilah edildi və ingilis komandanlığına tabe etdirildi. (**21, 3**) Bu addım əslində Azərbaycanın ikiqat işğal təhlükəsinin

aradan qaldırmış oldu. Biçeraxovçu qüvvələrin nəzarət etdiyi gəmilərin tərksilah edilməsindən sonra həmin gəmilərin Azərbaycan hökumətinin tabeliyinə verilməməsinə baxmayaraq ADR hökuməti həmin gəmiləri Denikin donanmasına verilməsinin qarşısını ala bildi və Bakının müdafiəsi ilə bağlı ilk milli hərbi dəniz qüvvələrini yaratmağa başladı. (**1, 12, 14, 15, 19**)

Xəzərdə bütün ticarət və hərbi dəniz qüvvələrinin ingilislərin nəzarəti altında olduğu dövrdə ADR hökuməti Xəzərdə donanma yaradılması məsələlərinə açıq şəkildə daxil ola bilmirdi. Diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, hərbi nazirliyin tərkibində dəniz qüvvələrini təmsil edən struktur bölmələri nəzərdə tutulmur. Ənənəyə uyğun olaraq Xəzərdə həm hərbi, həm də ticarət gəmiçiliyi Yollar və rabitə nazirliyinin tərkibində idarə olunması nəzərdə tutulur. Lakin 1919-cu ilin yazın sonundan başlayaraq Bakıya dəniz tərəfdən Denikin təhlükəsinin güclənməsi ilə əlaqədar yaradılan Dövlət müdafiə Komitəsinə yollar nazirliyini də daxil edilməsi və yollar nazirliyinin Bakının dənizdən müdafiəsinin təşkilində məsul orqan kimi tanınması bu sahənin diqqətdən kənarda qalmadığını göstərir. Qeyd olunduğu kimi ADR-in Xəzər siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ölkənin dəniz istiqamətindən strateji müdafiəsinin təmin edilməsi üçün milli hərbi dəniz qüvvələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi idi.

1919-cu ilin mayın sonlarında regionda hərbi-siyasi vəziyyət ADR-in maraqları baxımından təhlükəli istiqamətdə dəyişməyə meyllənir. 26.V.1919 və 12.VI. 1919-cu ildə Antanta Ali Şurası Kolçaka ünvanladığı notalarda onun bütün keçmiş Rusiya İmperiyası ərazisində hakimiyyətinin tanındığı bəyan edilirdi. Bu vahid və bölünməz Rusiya ideyasının Antanta tərəfindən və onun I dünya müharibəsində qalibiyyətinə görə faktiki olaraq beynəlxalq aləm tərəfindən tanınmağa bərabər idi. Bu qərarlardan sonra ingilis qoşunlarının Xəzər də daxil olmaqla regiondan çəkiləcəyi və donanmanı Könüllü orduya təhvil verəcəyi məlum oldu.

İngilis qoşunlarının Qafqazı tərk edəcəyi və Xəzər hərbi dəniz donanması gəmilərinin Konüllü orduya təhvil verilməsi ilə əlaqədar məsələ meydana çıxdıqdan sonra ADR-in Xəzər üzərində suveren hüquqları uğrunda mübarizəsi və Xəzər məsələsində mövqeyi yeni mərhələyə daxil oldu.* (**13**)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan EA xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1991, № 1, s.27-34.

2. Azərbaycan xalq cimhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Qafqaz Universiteti Qafqaz araşdırmalar İnstitutu nəşriyyatı. Bakı, 2008, s.485-522.

3. C.P.Həsənli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici Siyasəti (1918-1920) Bakı, 2009, s.295.

4. İsmayıl Musayev. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr) Birinci hissə.Bakı, 2001, s.34-41.

*21 iyul 1919-cu ildə Böyük Britaniya Xəzər donanmasının komandanı Norris A, İ.Sergeyevə gondərdiyi müraciətdə Xəzərdə ingilis donanmasının tezliklə ləğv ediləcəyi barədə əmr aldığını bildirərərk komandanlığı altında olan gəmilərdən onların istədiyi hər hansı gəmiləri təklif etmək barədə əmr aldığını bildirdi. Bundan əlavə məlumatda Denikinçilərin təhvil almaqdan imtina etdikləri gəmilərin tərksilah edilərək sahiblərinə qaytarılacağını bildirir. Bundan əlavə Uaytxed minaları ilə təchiz edilmiş 12 sürətli katerin onlara veriləcəyi göstərilir. Bundan əlavə onların təhvil almaq istəmədikləri gəmilərin silahlarının yenə denikinçilərin göstərdikləri rus hakimiyyət orqanlarına veriləcəyi bildirilir. Daha sonra sənəd tərtib edilməmişdən əvvəl A.İ.Sergeyevin sənəddə sadalanan 5 gəmidən ibarət olması göstərilir.("Aziya", "Bibi- Eybat", "Vindzor Kastl", "Dublin Kastl", "Orlyonok") Daha sonra Norris digər gəmilərin lazım olmadığının da təsdiqlənməsini istəyir. Sonda Norris həmçinin veriləcək gəmilərin haqqının ödənilməsinin maliyyə cəhətinin də necə olacağının barədə məlumat istəyir. Bax: Военные моряки в борьбе за власть советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920. Сборник документов. Баку, 1971, s.153-154.

5. Mehmet Rihtim. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri. //Azərbaycan xalq cimhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Qafqaz Universiteti Qafqaz araşdırmalar İnstitutu nəşriyyatı. Bakı, 2008, s.485-522.

6. Musa Qasımov. Birinci Dünya müharibəsi illərində Böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. II hissə. Bakı, 2001, s.211-212.

7. Nəsib Nəsibzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər), "Ay-Ulduz" nəşriyyatı, Bakı, 1996, s.63.

8. Y.V.Çəminzəminli. Xarici siyasətimiz. //Əsərləri. III c. Bakı, Avrasiya-Press. 2009, s.262-263.

9. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (документы и материалы) Баку, 1998, s.600.

10. Барсегов Ю.Г. Каспий в международной праве и международной политике. М.: ИМЭ-МО, 1998.

11. ГААР, ф.970,оп.3, д.1, л1-3.

12. Гритченко А., Меерович Е. Каспийская Краснознаменная. Махачкала, 1974.

13. Военные моряки в борьбе за власть советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920. Сборник документов. Баку, 1971, s.6, s153.

14. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920).

15 Маковский А., Радченко Б. Каспийская Краснознаменная. Исторический очерк. Москва, 1961.

16. Молодцов С.В. Международное морское право. Москва, 1987, с.24-44.

17 Море проблем: опыт системного исследования Каспийского Моря. Коллектив авторов. М.: СОПС, 2001, с.128.

18. Рубан Л.С. Каспий - море проблем /Л.С.Рубан; Ин-т социал.-полит. исследований. -М., «Наука», 2003, с.36.

19. Стеклов. Армия мусаватского Азербайджана. Баку, 1928.

20. Тузмухамедов Р.А. Советско-Иранские отношения. М.,1960, s.26-36.

21. Swietochowski T. Russian Azerbaijan. 1905-1920 /The SHapinq of National Identiti in a MuslimCommuniti. Camb., 1985, c.663.

Вагиф ГУСЕЙН

КАСПИЙСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (май 1918 – август 1919)

Резюме

В статье проведен анализ периода существования Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920) в контексте международно-правовой истории Каспийского моря. Автор подробно изучил историю политики АДР по вопросу Каспия с точки зрения историко-хронологического и юридического аспектов. Автор статьи пришел к выводу относительно ошибочности положения, согласно которому изучать и исследовать геополитическую ситуацию вокруг Каспийского моря следует с момента образования в 1991 году в регионе Каспийского моря независимых государств, без учета международно-правовой обстановки и событий в регионе в 1917-1920 годах. По мнению автора,

Каспийская политика АДР в 1918-1920 годах, а также результаты ее реализации сохраняют огромную важность для решения возникших международных споров. Автор в статье подчеркивает важность использования этой политики современным Азербайджанским государством и азербайджанской дипломатией.

Vagif HUSEYN

CASPIAN POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC
(May 1918 – August 1919)

Summary

The article deals with the period of existence of Azerbaijan Democratic Republic from 1918 to 1920 in accordance with international-juridical history of Caspian Sea. The author comprehensively analyzes the Caspian policy of ADR from juridical and historical chronological aspect. The author comes to the conclusion that there is some mistake in analysis and description of geopolitical position connected with the establishment of independent states in Caspian region as if appeared in 1991, and in the thought that, 1917-1920 events in the region and their results, at the same time international juridical results were not taken into consideration. According to the author Caspian policy of ADR from 1918 to 1920 and outcomes reached in connection with implementation of this policy during that time is of great importance for the solution of international disputes. The author stresses the importance of these results and thinks that modern Azerbaijan State and its diplomacy must benefit from these results.

Güldanə BABAYEVA
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

BEYNƏLXALQ TERRORIZM, ONUN MIQYASI VƏ QARŞISININ ALINMASI ISTIQAMƏTINDƏ TÜRKDILLI DÖVLƏTLƏRIN ƏMƏKDAŞLIQ STRATEGIYASI*

Yeni minillikdə, dünyadakı güc balansının dəyişməsinin nəticəsi olaraq, klassik muharibələrin yerini soyuq müharibələrə buraxmışdır. Soyuq müharibə çərçivəsində yaşanan psixoloji müharibə, onun qaçılmaz ünsürü olan aşağı intensivlikdə toqquşmalar terrorizm məfhumunu ortaya çıxarmışdır.

Psixoloji müharibənin bir ünsürü olan terrorizm, onsuz da mövcud olan və ya süni olaraq formalaşdırılan inqilabi fikir və ya hərəkətlərin müəyyən bir məqsəd ətrafında birləşməsi nəticəsində ortaya çıxacaqdır. Belə ki, iki qütblü dövrün sonunda dövlət tərəfindən dəstəklənən terror NATO-nun yeni strateji konsepsiyasında ən mühüm təhdid ünsürlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Terrorizmin bütün dünya ölkələri və ya əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş bir tərifi yoxdur. Hər ölkə özünə görə (hətta bəzilərində birdən çox) terror tərifi verməkdədir. Bu təriflər edilərkən bəzi ölkələr hərəkətin xarakterini müəyyən edərək, hüquqi səbəbini nəzərə alır, digərləri isə almırlar.

Terrorizm şəbəkəsi siyasi məqsədlər üçün təşkilatlanmış, sistemli və davamlı olaraq terroru bir metod kimi mənimsəyən strateji anlayış kimi tərif edilə bilər. Paul Vilkinson siyasi terrorizmi inqilabi, yarıinqilabi və yatışdırıcı olmaqla üç yerə ayırır. Inqilabi və yarıinqilabi terrorizm mövcud siyasi sistemdə bəzi dəyişikliklər etmək və hökumətlərin siyasətinə təsir etməklə məhdud ola bilər. Yatışdırıcı terrorizm mövcud hökumətlərin üsyanlara qarşı tətbiq etdiyi terrorizmdir. (1, 45-56)

Beynəlxalq terrorizm isə inqilabi terrorizmin ünsürüdür. Dəyişdirməyi hədəf kimi seçdiyi sistem beynəlxalq hüququn bir subyektidir. Buna görə də, beynəlxalq terrorizm sistem xaricindən sistemə qarşı mübarizə kimi də tərif edilə bilər. Burada hərəkətin bir nöqtədə milli sərhədləri aşması, terrorizmə beynəlxalq terror xarakteri qazandırır.

Kriminologiya elminə görə, istənilən şəxs hüquq pozğunluğu edərkən bunu heç kimin görməsini istəmir. Ancaq terrorist əksinə mümkün olduqca çox insanın xəbərdar olacağı bir metodla işləyir. T.P.Torontona görə, "hərəkət simvolikdir". Hərəkətin simvolik olması, terrorizmi partizan və digər növ müharibələrdən fərqli edən xarakterdir.

Terrorizm dəyişən və inkişaf edən dünya şərtləri ilə birlikdə dəyişir. Inkişaf edən texnologiya ilə də qazandığı yeni imkan və qabiliyyətlə təsir gücünü getdikcə artırır. Demokratikləşmə sahəsində atılan addımlar, terroru kəmiyyət olaraq azaldır, ancaq demokratik cəmiyyətlərdə terror KIV-lərin vasitəsi ilə daha böyük təsir gücünə sahib olur.

Ölkələrin ictimai və iqtisadi şərtlərindən və mövcud strukturun çatışmazlıqlarından irəli gələn terror, bir müddət sonra bəzi güclərin nəzarətinə keçir və ya bəzi dövlətlər tərəfindən istifadə olunmağa başlayır.

Terrorçu fəaliyyətlər yaşadığımız dövrdə müntəzəm olaraq ortaya çıxır, vaxt keçdikcə əhəmiyyətini itirir və yenidən sürətlənir. Terrorizmin sürətləndiyi bu dövrlər ilə beynəlxalq münasibətlər, siyasi və iqtisadi strategiyalar, regional və ölkə səviyyəsindəki iqtisadi, siyasi və

---

*Məqalə tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ictimai problemlər arasında yaxın əlaqə müşahidə edilir. Sağlam bir dəyərləndirmə edilsə, terror təşkilatlarının hədəflərinə çatmadıqlarında vaxt keçdikcə mariginallaşmağa başlayar. Buna baxmayaraq, ölkələrdəki siyasi və iqtisadi disbalans və çatışmazlıqların narazı insanların ortaya çıxmasına səbəb olması və dövlətlərin terrorizmi hədəflərinə çatmaq üçün təzyiq vasitəsi kimi görməsi davam etdikcə terrorizm mövcud olacaqdır. (2, 19-34)

Terrorizmə müraciət edən qrupların fəaliyyətləri üçün hədəf və zaman seçməkdə qeyri məhdud imkanlara sahib olmaları, onlar üçün böyük üstünlükdür. Terror əməliyyatlarının Səbəb-nəticə əlaqəsindən uzaq həyata keçirilməsi onların qarşısını vaxtından əvvəl almaq məqsədilə tədbirlər görülməsini və terrorçuların həbs olunmasını çətinləşdirir ki, bu da terrorizmin insanlar üzərindəki psixoloji təzyiqini artıran əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Terrorizmin sadəcə terroru dəstəkləyən bəzi ölkələrin dəstəyi ilə mövcudiyyətini davam etdirdiyini söyləmək imkansızdır. Əksinə terrorizmin məğzi daxili problemdir. Buna görə də terrorizmi yalnız xarici dəstəklə izah etmək məsələnin təxribat nəzəriyyələrinə sürüşdürər ki, bu da təhlükəli bir prosesdir. Bu cür meyillər problemin məğzinin müzakirə edilməsinə mane olur. Buna baxmayaraq, uzun illər davam edən və əhəmiyyətli dərəcədə kütləviləşən, məsələn minlərlə üzvə və yüz minlərlə dəstəkləyiciyə sahib olan terrorizmin əlaqələrini nəzərə almayaraq dəyərləndirmək də imkansızdır. Çünki informasiya texnologiyalarındakı inkişaf sadəcə terroristləri də gücləndirir.

Müasir dünyada dövlətlər keçmişə nisbətən müqayisə edilməyəcək dərəcədə güclüdür. Belə bir dünyada minlərlə terroristin məntiqi dəstəyi, hərəkət etməsi, əməliyyatlar keçirməsi, silah əldə etməsi, milyonlar, hətta milyardlarla dollarlıq büdcələrə sahib olması müvafiq dəstək olmadan imkansızdır. Bu baxımdan PKK kimi təşkilatların ilk çıxış nöqtələri lokal olsa da varlıqlarını davam etdirmələri xarici dəstəklə mümkün olmuşdur. Xarici dəstəkdən başqa xariclə əməkdaşlığın əskikliyi də terrorçu təşkilatların yaşamaq şansını artırır.

Terror təşkilatlarına digər dövlətlərin verdiyi dəstəyə ən bariz nümunələrdən biri də erməni terrorizmidir. Hələ Osmanlı Imperatorluğu dövründə Erməni terrorist qruplar bir çox Avropa ölkələri tərəfindən dəstəklənmişdir. Xüsusən ilk dövrlərdə erməni terror təşkilatlarının heç birisi Osmanlı torpaqlarında qurulmamışdır. Hınçaklar və daşnaklar da Cenevrə və Tiflisdə qurulmuşdur. Qurucularının heç birisi Osmanlı vətəndaşı olan erməni deyildir. Bu isə bu terrorizmin idxal edildiyini göstərir. Həm Ulduz Sui-qəsd təşəbbüsü, həm də Osmanlı Bankına basqını müasir mənada terrorizmin ilk nümunələri olmasına baxmayaraq, bu gün də Qərbin terror ədəbiyyatında yerini tutmamışdır. Osmanlı Bankına basqını bomba ilə həyata keçirilmiş bir terror aksiyasıdır. Eyni zamanda mülki şəxslər girov götürülmüşdür. Siyasi tələblərlə bankı ələ keçirən erməni terrorristləri Istanbuldakı səfirliklərin vasitəçiliyi ilə xaricə qaçmışdır. I Dünya Müharibəsinə qədər erməni terrorçuları maddi və siyasi dəstəyi xarici ölkələrdən almışdır. Missioner məktəblərinin aşağı mərtəbələri silah anbarına çevrilmişdir. (3, 77-89)

NEMESIS adı altında erməni terrorçuları köhnə Osmanlı nazirlərinin hamısını öldürmüşdür. Ancaq Tələt Paşanın öldürülməsi hadisəsində olduğu kimi başda Almaniya olmaqla cinayətlərin baş verdiyi ölkələrdə cinayətkarlar cəzalandırılmamışdır. Tələt Paşa nümunəsində məhkəmə cinayətkarı günahkar çıxarmağa cəhd də göstərməmişdir. Erməni terrorizmi Respublika dövründə də davam etmişdir. 1970-ci və 80-ci illərdə 40-a yaxın türk diplomatı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Bu dövrdəki terror dalğasının arxasında SSRI xüsusi xidmət orqanlarının dayandığı düşünülür. Bundan başqa bir çox ölkələrin erməni terrorizmini "anlayışla" qarşılaması və cinayətkarların tutulmasında göstərilən yumşaqlıq beynəlxalq dəstəyi açıq şəkildə ortaya çıxarır. Ermənistan dövləti qurulduqdan sonra isə erməni terrorizimini dəstəkləmiş və erməni terrorçularını qəhrəman elan etmişdir. Bəzi terrorçular isə Ermənistanda rahat şəkildə yaşamağa davam etmişdir.

Digər tərəfdən terrorizmə beynəlxalq dəstək baxımından, PKK da yaxşı bir nümunədir. Abdullah Öcalanın uzun müddət SSRI-nin müttəfiqi olan Suriyada qalması, Iranın, Yunanıstan və Kiprin yunan hissəsinin PKK-ya dəstəyi sənədlərlə təsdiq edilmişdir. Bundan başqa Öcalanın Suriyadan çıxdıqdan sonra yaşadığı macəra da Avropanın dəstəyinin açıq göstəricisidir. Öcalan Italiyanın paytaxtı Romada günlərlə qonaq kimi yaşamışdır. Öcalan Yunanıstan və Rusiyaya da getmiş və burada da həbs edilməmişdir. Öcalan Keniyada Yunanıstan səfirliyinin qarşısında həbs olunduqda isə üstündə Kiprin Yunan hissəsi tərəfindən hazırlanmış pasport var idi. Öcalan həbs edildikdən sonra Yunanıstanda bir çox siyasətçi Öcalana yaxşı dəstək vermədikləri üçün tənqid edilmişdir. Nümunələri çoxaltmaq olar. Ancaq terrorizmin beynəlxalq dəstək olmadan yaşamasının çətin olduğu açıqdır. (4, 123-132)

Soyuq müharibə bitənə qədər beynəlxalq ictimaiyyət terrorizmin nə qədər önəmli bir problem olduğu barədə dolğun təsəvvürə malik deyildi. Güclü dövlətlər bu problemə lazımınca əhəmiyyət verməmişdir və özləri balaca problemləri həll edəcəklərini düşünürdülər. Marksist-Leninist terrorçu təşkilatlarının SSRI və müttəfiqlərinin uzantısı olduğunu düşündükləri üçün terrorizmin müstəqil bir problem olaraq başa düşülməsi də çətin olmuşdur. Zəif dövlətlər isə ya səslərini kifayət qədər eşitdirə bilməmişdir, ya da digər dövlətlərə qarşı terrorizmdən istifadə etməmişdir. Soyuq müharibə terrorizmi beynəlxalq problem olaraq daha sıx gündəmə gətirməyə başlamışdır. Ancaq terrorizmin əhəmiyyətinin həqiqi mənada başa düşülməsi 11 sentyabr hadisələrindən sonra olmuşdur. Xüsusən ABŞ bu hadisələrdən sonra terrorizmlə mübarizədə lider ölkə olmuş və beynəlxalq sistemi terrorizmlə mübarizəyə görə yenidən formalaşdırmağa başlamışdır.

Ancaq Əfqanıstan və Iraq işğalları göstərmişdir ki, ABŞ terrorizmlə mübarizəni çox geniş mənada şərh edir və bu mübarizənin nə qədər terrorizmlə mübarizə, nə qədər ABŞ-ın maraqlarını bu ad altında qorumaq olduğu başa düşülmür. Çünkü bu dövr ərzində beynəlxalq terrorizm azalmaq əvəzinə əhəmiyyətli dərəcədə artmış, xüsusən də Iraq terrorizmin yeni məktəbinə çevrilmişdir. Fələstin-Israil problemi terrorizmi bəsləməyə davam etmişdir. Daha da əhəmiyyətlisi odur ki, Iraqda yerləşən PKK-ya qarşı ABŞ-ın mövqeyi bir təşkilatın terrorist təşkilat olub-olmamasının hər ölkəyə görə dəyişdiyini göstərməkdədir. ABŞ PKK-nı terrorist təşkilatlar siyahısına qoysa da, bu siyahıdakı təşkilatların hamısına eyni münasibəti göstərmir. Bu mənada demək olar ki, mənfəətlər və ideologiyalar hələ də terrorizmlə mübarizəni formalaşdırmağa davam edir. Ölkələr özlərinə verilən zərərə görə təşkilatları terrorist olaraq qəbul edir və bu təşkilatların tamamilə yox edilməyindənsə, nəzarət altında fəaliyyətlərinə davam etmələrini istəyir. (5, 321-356)

Türkiyənin son dövrlərdə PKK-nın fəaliyyətinə görə verdiyi qərarlar qardaş ölkələr tərəfindən də dəstəklənir. TBMM-də alınan Türkiyə sərhədlərindən kənarda əməliyyat keçirmək qərarının verilməsi müxtəlif şərhlərə səbəb olmuşdur. ABŞ, Avropa Birliyi və digər böyük güclərin mövqeyi maraqla gözlənilində Azərbaycandan bu qərara siyasi partiyalar və ictimaiyyət tərəfindən konkret dəstək mesajı gəldi. Azərbaycanın bu məsələ ilə bağlı mövqeyini Xarici Işlər Nazirliyinin "Azərbaycan hər zaman Türkiyənin yanındadır və bundan sonra da yanında olacaqdır" sözləri ilə ortaya qoyması, Azərbaycanın beynəlxalq terrorizmə qarşı baxışını göstərmək baxımından böyük əhəmiyyətə sahibdir.

Türkiyənin daxili və xarici problemləri Azərbaycanın problemi kimi qəbul edilir. Azərbaycan hökuməti hər zaman olduğu kimi iqtidar və müxalifət partiyalarının ortaq səsi ilə Türkiyənin PKK problemi qarşısında onu dəstəkləmiş və Türkiyənin haqlı olduğunu vurğulamışdır. Azərbaycan mətbuatı da bu məsələni diqqətində saxlamışdır. Xüsusən qəzetdə məqalələr dərc edən yazıçıları PKK-nın son dövrlər artan hücumlarının səbəbini araşdırmış, PKK-nın xarici güclər üçün vasitə olması istiqamətində ortaq məxrəcə gəlmişdir. Beynəlxalq

hüquq baxımından terrorist təşkilat olan «Əl-Qaidə» tərəfindən həyata keçirilən 11 sentyabr hadisələrindən sonra Ağ ev, beynəlxalq hüquqdan qaynaqlanan haqqlarından istifadə edərək Əl-Qaidə liderini təslim etmək istəməyən Təlibançıların nəzarətində olan Əfqanıstana hərbi müdaxilə etdi. (6, 2-4)

2003-cü ildə Əfqanıstanda missiya NATO-ya verildi və bu tarixdən etibarən buradakı terrorizmlə mübarizəyə Türkiyə də dəstək verməyə başladı. Azərbaycan Milli Məclisinin 15 noyabr 2002-ci ildə qəbul etdiyi qərara görə Əfqanıstandakı türk birliyinin içərisində 22 Azərbaycan əsgəri də terrorizmə qarşı mübarizə aparır. Əl-Qaidənin ABŞ-a terrorist hücumu ABŞ-a müdafiə haqqı verdiyi kimi, PKK-nın Türkiyəyə hücumu da Türkiyəyə müdafiə haqqı verir. Hər iki təşkilat da başqa ölkənin ərazisində yerləşdiyi üçün ABŞ-ın Əfqanıstan əməliyyatı ilə Türkiyənin Şimali Iraq əməliyyatı arasında bir fərq yoxdur. Digər tərəfdən, Talibançıların Əl-Qaidə Liderini ABŞ-a verməməsi ilə Barzani və Tələbaninin PKK liderlərini Türkiyəyə təslim etməmək barədə açıqlamaları arasında da bənzərlik vardır. Bu da Türkiyənin terrorizmə dəstək verənlərə qarşı tədbir görməyə haqqı olduğu nəticəsini verir. Bundan başqa Beynəlxalq hüquq baxımından da bu tədbir Türkiyənin PKK-dan duyduğu təhdid bitmədikcə davam edə bilər. Digər tərəfdən Türkiyənin separatçı terrorçulara qarşı müdafiə haqqından istifadə etməsi, Azərbaycanın da Dağlıq Qarabağda separatçı ermənilərə qarşı bu haqqı istifadə etməsi üçün nümunə təşkil edir.

Azərbaycanda işğal altındakı torpaqların azad edilməsi üçün hərbi əməliyyatların legitimliyi iki istiqamətdə müzakirə edilir. Hökumət beynəlxalq sahədə Ermənistanın daha çox dövlət tərəfindən işğalçı dövlət kimi tanınmasını təmin etməyə çalışır və Azərbaycanın beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müdafiə haqqını tələb edir. Bəzi ziyalılar və siyasətçilər isə Azərbaycanın terrorizmlə mübarizə çərçivəsində də hərbi əməliyyatlara başlaya biləcəyini ifadə edirlər. Bu baxımdan, Dağlıq Qarabağın işğalı ilə terrorizm arasında əlaqə qurmaq çox vacibdir. Bu iddia bəzən nəzarətsiz bölgə olan Dağlıq Qarabağda PKK terror təşkilatının düşərgələrinin olması ilə də əsaslandırılır. (7, 2)

Güc balansı baxımından.

Beynəlxalq hüquq, əxlaqi dəyərlərin deyil, beynəlxalq güc balansının üzərində inşa edilmişdir. Buna görə də Türkiyənin güc dəstəyi tapması lazımdır. Bu baxımdan Azərbaycanın Türkiyəyə verdiyi dəstək böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı yaxınlıq eyni etnik kökə, ortaq keçmişə, mədəniyyətə və maraqlara sahib olmalarından irəli gəlir. Bu baxımdan iki ölkənin maraqlarının birləşdiyi mühüm nöqtələrdən biri də terrorizmə qarşı mübarizədir. Bilindiyi kimi Azərbaycan da 90-cı illərdə separatçı erməni terrorizminin hədəfində olmuşdur. Türkiyə isə uzun illərdir ki, PKK terroru ilə mübarizə edir. Bəzi bölgələrdə isə PKK birbaşa Azərbaycan türklərinə qarşı da təhdid ünsürüdür. PKK-nın Iran qolu olan PEJAK-ın Cənubi Azərbaycan torpaqlarına qarşı iddiaları vardır. Bu iddialara görə, Urmiyə, Selmas, Xoy və Maku bölgələrində PEJAK və PKK dəstəkli qruplar silah, insan və narkotik qaçaqçılığından qazandıqları pullarla bu bölgələrə yerləşməyə çalışırlar. Bir çox xarici mənbədə bu bölgələr kürdlərin yaşadığı bölgələr kimi göstərilmişdir. PEJAK və PKK-nın nəzarətdə saxlamaq istədiyi Cənubi Azərbaycan torpaqları Iranın Türkiyə ilə sərhəd bölgələridir. Buralar doğrudan da kürd bölgəsinə çevrilsə Türkiyə-Iran sərhədi türklərin sıxışdırıldığı və terror təşkilatı nəzarətindəki bölgə olacaqdır.

Bunlarla birlikdə ASALA-PKK ittifaqı 1991-ci ildən sonra Ermənistan-PKK ittifaqına çevrilməsi Azərbaycanda narahatçılığa səbəb olmuşdur. Hadisəyə regional güc balansı baxımından yanaşılsa Azərbaycan-Türkiyə cütlüyü Ermənistan-PKK cütlüyü ilə qarşı qarşıya qalmışdır. Ermənistan və PKK cütlüyünün qurmağa çalışdığı "Böyük Ermənistan" və ya

"Böyük Kürdüstan" birbaşa Türkiyə-Azərbaycan cütlüyünün ərazi bütövlüyünü hədəf almışdır. Ermənistan və Dağlıq Qarabağdakı separatçı ermənilər Azərbaycan torpaqlarını işğal etmişdir. Erməni lobbi təşkilatları, Ermənistan və separatçı Dağlıq Qarabağ ermənileri PKK-ya dəstək verir. PKK ilə ASALA terrorçu təşkilatlarının Qarabağdakı silahlı qruplaşmalarının eyni düşərgədə yerləşməsi, 1991-ci ildən sonra ASALA üzvlərinin bir çoxunun PKK-ya keçməsi PKK-Ermənistan ittifaqının açıq göstəricisidir. (8, 1)

PKK-nın, habelə Ermənistan və erməni lobbisinin Türkiyəyə qarşı tələblərindən birisinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın birbaşa zərbə alması deməkdir. Bu halda Azərbaycanın mövqeləri zəifləyə və Ermənistan-PKK əməkdaşlığının növbəti hədəfi ola bilər. Türkiyənin PKK və ya erməni iddialarına qarşı ciddi nailiyyətlər əldə etməsi isə Azərbaycanın işğal altındakı torpaqlarının geri alınması üçün mühüm bir addım olaraq görülür. Türkiyənin PKK ilə mübarizədən uğurla çıxması Azərbaycan Türkiyə əlaqəsinin Ermənistan-PKK əlaqəsi qarşısında zəfər qazanması mənasına da gəlir.

Dövlətlərin təhlükəsizliyi, stabilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə, bütövlükdə bəşəriyyətin dinamik şəkildə inkişafına qarşı ciddi terror təhlükələri mövcuddur. Mənbələrin bir çoxu, bu təhlükələrin reallaşma formaları və üsulları ilə tanışdır. Onların qarşısı beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri və normalarına əməl etmək yolu ilə, mövcud olan terrorizmlə mübarizə mexanizmləri çərçivəsində alınacaq. Bu, yeni beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizminin yaranmasını zəruriləşdirir. Azərbaycan Respublikası terrorizmlə mübarizədə dünya birliyinə imkanlar açmaq məqsədi ilə beynəlxalq antiterror koalisiyasına daxil olub. Bu bəla ilə üz-üzə gələn bir dövlət kimi, Azərbaycan Respublikası və Türk dünyası qəti şəkildə terrorizmin və aqressiv separatizmin bütün formalarını pisləyir. Terrorizmə əks-təsir mövqeyini əsas tutaraq Azərbaycan bu bəlanın kökünü kəsmək məqsədi ilə əlindən gələni etmək üçün hazırdır və milli, beynəlxalq səviyyədə kontrterror hərəkətlərinin effektivliyini qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər aparmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Крусанов П. Действующая модель ада. Очерки о терроризме и террористах. Изд-во: «Астрель», АСТ, 2004 г.

2. Жаринов К.В. "Терроризм и террористы". Исторический справочник. Серия "Коммандос", Минск, Харвест, 1999.

3. Terror: How Israel Has Coped and What America Can Learn by Leonard A. ColePublisher: Indiana University Press Pub. Date: April 2007, 224 pp.

4. Səmyuel A.Uimz. Ermənistan – terrorçu «Xristian» ölkənin gizlinləri. http://www.mns.gov.az

5. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005, 752 s.

6. Beynəlxalq terrorizm. www.aliyevheritage.org/cgi-bin/ecms/vis/vis.pl?s=001&p=0787 &g= 21k

7. Yalanlar, yalanlar və daha böyük yalanlar. http://www.mns.gov.az

8. Qlobal terrorizm. Antiterror. ws/qlobal-terrorizm.html

Гюльдана БАБАЕВА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ: ЕГО МАСШТАБЫ, СТРАТЕГИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ В ЕГО ПРЕДОТВРАЩЕНИИ

Резюме

У терроризма нет однозначного определения, которое признавалось бы всеми или многими странами мира. По криминологии, лицо, совершившее правовое нарушение стремится скрыть своё преступление. Террорист же, наоборот, стремится чтобы его действие получило широкую огласку.

Принятые в последнее время решения Турции о ПКК поддерживаются многими странами мира. В этом вопросе Азербайджан солидарен с Турцией и выступает против международного терроризма.

Суть терроризма по настоящему, была осознана, после событий 11 сентября 2003 года в США. После этих событий США стали государством-лидером по борьбе с терроризмом и вновь сформировали международную систему против терроризма.

Guldana BABAYEVA

INTERNATIONAL TERRORISM: ITS EXPANSION AND A COOPERETION STRATEGY OF THE TURKIC SPEAKING CONTRIES ON ITS PREVENTION

Summary

Terrorism has not a single definition that would be recognized by all or many countries. According to criminal law a person committing a criminal action tries to conceal this action. The terrorist, vice versa, wishes to make his action known.

The decisions adopted recently by Turkey on PKK, are supported by the countries of the world. In this question Azerbaijan is united with Turkey and comes out against the international terrorism.

An essence of terrorism was truly realized after 11 September 2003 events in USA. After these events USA have become a state-leader in the struggle against terrorism and formed anew the international system against the terrorism.

Hüseyn DƏBİRİ
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ İRAN İSLAM RESPUBLİKASI ARASINDA İQTİSADİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİN DİNAMİKASI*

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı amillər effektli təsirə malikdir:

- hər iki ölkənin qonşu olması, din faktoru;
- hər iki ölkənin tarixi ənənəvi tellərlə bir-birinə bağlılığı;
- hər iki ölkənin əhaləsinin həyat tərzinin ekvivalentliyi;
- hər iki ölkə arasında mötəbər normativ-hüquqi bazanın olması.

Bu amillər iki ölkə arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin əsas bazasını təşkil edən və inkişafını təmin edən əsas amillərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2004-cü illlərdə iki dövlət arasında imzalanan 55 müqavilə, saziş və protokolun 25-i iqtisadi-ticarət əlaqələrinin müxtəlif sahələrinə aiddir.

Energetika və yanacaq sahəsində İran Azərbaycan Respublikası arasında xarici və regional problemlər vardır. Bu problemlərdən biri Xəzər dənizinin hüququ statusu ilə, digəri isə İran ərazisində neft və qaz kəmərlərinin tikintisi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İranın azad sulara çıxışa və fars körfəzinin Xark adasında böyük neft terminalına, dünyanın 15 ölkəsi ilə quru sərhədlərə malik olması enerji daşıyıcılarının və karbohidrogen məhsullarının daşınması üçün ən münasib tranzit ərazi hesab olunur. (1).

Qazaxstanın Tengiz karbohidrogen yatağından çıxarılan neft və qazın Xəzər dibi ilə Azərbaycan vasitəsi ilə İran ərazisindən Fars körfəzinə daşınması neft kəməri layihəsi təklif olunur. Mütəxəssislər fikrincə ən münasib hesab olunan bu layihə İran və Turkiyə respublikaları tərəfindən təklif olunmuşdur. (2). Hələlik, ABŞ-ın müxalifəti ilə bu layihə kağız uzərində qalır.

Həm İran, həm Azərbaycan neft və təbii qaz yataqlarına görə, eyni zamanda coğrafi strateji mövqeyinə görə ekvivalent coğrafi-strateji mövqeyə malikdir. Hər iki ölkə həm Şimal-Cənub, həm də Şərq-Qərb dəhlizində geniş imkanlara malikdir və dünya ölkələrinin neft və təbii qaza olan ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynaya bilərlər.

Bundan əlavə Azərbaycanla İran arasında neft-qaz sahəsində əməkdaşlıq məsələləri dövlətlərarası danışıqlardan əlavə dövlətlərarası komissiyalarının iclaslarında muzakirə olunmuşdur və aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

- Tərəflər Azərbaycan xam neftinin satın alınması haqqında tam razılığa qəlmişlər və alınan xam neftin Təbriz neft ayırma zavodunda emal olunması nəzərdə tutulmuşdur;
- tərəflər həm iki ölkədə, həm də regionda neft-qaz layihələrində iştirak edəcəklər;
- tərəflər neft-qaz sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək və ona məqsədyönlü istiqamət vermək üçün işçi qruplarının yaradılması haqqında razılığa gəlmişlər;
- tərəflər neft axtarışı işləri, neftin emalı, nəqli və neft məhsullarının satışına xüsusi diqqət yetirilməsi barədə razılığa gəlmişlər (3).

Dövlətlərarası komissiyanın iclasında qaz sənayesi sahəsində iki ölkə arasında əməkdaşlığın müxtəlif problemlərinin həll olunması və muvafiq dövlət qurumlarına tövsiyyələr və təkliflərin irəli sürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Enerji sahəsində İranla Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın bünövrəsi hələ Sovet İttifaqı dövründə

*Məqalə hüquq elmləri namizədi R.Qarayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

qoyulmuşdu. Hələ 1969-cu ildə istifadəyə verilən Trans-İran qaz kəməri çəkilmişdi. İranın cənubundakı qaz yataqlarından Azərbaycana və Cənubi Qafqaz respublikalarına hər il 10 mlrd.m^3 təbii qaz nəql olunurdu. Odur ki, İran təbii qazının nəql olunmasında yeni layihələr işlənib hazırlandı. Bu layihələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- 2006-cı ildə hər il Naxçıvan Muxtar Respublikasına 300-350 mln.m^3 qaz nəql etmək üçün yeni qaz kəməri çəkmək.
- İran və Azərbaycanın Culfa şəhərləri arasında qaz kəməri çəkmək.
- Astara-Qazı Məhəmməd qaz kəmərində bərpa-yoxlama işləri aparmaq, zəruri hallarda yeni nasos stansiyaları tikmək.

2009-cu ilədək bu layihələrin hamısı həyata keçirilmişdir.

Elektrik enerjisi sahəsində İranla-Azərbaycan geniş imkanlara malikdir; ki, və istiqamətdə istifadə olunur: qonşu ölkələrə elektrik enerjisi ixrac etmək, idxal etmək, idxal-ixrac etmək və elektrik enerjisini tranzit yolu üçüncü ölkəyə ötürmək (4).

Qarşılıqlı komissiyanın birgə səyi nəticəsində Xudafərində «Qız qalası» səddi və Ordubadda su elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verildi. Azərbaycan Respublikasının İmişli rayonu ilə İranın Parsabad qəsəbəsi arasında 230 kilovatlıq elektrik xətti çəkilib istifadəyə verildi.

Astara şəhərində iki ölkənin elektrik şəbəkəsi bir-birinə birləşdirilmişdir. İran tərəfi Naxçıvan Muxtar Respublikasını elektrik enerjisi ilə təmin edərək onun müqabilində barter üsulu ilə mazut alır. Ümumiyyətlə, İran ilə Azərbaycan Respublikası arasında elektrik enerjisi sahəsidə əməkdaşlıq yüksələn xəttlə inkişaf edir və gələcəkdə aşağıdakı layihələrin də həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

- Hər il Naxçıvan Muxtar Respubilkasına 300-350 milyon kubmetr həcmində təbii qaz ixrac etmək.
- İran Culfası ilə Azərbacan Culfası arasında qaz kəməri çəkmək.
- Naxçıvanda təbii qaz kəməri şəbəkəsini yenidən qurmaq və bu sahədə bərpa işlərini qısa müddətdə həyata keçirmək.

İranla Azərbaycan arasında iqtisadi-ticari əlaqələrin genişlənməsində sərhədyanı müştərək bazarlar da mühüm rol oynayır. İranın beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin bərqərarı və genişlənməsində bu bazarların gələcəkdə əhəmiyyətli rol oynayacağını nəzərə alan İran İslam Respublikasında bu məsələ ilə əlaqədar olaraq 1991-ci ildə xüsusi qanun qubəl olundu. Bu bazarlarda əsasən sərhədyanı rayonda yaşayan insanların gündəlik tələbatını ödəyən mallar mübadilə ilə alınır-statılır (5). Hal-hazırda İranla Azərbaycanın sərhəddi boyu 4 müştərək ticarət mərkəzi yaradılmış və fəaliyyət göstərirlər. Bu Azad Ticarət Zonaları aşağıdakılardan ibaritdər: «Şah taxtı», «Sənəm bulağı» (və ya Poldəşt), «Culfa», «Biləsuvar» və «Astara» (6).

Sərhədyanı müştərək bazarların fəaliyyəti hər iki tərəfin iqtisadi maraqlarına cavab verdiyindən bu tipli bazarların gələcəkdə EKO xəttilə də yaradılması nəzədə tutulub (228;232). Belə sərhədyanı bazarların yaradılmasının aşağıdakı müsbət nəticələri vadir: birincisi. Bu bazarlar sərhədyanı rayonlarda əhalinin işlə təmin olunmasına müsbət təsir edir. İkincisi, sərhədyanı ticarət, bütövlükdə sərhədyanı zonaların iqtisadi inkişafına əlverişli şərait yaradır. Üçüncüsü, çoxsaylı insanın ticarətə və alqı-satqı prosesinə cəlb olunması istər-istəməz qaçaqmalçılığın, narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinin azalmasına səbəb olur və nəhayət, həi iki tərəfin sakinləri arasında şəxsi dostluq münasibətləri yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sərhədyanı müştərək bazarların fəaliyyətində məhdudluq, süstlük özünü göstərir ki, bunun da əsil səbəbi hər iki tərəfdən dövlət orqanlarının fəaliyyətində mövcud olan nöqsanlardır (7).

Müştərək sərhədyanı bazarların fəaliyyətini canlandırmaq və səmərəli etmək məqsədilə aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. Tərəflər arasında əldə olunmuş razılığa əsasən və müştərək bazarların qəbul olunmuş əsasnamələrində sərhədyanı bazarların yaradılmasında əsas məqsəd hər iki ölkəni sərhədboyu rayonlarının iqtisadi-inkişafına kömək etmək olub və yalnız sərhədboyu yaşayan sakinlərin rifah halına kömək etmək məqsədi daşıyıb. Belə sərhədyanı ticarət müamilərində yerli əhalidən başqa, digər şəxslər də iştirak edərsə, bu, Əsasnamənin pozulması demək olduğu kimi, həm də imzalanmış sənədlərlə ziddiyyət təşkil edir. Bu məsələdə yerli əhalinin hüquqlarına qayğı ilə yanaşmaq lazımdır.

2. Sərhədyanı bazarların idarə olunması işi siyasi orqanlara həvalə olunduğundan bazarlar siyasiləşir və bu bazarlarda ticarət dövriyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bazarların idarə olunmasına ticarət nazirlikləri, iqtisadi inkişaf nazirlikləri və bir də gömrük orqanları rəhbərlik etməlidirlər.

3. Müştərək bazarların idarə olunmasında bürokratik idarəçilik sistemi ləğv olunmalıdır. Bürokratik əngəllər sərhədyanı ticarətin qarşısını alan, onun inkişafına manne olan əsas baryerlərdən biri kimi özünü göstərir.

4. Ticarət təhlükəsizliyini təmin etmək, sərhədyanı alqı-satqı ilə məşğul olan zəhmətkeş insanların hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə göstərilən təkliflər icra olunsun deyə, bu təkliflər ayrıca protokolda təsdiq olunaraq öz ifadəsini tapıb. Bu sənəddə tövsiyyə olunan əsas müddəalardan biri də ticarətlə məşğul olan və yalnız sərhədyanı zonalarda daimi yaşayan insanların hüquqlarına hörmət olunmalıdır (8). Yadda saxlamaq lazımdır ki, sərhədyanı ticarət, yalnız sərhədyanı zonada yaşayan insanlar üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikası ilə maliyyə sahəsində əməkdaşlıq edən banklardan biri də İranın İxracat İnkişaf Bankıdır. Həyata keçirilən danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında əldə olunmuş razılığa əsasən İranın bu bankı Azərbaycana 40 milyon dollar məbləğində borc verməli idi. Bu puldan istifadə edən Azərbaycan tərəfi ölkədə bir sıra tikinti-abadlıq işlərini, o cümlədən yol çəkmək, körpü inşa etmək və s. işlərdə xərclənməli idi (9). Bundan başqa, bu puldan istifadə etməklə Azərbaycan arasında əlaqələrin yaradılması tədqirdə iki ölkə arasında ticarətin bir çox sahələri üzrə əlaqələrin davamlı inkişafı üçün geniş imkanlar yarana bilər.

İranla Azərbaycan Respublikası arasında sənaye sahəsində əlaqələrinə məqsədyönlü istiqamət vermək üçün ekspertlər səviyyəsində görüş və müzakirələrin təşkili ilkin mərhələ kimi diqqət mərkəzində saxlanıldı. Bu tipli tədbir və razılaşmalar əsasən müvafiq dövlət strukturları arasında və bir də qarşılıqlı Müştərək Komissiyanın iclaslarında əldə olunurdu. İlkin addım kimi hər iki ölkənin ekspertləri dağ-mədən, sənaye obyektlərinə baxış keçirməklə bu sahədə əməkdaşlığın qurulması haqqında öz fikir və təkliflərini izhar etmişlər. Belə baxış və tanışlıqlardan biri də iranlı mütəxəssislərin Sumqayıt boru-prakat zavodu ilə oldu. Azərbaycanın traktora ehtiyacını nəzərə alan İran tərəfi bu traktorların və onlara məxsus ehtiyat hissələrinin Azərbaycana ixrac etmək barədə razılıq verdilər. Azərbaycan tərəfi İran Xodro və Saypa maşınqayırma zavodları ilə əməkdaşqlıq etməyə hazır olduğunu bəyan etdi və bu barədə prinsipcə razılıq əldə edildi (10).

Ümumiyyətlə, İran tərəfi Azərbaycanda çini qablar istehsal edən zavodun, sement zavodunun inşasında, miniavtobusların montaj edilməsində müştərək əsasda əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bəyan etdi.

Kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq, müasir dövrdə ərzaqla və digər kənd təsərrüfatı malları ilə özünü təmin etmək, istənilən ölkənin istiqlaliyyətinin əsas sütunlarından biri kimi qiymətləndirilir. İran elə bir ölkədir ki, ərazisinin genişliyinə, müxtəlif iqlim qovşağında yerləşdiyindən nəinki əhalinin ərzaqla yüksək səviyyədə təmin olunmasını və tələbatını ödəyir həm də xarici ölkələr də kifayət qədər kənd təsərrüfatı malları ixrac edir (11). Azərbaycanda isə kənd təsərrüfatı İrandan fərqlidir. Bu ölkədə ərazinin təqribən 7% əkib-becərmək üçün yararlı olsa da lakin kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş bir sahədir. Sovet İttifaqı dövründə

Azərbaycan bütün ölkəni təmin edən kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edirdi (12). Bu göstəricilər kənd təsərrüfatına yüksək texnologiyanın tətbiqi və aqrotexniki qaydalara ciddi riayət olunması yolu ilə əldə olunurdu.

İranda kənd təsərrüfatı mallarının ixracatı neft və neft məhsullarından sonra ikinci yerdə olub.

Odur ki, hər iki tərəf kənd təsərrüfatı sahəsində geniş əməkdaşlıq etməyə maraq göstərir, bu istiqamətdə əlaqələrin yaradılması və inkişafı, etibarlı hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edirdi. Bu tələbatı ödəmək üçün ilk addım kimi 1997-ci ilin mayın 29-da iki dövlət arasında Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalandı. Müqəddimə və beş maddədən ibarət bu sənəddə kənd təsərrüfatı sahəsində iki ölkə arasında əməkdaşlıq, o cümlədən İranın Gilan vilayətindən Azərbaycana kənd təsərrüfat məhsullarının ixracı və Azərbaycanda çayçılığın inkişaf etdirilməsində əməkdaşlıq məsələləri öz təstiqini tapmışdı. İkinci sənəd isə 20 may 2002-ci ildə bitkilərin qarantini ilə bağlı imzalanmış müqavilə idi (13).

Müxtəlif səviyyədə təşkil olunmuş danışıqlarda və Qarşılıqlı Komissiyanın iclaslarında aşağıdakı istiqamətlərdə əməkdaşlıq etmək barədə ümumi razılıq əldə edilib:

- Azərbaycanda barama qurdu yetişdirmək və şəkər istehsal etmək sahəsində istehsal sahələrinin yaradılmasında əməkdaşlıq etmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müştərək müəssisələr yaratmaq.

Heyvandarlıq və balıqçılıq sahəsində əməkdaşlıq. Xəzər dünyada yeganə dəmizdir ki, onun təkində və sularında mövcud olan sərvətdən istifadə etmək və bəhrələnmək bu su hövzəsinin sahillərində yaşayan insanlar üçün həyatı əhəmiyyəti var. Bu dünyada yeganə dənizdir ki, onun balıq ehtiyatları özünü yüksək kalori və keyfiyyətinə görə yer kürəsinin başqa dənizlərindən və su hövzələrindən kəskin fərqlənir və bu təbii sərvət özünün dadı və keyfiyyətinə görə beynəlxalq bazarlarda yüksək qiymətə satılır və çoxlu müştərisi var (14).

Buna görə hər iki ölkə Xəzərdə ətraf mühitin qorunmasında maraqlıdır və buna görə də bu regionda ekologiyanın qorunmasına doğru atılan hər hansı müsbət addımı maraqla qarşılayırlar. Bu baxımdan Qarşılıqlı Komissiyanın dördüncü iclasında Xəzər məsələsi, iki ölkə arasında bu regionla əlaqələr əməkdaşlığın bir sıra aspektləri müzakirə olundu, qəbul olunmuş tövsiyyələr müvafiq dövlət orqanlarının nəzərinə çatdırıldı. Burada müzakirə olunan problemlərdən biri də balıq vətəkələrilə bağlı idi və qərara alındı ki, iki ölkənin bu qurumları arasında balıq ovu ilə əlaqədar fəaliyyətlər koordinasiya olunsun. Bu orqanın 5-ci iclasında Xəzərdə qaçaq yolu ilə balıq tutmanın qarşısının alınması, Xəzərin canlı aləmilə bağlı müştərək əsasda elmi-tədqiqat araşdırılmaların təşkili və həyata keçirilməsinin faydalı olmasını nəzərə alıb, əməli addımlar atmaq üçün müvafiq dövlət orqanlarına tövsiyyələr göndərildi (15).

İranla Azərbaycan arasında heyvandarlıqla əlaqədar əməkdaşlıq hələlik məhdud şəkildə ayrı-ayrı sahələr üzrə epizodik şəkildə yaradılıb. Hər iki tərəf arasında əldə olunmuş razışmalara əsasən baytarlıq sahəsi, heyvanların qarantini, baytarlıq sahəsində mütəxəssislərin mübadiləsi və müştərək araşdırmaların aparılması, quşçuluq sahəsində fikir mübadiləsinin və məsləhətləşmələrin aparılması ətrafında olmuşdur (ətraflı bax: 15).

Beləliklə, İranla Azərbaycanın iqlim oxşarlığı, kənd təsərrüfatı sahəsində zəngin və həm də qədim tarixə malik əkinçilik mədəniyyətləri, iki qonşu xalq arasında kənd təsərrüfatının bir çox sahələri üzrə səmərəli əməkdaşlıq üçün təbii şərait və geniş imkanlar yaradır. Hətta həyat tərzi də bu əməkdaşlığın səmərəli olmasına bir növ qarantiya verir. Lakin bu əməkdaşlıq, hələlik hər iki ölkənin maraqları və imkanları səviyyəsindən aşağıdır.

Ticarət əlaqələrin inkişaf dinamikası, İranla Azərbaycan, qonşu ölkələr olduqları üçün müştərək mədəniyyət və həyat tərzinə malik olduqlarından qədim zamanlardan bəri aralarında daimi proses kimi ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Müstəqillik haqqında Akt

qəbul olunandan sonra bir sıra xarici ölkələrlə, o cümlədən İranla da ticarət əlaqələrinin yaradılması haqqında əməli addımlar atıldı.

1995-ci ildə İranla Azərbaycan arasında mal mübadiləsinin həcmi təqribən 372814524 ABŞ dolları məbləğində olub. 1996-cı ildə iki ölkə arasında mal mübadiləsi 18 faiz artaraq 441366988 dollar məbləğinə çatır. Lakin 1996-cı ildən sonra iki ölkə arasında ticarət əlaqələri azalmağa doğru gedir. Belə ki, 1997-ci ildə İranla Azərbaycan arasında mal mübadiləsi 29% azalır ki, bu da 312932867 dollar məbləğində olub. Bu azalma 1998-ci ildə də davam etmişdir. Həmin il iki ölkənin ticarət əlaqələri 49% azalaraq 159175291 milyon dollara çatır. Beləliklə, iki ölkə arasında mal mübadiləsi 1996-cı ilə nisbətən yarıbayarı azalır. 1999-cu ildə ticarət əlaqələrinin azalması özünün ən yüksək zirvəsinə çatır. Təqribən 145237138 mln.dollar məbləğində olub. Bu rəqəm tədqiqat illərində ən aşağı göstərici olmaqla İranla Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsinin kəskin şəkildə məhdudlaşmasına dəlalət edən faktdır. Ticarət əlaqələrində özünü göstərən bu tənəzzül, hər iki tərəfin maraqlarına cavab vermirdi və buna görə də bir sıra tədbirlərin görülməsi nəticəsində ticarət əlaqələri sıxıntı çərçivəsindən çıxaraq tədricən inkişafa doğru meyl etdi. Siyasi münasibətlərdə özünü göstərən bu isinişmə təzliklə ticarət əlaqələrinin inkişafında da təzahür etdi. Belə ki, 2000-ci ildə ticarət əlaqələrinin həcmi kəskin şəkildə keçən illərə nisbətən 88% artaraq 273012371 milyon dollara çatdı. Bu rəqəm tədqiqat illərində ticarət əlaqələrində ən yüksək göstərici olub. Bu yüksək artım 2001-ci ildə də davam edib. Belə ki, iki ölkə arasında ticarətin artımı ötən ilə nisbətən 22,5% təşkil edərək təxminən 334420551 dollar məbləğində olub. Lakin bu artım 2002-ci ildə qəflətən azalaraq iki ölkənin ticarət əlaqələrində yenə də artım və inkişaf əvəzinə tənəzzül özünü göstərmişdir. Qeyd olunan ildə mal mübadiləsində tənəzzül keçən illərə nisbətdə 17,5% azalma ilə müşahidə olunmuşdur. Həmin ildə İranla Azərbaycan arasında ticarətin həcmi 275402868 dollar civarında olmuşdur. 2003-cü ildə bu tənəzzül yenə 48% həcmində artımla əvəz olunaraq, 334420551 dollar məbləğinə çatmışdır. 2004-cü ildə iki ölkənin ticarət əlaqələri 5% aşağı enerək 384927449 dollar məbləğində olmuşdur.

Bütövlükdə İranla Azərbaycan arasında ticarətin həcmi on il müddətində 3103105949 dollar məbləğində olub. Bu məbləğdə ticarətin 70%-ni İranın Azərbaycandan ixracatı təşkil edibsə, göstərilən müddət ərzində, qeyd olunan rəqəmin 30%-ni də İranın Azərbaycana idxalatı təşkil edibdir. İki ölkə arasında ticarətin ümumi həcmində İran tərəfi daha aktiv olubdur. Bu illərdə İranın Azərbaycandan ixracatı iki ölkə arasında ümumi ticarət dövriyyəsinin üçdə iki hissəsini təşkil edibdir.

Hesablamalar göstərir ki, 1995-1996-cı illərdə iki ölkə arasında ticarət balansı mənfi olub. Belə ki, İranın Azərbaycandan ixracatı 46333472 ABŞ dolları təşkil edib, Azərbaycana isə idxalı az olub. 1996-cı ildə isə İranın Azərbaycana idxalatı 62349516 ABŞ dolları təşkil edib, bu isə müqayisədə İrana Azərbaycan ixracatından çox olub. Bu onu göstərir ki, tədqiq olunan illərdə iki ölkə arasında ticarət balansı İranın ticarət balansı mənfi, Azərbaycanın ticarət balansı isə müsbət olmuşdur. 1997-ci ildə isə ticarət balansı İranın xeyrinə olmuşdur. Həmin il İranın Azərbaycana idxal etdiyi malların qiyməti 74442147 ABŞ dollar həcmində olmuşdur. 1998-ci ildə ticarət balansı İranın xeyrinə olmuşdur. 1999-cu ildə iki ölkə arasında mal dövriyyəsinin azalmasına baxmayaraq, İranın Azərbaycandan ixracatı idxalatdan çox olduğu üçün ümumi ticarət balansı yenə də İranın xeyrinə olmuşdur. 2000-ci ildə iki ölkənin ticarəti yüksəliş dövrünü yaşayıb və bu ildə də ticarət balansı İranın xeyrinə olmuşdur. 2001-ci ildə də ticarət balansı İranın xeyrinə olmuşdur. 2001-ci ildə də ticarət balansı İranın xeyrinə davam etmişdir və 292 milyon dollarından çox olmuşdur. Lakin bu göstərici iki ölkə arasında ticarətin aşağı düşməsilə azalmış və nəticədə ticarət balansı təxminən 225 ABŞ milyon dolların yaxın olmuşdur. Ticarət balansı yenə də İranın xeyrinə olub. Bu azalmanın səbəbi Azərbaycandan ixracatın azalması ilə bağlı bir proses idi. 2003-2004-cü illər ərzində də iki ölkə arasında ticarət əlaqələrində ticarət balansı yenə də İranın xeyrinə olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 10 il müddətində iki ölkə arasında ticarətin inkişafı ilə bağlı aparılmış hesablamalar göstərir ki, həmin illərdə İranın Azərbaycandan ixracatı 2162105013 ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Halbuki, İranın Azərbaycana idxalatı 941 milyon ABŞ dolları məbləği təşkil etmişdir. Beləliklə, İranın Azərbaycandan ixracatı ümumi ticarət balansının üçdə iki hissəsini təşkil edərək, Azərbaycana idxal etdiyi mallardan çox olmuşdur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İranın ticarət balansında Azərbaycana idxalatın artımına səbəb olan amillər sırasında, bu ölkədə İran mallarına olan tələbatın yüksək olması və bir də bu malların, digər ölkələrdən idxal olunan analoji mallarla müqayisədə, nisbətən ucuz olması olub. Qeyd etmək lazımdır ki, İrandan ticarət malları idxal edən 35 ölkə sırasında 1995-ci ildə Azərbaycan 5-ci yerdə olub. 1996-cı ildə isə, İranın Azərbaycandan mal ixracatında artım olduğundan Azərbaycan Almaniya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən sonra üçüncü yerə çıxıb. Lakin 1997-ci ildə yenə də yerdəyişmə baş verdi. Belə ki, İranın ixracat balansında Azərbaycan 4-cü yerə endi, üçüncü yerə isə İtaliya çıxdı.

1998-ci ildə isə, İranın Azərbaycandan ixracatı 37,9% azalaraq, ildə 194 ABŞ milyon dollardan 120 ABŞ dollara qədər azalmışdır. Nəticədə İranın ticarət balansında 35 ölkə sıransında Azərbaycan 6-cı yerdə olub. Bu azalma 1999-cu ildə davam edərək 1% təşkil edib və 35 ölkə sırasında Azərbaycan 7-ci yerdə olmuşdur.

2002-ci ildə İranın Azərbaycandan ixracatında tənəzzül özünü göstərir ki, bu azalma 250 milyon dollar təşkil etməklə 20% olmuşdur. Bu tənəzzül 2003 və 2004-cü illərdə də davam etmişdir ki, İranın 35 ölkəyə ixracat balansında Azərbaycan müvafiq olaraq 7 və 8-ci yerlərdə olmuşdur.

Beləliklə, İranın Azərbaycandan tətqiq olunan illərdə ixracatında baş vermiş deyişikliklərlə bağlı aparılan hesablamalar göstərir ki, bu illər ərzində İran Azərbaycandan 2162105013 ABŞ dolları məbləğində mal ixrac etmişdir. 35 ölkə arasında İranın ixracat əməliyyatlarında Azərbaycan 3-cü yerə çıxmışdır. Ümumiyyətlə, tədqiqat illərində İranın Azərbaycandan ixracatında özünü göstərən azalma-çoxalmalar nisbi xarakter daşımışdır. Bununla belə, İranın Azərbaycandan ixracatı bütövlükdə yüksələn xətt boyu inkişaf etmişdir.

Azərbaycandan İrana ixracatın artımı və ya tənəzzülü, iranlıların bu ölkədə istehsal olunan mallara tələbatının göstəricisidir. İranlıların gəlirlərinin artması ilə İran bazarında Azərbaycanda istehsal olunan mallara tələbat da artır, buna uyğun olaraq bu ölkədə idxalat da yüksələn xəttə çatır.

1995-ci ildə ticarət balansı Azərbaycanın xeyrinə olmuşdur. Bu ölkədən ixracat olunan malların həcmi 210 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. 35 ölkə ilə aparılan idxalat əməliyyatlarında Azərbaycan 21-ci yerdə olub. Bu da həmin ölkələrlə aparılan bütün idxalat əməliyyatlarının 1,82 faizini təşkil etmişdir.

1996-cı ildə İranın Azərbaycana idxalatı 20% artımı göstərir ki, bu da 252 milyon ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Həmin il Azərbaycan 35-lər cərgəsində 17-ci yerdə olmuşdur.

1997-ci ildə İranın Azərbaycana idxalı 53% tənəzzülə uğramaqla 119 milyon ABŞ dolları həcmində olub. Həmin il Azərbaycan İranın idxalat əməliyyatlarında 25-ci yeri tutmuşdur.

1998-ci ildə İranın Azərbaycana mal idxalı yenə də kəskin şəkildə azalmaqda davam etmişdir. Bu azalma 67% civarında olmaqla, 39 milyon ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan İranla ticarət edən 35 ölkələr sırasında 31-ci yer tutmuşdur. Həmin il İranın Azərbaycanla birgə idxalında 0,29% Azərbaycanın payına düşür.

1999-cu ildə də, bu azalma yenə də davam etməklə 33% olmaqla 26 milyon həcmində olub. 2000-ci ildə isə bu azalma yenə davam edərək 24 milyon dollara qədər azalmışdır. 2001-ci ildə İranın Azərbaycana idxalatı 14% olmaqla 21 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Beləliklə, həmin il İranın 35 ölkə ilə olan idxalatında Azərbaycan axırıncı yeri

tutmuşdur. İranın Azərbaycana idxalatı 2003-cü ilə qədər davam etmişdir. Yalnız 2003-2004-cü illərdə İranın Azərbaycana idxalatında nisbi artım müşahidə olmuşdur.

Beləliklə, 10 il müddətində İranın Azərbaycana idxalatı 941 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. İranın 35 ölkə ilə apardığı idxalat əməliyyatlarında, Azərbaycan orta hesabla 31-ci yerdə olmuşdur.

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası apasında kapital qoyuluşu sahəsində geniş imkanlar vardır. İki dövlət arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafında kapital qoyuluşunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1996-cı ilin oktyabrın 28-də iki ölkə arasında kapital qoyuluşunun təşviqi və həmiyəsi məqsədilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin preambulasında iki dövlət arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı və genişləndirilməsi sahəsində kapital qoyuluşunun əhəmiyyətinə hüquqi qiymət verilib. 12 maddədən ibarət bu sənəddə Müqavilənin predmeti və şərtlərindən ətraflı bəhs olunub (17). İki ölkənin iqtisadi əlaqələrində bu müqavilədən gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alan Müştərək Komissiya öz iclaslarında bu öhdəliiklərin operativ və yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsini lazım saymış, sənədin icrası yolunda hər hansı maneə və problem baş qaldırdıqda onların qarşılıqlı anlaşma ruhunda həllinə köməklik göstəriləcəyinin zəruri olması vurğulanmışdı (18). Bu komissiyanın iclaslarında qeyd olundu ki, İranın müxtəlif şirkətləri Azərbaycanın iqtisadiyyatının bir çox sahələrində, o cümlədən binaların tikintisində, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında, yolların çəkilişində iştirak edirlər, lakin bütün bunlar hər iki ölkənin iqtisadi imkan və potensialından çox-çox aşağıdır. Qonşuluq, tarixi əlaqələr iki ölkəni birləşdirən əlverişli kommunikasiya xəttlərinin mövcud olması, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı və genişləndirilməsi üçün münasib şərait yaradır və imkanlar açır və bu kimi məziyyətlərdən lazımi səviyyədə istifadə olunması, hər iki qonşu xalqın iqtisadi maraqlarına cavab verir. Müqayisə üçün Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna kapital qoymuş 10 ölkəni aşağıdakı cədvəldə veririk (milyon dollar həcmində).

№	1	2	3	4	5	6	7
Ölkə	Türkiyə	İnqiltərə	ABŞ	Fransa	Yaponiya	İran	Norveç
1995	6,8	0,7	2,1	-	-	0,9	-
1996	45,3	0,2	41,5	-	-	1	-
1997	129,6	47,2	97,5	-	-	2,6	-
1998	160,3	47,2	56,7	-	-	40,7	-
1999	67,8	45,8	29,8	45,4	-	9,2	-
2001	31,6	6,8	11,2	39,3	16,4	2,9	-
2001	11,8	15,1	16,9	7,6	4	-	-
2002	55,6	108,1	41,4	25,7	23,7	2,7	31,6
2003	30,6	97,5	42,8	14,7	17,4	0,1	25,6
Cəmi	538,2	368,6	339,9	112,7	61,5	60,1	57,2
Cəmi %-lə	28,61	19,55	18,04	5,98	3,26	3,19	3,04

(Mənbə: 19)

Bu cədvəldə İran 6-cı yerdə gedir və belə aşağı göstərici heç də bu ölkənin iqtisadi imkanlarına dəlalət etmir. Belə aşağı göstəricinin əsil səbəbi İranın bütövlükdə beynəlxalq əlaqələri ilə bağlı bir problemdir.

İranla Azərbaycan arasında neft sənayesi sahəsində əməkdaşlıq mürəkkəb və ziddiyyətli yol keçmişdir. Bu məsələdə də bəzi çətinliklər, o cümlədən İranın başqa dövlətlərlə münasibətlərində mövcud problemlərin olması təsirsiz deyildir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının imzaladığı «Əsrin müqaviləsi» adlı kontraktının ilkin variantında İran da 5% payla iştirak etməli idi. Lakin ABŞ-ın təzyiqilə İran bu kontraktdan kənarlaşdırıldı və

ona çatan 5% «Ekzon» adlı bir şirkətə verildi. İranla bağlı belə bir addımın atılması iki ölkənin münasibətlərində gərginliyə səbəb oldu. İran da öz növbəsində Azərbaycanın belə bir addım atmasına adekvat addımlar atdı ki, onlardan biri də İrandan Naxçıvana verilən işığın kəsilməsi oldu. İki ölkə arasında yaranan bu xoşagəlməz münasibət hər iki dövlətin maraqlarına zidd idi. Münasibətləri normal məcrayə qaytarmaq üçün 1995-ci ilin sonunda Bakı İran «Şah Dəniz» yatağının istismarında iştirak etməyə dəvət etdi və nəticədə İran yeni yaranmış Konsorsiyumda 10% pay bölgüsü ilə iştirak etmək imkanı əldə etdi (20). Bundan başqa İran Xəzərdə Talış-Lənkəran neft yatağının işlənməsilə bağlı təşkil olunmuş konsorsiyumda da 10% payla iştirak edir. Beləliklə, İran Azərbaycan Respublikasının neft sektorunda 650 milyon dollar sərmayə qoymaqla iştirak edir (21). İki ölkənin 200-ə yaxın İran şirkəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərib. İran tərəfin kapital qoyuluşu 350 milyon dollar məbləğində olub. İranın Saderat bankı isə ticarət əməliyyatlarında qarant kimi çıxış edir. Yuxarıda göstərilən məbləğdən 50 milyon dolları ticarət sektorunun alqı-satqı əməliyyatlarında istifadə olunub (22).

İki ölkə arasında nəqliyyat sahəsində əlaqələr iki istiqamətdə – çoxtərəfli və ikitərəfli formada imzalanmış sənədlər çərçivəsində bərqərar olur və inkişaf edir. Hər iki istiqamətdə yaradılan əlaqələr Azərbaycanla İranın xarici ticarətinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və məhz buna da, hər iki tərəf bu istiqamətdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlıdırlar. Çoxtərəfli layihə çərçivəsində iki ölkə arasında əlaqələr Traseka xətti ilə yaradılıb. Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə 1993-cü ilin mayında əsası qoyulan bu layihə Avropanı, Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı birləşdirir. Bu layihə ilkin variantda adı çəkilən region dövlətlərinin nəqliyyat nazirlərinin ilkin toplantısında təsdiq olundu. 2005-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən geniş formatlı beynəlxalq konfransda bir daha müzakirə edilərək təsdiqləndi və İran da bu layihənin iştirakçısı qismində üzvlüyə qəbul edildi (23). Traseka layihəsi, əslində qədim və tarixi İpək yolunun bərpası deməkdir. Xatırladaq ki, bu yol İranın şimali-qərbindən və Təbrizdən keçib (24). Buna görə də, İranın bu layihədə iştirak etməsinin zəruriliyi səbəbi də, bu ölkənin ərazisindən Şimal-Cənub dəhlizinin keçməsidir. Şimal-Cənub koridoru haqqında müqavilə 2000-ci ildə Peterburqda Rusiya-İran və Hindistan arasında imzalandı.

Hesablamalar göstərir ki, əgər Asiya və Avropanın illik tranzit daşımalarının 10% - Şimal-Cənub koridoru xəttilə həyata keçirilərsə, bu daşımaların ümumi dəyəri 300 milyard dollar məbləğində olacaqdır. Adı çəkilən üç ölkənin illik tranzit gəliri isə 3-4 milyard məbləğində olacaqdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Traseka layihəsində və İranın Şimal-Cənub koridoru layihəsində iştirak etmələri bu regionu mal və sərnişin daşınan mühüm beynəlxalq dörd yol ayrıcına çevrəcəkdir (25). Hər iki ölkənin çox mühüm və beynəlxalq əhəmiyyətli yollar ayrıcında yerləşmələri nəqliyyat və tranzit daşımalar sahəsində iki qonşu və dost ölkə arasında səmərəli əməkdaşlığın qurulmasına vacib edir və buna təbii-coğrafi şəraitdə kömək edir.

Nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın yaradılması istiqamətində ilk addım kimi quru yollarla bağlı müqavilənin imzalanması oldu. 3 avqust 1998-ci ildə quru yollar haqqında müqavilə imzalandı. Müqəddəmə və 10 bənddən ibarət bu sənəddə tərəflər, Astara çayı üzərində körpünün tikilməsini zəruri hesab etdilər. Sənəddə quru yollardan istifadə etmək sahəsində baş qaldıran çətinlik və problemlərin həllindən razı qaldıqlarını izhar etməklə bu sahədə əlaqələrin daha da inkişafının zəruri olmasını qeyd etdilər. Müqavilədə Azərbaycan tərəfinin xahişilə İranın müvafiq şirkətlərinin Azərbaycanda yollar və körpülərin inşasında iştirak edəcəklərini razılıq hissilə bildirdilər. Tərəflər İran şirkətlərinin Astara-Bakı yolunun yenidən qurulmasında iştirak edəcəkləri barədə razılığa gəldilər.

Bu müqavilənin imzalanması ilə yollar sahəsində iki ölkə arasında əməkdaşlıq üçün hüquqi zəmin yarandı. Yolların abad hala salınmasının nəinki yük daşımalar üçün, eyni zamanda hər iki ölkə vətəndaşlarının səfərləri üçün nisbətən rahat şərait yarandı.

Hər iki ölkənin ərazisindən beynəlxalq yüklərin daşınması üçün tranzit yolu kimi istifadə olunur. Bu istiqamətdə əlaqələr İranla Azərbaycanın bir-birinə yaxınlaşmasında, işgüzar əlaqələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamasından başqa, həm də iqtisadi əhəmiyyəti var. Bu sahədə bərqərar olan əməkdaşlıq üçün hüquqi baza yaratmaq məqsədilə 2002-ci ilin mayın 20-də beynəlxalq daşınmalara dair müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin bağlanması həm də iki qonşunun beynəlxalq arenada birgə fəaliyyət formalarından biri idi.

İki ölkə arasında əməkdaşlıq həm də dəmir yolu vasitəsilə olub. Hələ Sovet İttifaqının hakimiyyəti illərində Tehran-Moskva dəmir yolu Bakıdan keçirdi. Bundan başqa Tehran-Culfa dəmiryol xətti də fəaliyyətdə idi. Lakin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Tehran-Bakı dəmiryol xətti artıq bağlanmışdır. Lakin bununla belə, bu yolla alternativ xəttlər axtarılır, onlardan biri də Qəzvin-Rəşt-Astara (İran) dəmiryolunun Astara (Azərbaycan) xəttilə Azərbaycan dəmir yoluna birləşdirmək planlaşdırılır. Dəmir yolu sahəsində əməkdaşlığın iki ölkənin iqtisadi-ticarət əlaqələrində rolunu nəzərə alaraq bu sahənin inkişafına yönəlmiş hüquqi bazanı yaratmaq məqsədilə 5 avqust 2005-ci ildə Anlaşma Notası imzalandı.

Azərbaycanla İranın Xəzər su yolu vasitəsilə əlaqələri qədim tarixə malikdir. Bu yolla vaxtilə həm sərnişin, həm də yük daşımaları həyata keçirilərdi. Azərbaycan İranın su yolu ilə əməkdaşlığını təşkil etmək və bu yolda mövcud olan problemləri nizama salmaq üçün tərəflər arasında müştərək əsasda işçi qruppu yaradıldı. Bu qrupun əsas vəzifəsi iki ölkənin gəmiçilik sahəsində əlaqələrinə dair müqavilənin layihəsini hazırlayaraq imzalamaq üçün təşkilatı işləri həyata keçirmək idi (26). Müştərək Komissiyanın iclasında iki ölkənin limanları arasında əlaqələrin yaradılması, gəmiçiliklə bağlı beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaq, gəmiçiliklə əlaqədar təşkil olunmuş beynəlxalq toplantılarda iş birliyi yaratmaq və zəruri hallarda birgə mövqe ilə çıxış etmək, məsələlər ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparıb tez bir zamanda müvafiq müqavilənin imzalanması, Birgə Komissiya tərəfindən tövsiyyə olundu.

Bu sahədə səmərəli və hərtərəfli əməkdaşlığın təşkilinə mane olan problemlərdən biri, hələlik Xəzərin hüquqi statusunun təyin olunmasında iki ölkə arasında fikir ayrılığının aradan qaldırılmamasıdır.

Nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri də hava yolları vasitəsilə həyata keçirilir. İki dövlət arasında əldə olunmuş razılaşmalara əsasən, iki ölkənin paytaxtları arasında üçüşları hər iki tərəfdən dövlət hava şikrətləri yerinə yetirilir. 1992-ci ildə imzalanmış protokola əsasən Bakıda və Tehranda hava yolları şirkətlərinin nümayəndəlikləri açılmış, sərnişin təyyarələrinin uçuşları bu nümayəndəliklərin nəzarəti altında həyata keçirilir.

Beləliklə, İranla Azərbaycan arasında münasibətlərin inkişafında texniki-iqtisadi və ticarət əlaqələri müstəsna rol oynayır. Bu əlaqələr qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında qurulduğu üçün ötəri, epizodik mahiyyət daşımır, uzunmüddətli və daimi bir prosesdir. Bu sahənin inkişafına ciddi və əsaslı təsir göstərən amillər sırasında qonşuluq, din, dil və müştərək mədəniyyətə malik olmaq kimi amillər iki qonşu, dost xalqın əlaqələrinin fundamentini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Omidvar Niya Məhəmməd Cavad, Əmniyyəte Asiyaye Mərkəzi və Qafqaz dər qərne bisto yek; Fəslnameye Mərkəze Motaleate Asiyaye Mərkəzi və Qafqaz şomareye 34, tabestane 1380, s.45-62.

2. Əsğəri Reza, Nefte dəryaye Xəzər və nəqşe ekonomik İran dər bazare cahaniye enerji, fəslnameye ettelaate siyasi-eqtesadi, fərvərdin-ordibeheşt 1378, şomareye 139-140, s.158-161.

3. Əsnade Mərbut be yaddaşte təfahome çaharomin komisiyone moştərəke həmkarihaye eqtesadi, fənni, elmi, fərhəngi dər tarixe 7.10.1999, fimabeyne do keşvər.

4. Əmr İlahi Rza, Nəqşe İran dər mobadelate enerjiye elektrikiye məntəge. Məcmueye maqalate dəvazdehomin homayeşe beynolmeləli Asiyaye Mərkəzi və Qafqaz, Şomareye 34, tabestan, 1380. S.45-52.

5. Mahmudi Əli, Həsənzadə Məhəmməd Bər avord-e əsəre mobadelate əz təriqe bazarçehaye mərzi, bər dər-amədhaye qomroki doulət. Fəslnameye pejuheşnameye bazərqani, şomareye 32, payiz 1383, s.151-182.

6. Alı Beqlu Həsən, əlyazması, Azərbaycan Respublikası ilə İran Respublikası arasında ticarət, iqtisadi əməkdaşlığı haqqında məlumat.

7. Əmir Əhmədiyan Bəhram, Racebe İran və Comhuriye Azərbaycan, Neqahe Azəriha be İran, çap əvvəl, Tehran, Mərkəze çap və enteşarate Vəzarəte Omure Xarece, 1384, s.497.

8. Mahmudi Əli, Məvane və moşkelate bazarçehaye mərzi dər tosieyeye məntəqei, Fəslnameye şomareye 10, bahar 1378, s.53-61.

9. Əsnade mərbut be yaddaşte təfahome nəncomin Komisiyone Moştərəke Həmkariye Eqtesadi, Fənni, Elmiye fərhəngi 30.10.2001, fimabeyne do keşvər.

10. Yenə orada.

11. Sərəfraz Leyla Eslahate eqtesadi və sərmaye qozariye mostəqime xareci dər İran, Mahnameye ettelaate siyasi-iqtisadi, mehr-aban 1382, şomareye 193-194, s.200-2007.

12. Təqvayi Əsl, Jeopolitik cədide İran, çape dovvom, Tehran, mərkəze çap və enteşarate Vəzarəte Omure Xarece, 1384, s.274.

13. Əsnade mərbut be yaddaşte təfahome sevvomin komisiyone moştərəke həmkarihaye eqtesadı, fənni, elmi, fərhəngi dər tarixe 20.11.1997, fimabeyne do keşvər.

14. Simbor R., Böhrane Zist mohiti və əmniyyəte dəryaye Xəzər, Məcmueye məqalat dəhhomin homayeşe beynolmeləliye Asyaye Mərkəzi və Qafqaz, dey mah 1381, Tehran, s.249-264.

15. Əsnade mərbut be yadaşte təfahome nəncomin komisiyone moştərəke həmkarihaye eqtesadi, fənni, elmi, fərhəngi dər tarixe 30.10.2002, fimabeyne do keşvər.

16. Yenə orada.

17. Movafegetnameye təşviq və himayəte motaqabel əz sərmayeqozariye beyne doulət Comhuriye Eslamiye İran və douləte Comhuriye Azərbaycan monəqd şode dər tarixe 28.10.1996 miladi.

18. Əsnade mərbut be yaddaşte təfahome şeşşomin komisiyone moştərəke həmkarihaye eqtesadi, fənni, elmi, fərnəngi dər tarixe 9.1.2005 fimabeyne do keşvər.

19. Raşed M. Bər-rəsiye ouzaye eqtesadiye Comhuriye Azərbaycan və rəvabete eqtesadi və toccariye in keşvər ba Torkiye, qozareşate daxeliye səfarəte Comhuriye Eslamiye İran dər Baku, s.147.

20. Ricai B. Jeopolitike məntəqeyi və rejimhaye hoquqi. Dəryaye Xəzər və siyasəte əyalate Mottəhede Amrika, Fəslnameye matallate Asiyaye Mərkəzi və Qafqaz, şomareye 32, zemistan 1379, s.39-82.

21. Əhməd Ləfuzəki və başqaları. Rahnomaye məntəqeye dəryaye Xəzər və keşvərhaye Asyaye Mərkəzi və Qəfqaze Cənubi, çape əvvəl, enteşarate moəssiseye motaleat fərhəngi və təhqiqate beynolmeləliye Əbrare moaser, 1383, s.596.

22. http:azərbaycan news, blogfa. com. Post-711, aspx.
23. Şeyx Həsəni Kamtez EKO didqahe məntəqeyi, çap əvvəl Tehran, Mərkəze çap və enteşarate Vəzarəte Omure Xarece, 1375, s.189.
24. Yenə orada, s.190.
25. Yenə orada, s.188-191.
26. Əsnade Mərbut bər yaddaşte təfahome çaharomin komisiyone moştərəke həmkarihaye eqtesadi, fənni, elmi, fərhəngi dər tarixe 7.10.1999, fimabeyne do keşvər.

Гусейн ДЕБИРИ

ДИНАМИКА ЭКОНОМИКО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ИРАНСКОЙ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

Резюме

В настоящей статье автор проводит исследование экономико-политических отношений между Азербайджаном и Иранской Исламской Республикой в контексте их развития за последние несколько десятилетий. Он указывает на ряд факторов, которые способствуют развитию этих отношений между двумя странами – это и то, что они соседние страны, и религиозный фактор, исторически сложившиеся традиционные связи, эквивалентность уровней жизни населений обеих стран и, наконец, наличие надёжной нормативно правовой основы между обеими странами. При этом, именно эти факторы лежат в основе экономико-политических отношений между данными странами и обеспечивают их дальнейшее развитие.

Анализируя различные сферы взаимоотношений между странами, автор замечает, из 55 соглашений, заключённых между странами 25 относятся к экономико-политическим связям. Поскольку по запасам нефти и газа, а также по географио-стратегическому положению позиции обеих стран одинаковы, обе они имеют огромные возможности в совместном удовлетворении потребностей многих стран в нефти и газа в Северно-Южном и Восточно-Западном коридоре. Вследствие этого открываются огромные возможности сотрудничества между ними в сфере производства нефти и газа, а также совместной разработки проектов в буду щем, к примеру, поставка ежегодно в НАР – 300-350 млн куб^3 природного газа.

Автор останавливается в статье на экспорте сельскохозяйственных продуктов из Ирана в Азербайджан, а также импорта из Азербайджана, указывая на увеличение товарооборота за последние десять лет между этими странами. Касаясь капиталовложений он анализирует деятельность иранских компаний в Азербайджане.

В заключении он затрагивает развитие связей между странами в сфере транспорта.

Huseyn DEBIRI

DYNAMICS OF ECONOMIC-POLITICAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN REPUBLIC AND IRANIAN ISLAMIC REPUBLIC

Summary

In the present article the author investigates the economic and political relations between Azerbaijan and Iranian Islamic Republic in the light of their development for recent decades. He points out several factors which promote development of these relations between two countries: they are neighbourly countries, then religious factor, and historically established traditional links, equivalence of life standards of the populations of both countries, and finally, existence of reliable normative-legal base between both countries. Namely these factors are basic ones that lay down foundations of economic-political relations between these two countries and provide for their further development.

Analysing the different spheres of interrelations between two countries, author notes that among 55 important agreements, protocols concluded between the countries 25 refer to economic-political relations. As oil and gas deposits as well geographic-strategical situation of both countries make their positions equivalent, they possess great possibilities to meet jointly the requirements of world countries of oil and gas.

Author dwells on export of agricultural products of Iran to Azerbaijan, and import of them from Azerbaijan to Iran, pointing out to an increase of commodity turnover for recent decades between these countries. Touching upon capital investments he analyzes the activities of Iranian companies in Azerbaijan. In conclusion he considers development of links between these countries in sphere of transport.

Ramil ƏZİZOV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
"Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu"nun
aspirantı

QLOBAL SÜLHÜN YARANMASINDA SİLAHLARIN QADAĞAN OLUNMASI PROBLEMİ, MİNA VƏ HƏRBİ SURSATLARA QARŞI KAMPANİYA*

Siyasi münasibətlər sistemində sülh uğrunda mübarizə, münaqişələrin sülh yolu ilə aradan qaldırılması, sülh və inkişaf uğrunda fəaliyyət, sülhməramlı aksiyalar öz əhəmiyyətinə və prioritetinə görə bəşəri sülhün yaranması baxımından müasir siyasi proseslərin əsas meyarı hesab olunur. Bu mənada, müasir dünyanın həlli nəzərdə tutulan əsas məsələlərindən biri kimi qlobal sülhün yaranması, silahların qadağan olunması, mina və hərbi sursatlara qarşı kampaniya olduqca aktualdır. Bu gün dünyanın hərbi xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulan humanitar vəsaitdən 20 dəfə çoxdur (3, 7). Hərbi xərclərin əsas hissəsini nüvə başlıqlarının hazırlanması, kiçik çaplı silahların, mina və hərbi sursatların istehsalı, digər texnoloji xərclər və s. təşkil edir. Təkcə 2006-cı ildə dünyanın hərbi xərcləri 1204 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Dünyanın 15 ölkəsi bu xərclərin 83 faiz xərclərinə nəzarət edir. Bu siyahıya 46 faizlə ABŞ başçılıq edir. Digər xərclər Böyük Britaniya, Fransa,Yaponiya, Çin arasında bölüşdürülür (6, 11). Hesablamalara görə, 2007-ci ilin sentyabrınadək ABŞ-ın İraq müharibəsindəki hərbi xərcləri 456 milyard dollara çatmışdır. 2016-cı ilədək bu xərclərin 2267 milyard dollara çatacağı gözlənilir.

Bu xüsusda mina və partlamamış hərbi sursatların dünyanın müxtəlif ölkələrində yaratdığı fəsadlar olduqca acınacaqlıdır. Təkcə bir faktla qeyd etmək olar ki, Afrika, Asiya, Yaxın Şərq və Amerikanın 70 ölkəsində 110 milyondan yuxarı mina öz qurbanlarını gözləyir. BMT-nin məlumatına görə hər il dünyada 500 min ədəd mina istehsal olunur ki, bu da əsasən 35 export ölkə 100 kommersiya şirkəti tərəfindən həyata keçirilir (10). Hesablamalara görə, hər ay dünyada 2000 nəfər insan mina partlayışlarının qurbanı olur. Onlardan 800 nəfəri uşaqlardır. Minaların mövcudluğu münaqişələrin həllində sülh proseslərinə yaratdığı maneə ilə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün də ciddi maneədir. Minalardan istifadə təkcə dövlətlər üçün deyil, beynəlxalq aləm üçün də dünyanın ən təhlükəli amilidir. Təkcə bir minanın istehsalı 3 dollara başa gəldiyi halda, onun təmizlənməsi üçün beynəlxalq aləm 300-1000 dollar sərf etmək məcburiyyətindədir. Bəzi ölkələr postmüharibə vəziyyətlərində belə minaların mövcudluğu səbəbindən inkişafa nail ola bilmir və yaxud büdcə vəsaitlərinin böyük hissəsini minaların təmizlənməsi, minaların törətdiyi fəsadların aradan qaldırılması, mina partlayışları nəticəsində zərər görmüş insanların reabilitasiyası, sosial-iqtisadi təsirin aradan qaldırılmasına, ekoloji tarazlığın bərpa olunmasına sərf etməkdədirlər. Bu baxımdan təkcə Anqolada iqtisadiyyatın inkişafı üçün nəzərdə tutulan ərazilərin 25 faizi mina təhlükəsi ilə üz-üzədir. Hesablamalara görə əlavə minalar istehsal olunmasa, dünya üzrə mövcud minaların təmizlənməsi üçün 1100 il və 33 milyard dollar vəsaitin sərf olunması lazımdır (10).

Dünyada sülhün qorunub saxlanılması üçün silahlara qarşı kampaniya beynəlxalq müqavilə və konvensiyalarla tənzimlənir. İlk belə rəsmi sənəd eramizdan əvvəl Hindistanda

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

zəhərli və yanan oxların qadağan olunması ilə, daha sonralar 1139-cu ildə Yunanıstan və Qədim Roma arasında zəhərli silahlardan, xüsusilə arbaletlərdən istifadənin qadağan olunması məqsədilə imzalanmışdır. Silahların ləğvi və qadağan olunmasını əsaslandıran növbəti sənəd 16 dövlət arasında 1868-ci ildə imzalanmış Peterburq deklarasiyasıdır. Sənəd müharibə dövrlərində 400 qramdan artıq partladıcıların və yeni inkişaf etdirilmiş silahların tətbiqini qadağan edirdi. Növbəti saziş 1899-cu ildə ilk dəfə keçirilən Haaqa Sülh Konfransında kimyəvi silahların istifadəsini qadağan etsə də, 1914-18-ci illərdə kimyəvi silahlardan istifadə 1925-ci ildə Cenevrə protokolunun imzalanmasına səbəb olmuşdur. Sənəd müharibə dövrlərində kimyəvi və bakterioloji silahların qadağasını nəzərdə tuturdu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra 1980-ci illərədək silahların qadağan olunması ilə bağlı spesifik beynəlxalq hüquqi sənədlər olmamışdır. Doğrudur, 1968-ci ildə bioloji, 1972-ci ildə bakterioloji silahların istehsalını, istifadəsini və inkişaf etdirilməsini qadağan edən sənədlər qəbul olunsa da, əsas sənəd əksər ölkələrin iştirakı ilə 1980-ci ildə BMT-nin «Fəaliyyət məhdudiyyəti yaradan, eləcə də kütləvi zədələnmələrə səbəb olan silahların ləğvi və qadağan olunmasına dair konvensiya»da əksini tapmaqla təsbit olundu.

Sənəd əsasən ağır qəlpələnən, mina və tələ sursatlarının, lazer silahlarının ləğvini nəzərdə tuturdu. 1993-cü ildə isə BMT-nin təşəbbüsü ilə kimyəvi silahların istehsalı və istifadəsini qadağan edən beynəlxalq sənəd təsbit olundu. Bununla da kimyəvi silahlanmanın qarşısının alınması məqsədilə ilk beynəlxalq təşəbbüs göstərilmiş oldu.

90-cı illərin ortalarından dünyada sülh proseslərinin gücləndirilməsi, silahlanmanın qarşısının alınması məqsədilə BMT minaların və xüsusi formaya salınmış silahların istehsalı, saxlanması və ticarətinin qadağan olunması istiqamətində kampaniyaya başladı. Nəticədə dünyanın 50 ölkəsi minalardan istifadəni, 20 ölkəsi isə minaların istehsalını qadağan etdi. 1995-ci ilin martında minaları qadağan edən qanun Belçika parlamentində təsdiq olundu. Bunun davamı olaraq Mərkəzi Amerika dövlətləri regionu minalardan azad bölgə elan edərək ilk minalara qarşı hərəkatın əsasını qoymuş oldular. Minaların istifadəsinə, istehsalına, ticarətinə və daşınmasına qadağa qoyan ilk beynəlxalq sənəd 1997-ci ildə 122 ölkənin iştirakı ilə Ottavada imzalandı (5, 7). Ottava konvensiyasının imzalanmasınadək müddəalar əsasən 1980-ci il silahların qadağan olunması və məhdudlaşdırılması haqda 49 ölkənin imzaladığı sənəddə bənd kimi tənzimlənsə də, Ottava konvensiyasının qəbulu problemin ciddiliyi və vüsət almasının qarşısının alınması baxımından yeni bir mərhələ oldu. Digər tərəfdən, 1980-ci il müqaviləsi minalardan istifadəyə hərbi məqsədlər üçün icazə versə də, Ottava konvensiyasında minalara ümumilikdə qadağa qoyan müddəalar öz əksini tapmışdır. Ottava konvensiyasının ardınca 157 ölkənin imzası ilə BMT-nin 51/45S saylı piyada əleyhinə minaların istifadəsinə qadağa qoyan qətnaməsi qəbul olundu. 1997-ci il Oslo Diplomatik Konfransından sonra isə Piyada Əleyhinə Minaların Kütləvi Qadağan olunması haqda beynəlxalq sənəd (2, 30), 2002-ci ildə isə BMT-nin A/RES/56/26 saylı qətnaməsi qəbul olundu (4, 908). Beləliklə, bəşəriyyəti böyük təhlükə ilə üz-üzə qoyan minaların qadağan olunması haqda konvensiyanın qəbulu ilə beynəlxalq sülhün qorunub saxlanılmasında maneə olan mina və partlamamış hərbi sursatların, eləcə də silahların ləğvi və qadağan olunması istiqamətində böyük addım atılmış oldu.Təsadüfi deyil ki, prosesin davamı olaraq 30 may 2008-ci ildə 107 dövlətin iştirakı ilə artıq səpələnə bilən sursatların (cluster munitions) istehsalını, istifadəsini qadağan edən Dublin konvensiyası qəbul olundu (8).

Bununla da mina və partlamamış hərbi sursatların istifadəsinin qadağan olunması məqsədilə, eləcə də dəymiş ziyanın aradan qaldırılmasında beynəlxalq birliyin vahid fəaliyyəti formalaşdırıldı. Beynəlxalq konvensiyalar nəinki humanitar sahədə ölkələrin inkişafını və sülh proseslərinin gücləndirilməsi kimi müddəaları ehtiva edir, həmçinin əksər

ölkələrin müdafiə qabiliyyətinin qorunması üçün mina və sursatlardan istifadə edən ölkələrin hərbi doktrinalarında yeni fikrin yaranmasına gətirib çıxardı. Dünya ölkələrinin QHT-lərə bu istiqamətdə verdiyi dəstək nəticəsində sülh uğrunda mübarizə beynəlxalq məsələdən ümumbəşəri səviyyəyə çatdırıldı. Təsadüfi deyil ki, Minalara Qadağa Beynəlxalq Kampaniyanın rəhbəri 1997-ci ildə Nobel mükafatı laureatına layiq görülmüşdür (9). QHT-lərin humanitar mina aksiyası və silahların ləğvi üzrə kampaniya 1988-ci ildən başlasa da, 2000-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş sülh uğrunda Minilliyin hədəfləri proqramı çərçivəsində sülhə çağırış şüarı ilə Minalara qarşı kampaniya bu istiqamətdə QHT fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə geniş əməkdaşlıq imkanlarının artırılmasına əhəmiyyətli təkan verdi. Artıq 2003-cü ildən müharibələrin yaratdığı humanitar qarşıdurmanın aradan qaldırılması məqsədiylə beynəlxalq birlik yalnız silah, sursat, mina və partlamamış hərbi sursatlar deyil, ümumilikdə müharibənin partlayıcı qalıqlarının (ERW) aradan qaldırılmasına dair protokol imzalamaqla postkonflikt dövrlərində sülh şəraitinin yaradılması istiqamətində geniş fəaliyyətin əsasını qoydular.

Azərbaycan bu xüsusda 1998-ci ildə mərhum prezident H.Əliyevin sərəncamları ilə mina və sursatların qadağan olunması istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə etmiş, bu istiqamətdə beynəlxalq birliyin bir hissəsi olaraq fəaliyyətini qurmuşdur. 1999-cu ildə Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentliyin (ANAMA) yaradılması, 2005-ci ildə BMT-nin "Minaların istifadəsi, Toplanması və Daşınmasını qadağan edən Konvensiyanın həyata keçirilməsinə dair" qətnaməsinin (A/C.1/60/L.56) dəstəklənməsi, eləcə də 2008-ci ildən minaların istifadəsini, toplanmasını və partladılmasını nəzərdə tutan Ottava konvensiyasının 7-ci maddəsi üzrə hesabatını təqdim etməklə ("üzv dövlətlər bu konvensiyanın həmin ölkədə qüvvəyə minməsindən 180 gün sonra baş verən hər hansı hadisə ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Katibliyinə hesabat verməlidir») (5, 22), regionda sülhün yaranmasında minaların qadağan olunması kampaniyasının təşəbbüslərini artırmış oldu. Lakin Azərbaycan ərazilərinin işğalı və regionda yenidən oyana biləcək hərbi münaqişənin fəsadlarından qorunması məqsədilə konvensiyaya birtərəfli qaydada üzv olmamış, bu istiqamətdə Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq birliyi təcavüzkara qarşı birgə mübarizəyə çağırmışdır. Bununla da münaqişənin sülh yolu ilə həlli tərəfində olan Azərbaycan mina və partlamamış hərbi sursatların istifadəsini qadağan edən müvafiq konvensiyalara konfliktdən sonrakı dönəmlərdə qoşulacağını bildirmiş, lakin regionda silahsızlaşdırmanın tam tərəfdarı olduğunu bəyan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin - "Düşünürəm ki, silahsızlaşdırma ideyası hər hansı sazişlərin əldə olunmasına zidd deyil, əksinə buna kömək edə bilər. Biz Xəzəri sülh zonasına çevirmək istəyirik, eləcə də bütövlükdə Qafqaz regionunun da silahsızlaşdırılmasına tərəfdarıq. Sürətlə silahlanma heç kimə sərf deyil, bu vəsaitləri ölkəmizin inkişafına yönəltmək daha yaxşı olardı" (1, 18) – fikirləri Azərbaycan Respublikasının silahsızlaşdırılmasına tərəfdar olduğuna ən yüksək səviyyədə bariz nümunədir.

Silahların, partlamamış hərbi sursatların və minaların istehsalının, toplanmasının, daşınmasının qadağan olunması istiqamətində qəbul olunmuş beynəlxalq paktları beynəlxalq sülhün yaranmasında, münaqişələrin həllində, eləcə də digər iri çaplı silah və sursatlardan istifadənin aradan qaldırılması ilə müharibədən sonrakı dönəmlərdə sülhməramlı fəaliyyətin gücləndirilməsi baxımından dünya praktikasında yeni mərhələnin başlanması hesab etmək olar. Bu kütləvi silahsızlaşdırma kampaniyasına doğru atılan ən mühüm addım olaraq qlobal sülhün yaranmasında ən başlıca amildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev İlham. Inkişaf Məqsədimizdir. Bakı, 2009.
2. A Guide to Mine Action. GİCHD, Geneva, 2003.
3. Books or Bombs? Sustainable Disarmament for Sustainable Development. Egypt, 2007.
4. Landmine Monitor. Geneva, 2002.
5. Landmine Monitor Report Journal. Geneva, 2005.
6. Whose Priorities? International Peace Bureau, 2008.
7. www.anama.baku.az/homepage.htm
8. www.clusterconvention.org
9. www.icbl.org
10. www.un.org/cyberschoolbus/banmines/units/unit1c.asp

Рамиль АЗИЗОВ

ПРОБЛЕМА ЗАПРЕЩЕНИЯ ОРУЖИЯ, КАМПАНИЯ ПРОТИВ МИН И БОЕПРИПАСОВ В СОЗДАНИИ МИРА ВО ВСЕМ МИРЕ

Резюме

В статье особое внимание уделяется действию массового вооружения на мировой процесс, рассматривается роль кампании против мин и боеприпасов с точки зрения мировой безопасности. Автор кратко описывает историю кампании за разоружение, против применения мин и боеприпасов, а также сообщает о существовании документов, свидетельствующих о мировых сравнительных исследований в этом же направлении и их анализе.

В статье также говорится о глобальных мировых последствиях вооружения, в частности использовании мин и боеприпасов, а также о материальном и моральном ущербе, оказывающем на человечество, о попытке мирового союза предотвратить катастрофы и о работе государственных и негосударственных организаций в этом направлении. Автор вкратце информирует о глобальных и мировых процессах позиции и перспектив в этой области в Азербайджане, об отношении к существующим конвенциям.

Ramil AZIZOV

PROBLEM OF WEAPONS PROHIBITION, CAMPAIGN AGAINST MINES AND AMMUNITIONS FOR PEACE KEEPING IN THE WORLD

Summary

In the article a particular attention is paid to the influence of mass armament on the peace process, the importance of campaign against mines and unexploded ammunitions from the standpoint of world safety is considered. The author briefly dwells on history of campaign for disarmament and against using mines and ammunitions, as well states on existence of the comparable research and analyses reflected in the current international documents. In the article there is underlined socio-economic and moral harm to the mankind at global armament, production and use of mines or ammunitions. The activity of international community, governmental and non-governmental organizations against armament and weapon abatement is stressed as well. The political position, perspective of Azerbaijan Re-

public in the context of peace keeping and attitude to existed conventions are briefly reflected in the work.

Füzuli MƏCİDLİ
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq" şöbəsinin aspirantı

QLOBALLAŞMA VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ PARİTETLİK PROBLEMİ*

Muasir dövrdə qloballaşma hadisəsi istər akademik, istərsə də siyasi dairələrdə ən çox müzakirələrə səbəb olan mövzuya çevrilmişdir. Təqdir edib dəstəkləyən də, etiraz edib qarşı çıxan da hər hansı bir formada özünü qloballaşma prosesinin içində hiss edir. Bəziləri üçün azadlıq, sərbəstlik, açıqlıq və qarşılıqlı təsirə əsaslanan yeni və daha mükəmməl bir dünyanın qurulmasına yol açan qloballaşma, bəziləri üçün bərabərsizliyin qlobal səviyyədə artması, inkişaf etmişlərlə müstəmləkə, zəif inkişaf etmişlər arasındakı uçurumun daha da genişləndiyi dünyaya qapı açan dəhşətli prosesdir.

Əksər mütəxəssislərin yanaşmalarında qloballaşma «dünyanın vahid bir məkan olaraq hiss edilə biləcək ölçüdə sıxılıb kiçilməsi mənasına gələn prosesi» [2, 3] özündə ehtiva etməklə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni dəyərlərin və bu dəyərlər çərçivəsində formalaşmış ümumi dəyərlər sisteminin milli sərhədlər xaricinə çıxaraq dünya miqyasında yayılması kimi dəyərləndirilir. «Qloballaşma anlayışı bəzən dünya topluluqlarının bir-birinə bənzəmə proseslərini, buna bağlı olaraq vahid bir qlobal mədəniyyətin meydana çıxmasını, bəzən də cəmiyyətlərin və fərdlərin öz müxtəlifliklərini nümayiş etdirmə və müəyyənləşdirmə prosesini ifadə edir» [4, 2].

Digər bir yanaşmaya görə isə "qloballaşma, Soyuq müharibə dövründə Qərbin qələbəsinin yeni bir "açılma" ilə planetar səviyyədə yayılmasını səciyyələndirməkdədir. Bu çərçivədə beynəlxalq sərmayənin üstünlüyü qeyd-şərtsiz gerçəkləşməkdə və dünya miqyasında monopolizasiya olunmaqdadır" [1, 19]. Bu yanaşmanı müdafiə edənlər iddia edirlər ki, qloballaşma vəhşi kapitalizmin pərdələnmiş forması, yaxud da imperializmin yeni üzü kimi təzahür edir. Hətta qloballaşma "XX əsrin əvvəllərində terminologiyaya girən imperializmin özüdür. İmperializm hadisəsinə bəraət qazandırma, imperializmin qarşısında çarəsizlik yaratmaq cəhdidir" [3, 24].

Ümumiyyətlə, qloballaşmanı hər şeyi dəyişdirən, yaxa qurtarılması qeyri-mümkün olan, mübahisəsiz və konkretlik qazanmış bir tendensiya olaraq qəbul edən mütləq qlobalist yanaşmadan başlamış qloballaşmanın ilk dəfə yaşanan və tarixi təcrübə perspektivindən baxdıqda əhəmiyyətli, nəticələri etibarilə də yeni bir hadisə olmadığını iddia edən yanaşmaya və qloballaşmanın bir şişirtmə olduğu, dünya iqtisadiyyatının qloballaşmış deyil, iki və daha çox qütblü beynəlmiləşmiş bir struktur olaraq qəbulunun lazım olduğunu bildirən yanaşmalara qədər çoxsaylı fərqli fikirlər mövcuddur.

Müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirərək qloballaşmanın - yerli mədəniyyətlərin və ənənəvi ictimai dəyərlərin əridiyi, milli dövlətlərin müəyyənedici mövqeyinin azaldığı, qruplar və fərdlər arasındakı hər cür münasibətin asanlaşaraq genişləndiyi, istehsalın və bölgünün yeni bir transformasiya prosesi keçdiyi, istər cəmiyyətlər arasında, istərsə də cəmiyyət daxilindəki çəkişmələrin yayılma təhlükəsinin digər zamanlardan indi daha çox olduğu, sərhədlərin və ənənəvi aktorların önəminin azaldığı və bütün bunlara baxmayaraq, formalaşmış vahid dəyərlər sistemi hələ ortaya çıxmamış bir proses olduğunu iddia etmək mümkündür.

---

*Məqalə tarix elmləri doktoru, professor M.Qasımlı tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Qloballaşma hadisəsi çərçivəsində sürətlə birqütblü dünyanın formalaşması prosesi adekvat olaraq ikinci bir qütbün güclənməsi və ya digər güc mərkəzlərinin meydana çıxması zərurətini ortaya qoymuşdur. Lakin mövcud vəziyyətdə yalnız iknci qütbün sahələr üzrə paylanmasını müşahidə etmək mümkündür. Yəni, məlum qüvvənin rəhbərliyi altında birqütblü dünyanın formalaşdırılmasına yönəlmiş real addımlar və digər qütbü nə ayrılıqda, nə də birlikdə formalaşdıra bilən ikinci qütb və daha dəqiq desək, onun müxtəlif məqamlarda özünü göstərən sahələri. Bəs beynəlxalq münasibətlər sistemində digər qütbü (qütbləri) formalaşdıra biləcək real mənbələr hansılar ola bilər?

Bu qütbləri formalaşdıra biləcək mövcud güc mərkəzləri sırasında Avropa Birliyi, Çin, Rusiyanın imkanlarını nəzərdən keçirmək mümkündür. Bununla belə, biz bu məqalədə əsasən sistemin ümumi mənzərəsini, ABŞ-ın dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək istəyini və AB-nin digər qütbü formalaşdırmaq cəhdlərini təhlil etməyə çalışacağıq.

Şarl de Monteskyö Karfagenin zəifləməsindən sonra Romanın artıq kiçik müharibələrə girərək böyük qələbələr qazandığını, halbuki əvvəllər böyük müharibələrə girərək kiçik qələbələr əldə etdiyini yazırdı [7, 23]. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ-ın qüdrətinin dərk edilməsi üçün əlverişli olan bu yanaşma, xüsusilə son Əfqanıstan müharibəsindən sonra cərəyan edən hadisələri nəzərə aldıqda, ABŞ xarici siyasətini izah etmək üçün də münasib sayıla bilər. Bu müharibədən sonra ABŞ-ın Asiya qitəsi daxilində əldə etdiyi irəliləyiş ona qədər qitə xarici bir qüvvənin "Yerin ürəyi"nə ("Heartland") ən çox girə bildiyi sahədir.

ABŞ 11 Sentyabr hadisələrinin yaratdığı geniş dünya ictimai fikrinin dəstəyini realpolitik mənafeləri istiqamətində, hərbi əməliyyatlar da daxil olmaqla, güc amilinə əsaslanan metodlarla beynəlxalq şəraitdə dəyişikliklər etmək üçün istifadə etdi. NATO-nun məşhur «5-ci maddə»sinə uyğun olaraq, müttəfiqlərdən canlı qüvvə göndərilməsindən əlavə texniki və diplomatik dəstək tələb olundu, amma əməliyyatların gətirdiyi üstünlüklərin bölüşdürülməsində paritetlik prinsipi nəzərə alınmadı. Bu addımlar ABŞ-ın yeni regional güc mərkəzlərinin yaranmasına mane olmaq strategiyasının tərkib hissəsi idi.

Amma realistlər belə vəziyyətin uzun müddət davam edə bilməyəcəyini, digər dövlətlərin balanslaşdırmaq və qüvvənin bir dövlətin əlində toplanmasının qarşısını almaq üçün birləşəcəklərini inamla vurğulayırlar. Məsələn, onlar öz dövrünün hegemon dövləti olan İngiltərənin XIX-XX əsrlərdəki vəziyyətini xatırladır. Amerikalı mütəxəssislər isə hegemonluq və liderlik iddiasında olan ölkələrin xarakterlərində fərqlər olduğunu və bunların dəyişdiyini bildirirlər. Onların fikrincə, bir neçə regionda meydan oxumağa çalışan hegemon əgər azad ticarətdən mənfəət əldə edə bilən dövlətdirsə, həyati əhəmiyyətə malik prioritetlərini zəmanət altına almaq şərti ilə strateji baxımdan çox da vacib hesab etmədiyi regionların nəzarətini bir liberal regional liderə verərək hegemonluğun gətirdiyi yükü yüngülləşdirir və ömrünü uzadır. Daha sonra isə qüvvə toplayaraq, imperiya xarakterli liderliyə iddialı olan digər dövlətləri cəzalandırmağa yönəlir. "Britaniya bu siyasəti XIX əsrin sonlarında Qərb yarımkürəsinə nəzarəti ABŞ-la, Sakit okean regionuna nəzarəti Yaponiya ilə bölüşərək tətbiq etmişdi. Beləliklə, hegemonluğun maliyyə ağırlığını azaldaraq qüvvəsini Almaniya, Rusiya və Fransa kimi imperiya iddiaları olan dövlətlər üzərində cəmləşdirmə imkanı qazanmışdı" [6, 27].

Çoxqütblülük tələblərinin ifadə edildiyi yerlərdə tez-tez müraciət olunan və XVIII əsrə məxsus olan qüvvələr tarazlığı sistemi (balance of power) öz-özünü davamlı olaraq yeniləşdirən stabil model hesab olunur. Tarazlıq nəzəriyyəsinin əsasında anarxik beynəlxalq sistemdə fəaliyyət göstərən və demək olar ki, bir-birinə yaxın gücdə olan çoxsaylı dövlətlərin mövcudluğu dayanır. Tarazlıq nəzəriyyəsi müharibələrin təhlükəsizlik səbəbindən məhdudlaşdırılmasını mümkün sayır. Bir dövlətin istəkləri bunları reallaşdırmaq üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin həcmini nəzərə almaqla qiymətləndirilməlidir. Tarazlıq nəzəriyyəçilərinə görə, "dövlətlər bir-birləri ilə əlaqəli, daxili və xarici məhdudiyyət səbəbindən sistemi poza bilən hegemonluq uğrunda mübarizədən

yayınacaq və bunun nəticəsində sülh şəraiti meydana çıxacaq. Rəqib dövlətlərin xaricdən göstərdiyi təzyiqlər rəqabətin orta səviyyəli məqsədlərlə məhdudlaşdırılmasını təmin edəcək. Daxildə də dövlət xadimləri məhdudlaşdırma düşüncəsinə uyğun hərəkət edəcək və siyasətlərini müəyyən edərkən yalnız qəbul edilməsi mümkün olan məqsədləri önə çəkəcəklər. Bu isə sistemin özününizamlama mexanizmini təmin edir" [5, 76].

Lakin təcrübə göstərmişdir ki, bu modelin aktual olduğu XVIII əsrdə də rəqib dövlətlər arasında paritetlik təmin etməkdən daha çox önə keçmək tendensiyasının əsas güc sahibi olan dövlətlərin diplomatiyasının müəyyənləşməsində başlıca yer tutmuşdur. Həmin dövrdə dövlətlərin sistemi təftiş etmə meyillərinin qarşısını tarazlıq doktrinasının imperativləri deyil, bir sıra dövlətlərin malik olduğu resursların məhdud olması almışdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində qüvvələr balansı bir model kimi tətbiq edildiyi təqdirdə status-kvo qorunmalıdır. Çünki bütün güclü aktorların sistemi təftiş etməyə meyilli olduğu, az bir qisminin isə status-kvonu məqbul saydığı şəraitdə yeni bir formulun tapılmayacağı təqdirdə irimiqyaslı müharibə ehtimalı çoxalır.

Almaniya, Fransa, Yaponiya, Çin və Rusiyanın maraqları çərçivəsində beynəlxalq situasiyada çoxqütblü bir dünyanın təşəkkül tapması üçün bir tərəfdən bu dövlətlərin ABŞ-a gücün müxtəlif sahələrində yaxınlaşması, digər tərəfdən isə ABŞ-ın hegemonluğun nəticəsi olan qüvvə itkisi ilə nisbi zəifləməsi lazımdır. "Bu dövlətlər istər ayrı-ayrılıqda, istərsə də hansısa qurum daxilində birgə formada hərbi və siyasi imperativləri reallaşdırmadan çoxqütblü bir dünyada əhəmiyyətli mövqeyə sahib ola bilməz" [7,29]. Soyuq müharibənin əvvəllərindən etibarən Fransa tərəfindən irəli sürülən və keçmişdə uğursuzluğa düçar olan Avropa ordusu qurmaq ideyası və istəyini bu gün də Fransa başda olmaqla bir çox Avropa dövlətlərinin liderlərinin çıxışlarında eşitmək mümkündür. 1998-ci ilin noyabr ayında AB-ni ABŞ-dan müstəqil şəkildə ümumi müdafiə sistemi və xarici siyasət qurmağa çağıran C.Şirak, xarici işlər naziri Über Vedrinə «Biz nə siyasi, nə də mədəni olaraq təkqütblü bir dünyanı, nə də bir hiper gücün birtərəfliliyini qəbul edə bilərik» [9, 22] demişdi.

Almaniyanın keçmiş kansleri H.Şmidt isə avronun uğurunun ABŞ-ın dünyadakı rolunu dəyişə biləcəyini qeyd etmişdi [5, 35]. Niderlandın ticarət naziri A.Veele də «Vaşinqton dostlarına ağalıq etməkdən imtina etməlidir» deyə xəbərdarlıq etmişdi [7, 87]. Bu müzakirələr ABŞ-ın Əfqanıstan müharibəsinin uğurlu nəticələrinin ardınca müdaxilə sahəsini genişləndirmək istəyi C.Buşun «şər üçbucağı» ibarəsi ilə müəyyənləşəndə daha da ciddi xarakter almağa başladı. Avropa Birliyinin keçmiş sədri Xose Maria Aznar da amerikan xarici siyasətinin müzakirə edilməsinin və Avropa-Şimali Amerika ittifaqının yenidən qurulması vaxtının çatdığını bildirmişdi.

AB ABŞ-ın «şər məhvəri» elan etdiyi dövlətlərlə həm açıq, həm də pərdəarxası münasibətlər saxlamaqda davam edir. Ancaq tarixi təcrübədən çıxış edərək təhlil aparsaq, Yaxın Şərq liberal bir hegemonun onu liberal rəqiblərinin nüfuz dairəsinə verə biləcəyi bir bölgə deyildir. Misal üçün, ABŞ-ın Balkan yarımadasında AB-nin daha nüfuzlu olmasını qəbul etməsi mümkün olduğu halda, Yaxın Şərqdəki rəqabət özündə ciddi münaqişə risklərini ehtiva edir.

Hərbi istiqamətli birlik olmadığı üçün AB ölkələrinin iqtisadi çəkiləri nisbətində ciddi olmayan müdafiə xərclərinin cəmi ABŞ-ın eyni istiqamətli xərclərinin dörddə biri qədərdir. Belə hal Avropa iqtisadiyyatı üçün faydalı görünsə də, hərbi müdaxilə gücü olmadan ABŞ-la getdikcə daha çox məsələlərdə toqquşmağa başlayan iqtisadi maraqları dəstəkləyəcək strateji addımları çətinləşdirəcək.

Ortaq müdafiə sisteminin yaradılması istiqamətində səylərin sürətlənməsi ilə yanaşı, vahid peyk sistemi layihəsini (GG - Galileo Galilei) həyata keçirən AB demək olar ki, bütün sahələrdə Birləşmiş Ştatlardan asılılığını azaltmağa çalışır. Bu layihə Avropanın texnoloji imkanlarını gücləndirməyi və informasiya üzərində nəzarəti təmin etməyi nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə ABŞ-a aid edilən «hegemon» siması hakimiyyət və ya bir dövlətin digər dövlət üzərindəki dominantlığı anlayışından qaynaqlanan bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. "Hegemonluq – nəzarət, fiziki güc və ya məcburiyyət ilə intellektual, mədəni və mənəvi inamı özündə birləşdirir" [10, 3]. Bu yanaşmaya görə, reallığın qiymətləndirilməsi və informasiya əldə edilməsi əxlaqi, mənəvi və ideoloji prizmalardan meydana gələrək forma və məzmun qazanır. Bu səbəbdən hegemonluq müəyyən bir informasiya strukturunun və dəyərlər sisteminin yaradılması anlamına gəlir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində də öz informasiya və dəyərlər sistemini yaradıb, onları dünya tərəfindən ümumi və universal dəyərlər olaraq qəbul etdirə bilən dövlətlər intellektual və mənəvi liderliyə yiyələnirlər. Dünya hegemonluğu dövlətlərin ümumi davranış qaydaları və milli sərhədlərdən kənarda fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif formalarını əhatə edən universal normalar, institutlar və mexanizmlər olaraq xarakterizə edilə bilər. Bu mənada hegemonluğun həyata keçirilməsində və yeni bir dünya nizamının formalaşdırılmasında hegemon dövlətin qlobal missionerliyinin özündə ehtiva etdiyi universallıq iddiasında olan normalar, dəyərlər və düşüncələr silsiləsi həyati rola malikdir. Bunların vəzifəsi də öz dövlətlərinin xüsusi maraqlarının qorunmasını təmin edəcək bir layihə formalaşdıraraq, hegemon dövlətin maraqlarının bütün dünyanın maraqları kimi təqdim edə biləcəyi universal bir ideologiya daxilində digər dövlətlərin könüllü itaət göstərməsini təmin etməkdir. Müxtəlif zamanlarda ABŞ xarici siyasəti bəzi dəyişiklərə məruz qalsa da, bu təsəvvür, dəyər və normalar sistemi Amerikanın beynəlxalq siyasətdəki ideologiyasının təməl sütununu təşkil etmişdir. Cozef Nay ABŞ-ın öz hegemonluğunu qorumaq üçün «yumşaq güc» («soft power») kimi xarakterizə etdiyi və beynəlxalq proseslərə getdikcə daha çox təsir edən vasitələrinə çevrilən liderlik mənbələrinin, mədəni və ideoloji cazibə, normalar və institutların əhəmiyyətini vurğulayır. C.Naya görə, "ABŞ «yumşaq güc» üzərində daha güclü nəzarətə sahibdir və bunun təsiri məcburiyyətə əsaslanan ənənəvi metodlara nisbətən daha da artmışdır" [8, 87]. Həqiqətən də, qlobal kommunikasiyadakı sürətli inkişaf və demokratikləşmə ilə bağlı tələblər beynəlxalq siyasətin müəyyənləşdirilməsində həm daxili, həm də xarici ictimai rəyin təsirinə məruz qalan yeni bir sahə yaratmışdır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən bu kimi keyfiyyət dəyişiklikləri yaxın gələcəkdə birqütblü, yoxsa çoxqütblü dünya nizamının aktual olacağı istiqamətində təhlillər aparmağı zəruri edir. Bu proseslərə stimul verən İraq və Əfqanıstan müharibələri isə dünya sisteminin gələcəyi ilə bağlı müzakirələri yenidən aktuallaşdırdı. Beynəlxalq münasibətlərə və yeni dünya nizamına münasibətdə müxtəlif yanaşmalar ortaya qoyuldu. İndi Avropada yeni dünya sistemi ilə bağlı 2 bir-birinə zidd yanaşma mövcuddur: fransız və ingilis yanaşmaları.

Birinci yanaşmaya görə, dünyanın stabilliyi bir gücdən asılı olmamalıdır. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq sistemi çoxqütblü əsasda formalaşdırmaq lazımdır. Dünya nizamına volontarist kimi bu strategiya ABŞ-ın hegemonluğunu tarazlaşdırmağı nəzərdə tutur.

İkinci yanaşmaya görə isə, çoxqütblü dünyanan qurulması həm təhlükəli, həm də arzu-olunmazdır. Amerikan qüdrətinə qarşı tarazlayıcı mərkəzin yaradılması ABŞ-ın Avropadan daha da uzaqlaşmasına gətirib çıxaracaq və Amerika daxilində təcridçilik tərəfdarlarının mövqeyini gücləndirəcək. Məhz buna görə, Böyük Britaniya ABŞ-ı Avropaya çəkmək və Avropaya ABŞ-ın yürütdüyü siyasətə təsir etmək imkanı qazandırmaq üçün avro-amerikan və ya transatlantik qütbün gücləndirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Təbii ki, Böyük Britaniyanın belə mövqeyi bu oyunda onun oynayacağı rolun əhəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Avropa-ABŞ alyansında məhvər rolu, şübhəsiz bu ölkənin payına düşür.

Lakin Fransa və Böyük Britaniya güclü keçmişi olan dövlətlər kimi yenə də ayrı-ayrılıqda güclü olmaq iddiasındadırlar. Nə zamansa güclü Avropa bu dövlətlərin hər ikisi üçün eyni siyasi hədəfə çevrilə bilər.

Dünya faktiki olaraq bu gün çoxqütblülüyə daha çox meyillidir və gücün mənbələri son 30 ildə daha çox paylanmışdır. Lakin möhkəm iqtisadi zənginlik olmadan siyasi qüdrət kövrək olaraq qalır.

Hal-hazırda dünyanın sərvəti üç mərkəzdə cəmləşib: Şimali Amerika, Avropa və Asiya. Çoxqütblülük üçün əlverişli iqtisadi zəmin olduğu belə bir şəraitdə 3 başlıca amil özünü göstərməkdədir:

1. Asiyanın nəhəng demoqrafik potensialı;

2. İqtisadi gücün Asiyaya doğru meyillənməsi (Asiya tezliklə dünya sərvətinin 40 faizini əlində cəmləşdirəcək);

3. Çinin fəal siyasi rol oynamaq istəyi.

Bu baxımdan Çin kifayət qədər cəlbedicidir. Çünki o, qüdrət amillərinə potensial olaraq sahibdir: demoqrafik göstəricilər, əmək məhsuldarlığı, regiondakı diasporası və tarixi ilə bağlı müəyyən mədəni hegemonluq və siyasi ambisiya. Yaxın iyirmi il ərzində Çinin ümummilli məhsulunun həcminin də ABŞ səviyyəsinə qalxacağı gözlənilir (hal-hazırda bu həcmin dörddə birinə sahibdir). ÜTT-yə daxil olmaqla Çin aktiv şəkildə qloballaşma prosesinə qoşulmuşdur. Bu onu qarşılıqlı asılı bir dünyaya inteqrasiya edir və bu qarşılıqlı asılılıqda öz güclülük statusuna dəyər qazandırır.

Rusiyaya gəldikdə, təbii olaraq, onun da güc mərkəzi rolunu oynamaq planları mövcuddur. Çinin potensialını, Rusiyanın və Hindistanın ambisiyalarını nəzərə alsaq görərik ki, XXI əsrin dünya nizamının milli qüdrət məntiqinə qayıtmaq ehtimalı çox zəifdir. Güman etmək olar ki, qloballaşma dövlət qüdrətinin məntiqini və əsasını dağıdır. Dövlətin güclü olması qarşılıqlı asılılıq dinamikaları ilə təzad təşkil edir. Dövlətlərin əksəriyyəti qloballaşma vasitəsilə öz milli qüdrətlərini artırmağı nəzərdə tuturlar.

Böyük Britaniya kimi Birləşmiş Ştatlar da (amma başqa səbəblərə görə) çoxqütblülüyə qarşı çıxır. Amerikan ambisiyası 2002-ci ildə açıqlanan Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında (MTS) da əksini tapdığı kimi, çoxqütblü bir dünyanın yaranmasının qarşısını almağı nəzərdə tutur. Bu, ona öz qüdrətini təhlükə altına qoya biləcək təhlükələrin yaranmasını önləmək imkanı verir. MTS-2002 Avropa Birliyini siyasi aktor kimi görmür və onu hər şeydən öncə bir beynəlxalq təşkilat hesab edir, ABŞ-ın dünya bazarlarına çıxış imkanlarını artıran regional-beynəlxalq qurum kimi qəbul edir. Ümumiyyətlə, ABŞ Avropa layihəsini onun sırf iqtisadi ölçülərindən (vahid bazar və ticarət qüdrəti) kənarda izah etməkdə çətinlik çəkir. Çünki bütün klassik suverenlik atributlarına malik olmayan real siyasi qüvvənin yarana bilməsini anlaya bilmir. Daha dəqiq desək, sadəcə buna inanmır.

Digər tərəfdən, ABŞ dünyanın təhlükəsizliyini özünün xüsusi təhlükəsizliyi qanadı altında görür. Amerikalılar suverenliyin dünyaya paylanış formasını qəbul etmirlər. Onda digər aktorların təhlükəsizliklə bağlı ehtiyaclarını sistematik surətdə nəzərə almaq və başqalarının baxışlarına qoşulmaq meyili haradan gəlir? Məhz buna görədir ki, onlar Kioto protokolu, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi kimi bir sıra məsələlərdə ümumi yanaşmanı qəbul etmirlər. Amerikalılara görə, dövlətin suverenliyi zəruridir. Amma hansı məqamlarda – bunu özləri müəyyən edirlər və burada digər milli dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaq məsələsi ABŞ-ın maraqları ilə mütənasiblik təşkil etməlidir.

Amerikalı mütəxəssislərin əksəriyyətinin fikrincə, çoxqütblülüyün əsas problemli tərəfi onun stabilliyi zəiflədə bilməsidir. Çünki bu halda müxtəlif qütblər Birləşmiş Ştatları balanslaşdırmağa çalışacaqlar. Son zamanlar baş verən hadisələr də onu göstərir ki, çoxqütblülük fikri daha çox beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələr sindromunu gücləndirməyə kömək edir. Deməli, bəzi iddiaların əksinə olaraq qloballaşma da dövlətlər arasında yarışmaya son qoymamışdır. Baxmayaraq ki, iqtisadi asılılıq dövlətlər arasında ziddiyyətlərin təhlükəli həddə

qədər yaxınlaşmasına mane ola bilərdi. Bu yanaşma plüralizmə can atan dünyada ABŞ-ın əvvəlkindən daha çox imkan və vasitəyə sahib ola biləcəyi faktını aşkara çıxarıb. Başqa sözlə, beynəlxalq siyasi səhnədə əsas prosesləri hələ də böyük güclər istiqamətləndirir. Çoxmədəniyyətlilik və çoxqütblülüyün yeni erasından bəhs edilməsinə baxmayaraq, yeni əsrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin stabilliyini təmin edəcək sistem güclü deyildir. Başqa sözlə, iqtisadi, hərbi-siyasi, texnoloji və informasiya gücünə baxmayaraq, ABŞ hələ də vahid mərkəzdən yönləndiriləcək bir beynəlxalq dünya nizamını idarə etmək imkanlarına malik deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Boratav K. Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?, Küreselleşme Emperyalizm Yerelcilik İşçi Sınıfı, İmge Kitabevi. Ankara, 2000, 268 s.

2. Clive C. "Globalization and its Critics."Economist, Vol. 360, Issue 8241, (9/29), 2001.

3. Gerbier B. Kapitalizmin bugünkü Aşaması Olarak Jeo-Ekonomik Emperyalizm, Küreselleşme mi Emperyalizm mi?: Piyasa Efsanesinin Çöküşü, Der. F.Başkaya, Ütopya Yayınları. Ankara, 1999, s. 348.

4. Gowan P., Panitch L., Shaw M. "The State, Globalization, New Imperialism: a roundtable discussion", www.theglobalsite.ac.uk/press/2001gowan.htm

5. Kagan, Robert. On Paradise and Power: America and Europe in the New World Order. New York: Alfred a. Knopf, 2003, pp.368.

6. Kazgan G. The Diminishing Role of the US in the World Economy: Is It A Declining Hegemony? The Political Economy of Globalization. The New Identity of State in the 21st Century. New York, 1999, pp. 237.

7. Matzner E., "Enron, Andersen & Virtual Capitalism". Homo oeconomicus XIX(2). Munich, 2002, pp.255.

8. Nye.J. Power in the Global Information Age. From realism to globalization. Published by Routledge. New York, 2004, pp. 229.

9. Панарин А. «Стратегическая нестабильность XXI века», http://www.patriotica.ru/actual/panar_strategy.html

10. Широков Г. «Глобализация и новый мировой порядок», http://www.zaistinu.ru/-articles/?sid=37

Физули МЕДЖИДЛИ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПАРИТЕТНАЯ ПРОБЛЕМА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье анализируются процесс глобализации и подходы разных специалистов к нему, влияние глобализации на систему международных отношений. Широко комментируются равновесие сил в системе международных отношений после Холодной Войны, паритетная проблема в однополярной и многополярной системе. В статье также обсуждается актуализация паритетной проблемы желания гегемонии сильных государств.

Fuzuli MAJIDLI

GLOBALIZATION AND PARITY PROBLEM IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

Globalization process and aproaches of different specialists to it the influence of globalization on the system of international relations are analyzed in the article. Balance of powers in the system of international relations after the Cold War, parity problem in unipolar and multipolar system are widely commented in the article. Actualization of the parity problem of hegemony desire of the powerful states is also touched upon in the article.

Ruşan RUŞANZADƏ
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun «Politologiya və Siyasi Sosiologiya» şöbəsinin əyani aspirantı

DÖVLƏT - SIYASI MARAĞIN ƏSAS OBYEKTI KIMI*

Mürəkkəb sistem olan siyasətin əsası dövlətdir. Dövlətin tipoloji xarakteri siyasətin istiqamətini müəyyənləşdirən səbəbdir. Dövlət cəmiyyətin demoqrafik, iqtisadi, sosial-ictimai, mədəni-mənəvi strukturunun qorunmasında, onun intellektual idarə edilməsindəki siyasi sistemin əsas təsisatı, siyasi marağın fundamental strukturu və bütün siyasi maraqların həyata keçirilməsinə şərait yaradan, müəyyənləşmiş sferadır. Mənşəyi və mahiyyəti haqqında müxtəlif və ziddiyyətli fikirlər söylənilmiş dövlət, öz xüsusiyyətləri, öz tərkibində birləşdirdiyi bütün sosial təsisatların keyfiyyətinə görə fərqlidir. Siyasi maraqlar dövlət çərçivəsində müəyyənləşir. Dövlətin mahiyyəti barədə ümumiyyətlə əsas iki ideyalar istiqaməti formalaşmışdır. Birinci siyasi fikir tarixindəki klassik üsluba söykənən istiqamətdir. Bunlardan əsas etibarilə Platon və Aristotel dövlət və cəmiyyəti bir –birindən ayırmamışlar. Onların nəzərinə görə subyektlər dövləti təkcə öz tələbatlarını, maraqlarını ödəməklə "polis" çərçivəsində əlaqələrini təmin etmək üçün yaratmırlar, eyni zamanda dövlət ağılın, qayda qanunun və ədalətin vəhdətidir. Bu mənada dövlət anlayışı ölkə və ya xalq anlayışları ilə eynilik təşkil edir. İkinci istiqamət isə XVII əsrdən etibarən formalaşmış və birinciyə nisbətən olan fərqini T.Hobbs, C.Lokkun dövlətlə bağlı nəzəri yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. T.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo dövləti ictimai müqavilələrin nəticəsi kimi izah etmişlər. İkinci istiqamətdə normativ sistemləri özündə birləşdirən dövləti, cəmiyyətdəki insanların davranışını müəyyən edən və münasibətləri tənzimləyən təsisat kimi səciyyələndirir. Keyfiyyət və xassəsinə görə, yalnız dövlət insanların hər cür neqativ vəziyyətdən (şərdən, kobudluqdan, onların bir-birinə qarşı pis yaramaz əməllərdən) qorunduqları bir quruluşdur. Dövlətin məqsədi xoşbəxt şərait yaratmaqdan, bu şəraitdə hər bir vətəndaşın birinin digərinə nisbət hüququnun toxunulmazlığını təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də Aristotel dövləti "kamil həyat forması", "xoşbəxt həyat mühiti" kimi səciyyələndirmişdir. Dövlət təfəkkürün, ağılın məhsulu kimi ümumi rifaha, xoşbəxt həyata xidmət edir. Belə yanaşmada demək olar ki, insanlar bütün (qeyri düzgün tipə aid olan) dövlətlərdə deyil, yalnız düzgün, qanun aliliyi ilə təşkil olunmuş dövlətlərdə öz zəif keyfiyyətlərini islah edə, qabiliyyət bacarıqlarını göstərə, konstruktiv siyasi maraqlarını həyata keçirə və xoşbəxt ola bilərlər. Bu səbəbdən də antik filosofları kamil dövlət modelinin axtarışına daha çox diqqət yetirmişlər. Platon özünə qədər mövcud olmuş bütün dövlətlər formalarındakı quruluşları tənqid etmiş və təhrif edilmiş adlandırmış, onları insanların təbiətinə uyğun olmayan quruluşlar kimi fərqləndirmişdir. Məhz buna görə də filosof aşağıdakıları qeyd etmişdir.

Platonun nəzərinə görə müxtəlif dövlət quruluşları tarixi inkişafla bir-birini əvəz edir, bəzən də inqilablar nəticəsində quruluş demokratiya (çoxluğun idarəçiliyi) anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olur, sonra isə yenə dəyişərək tiranlıq, qəddarlıq və özbaşınalıqla idarəetmə prinsipinə keçid qaçılmaz olur. Hərbçilərin, zənginlərin, tiranların və əksəriyyətin hakimiyyətinin insan təbiəti ilə ziddiyyətdə olduğunu sübut etməyə çalışan Platon aristokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı olmuşdur. Platona görə müdrik filosofların idarəçiliyi ağılın yaratdığı ideal, kamil dövlət nümunəsidir. Dahi Hegel kamil zəkanın inikası, gerçəklikdəki əxlaqi ideyanın təcəssümü hesab edir. İspan politoloqu L.S.Sanistebanın fikrinə görə dövlət konkret zaman məkan şəraitində sosial

*Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev və fəlsəfə elmləri namizədi Ə.İbrahimli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

davranışı hüquqi tənzimləmənin müəyyən tipidir. (1, 22) Bu fikirlə müttəfiqlik nümayiş etdirən Rusiyalı dövlətşünas alim N.A.İlin göstərirdi ki, dövlət adamların hüquqi əsaslarla təşkil etdiyi ittifaqdır. O, həmişə canlı funksiyanın, şəxsi hüquqi şüurun canlı surətdə yaradılan təzahürüdür.(2, 129)

Bu məqamda bura qədər söylənilən fikirlərə rəğmən təəssüb yaxud mühafizəkarlıq üçün deyil, məhz həqiqət naminə qeyd etməliyəm ki, Azərbaycanın görkəmli oğlu bütövlükdə türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusinin dövlət haqqında xüsusilə dövlətin onun dayanıqlığı və davamlılığı, onu pozitiv siyasi maraqların strukturu zəminində qiymətləndirilməsi fikirləri avropa maarifçiliyinin və intibahının əsasını təşkil edən fikirlərdən daha parlaqdır. N.Tusi yazır: "Dövlət insanların şüurlu, könüllü müttəfiqliyi əsasında yaranmaqla onların birliyindən və siyasi cəmiyyətindən ibarətdir... "Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın."(3, 112) Daha dərinlikdəki mahiyyətə vardıqda ailədən başlayaraq hər bir özünü dərk edən şəxsin dövlətçilik və dövlət qurma hissi mövcuddur. Bu müxtəlif fəaliyyət növlərində, fərdi siyasi maraqla yanaşı, böyük siyasi maraqlar obyektinin təşkili kimi nəzərə çarpır. Filosof S.Xəlilov yazır: "Dövlətçilik siyasi müstəvidə milli özünü təsdiq prosesinin mahiyyəti, dövlət isə onun hansısa, konkret formada reallaşmasıdır." (4, 381) Dövlət siyasi maraqların strukturu olmaqla yanaşı onu istiqamətləndirən, tənzimləyən bir mühitdir, eynilə də siyasi maraq dövlətin daxili əlaqələrini təşkil edən cəmiyyətin sosial varlığının əlaqələndirici amili olan bir vasitədir. Siyasi fəaliyyət subyektinin maraqları, ümum siyasi fəaliyyətin xüsusilə, səmərəli fəaliyyətin məzmununu mənalandıran siyasi maraqlar dövlət sferası daxilində həyata keçirir. Ə.Z.Abdullayev yazır: "Siyasətin mənbəyi məhz insanın cəmiyyətdəki sosial mövqeyindən irəli gələn mənafelərdir. İstər iqtisadi, istərsə də mənəvi amillər və nemətlərə siyasi səciyyə verən, onların keyfiyyətlərinin sosial cəhətlərindəndir. Siyasətə yol yalnız mənafelərdən keçib gedir. (5, 39)

Burada siyasətin yaradıcı səbəbi kimi maraqlar vurğulanarsa, bununla yanaşı maraqların hansı məqsəddən doğulduğunu, hansı nəticələrə hesablandığını yalnız dövlət çərçivəsində müəyyən etmək mümkündür. İnsanların təbii tələbatlarından, dəyişən fizioloji əhvallarından, mürəkkəb ruhi durumlarından və s, təsirlənən, təsirləndiyi kimi də təzahür olan maraqlar o zaman siyasiləşir ki, dövlətin strukturunu təşkil edən iqtisadi, mədəni, hüquqi, elmi və s. orqanların müəyyən edilmiş əhatəsində reallaşdırılsın. Başqa sözlə siyasi maraqlar dövlət strukturlarının müvafiq məntiqi ölçüləri ilə elə tənzimlənməlidir ki, daha doğrusu elə idarə edilməlidir ki, onlar təkcə fərdi-siyasi maraqlar deyil, ümumi mənafeli hərəkat amillərinə çevrilməlidir. Məhz bu kontekstdən yanaşan tərəflərin obyektiv əsaslarla balanslaşdırılmasını nəzərə çarpdıran Amerika politoloqu D.Sartorin yazır: "Siyasət idarə edənlərlə, idarə olunanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdir."(6, 167) Bəlkə də buradakı "münasibətlər" sözünü bir qədər də praktiki dəqiqliyə yaxınlaşdıraraq maraqlardır deyilməsi daha məqsədə müvafiq olardı.

Siyasi maraqların obyekti zəminində subyektin dünyaya baxışı, intellekti və siyasi şüuru əhəmiyyətli rola malikdir. Çünki maraqların həyata keçirilməsində, göstərilən keyfiyyət nümunələri, davranış fəaliyyətində subyektin vəziyyətini ifadə edir. Davranışlar maraqların nailiyyət taleyini həll edəcək fəaliyyətlərdə bilavasitə qarşılıqlı təsirlə səciyyələnir. Siyasi maraqlar subyektinin fərdi, qrup halında və kütləvi olunmasından asılı olmayaraq nəticəyə xidmət edən fəaliyyətlər davranışlarla şərtlənir. Başqa sözlə maraqların siyasiləşməsi həddindən, siyasi maraqların həyata keçirilməsi həddinədək bütün nailiyyətlərin yaxud uğursuzluqların əsasında davranış dayanır. Eynilə də siyasi hərəkət, siyasi davranışın spesifik formasıdır. A.İ.Demidov qeyd edirdi ki, "Davranış siyasi fəaliyyətinin mexanizmini, strukturunu səciyyələndirir."(7, 22)

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, dövlətin tipologiyası siyasi subyektin, siyasi obyektlə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən əsas amildir. Belə ki, heç bir qanunla bağlı olmayan və

bilavasitə zorakılığa arxalanan diktatura rejimi altındakı monarxiya dövlət quruluşundakı subyektin maraqları, qanun aliliyi altında, vətəndaş cəmiyyətinə əsaslanan demokratik dövlətdəki subyektin maraqları ilə (nə məntiqi, nə də funksional baxımından) eyni vəziyyətdə ola bilməz.

Təcrübələrə əsasən siyasi maraqlar zəminində obyekt və subyekt münasibətlərinin müxtəlif səviyyələrdə təzadlı izahı tarixən formalaşan dövlətlərin yaranma səbəbi və funksiyaları ilə bağlı bir çox mülahizələrə və dövlət nəzəriyyələrinə dair ciddi elmi tədqiqatlara nəzər saldıqda aşağıdakı bir çox nəzəriyyələr təhlil edilməlidir.

1. Materialist düşüncələrə görə, əsasında maddi-iqtisadi səbəb dayanmaqla dövləti xalq kütləsindən ayrı olan kütləvi hakimiyyət, sinfi hökmranlıq maşını, gücə malik olan xüsusi bir təşkilat yaradır. Belə yanaşmalara ciddi nəzərlə baxdıqda, "xüsusi təşkilat" işarəsi siyasi maraqlara malik subyektləri əzmək, müxtəlif yollarla tabe etdirmək, zorakılığını təcəssüm etdirən ifadədir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Avstriyalı sosioloq Lüdevik Qumploviçin (1838-1909) adı ilə bağlanan zorakılıq nəzəriyyəsi də mövcuddur. Öz qaynaqlarını quldarlıq dövründən götürən bu nəzəriyəyə görə dövlət zorakılıq və işğal yolu ilə qazanılır. (8)

2. Təbii hüquqi nəzəriyyəyə görə dövləti, subyektin tarixdə və cəmiyyətdəki təbii vəziyyəti yaradır. Dövləti,siyasi maraqlar daşıyıcıları olan subyektlər arasında ictimai müqavilədir. "İctimai müqavilə haqqında" adlı əsərində J.J.Russo bu mövqedən çıxış etmişdir. (9) Hər bir subyekt öz azadlığı və iradəsi əsasında başqaları ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmağa ehtiyac duyur. H.Spenserin fikrincə belə əlaqələr dövləti yaradan səbəb kimi izah edilir. (10.) Bu aspektdən yanaşanda qohumluq və varislik əlaqələrinin siyasi maraqlar obyektinə müdaxiləsi labüdləşir. Nümunə üçün demək olar ki, Səlcuq imperiyasının vəziri Nizamülmülk ən ciddi vəzifələrə öz övladlarını, əhəmiyyətli, önəmli vəzifələrə isə qohum-qardaşlarını və sədaqətli adamlarını təyin edirdi.(11, 9-10)

Belə monarxiya tipli dövlətdə, yəni qohumluğa, tayfaçılığa dayanan obyekt və subyekt siyasi maraqları tənzimlənməyə, daha doğrusu ədalətin müdaxiləsinə ehtiyaclıdır. Çünki, "hökmdarlar dövlətə öz şəxsi mülkiyyətləri, ölkənin vətəndaşlarına isə öz kölələri kimi baxırlar"(12, 24)

3. Bünövrəsi Platon tərəfindən qoyulmuş lakin, XIX əsrdə H.Spenser tərəfindən inkişaf etdirilən orqonik nəzəriyyəyə görə dövlət insan orqanizmi kimi təsəvvür olunur və təsir edilir. Bu fikrə əsasən canlı orqanizm obyekt, hüceyrələr isə subyekt olaraq nəzərdən keçirilir. Yəni obyekt olan dövlət ayrı-ayrı subyektlərin ittifaqından ibarətdir. Belə ki, dövlət bütövün hissələri üzərində hakimiyyətdədir. Əgər bütöv orqanizm sağlamdırsa hüceyrələr də sağlam olacaq.

Psixoloji nəzəriyyələrə görə dövlət subyektlərin və onların toplu

mühitlərinin qarşılıqlı, psixi fəaliyyətlərinin məcmusudur.

Müasir müstəvidə dövlət siyasi maraq daşıyıcısı olan subyektin ümumi hüquqlarını xüsusən də sosial-siyasi və hüquqi dəyərlərini təmin edən və qoruyan təsisatdır. Mənbələrə əsasən dövlət haqqındakı fikirlər zahirən müxtəlif görünsədə, onun məzmununa obyektin baxış nəticəsi ilə demək olar ki, dövlət üç mühüm faktorla bağlıdır. Ərazi, əhali və hakimiyyət (Qanunverici və ya qanunu idarəedici orqanlar)

N.N.Sedixin fikrincə "Beynəlxalq hüquq və siyasi aspekt nöqteyi-nəzərdən dövlətin xarakteristikası üçün, onu təşkil edən üç başlıca ünsür ərazi, əhali və hakimiyyət böyük əhəmiyyətə malikdir". (13, 119)

Ərazi dövlətin coğrafi, maddi əsası olmaqla onun məkan mahiyyətidir. Dövlətin ərazisi beynəlxalq qaydalara əsasən digər bir dövlətin tərəfindən toxunulmaz olaraq tanınır. Lakin bu məqamda heç də həmişə müəyyən edilən qaydaların aliliyi gözlənilmir və bu qaydalar paradoksal qeyri-obyektivliklə pozulur, daha doğrusu ərazilər hegemon iddialarda bulunan mənfur qüvvələrin təcavüzünə və zəbtinə məruz qalır.

Belə ki, bir vaxtlar Yaxın Şərqin köçəri tayfalarından olan, fars şovinizmi və rus imperializmi tərəfindən Azərbaycanın Qərb və Cənub (İrəvan və Qarabağ) bölgələrinə məskunlaşdırılan, mütəmadi olaraq qüvvətləndirilən erməni vandalizmi (Rövşən.M.) öz arxaları və dəstəklərinin zorakılığı ilə ərazimizdə Ermənistan qondarılmış və tarixin müxtəlif fürsətli dönəmlərində ərazimizd millətimizə qarşı terrorlar, qətliamlar və soyqırımlar törədilmişdir. Bu gün də dünyanın gözü qarşısında ərazimiz işğal altındadır. Hələ bizim e.ə. 220-ci ildə böyük Hun imperatoru Mete sanki üzünü bizə tutaraq deyib: "Torpaq dövlətin təməlidir, onu heç kəsə vermək olmaz. Torpağı əcdadlarımız bizə irs qoyub getmişdir, orada babalarımızın sümükləri uyuyur. Torpaq mənim deyil xalqındır. Xalqın torpağını (yadlara R.A.R) verməyə heç kimin ixtiyarı çatmaz. Mən öz atımı, yaraşıqlı kənizmi tunqhulara ona görə verdim ki, onlar mənim özümün idi. Amma torpağı verə bilmirəm, bu torpaq gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır. Ya xalq məhv olmalı, ya da torpağa öz qanı hesabına qorumalıdır." (14, 111-112) Bu deyilənlərdən belə nəticə alınır ki, dövlətin həqiqi mövcudluğu onun ərazi bütövlüyü ilə şərtlənir. Başqa sözlə, ərazi bütövlüyü dövlət suverenliyinin zəruri şərtidir.

Dövlətin ikinci mühüm zəruri ünsürü onun ərazisində yaşayan, vətəndaşı olan əhali, xalq millətdir. ***Əhali vahid dövlət sisteminin ən həssas alt sistemidir.*** Həssasdır ona görə ki, əhali geniş mənada xalq müxtəlif şüurlara və müxtəlif təbəqələrə aid olan fərdi və ya ümumi - siyasi maraqlar mexanizmi olan subyektlərin intensiv qarşılıqlı əlaqədə olduğu sosial mühitdir. Tarixən hələ heç bir dövlət hamının maraqlarını eyni cür qoruya bilməyib. Çünki bütün insanların qabiliyyət və tələbatları eyni deyildir. Hər cür (demokratik və ya qeyri-demokratik) dövlətdə (hazır ki bəşəri səviyyədən asılı olaraq) adətən diktatura əlamətləri olur. Dövlət həmişə daha çox iqtisadi imkanların mühafizəçisinə çevrilir. Dövlət əslində iqtisadi maraqların ayrı - ayrı subyektlər və obyektlərin simasında əlaqələndirilməsi deməkdir. Hazırda müasir müstəvidə qlobal gerçəklik ondan ibarətdir ki, dövlət anlayışı ümumiyyətlə müəyyən elitaların iqtisadi maraqlarını birləşdirən, onu mühafizə edib artırmaq qayğısına qalan siyasi idarə etmə aparatıdır. Belə vəziyyətdə o, heç zaman tam demokratik ola, subyektlə obyekt münasibətlərində dinamik ədalətli, bütövlükdə ümumxalq mənafelərini təcəssüm etdirə bilməz. Amerika başda olmaqla, Böyük Britaniya, İsveçrə, Fransa, Norveç və s. Parlamentar ölkələrə nəzər salsaq görərik ki, "Əsl dövlət" öz işini xəlvətdə həyata keçirir və həyata keçirilənlər və korperasiya rəhbərləri, senatorlar, Parlamentarlar, departamentlər, dəftərxanalar və qərargahlardır. Dövlətin əsas ünsürlərindən olan əhali, xalq heç də həmişə fərdi vətəndaş hüquq aliliyi aspektindən dəyərləndirilmir, bir halda ki, ümumiyyətlə onun demoqrafik vəziyyəti, dövlət prinsiplərinin istiqamətləndirilməsi üçün mühüm amildir.

Dövlət fonomenini təşkil edən amillərdən biri də hakimiyyətdir. Hakimiyyət haqqında tarixən son dərəcə ziddiyyətli və rəngarəng doktirinlər formalaşmışdır. Hakimiyyət siyasi mühitin mərkəzi kateqoriyalarından biri hələ qədimdən müasir dövrədək Platon, Aristotel, Siseron, Əl-Fərabi, N.Tusi, Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, İ.Kant və s. Görkəmli mütəffəkkirlərin fikir söylədiyi bir təsisatdır. Müasir dövrün Pareto, Moska, Mixles, Veber kimi nümayəndələri bu istiqamətdə ciddi əsərlər yazmışdır. Hətta A.Foma"hakimiyyətin ilahi bir dəyər olduğunu, onun başlanğıcının Allahdan gəldiyini iddia etmişdir.

Bəşər mədəniyyətində bilavasitə rol oynamış səmavi dinlər xüsusilə, Islam dini hakimiyyətin Tanrıdan başlayan xeyir məramlı, bir vasitə hesab edir və mənəvi sərvət olaraq qiymətləndirir. Lakin bu o demək deyil ki, bütün növ hakimiyyət ilahidəndir. O, hakimiyyət ilahi mənşəlidir ki, onun bütün prinsipləri ədalətə əsaslanır. Bu mətləbi N.Tusi aydın göstərmişdir. "Hərəsini öz yerində oturtmaq, hərəsinin öz payını verməklə, başqasının haqqına əl uzatmağa qoymamaq, ictimai əmək prosesində ona tapşırılan işi, (xalqın etimadını R.A.R) yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün tədbirlər görmək zəruriyyəti doğur.. Bu tədbir insan kamilliyinə səbəb olduğu

təqdirdə ilahi siyasət (hakimiyyət) adlanır.”(15, 175) Müasir politologiya elminin tanınmış nümayəndəsi H.Morgentaunun fikrinə görə “Hakimiyyət dedikdə insanın başqa insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarət etməsi başa düşülür.”(16, 85-86) Göstərilən bu fikrə zahirən bir qədər fərqli olsa da mahiyyətcə eyni görüşlərə malik olan M.Dyuverji, C.Tompson, M.Veber, Y.Byatr və s. nümayəndələr də hakimiyyət anlayışını, birinin digərlərinin üzərində olan təsiri, təzyiqi, istədiyini həyata keçirməyə məcbur etməsi mənasında başa düşürlər. Lakin fərqli yanaşmalara baxdıqda şəxsən mənim öz subyektiv fikrimcə adları qeyd edilən nümayəndələr və bu tərzdə düşünən başqaları, hakimiyyət anlayışına hazırki bəşər cəmiyyəttində baş verən (bir qədər yumuşaq desək) zorakı hadisələr sferasında praktiki yanaşmadan çıxış edirlər. Hakimiyyət haqqında belə təsəvvür yaratmaq, hardasa ən azından şüurlarda totalitarlıq rüşüymlərinin əkilməsi və ya eqoistlik diqtəkarlıq məkanının genişlənməsinə şərait yaratmaqdır. Bütün bunların nəticələri də iddealları yalnız kapital olan, demokratiya iddialı böyük dövlətlərin kiçik dövlətlər üzərində müstəmləkəçiliyi və kaloniyaçılığı olmasıdır.

Əslində isə həqiqi hakimiyyət nə başqalarının şüuru və hərəkəti üzərində nəzarət, nə də bir qrupun digərləri üzərində ağalıq aləti deyil. Bəlkə, hakimiyyət ölkə ərazisində olan əhalinin, xalqın azadlığı şəraitində onun bütün dəyərlərini inkişaf etdirməli, subyekt və obyekt münasibətlərinin bütün məqsəd-məramı şüurun, davranışların ən ali kamilliyə doğru yüksəldilməsi və xoşbəxtliyə çatdırılmasını həyata keçirən təsisat olmalıdır. Burada politoloq R.Mustafayevin fikri diqqətə layiqdir. “Hakimiyyətin yeganə vəzifəsi insanlara onların özləri üçün edə bilmədiklərini etməkdən ibarətdir.” (17, 39) Beləliklə nəticə alınır ki, demokratik prinsiplər, insan hüquqları və azadlıqları vətəndaş cəmiyyəti nöqteyi nəzərindən hakimiyyət ağalıq deyil xadimlikdir.

Dövlət siyasi maraqların əsas obyekti kimi bütövlükdə siyasi sistemin vahidliyinə və bütövlüyünə xidmət edən vasitədir. Yəni dövlət siyasi maraqlara əsas obyekt olsa da subyektlər (insanlar) dövlətə görə deyil, dövlət axırıncılara görədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəmil Əhmədli. Nəzəriyyə onun tipləri və funksiyaları. Bakı, «Diplomat», 2008, s.233.
2. Əbülhəsən Abbasov. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi.Bakı, 2006.
3. Санистебан Л.С. Основы политической науки (перевод с испанского). М., 1992, s.22.
4. Илин И.А. О монархии и республике. «Вопросы философии». 1991, № 5, s.129.
5. X.N.Tusi. Əxlaqi nasiri, Bakı, «Elm» nəşriyyatı. 1989, s.212.
6. S.Xəlilov. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, 2007, s.381.
7. Ə.Z.Abdullayev. Dil, siyasət, sosial tərəqqi. S.39.
8. Политология: вчера и сегодня. М., 1990, s.167.
9. Демидов А.И. Политическая деятельность. Саратов, 1987, s.22.
10. Гумплович Л. Общие учение о государстве.СПб, 1910.
11. Ж.Ж.Руссо. Об общественном договоре. М, 1938.
12. Спенсер Г. Основы социологии. Г I-II. СПб, 1908.
13. Bax: Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, «Elm», 1987, s.9-10.
14. Хропанок В.Н. Теория государства и права. S.24.
15. Политология. Под.редак. Г.В.Полуниной. S.119.
16. Bax: N.Şəmsizadə. Azərbaycançılıq. Bakı, «Nurlan», 2006, s.111-112.
17. X.Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1989, s.175.
18. Bax: H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya. Bakı, 1997, s.85-86.
19. Rövşən.Mustafayev. İnkişafın Azərbaycan yolu. XXI əsr. “Dirçəliş”, 1993, s.39.

Рушан РУШАНЗАДЕ

ГОСУДАРСТВО КАК ОБЪЕКТ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ

Резюме

Государство – основа политики, которая является сложной системой.

Оно является основным учредителем политической системы, её интеллектуального управления, обеспечивает охрану демографической, экономической, социально-общественной, культурно-нравственной структур, государство – определенная сфера, создающая условия для реализации политических интересов, которые составляют фундаментальную структуру политики. Государство как продукт разума и мышления служит для улучшения жизни общества, его благополучия.

Государство, которое состоит из территории, населения и правительства, как основной объект политических интересов, является средством, служащим единству и цельности политической системы в целом. Т.е. государство, являясь основным объектом политических интересов, служит субъектам государства, а не наоборот.

Rushan RUSHANZADEH

STATE AS THE OBJECT OF THE POLITICAL INTERESTS

Summary

A state is the base of the policy which is a complex system.

The qovernment is the main organizer of the political system, its intellectual management, it provides the protection of the demographic, economic, social, cultural structure. The state is the definite sphere creating conditions for the realization of the political interests which form the fundamental structure of the policy.

The state which consists of the territory, population and qovernment as the main object of political interests is the means serving for the unity and integrityof the political system on the whole. So the state being the main object of the political interests serves as the subject of the state but not the other way.

Ramil HACIYEV
Azərbaycan MEA Fəlsəfə, Sosiologiya
və Hüquq İnstitutunun aspirantı

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN-DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Cənubi Qafqazda mövcud münaqişələrin Azərbaycan Respublikasının geosiyasi təhlükəsizliyinə təsirini nəzərdən keçirərkən ilk növbədə Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin üzərində dayanmaq lazımdır. Bu amil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi, demoqrafik, ekoloji və digər mənafelərinə böyük zərbə vurur. Problemin həlli Azərbaycan Respublikasının ən vacib maraqlarından biridir. Lakin hansı şərtlərlə?

Münaqişələr tarixi sübut etmişdir ki, ədalətsiz sülh yeni münaqişənin meydana gəlməsini şərtləndirir. Bu baxımdan Cənubi Qafqazda münaqişələrin həllinin elə mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır ki, o, bütün tərəflərin maraqlarını təmin etsin.

İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, münaqişənin həlli prosesində Azərbaycan dövləti tarixi təcrübəni, ölkənin geosiyasi mövqeyini, mövcud və perespektiv iqtisadi və hərbi imkanlarını, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, insan resurslarını, ölkənin beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunu, beynəlxaq hüququn prinsiplərini və digər amilləri nəzərə almalıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıq doğuran təxirəsalınmaz məsələ və xarici siyasətin ən əsas prioriteti hesab olunur. Münaqişənin həllində Azərbaycanın rəsmi mövqeyi beynəlxalq ictimaiyyətə ilk dəfə Azərbaycan respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən çatdırılmışdır. ATƏM-in üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 6 dekabr 1994-cü ildə keçirilən Budapeşt görüşündə çıxışı zamanı Heydər Əliyev demişdir: «Təcavüzün ağır nəticələrinə baxmayaraq, biz Ermənistan tərəfinə ədalət və humanizmin əsasında, ATƏM-in prinsipləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında sülh təklif edirik. Biz Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verməyə hazırıq, münaqişə zonasına ATƏM-in sülhü qoruyan qüvvələrinin yerləşdirilməsinə razıyıq. Biz milli azlıq təşkil edən ermənilərin hüquqlarının həyata keçməsi üçün Azərbaycan dövlətinin tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunu müzakirə etməyə və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu ilə Ermənistan Respublikası arasında nəqliyyat kommunikasiyalarının normal işləməsini təmin etməyə də hazırıq. Amma bizim üçün sarsılmaz olan normalar və prinsiplər vardır ki, bunlar da sərhədlərin pozulmazlığı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, işğal edilmiş bütün ərazilərdən erməni silahlı birləşmələrinin çıxarılması, qaçqınların doğma ocaqlarına qaytarılmasıdır» (1, 472).

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllilə bağlı Azərbaycan Respublikasının rəsmi mövqeyini 2 dekabr 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündə bir daha bəyan etmiş və Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verilməyəcəyini vurğulamışdır.

Ermənistanın münaqişənin həlli ilə bağlı qeyri-konstruktiv mövqe tutması, münaqişənin həllində maraqlı olmayan «Qarabağ klanı»nın Ermənistanda hakimiyyətdə olması, bu hakimiyyətin qeyri-legitimlik probleminin mövcudluğu, onun xarici dövlətlər və xaricdə yaşayan, sayca Ermənistan əhalisindən çox olan erməni lobbisindən siyasi və iqtisadi asılılığı problemin həllinə imkan vermir. Təsadüfi deyil ki, Ermənistanın sabiq prezidenti Levon Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanla kompromisə hazır olması

bir sıra xarici dövlətlərin maraqlarını təmin etmədiyindən, onların təzyiqi ilə hakimiyyətdən getməli olmuşdur.

Ermənistanın bir sıra xarici dövlətlər tərəfindən silahlandırılması da problemin həllinə mənfi təsir göstərir. Əslində Ermənistana külli miqdarda hərbi texnika verməklə həmin dövlətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının bölgəyə silah göndərilməsini yasaqlayan 822 saylı Qətnaməsinin tələblərini pozurlar.

Son illər Azərbaycanın hərbi xərclərinin Ermənistanın bütövlükdə dövlət büdcəsinin xərclərinə çatması həmin dövlətin hərbi-siyasi dairələrini ciddi narahat etməkdədir. Təsadüfi deyil ki, Ermənistanın müdafiə naziri Seyran Ohanyan Azərbaycanın artan hərbi xərclərinin nəzərə alınmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin silahlı qüvvələrin inkişafı ilə bağlı bəyanatları işğalçı Ermənistanı xarici dövlətlərdən dəstək axtarmağa sövq edir. İ.Əliyev qeyd etmişdir: «Növbəti illərdə orduya ayrılan xərclər daha da artacaqdır. Mən bunu bir daha demək istəyirəm ki, biz bu sahəyə prioritet diqqət göstəririk və 2009-cu ildə bütün hərbi xərclərimiz 2,3 milyard dollar təşkil etməlidir. Bu, böyük rəqəmdir. Ancaq bizim qarşımızda böyük vəzifələr dayanır. Biz istənilən anda, istənilən yolla öz doğma torpaqlarımızı azad etməyə hazır olmalıyıq, hazırıq, ancaq özümüzü daha da gücləndirməliyik» (2). Təsadüfi deyil ki, vahid Almaniya dövlətinin banisi Otto fon Bismark «Almaniyanın yeganə etibarlı cinahları onun ordusudur» fikrini irəli sürərkən dövlətin ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığında silahlı qüvvələrin hansı rolu oynadığına işarə vurmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, 2008-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi paradının ardınca 2009-cu ildə irimiqyaslı hərbi təlimin keçirilməsi Ölkənin hərbi və döyüş potensialının nümayiş etdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə, 2009-cu il iyun ayının 15-dən 25-dək Müdafiə Nazirliyinin, Dövlət Sərhəd Xidmətinin və Daxili Qoşunların birləşmə və hissələrinin dörd min nəfərdən çox şəxsi heyətinin, 99 ədəd tank, 55 ədəd zirehli döyüş maşını, 123 ədəd artilleriya sistemləri, 12 ədəd döyüş təyyarəsi, 12 ədəd döyüş vertolyotu, 5 ədəd nəqliyyat-döyüş vertolyotunun iştirakı ilə keçirdiyi «Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə müxtəlif güc strukturlarının birgə fəaliyyətinin planlaşdırılması və təşkili. Birinci müdafiə həddində müdafiə əməliyyatının aparılması. Yenidən qruplaşmanın keçirilməsi, müasir artilleriya sistemləri və aviasiyanın tətbiqi ilə atəş hazırlığının aparılması, artilleriya atəşləri və aviasiya zərbələri ilə düşmənə böyük dərəcədə zərər yetirilməsi. Hücuma keçərək qarşı duran qruplaşmanın darmadağın edilməsi. Əməliyyat ehtiyatlarının döyüşə yeridilməsi, düşmən qruplaşmasının darmadağın edilməsinin başa çatdırılması və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi» mövzusu üzrə irimiqyaslı Birgə Əməliyyat-Taktiki Təlimi Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığının gücləndirilməsi, xalqın orduya inamının artırılması və düşmənə psixoloji təzyiq kimi qiymətləndirilməlidir.

Təlimin əsas mərhələsində birləşmə və hissələrin döyüş tətbiqi və silah sistemlərinin real atışları həyata keçirilmiş, müxtəlif güc strukturlarının birləşmə və hissələri arasında qarşılıqlı əlaqə təşkil edilmişdir. Mərhələnin gedişində artilleriya sistemlərinin döyüş atışının və aviasiya zərbələrinin praktiki idarə olunması, hava desantının tətbiqi, müxtəlif qoşun növlərinin hücum əməliyyatında döyüş fəaliyyətləri sualları işlənmişdir (3). Təlimin əsas mərhələsini AR Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin izləməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində Silahlı Qüvvələrin əsas vasitələrdən biri kimi ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olduğuna dəlalət edir.

Sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi göstəricilərinə görə Azərbaycanın Ermənistanı bir neçə dəfə üstələməsi, tərəflər arasında fərqin get-gedə daha da artması fonunda Ermənistan ictimaiyyətinin sakitləşdirilməsinə və qeyri-legitim hakimiyyətin ömrünün uzadılmasına yönəlmiş tədbirlər çərçivəsində irəli sürülən bəyanatlardan biri də Dağlıq Qarabağ bölgəsində

hərbi əməLiyyatların başlanacağı təqdirdə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) Ermənistanı müdafiə edəcəyi barədə fikirlərin təbliğ edilməsidir. KTMT-nin 2009-cu ilin fevral ayının 4-də Moskva şəhərində keçirilən görüşü zamanı Kollektiv Çevik Əməliyyat Qüvvələrinin (KÇƏQ) yaRadılması barədə qərarın qəbulu erməni siyasətçilərinə ilkin mərhələdə müəyyən manevr imkanları yaratsa da, bir müddət sonra bu imkanlar da məhdudlaşdı. Erməni eksperti Viktor Yakubyanın «Reqnum» agentliyinə müsahibəsində «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında hərbi əməliyyatların yenidən başlanacağı təqdirdə, Ermənistanın müdafiə edilməsi KTMT-nin çevik əməliyyat qüvvələri üçün ilk sınaq ola bilər», politoloq Levon Məlik-Şahnazaryanın «KÇƏQ-nin yaradılması Azərbaycandan daim səslənən bəyanatların müəlliflərini sakitləşdirməyə kömək edər və onları münaqişənin dinc yolla həllini axtarmaq barədə fikirləşməyə məcbur edər» və s. erməni ekspertlərinin bu kimi fikirlərinə cavab olaraq KTMT-nin baş katibi Nikolay Bordyujanın «Qarabağ münaqişəsinin yenidən başlanacağı təqdirdə KTMT bu münaqişəyə müdaxilə etməyəcək» barədə bəyanatı Ermənistan rəhbərliyini narahat etməyə bilməz (4). Digər tərəfdən Azərbaycan KTMT-nin Ermənistan istisna olmaqla demək olar ki, bütün üzvləri ilə sıx iqtisadi-siyasi və hərbi əməkdaşlıq edir, onların bəzilərindən silah alır, həmin dövlətlərlə dostluq və tərəfdaşlıq haqqında müvafiq sənədlər imzalamışdır (5). Qeyd olunan amillər gələcəkdə mümkün hərbi əməliyyatların başlanacağı təqdirdə respublikanın siyasi manevr imkanları və hərbi-strateji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycanın xarici siyasətinin uğuru hesab olunmalıdır. Lakin eyni zamanda hərbi əməliyyatlar başlanacağı təqdirdə Rusiya ilə yanaşı regionun digər dövlətləri – İran, Türkiyə və Gürcüstanın davranış taktikasının mümkün variantları proqnozlaşdırılmalı, Azərbaycana təsir imkanları müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün siyasi və diplomatik vasitələrlə bərpası qeyri-mümkün olduğu təqdirdə Azərbaycan öz təbii hüququndan istifadə etmək, yəni hərbi gücün tətbiq olunması seçimi qarşısında qala bilər. Hərbi əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Ermənisanda mövcud sosial-iqtisadi və siyasi proseslər, aparılan hərbi quruculuq işləri, ön cəbhədə hərbi birləşmələrin dislokasiyası, say tərkibi, təchizatı, silahlı qüvvələrdə mövcud psixoloji durum, şəxsi heyətin döyüş hazırlığı, Ermənistanın iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji tərəfdaşları, hərbi sahədə imzaladığı xarici müqavilələr barədə mütəmadi məlumatlar əldə edilməli, hərbi əməliyyatların mümkün senariləri işlənib hazırlanmalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, Ermənistanın mövcud iqtisadi problemləri ona uzun müddətli hərbi əməliyyatlar aparmağa imkan vermədiyindən, müharibə başlayacağı təqdirdə Ermənistan təmas xəttinin şimal istiqamətində qüvvələri səfərbər etməklə irəliləməyə və Azərbaycanın strateji neft-qaz kəmərləri və qərb istiqamətində nəqliyyat və dəmir yolu xəttlərini atəş altında saxlamaq taktikasına üstünlük verə bilər. Bu məqsədlə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən cəbhənin digər istiqamətlərində (Ağdam, Füzuli) yayındırıcı fəallıq göstərilməsi istisna edilməməlidir.

Son illər Ermənistanın düşdüyü ağır iqtisadi vəziyyət fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə inkişafı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir və bu amilin təsiri getdikcə daha açıq şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

2007-ci ildən etibarən Azərbaycanın illik iqtisadi göstəricisi 30 mlrd. ABŞ dollarından artıq olduğu təqdirdə, Ermənistan iqtisadiyyatının müvafiq göstəricisi cəmi 6-7 mlrd. ABŞ dollardır.

2008-2009-cu illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsi 15 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, Ermənistanda bu rəqəm 2 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatları Ermənistanın valyuta rezervlərindən 25 dəfə çoxdur. Proqnozlara görə, bu rəqəm 2013-cü ildə 200 dəfədən çox olacaqdır.

Ermənistanın büdcədə investisiya xərcləri 90 mln. ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, Azərbaycanda bu rəqəm 5 mlrd. ABŞ dollarıdır və Ermənistanın icmal büdcəsindən 2-3 dəfə çoxdur.

Ermənistana Rusiyanın kiçik həcmli investisiyaları nəzərə alınmasa, digər xarici dövlətlər tərəfindən əsaslı maraq göstərilmədiyi halda, Azərbaycana cəlb edilən investisiyalar 40 mlrd. ABŞ dollarını keçmişdir.

Rusiya ilə Gürcüstan arasında hərbi münaqişədən sonra əsas iqtisadi tərəfdaşı Rusiya ilə kommunikasiya əlaqələrində ciddi problemlərin yaranması və dünya maliyyə böhranı Ermənistan iqtisadiyyatını daha çətin vəziyyətə salmış, ölkədə istehlak qiymətlərinin bahalaşmasına, xaricdən daxil olan pul kütləsinin azalmasına, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur (6). Məhz bu münaqişədən sonra Ermənistan iqtisadiyyatının xaricdən asılılığının nə dərəcədə böyük olduğu aşkar şəkildə ortaya çıxdı və Türkiyə ilə sərhədlərin açılması məsələsi xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi gündəmə gətirildi.

2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin fəaliyyətə başlaması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin əsasının qoyulması Ermənistanı tam təcrid vəziyyətinə salmaqla, danışıqlar prosesinə təsir edən iqtisadi və psixoloji amillərdən biridir.

«Rossiyskaya qazeta» qəzetinə müsahibəsində Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri Serqey Lavrov bildirib: «Ermənistanın dünya ilə ünsiyyətdə çətinlikləri var. Erməni xalqının köklü maraqları tələb edir ki, bu situasiya tezliklə həll edilsin. Onun coğrafi və siyasi yolları həqiqətən azdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunan kimi Türkiyə Ermənistana dünya ilə əlaqə qurmağa kömək edəcək. Rusiya-Gürcüstan arasında problemlərlə əlaqədar, Ermənistan yük daşımalarında ciddi çətinliklər çəkir. Bu isə Azərbaycanla münaqişənin tezliklə həllini tələb edir. Erməni tərəfi çalışmalıdır ki, belə maneələri aşsın. Yerevanın tez bir zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etmək istəyi buradan irəli gəlir. Bu tək Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşması deyil, həm də bütün dünyaya çıxış əldə etməkdir» (7).

Əlverişli geosiyasi mövqeyi və zəngin təbii neft-qaz ehtiyatları Azərbaycana xarici əlaqələrində əlavə üstünlüklər verir. Rusiyadan enerji asılılığı olan Avropa Birliyinin yeni və etibarlı enerji mənbələrinə çıxışın əldə edilməsi ehtiyacı gələcəkdə Azərbaycanın Avropa Birliyinin enerji təminatçılarından biri kimi strateji rolunu artırır. Avropa Birliyi Azərbaycan kimi yeni enerji tərəfdaşları ilə əlaqələrinin inkişafında maraqlıdır (8-9). 2006-cı ilin noyabr ayında Brüsseldə imzalanmış «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu» Azərbaycanın Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyindəki müstəsna rolunu təsdiq etmişdir (9). Qeyd olunan amil Avropa strukturlarında Azərbaycanın maraqlarına uyğun qərarların qəbul olunmasında və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində obyektiv mövqe tutulmasında əsas təsir vasitələrindən biri kimi istifadə olunmalıdır.

Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatlarının qərbə ixracına nəzarət Avropa Birliyinə təzyiqin əsas vasitələrindən biri olduğundan, Rusiya Azərbaycan qazını almaqda maraqlıdır. Qeyd olunan amil Rusiya üçün geostrateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Ermənistana real təsir göstərmək imkanına malik olan Rusiya ilə münasibətlərdə bu amildən qarşılıqlı maraq prinsipi əsasında əsas vasitələrdən biri kimi istifadə olunmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, 2009-cu ilin iyun ayının 29-da Bakıda Azərbaycan təbii qazının Rusiyaya satışı üzrə Azərbaycanla Rusiya arasında müqavilənin imzalanmasından sonra mətbuat nümayəndələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin beynəlxalq təşkilatların

qərarları əsasında nizama salınması barədə suallarını cavablandırarkən Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedev bildirmişdir ki, «Bu cür problemlər yalnız möhkəm hüquqi baza əsasında nizama salına bilər. Həmin baza məlumdur. Söhbət əsas beynəlxalq təşkilatların və ilk növbədə, BMT-nin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair qərarlarından və qətnamələrindən gedir» (10).

Təcrübə göstərir ki, Cənubi Qafqaz hələ də Rusiyanın təsir dairəsində qalmaqdadır və bu gün heç kimə sirr deyil ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli xeyli dərəcədə Rusiyanın mövqeyindən asılıdır. Odur ki, Azərbaycan Rusiyanın «Cənubi Qafqaz» maraqlarının prioritet istiqamətlərini dəqiq təyin etməli, Rusiyanın maraqları ilə üst-üstə düşən və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə təhdid yaratmayan maraqlar əsasında Rusiya ilə münasibətləri dərinləşdirməli, beynəlxalq məsələlərə münasibətdə Rusiyanı qıcıqlandıra biləcək bir başa hərəkətlərdən yayınmalıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində hüquqi və siyasi əsaslar Azərbaycanın maraqlarına uyğun olsa da, Azərbaycan gələcəkdə bu əsasların möhkəmləndirilməsinə daha ciddi səy göstərməlidir. Qeyd olunan hüquqi və siyasi əsaslar ilk növbədə BMT-nin Nizamnaməsi, Helsinki Yekun Aktı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələri, 2008-ci ilin mart ayının 14-də BMT-nin Baş Assambleyasında 39 dövlətin dəstəyilə qəbul olunmuş A/RES/62/243 saylı «Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair» qətnamə, Moskva bəyannaməsi, ATƏT, Avropa Şurası və İslam Konfransı Təşkilatının müvafiq sənədləri və qərarlarında əks olunan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərdir. BMT-nin Baş Assambleyasında qəbul olunmuş sonuncu qətnamədə Ermənistan hərbi birləşmələrinin işğal etdikləri əraziləri dərhal tərk etməsi tələbinin müdafiə edilməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi və Ermənistanın işğalçı kimi tanınması istiqamətində uğurlu addımlardan biridir.

Ermənistanın XİN-in keçmiş mətbuat katibi Vladimir Karapetyan 2008-ci ilin mart ayının 14-də BMT-nin Baş Assambleyasında qətnamənin qəbul edilməsindən sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı vəziyyətin Ermənistanın zərərinə doğru dəyişdiyini bildirmişdir. Onun fikrinə görə, Azərbaycan tərəfi BMT qətnaməsindən istifadə edərək danışıqlar masası üzərində olan sənəddəki əsas vəziyyətə təsir edə bilər. V.Karapetyan Ermənistanın hazırda başqa Azərbaycanla üz-üzə qaldığını təsdiq etmiş, Ermənistanın son iki il ərzində əsasən də fövqəl dövlətlərə-Rusiyaya qaz məsələsində və ABŞ-a İran məsələsində təsir göstərə bilən Azərbaycanla qarşı-qarşıya olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi sferasında öz əhəmiyyətli yerini anlayır və bundan istifadə edir (11).

Ermənistanın işğalçılıq siyasətindən çəkindirilməsi istiqamətində əsas təsir vasitələrindən biri kimi Azərbaycanın Gürcüstanda olan imkanlarından istifadə olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, Ermənistanın xarici ticarətinin təxminən 70%-ı Gürcüstan vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan isə Gürcüstanın strateji tərəfdaşıdır və bu ölkədə ən böyük investisiya payına malikdir. Azərbaycan Gürcüstanın enerji tələbatını ödəməklə yanaşı bu ölkənin suverenliyinin möhkəmlənməsində və ölkə daxili ictimai-siyasi sabitliyin saxlanmasında böyük rol oynayır. Gələcəkdə Gürcüstanda Azərbaycanın maraqlarına uyğun qərarların qəbul edilməsinə nail olmaq üçün Gürcüstan iqtisadiyyatının strateji sahələrinin özəlləşdirilməsi və ya icarəyə götürülməsində fəal iştiraka nail olunmalı, bu dövlətin azərbaycanlı vətəndaşlarının kompakt yaşadığı regionlarda sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, onların təşkilatlanması, rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi, Gürcüstan cəmiyyətinə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, Gürcüstan ictimai fikrinin Azərbaycanın maraqlarına uyğun fomalaşdırılması, Gürcüstanda yaşayan çox saylı erməni icmasının mövqelərinin zəiflədilməsi və s. istiqamətdə zəruri tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan Türkiyə-Ermənistan münasibətlərini də daim diqqət mərkəzində saxlamalı, bütün vasitələrdən istifadə etməklə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhədlərin açılmasına mane olmalıdır. Məlum olduğu kimi, Kəlbəcər rayonunun işğalından sonra Türkiyə Ermənistanla sərhədi bağlamışdır və sərhədin bağlı qalması hər il Ermənistan iqtisadiyyatına külli miqdarda zərər vurur. Türkiyə ilə sərhədin açılması Ermənistan üçün həyati vacib maraqlardan biridir. Lakin işğalçılıq siyasəti, ərazi və saxta «soyqırım» iddiaları sərhədin açılmasına əngəl yaradır.

Bir sıra qərb dövlətləri cəlbedici təkliflər irəli sürməklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindən əvvəl Ermənistanla sərhədin açılması istiqamətində Türkiyəyə təsir göstərməyə çalışır, 2009-cu ilin oktyabr ayının 10-da tərəflər arasında protokolların imzalanmasına nail olmaqla diplomatik münasibətlərin qurulmasına təşəbbüs göstərirlər. ABŞ və Avropa Birliyinin Ermənistanı Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarılmasında Türkiyəni yeganə vasitə kimi nəzərdən keçirməsini və sərhədin açılması istiqamətində Türkiyəyə təzyiq göstərməsini Ermənistanda yaxşı başa düşürlər və bu amildən maksimum yararlanmağa çalışırlar. Qeyd olunanlar Qərbin Cənubi Qafqazda əslində öz maraqları olduğu və bu maraqlar çərçivəsində Azərbaycanın maraqlarının nəzərə alınıb-alınmamasının Qərb üçün o qədər də əhəmiyyətli olmaması təsəvvürünü yaradır. Qeyd olunan tendensiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli perespektivi baxımından təhlükəlidir və 2009-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə ilə Ermənistan arasında aparılan gizli danışıqların nəticəsi olaraq tərəflər arasında protokolların imzalanması, Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin bərpa olunmasında Dağlıq Qarabağ məsələsinin ilkin şərt kimi aradan qaldırılmasına cəhd göstərilməsi, ilkin şərt olmaqla və ya olmadan «yol xəritəsi»nin razılaşdırılması barədə xarici kütləvi informasiya vasitələrində fikirlərin irəli sürülməsi həmin tendensiyanın əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin Azərbaycan dövlətinin əsaslı və sərt mövqeyindən sonra Türkiyə ilə Ermənistan arasında müzakirə olunan məsələlərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan perespektivsiz olduğu ortaya çıxdı. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının 2009-cu ilin aprel ayının 6-da keçirilən iclasında ölkə rəhbəri son dövrlər bölgədə gedən proseslərə münasibət bildirmiş, Azərbaycan dövlətinin bu prosesləri ciddi izlədiyini və Azərbaycanın öz siyasətini regionda gedən dəyişikliklərə uyğunlaşdırdığını bildirmişdir.

2009-cu ilin aprel ayının 28-də Belçika Krallığına işgüzar səfəri dövründə Brüsseldə Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozu ilə görüşündən sonra keçirilən birgə mətbuat konfransında Prezident İlham Əliyev jurnalistlərin Ermənistanla Türkiyə arasında son yaxınlaşmaya dair sualını cavablandırarkən bildirmişdir: «Hesab edirəm ki, dünya, region və Azərbaycan xalqı nəyin baş verdiyini bilməlidir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması Türkiyə ilə Ermənistan arasında yaxınlaşma kontekstindən çıxarılıb, ya yox. Bu, çox sadə cavab tələb edən sadə bir sualdır» (12). Qeyd olunmalıdır ki, ölkə rəhbərinin Avropanın siyasi mərkəzindən bu cür cəsarətli çıxışı Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması istiqamətində görülən tədbirlərin tərkib hissəsi olmaqla, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin Azərbaycan dövləti üçün nə qədər həssas məsələ olduğunu bir daha dünya ictimaiyyətinə çatdırdı. Qeyd olunan müraciət həm də Azərbaycanın maraqları nəzərə alınmadan Türkiyə ilə Ermənistan arasında yaxınlaşma prosesini təşkil edən dairələrə zamanında verilmiş xəbərdarlıq kimi də qiymətləndirilməlidir.

Müşahidələr onu göstərdi ki, Azərbaycanın maraqları nəzərə alınmadan Ermənistanla sərhədin açılması məsələsinin gündəmə gəlməsi Türkiyədə daxili siyasi proseslərin gərginləşməsinə, mövcud iqtidarın nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız Türkiyə Prezidenti və Baş nazirinin Qarabağ problemi həll olunmadan Ermənistanla sərhədin açılmayacağı barədə bəyanatlarından və Türkiyə Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycana səfərindən sonra bu sahədə narahatlığa son qoyuldu.

Qarabağ probleminin həlli istiqamətində Ermənistan-İran münasibətləri mütəmadi olaraq təhlil olunmalı və müvafiq addımlar atılmalıdır. İran regional güc mərkəzi kimi Cənubi Qafqazda gedən proseslərin fəal iştirakçılarından biridir. Rəsmi Tehran Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə BMT-nin və İslam Konfransı Təşkilatının müvafiq qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə və bu münaqişənin Azərbaycan respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında həllinə tərəfdar olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. İran İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlarda prinsipial məsələlərdə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. Lakin İran Ermənistanla da iqtisadi-siyasi əlaqələrini inkişaf etdirir, Ermənistanın iqtisadi, xüsusilə də enerji problemlərinin həllində yaxından iştirak edir. Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə nəticəsində çətin duruma düşmüş Ermənistanın iqtisadi blokadadan qismən də olsa çıxmasında İranın birbaşa rolu vardır. Ermənistan xarici ticarətinin müəyyən qismini baha başa gəlməsinə baxmayaraq İran üzərindən həyata keçirir. İran rəsmiləri Ermənistanla əlaqələrin inkişaf etdirilməsini sırf iqtisadi və qonşuluq maraqları ilə izah etsələr də, əslində bu, İranın milli maraqlarından irəli gəlir. Beləliklə, Ermənistan-İran münasibətləri təhlil edilərkən, Ermənistan İranın Azərbaycan strategiyasında əsas vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Son illər Azərbaycanın regionda təsir imkanlarının artması, eləcə də İran ətrafında yaranmış beynəlxalq vəziyyət və Qərbin təziqləri cənub qonşumuzu Azərbaycana qarşı kəskin addımlar atmaqdan çəkindirən amillər kimi qiymətləndirilməlidir. Odur ki, Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi əməliyyatlar başlanacağı təqdirdə İranın Ermənistana iqtisadi yardım göstərəcəyini və hərbi əməliyyatların dayandırılması istiqamətində bəyanatlar verməklə məhdudlaşacağını güman etmək olar.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dondurulmuş vəziyyətdə saxlanması və Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin hazırki vəziyyəti Gürcüstanın milli maraqlarına cavab verir. Gürcüstan Azərbaycanın strateji müttəfiqidir. Gürcüstan ərazisindəki separatçı Abxaziya və Cənubi Asetiya kimi eyni xarakterli problemlərlə üzləşdiyindən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllində maraqlı olsa da, münaqişənin yaxın müddətdə həllində o qədər də maraqlı deyildir. Azərbaycanla-Ermənistan arasında sərhədlərin bağlı qalması strateji neft-qaz kəmərlərinin, eləcə də regional əhəmiyyətli nəqliyyat xəttlərinin Gürcüstan ərazisindən keçməsilə nəticələnməklə, həmin dövlətə ciddi iqtisadi və siyasi dividentlər gətirmişdir. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli şərqlə qərb arasında yeni həlqənin (Ermənistanın) meydana çıxmasına və Gürcüstanın qərb üçün geosiyasi əhəmiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Qeyd olunanlar Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi əməliyyatlar başlanacağı təqdirdə Gürcüstanın davranış taktikasının mümkün variantlarının proqnozlaşdırılmasını zəruri edir.

Azərbaycan Gürcüstanın düşdüyü iqtisadi vəziyyətdən vaxtında və düzgün istifadə etməli, mövcud iqtisadi, siyasi və digər vasitələrdən yararlanmaqla Gürcüstanda təsir imkanlarının artırılması istiqamətində zəruri tədbirlər görməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan dövləti tarixi təcrübəni, ölkənin geosiyasi mövqeyini, mövcud və perspektiv iqtisadi və hərbi imkanlarını, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, insan resurslarını, ölkənin beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunu, ölkə daxili ictimai-siyasi sabitliyi, eləcə də beynəlxaq hüququn prinsiplərini nəzərə alaraq və bütün xalqı səfərbər edərək Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə nail olmalıdır. Münaqişənin milli maraqlara zidd həlli Azərbaycan xalqının milli mənliyini və inkişafını sual altına almaqla, gələcəkdə ölkəyə qarşı yeni ərazi iddialarının irəli sürülməsinə səbəb ola bilər.

Amerika tədqiqatçısı U.Lipmanın haqlı olaraq yazdığı kimi - «Millət o vaxt təhlükəsiz vəziyyətdə olur ki, müharibə yolu ilə qanuni maraqlarını təmin etmək iqtidarında olduğu halda, müharibədən qaçmaq məqsədilə bu maraqları qurban verməli olmur» (13, 355).

Bununla əsas vermək olmaz kimi, Azərbaycan Ermənistana qarşı dərhal müharibəyə başlamalıdır. Lakin sülh istəyiriksə, müharibəyə də hazır olmalıyıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. «Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik». «Əbilov, Zeynalov və oğulları», Bakı, 2006, (s.9) 472 s.
2. «Biz istənilən anda, istənilən yolla öz doğma torpaqlarımızı azad etməyə hazırıq», «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 22 yanvar 2009-cu il cümə axşamı, № 012 (2946).
3. «Qoy hamı bilsin!», «Azərbaycan» qəzeti, 28 iyun 2009-cu il, bazar, № 138 (5242).
4. «Erməni politoloqlarının əsassız sərbəstliyi», «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 10 fevral 2009-cu il çərşənbə axşamı, № 025 (2959).
5. «Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndikcə siyasi-diplomatik uğurlarımız gündən-günə artır», «Xalq qəzeti», 17 aprel 2008-ci il cümə axşamı, № 80 (25845).
6. «Ermənistan sosial partlayış astanasında». «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 12 iyun 2008-ci il, cümə axşamı, № 105 (2793).
7. «İki-üç həll edilməmiş məsələ qalıb». «Azərbaycan» qəzeti, 08 oktyabr 2008-ci il, çərşənbə, № 223 (5034).
8. Андрис Пиебалгас. «Почему энергетическая безопасность важна для Европы и Евразии». «per Concordiam», Журнал по проблемам безопасности и обороны Европы. Том 1, № 1, март 2010, с.9 (66).
9. «Davos İqtisadi Forumu işini davam etdirir». «Azərbaycan» qəzeti, 30 yanvar 2009-cu il, cümə, № 22 (5126).
10. «Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedevin birgə mətbuat konfransı», «Azərbaycan» qəzeti, 30 iyun 2009-cu il, çərşənbə axşamı, № 139 (5243).
11. «Ermənistan başqa Azərbaycanla qarşı-qarşıyadır». «Gündəlik Bakı» qəzeti, 16 aprel 2008-ci il, № 63, (134).
12. «Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozunun birgə mətbuat konfransı», «Xalq» qəzeti, 29 aprel 2009-cu il, çərşənbə, № 91 (26149).
13. Гаджиев К.С. Введение в геополитики. М., «Логос», 1998 г., с.355 (414).

Рамиль ГАДЖИЕВ

УРЕГУЛИРОВАНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЫХ УСЛОВИЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Одним из основных факторов влияния на геополитическую безопасность Азербайджанской Республики на Южном Кавказе является армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт. Данный конфликт нанес серьезный ущерб социально-экономическим, политическим, военным, демографическим, экологическим и иным

интересам страны. Основные направления и принципы урегулирования конфликта определены общенациональным лидером Гейдаром Алиевым.

На решение проблемы оказывают негативное влияние неконструктивная позиция Армении, нахождение у власти в этой стране «карабахского клана», не заинтересованного в урегулировании конфликта, нелегитимность власти, политическая и экономическая зависимость от иностранных держав и армянского лобби, а также предоставляемая Армении военная помощь от ряда иностранных государств.

В процессе урегулирования конфликта необходимо учитывать исторический опыт, геополитическую позицию страны, наличествующие и перспективные экономические и военные возможности, национальные особенности азербайджанского народа, людские ресурсы, возрастающий международный авторитет Азербайджана, принципы международного права и др.

Урегулирование конфликта вопреки национальным интересам ставит под вопрос национальное самоуважение и развитие азербайджанского народа и может в будущем стать причиной новых территориальных притязаний к Азербайджану.

Ramil HAJIYEV

SETTLEMENT OF NAGORNO-GARABAGH CONFLICT BETWEEN ARMENIA AND AZERBAIJAN AS ONE OF THE BASIC CONDITIONS OF GEOPOLITICAL SECURITY OF AZERBAIJAN

Summary

One of the key factors affecting the geopolitical security of the Republic of Azerbaijan in the South Caucasus is the Nagorno-Garabagh conflict between Armenia and Azerbaijan. This conflict has done a grave harm to the social, economic, military, demographic, ecological and other interests of the Republic of Azerbaijan.

The main directions and principles of the conflict settlement were identified by national leader Heydar Aliyev.

The facts that Armenia takes a non-constructive stand on the settlement of the conflict, the Garabagh clan, not interested in a solution to the conflict, is in power in Armenia, the latter being illegitimate, political and economic dependence on foreign countries and the Armenian lobby, military aid provided by certain foreign countries negatively affect the resolution of the problem.

Historical experience, the country's geopolitical position, existing and future economic and military opportunities, national peculiarities of the people of Azerbaijan, human resources, the country's growing international reputation, principles of international law and other factors should be taken on board in the process of the settlement of the conflict.

A solution to the conflict that contradicts national interests may question the national dignity and development of the people of Azerbaijan, causing new territorial claims against the country in future.

IV HÜQUQ BÖLMƏSİ

İsaxan VƏLİYEV
AMEA-nın «Cinayət hüququ və cinayət prosesi» şöbəsinin müdiri, hüquq elmləri doktoru

CİNAYƏT İŞİNİN BAŞLANMASI MƏRHƏLƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ: AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA QANUNVERİCİLİYİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ ƏSASINDA

Cinayət prosesinin sovet dövrü konsepsiyasında belə hesab edilirdi ki, «hər bir konkret iş üzrə cinayət prosesi cinayət işinin qaldırılması ilə başlanır», bu onunla izah edilirdi ki, «qanunla müəyyən edilmiş istintaq və məhkəmə hərəkətləri yalnız cinayət işi başlandıqdan sonra həyata keçirilə bilər» (3, s.127).

Belə yanaşma cinayət işinin başlanmasına qədər həyata keçirilən fəaliyyəti cinayət prosesindən kənarda qoyurdu. Cinayət işinin başlanmasına qədər həyata keçirilən fəaliyyət prosessual fəaliyyət hesab edilmədiyindən cinayət-prosessual qanunvericiliklə detallı şəkildə tənzim edilmirdi. Lakin cinayət prosesinin müasir konsepsiyası cinayət işinin başlanması mərhələsində, yəni hələ müvafiq qərar qəbul etməzdən əvvəl də istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutduğundan, müasir dövrdə cinayət işinin başlanması mərhələsini sovet dövründə mövcud olan hüquqi tənzimetmə metodu ilə tənzimləmək düzgün olmazdı. AR və RF CPM-də isə bu mərhələ hələ də sovet dövrünün metodları ilə tənzim edilməkdədir. Odur ki, yeni qanunlar nə bu mərhələnin iştirakçılarının hüquqi statusunu müəyyən etmiş, nə də bu mərhələdə həyata keçirilən ilkin yoxlama fəaliyyətini ətraflı şəkildə tənzim etmişdir.

Cinayət prosesinin sovet dövrü konsepsiyası belə təsəvvür yaradırdı ki, cinayət prosesinin ilk mərhələsinin mahiyyəti yalnız cinayət işinin başlanması haqqında qərarın qəbul edilməsində ifadə olunur. Müasir qanunvericiliyin təhlilindən isə aydın görünür ki, birincisi, bu mərhələdə təkcə cinayət işinin başlanması haqqında deyil, həm də cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi və materialların aidiyyəti üzrə göndərilməsi haqqında da qərar çıxarılması mümkündür; ikincisi, bu mərhələnin əsl məzmununu cinayət haqqında məlumatın qəbul edilməsi, rəsmiləşdirilməsi və qeydiyyatı, məlumata baxılması və ilkin yoxlamanın həyata keçirilməsi təşkil edir; üçüncüsü, cinayət işinin başlanması haqqında qanuni və əsaslı qərarın qəbul edilməsi üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır: məlumat cinayət işinin başlanması üçün səbəb kimi çıxış edə bilərmi, cinayət təqibinin həyata keçirilməsini istisna edən hallar mövcuddurmu, əməl CM-in hansı maddəsi ilə tövsif edilməlidir, ilkin yoxlamanın həyata keçirilməsinə ehtiyac vardırmı, vardırsa, hansı yoxlama hərəkətləri həyata keçirilməlidir, məlumata baxan orqanın cinayət işinin başlanması məsələsini həll etmək səlahiyyəti vardırmı, materiallar aidiyyəti üzrə göndərilməlidirmi; dördüncüsü, bu mərhələdə cinayət işinin başlanması haqqında qərardan başqa bir sıra digər prosessual və başqa sənədlər də tərbib edilir (məsələn, şifahi ərizənin qəbulu haqqında, hadisə yerinə baxış keçirilməsi haqqında protokollar, ekspertizanın təyin edilməsi haqqında qərar, təftiş aktı və s.); beşincisi, qanunda bu mərhələ üçün müəyyən prosessual müddətlər və həyata keçirilməsinə yol verilən hərəkətlərin dairəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlarla bərabər N.A. Vlasova həm də qeyd edir ki, müasir dövrdə də bu mərhələyə sovetlər dövründə olduğu kimi yanaşmanın daha bir səbəbi onun «cinayət işinin başlanması» adlandırılmasıdır. Müəllif hesab edir ki, bu ad həmin mərhələnin məzmununu doğru ifadə etmir və əslində cinayət prosesinin ilk

mərhələsi «cinayət haqqında məlumat və ərizələrin baxılması və yoxlanması» kimi adlandırılmalı idi (5, s.25).

A.Panyukovun fikrincə, bəzi hallarda (ayrı-ayrı şəxslər və ya faktlar barəsində) cinayət-prosessual fəaliyyətin başlanması üçün cinayət işinin başlanması haqqında müstəqil qərarın qəbul edilməsi heç də zəruri deyildir. Müəllif belə hallara: iştirakçılıqla törədilmiş cinayət faktına dair cinayət işinin başlanmasından sonra onun ayrı-ayrı iştirakçılarının müəyyən edilməsini (bu zaman hər bir iştirakçı barədə müstəqil cinayət işi başlama haqqında qərar qəbul edilmir); barəsində cinayət işi başlanmış şəxsin digər cinayət və ya cinayətlər də törətmiş olmasının müəyyən edilməsini (bu zaman həmin şəxsin barəsində yeni cinayət işi başlama haqqında qərarlar qəbul edilməməlidir); cinayət işinin bir şəxs barəsində başlanması, lakin istintaq nəticəsində barəsində cinayət işi başlanmış şəxsin törədilmiş cinayətə aidiyyətinin olmadığının, əməlin başqa bir şəxs tərəfindən törədilmiş olmasının müəyyən edilməsini (bu zaman işə yeni cəlb edilmiş şəxs barəsində yeni cinayət işi başlama baqqında qərar qəbul edilməsinə ehtiyac olmur) aid edir (8, s.51-52). Göründüyü kimi, bəzi hallarda şəxsin barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üçün onun barəsində cinayət işinin başlanması haqqında qərarın qəbul edilməsi tələb olunmur.

Bir sıra müəlliflər qeyd edirlər ki, Rusiyada və Azərbaycanda məhkəməyədək icraat ibtidai araşdırma vasitəsilə həyata keçirilir (10, s.22). Bu fikirlə aşağıdakı səbəblərə görə razılaşmaq olmaz. Əvvəla ötən əsrin 20-50-ci illərində belə bir tendensiya mövcud idi ki, cinayət işinin başlanması cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi yox, ibtidai araşdırmanın ilkin mərhələsidir (4, s.14). Digər tərəfdən həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Rusiya Federasiyasının müasir cinayət-prosessual hüquq doktrinasında cinayət işinin başlanması mərhələsi cinayət prosesinin müstəqil və məhkəməyədək mərhələsi hesab edilir (2, s.361; 9, s.275). Üstəlik həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Rusiya Federasiyasının Cinayət-Prosessual Məcəllələrində «cinayət işinin başlanması» başlığı altında ümumiləşdirilmiş normalar məhz məhkəməyədək icraata həsr edilmiş bölmələrdə yerləşdirilmişdir. Fikrimizcə, cinayət işinin başlanması zamanı həyata keçirilən icraat məhkəməyədək icraatın tərkib hissəsidir və bu səbəbdən də zəruri hüquqi tənzimetmə tələb edir.

Hər iki dövlətin cinayət-prosessual qanunvericiliyinin cinayət işinin başlanması məsələləri ilə bağlı normalarının qarşılıqlı təhlili həm AR, həm də RF CPM-də demək olar ki, tənzimetmə predmeti qismində eyni məsələlər çıxış etmişdir. Bunun əsas səbəbi əlbəttə ki, bu dövlətlərin post-sovet hüquq sisteminə malik olmasıdır.

AR və RF CPM-də cinayət işinin başlanması mərhələsini tənzim edən maddələrin əsas fərqi onların qanunvericilik texnikası arasındakı fərqdən irəli gəlir. Belə ki, AR CPM-in müvafiq maddələri həcmcə böyüklüyü, tənzimetmədə isə bəzən həddən artıq detalizasiyası ilə seçilirsə, RF CPM-in müvafiq maddələri lakonikliyi və kiçik həcmi ilə xarakterizə edilir. Məsələn, ictimai-xüsusi ittihamlı işlərin zərərçəkmişin şikayəti olmadan prokuror tərəfindən başlanmasına yol verilməsi RF CPM-də 1 cümlə ilə tənzim edilir. RF CPM-in 147-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, zərər çəkmiş şəxsin köməksiz vəziyyətdə olması və ya digər səbəblərdən öz hüquqları və qanuni maraqlarını müdafiə edə bilmədiyi hallarda prokuror zərər çəkmiş şəxsin ərizəsi olmadan cinayət işi başlamağa haqlıdır. AR CPM-də isə bu məsələ olduqca geniş həcmdə tənzim edilir. AR CPM-in 37.5-ci maddəsində cinayət təqibinin (cinayət işinin) ictimai-xüsusi ittiham qaydasında prokuror tərəfindən zərər çəkmiş şəxsin şikayəti olmadan başlanması hallarının müfəssəl siyahısı verilir və daha sonra 5 ayrı bənddə müxtəlif hallar sadalanır.

AR və RF CPM-də cinayət işinin başlanılmasının hüquqi tənzimetmə məsələrinin texniki həllində olan fərqləri təqdim edilən cədvəldən aydın görmək mümkündür.

Cədvəl 1.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CPM-i	RUSİYA FEDERASİYASININ CPM-i
7-ci bölmə Cinayət təqibi üzrə məhkəməyədək icraat	*2-ci hissə* Məhkəməyədək icraat *7-ci bölmə* Cinayət işinin başlanması
25-ci fəsil Cinayət işinin başlanması *Maddə 204.* Törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki şəxslərin məlumatları *Maddə 205.* Törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında hüquqi şəxslərin (vəzifəli şəxslərin) məlumatları *Maddə 206.* Törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları *Maddə 207.* Törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxılması qaydası *Maddə 208.* Törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatların cinayət təqibi orqanı tərəfindən bilavasitə aşkar edilməsi *Maddə 209.* Cinayət işinin dərhal başlanması *Maddə 210.* Cinayət işinin başlanması qaydası *Maddə 211.* Cinayət işlərinin birləşdirilməsi və cinayət işinin materiallarından başqa cinayət işinin ayrılması *Maddə 212.* Cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi *Maddə 213.* Cinayət haqqında məlumatın istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsi	*19-cu fəsil* Cinayət işinin başlanması üçün səbəblər və əsaslar *Maddə 140.* Cinayət işinin başlanması üçün səbəblər və əsaslar *Maddə 141.* Cinayət haqqında ərizə *Maddə 142.* Təqsirini boynuna almaqla könüllü gəlmə *Maddə 143.* Cinayət əlamətlərinin aşkar edilməsi haqqında raport *Maddə 144.* Cinayət haqqında məlumata baxılması qaydası *Maddə 145.* Cinayət haqqında məlumata baxılması nəticələri üzrə qəbul edilən qərarlar *20-ci fəsil* Cinayət işinin başlanması qaydası *Maddə 146.* İctimai ittiham üzrə cinayət işinin başlanması *Maddə 147.* İctimai-xüsusi ittiham üzrə cinayət işinin başlanması *Maddə 148.* Cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi *Maddə 149.* Cinayət işinin göndərilməsi

Rusiya cinayət prosesinin birinci mərhələsinin ənənəvi problemi cinayətlər haqqında ərizə və şikayətlərin yoxlanılması vasitələrinin məhdudluğu və onların tətbiqi ilə cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etmənin qeyri-mümkünlüyüdür (6, s.23).

Sovet cinayət-prosessual qanunvericiliyində cinayət işinin başlanılması mərhələsində zəruri sübuti informasıiyanın alınması üçün vasitələrin məhdud olmasının mənfi nəticələri yeni cinayət-prosessual qanunvericiliyin qəbulu zamanı qismən nəzərə alınmışdır. Rusiyanın yeni CPM-də cinayət izlərinin qeyd edilməsi və cinayət törətmiş şəxsin müəyyən edilməsi üçün zəruri olduqda cinayət işinin başlanması mərhələsində

hadisə yerinin baxışı, şəxsi müayinə və ekspertizanın təyin edilməsi istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə yol verilir (RF CPM 146-cı mad. 4-cü h.). Doğrudur, bu müddəanın təsbiti əvvəlki qanunvericiliyə nisbətən ilkin yoxlamanı həyata keçirən subyektin prosessual imkanlarını genişləndirsə də, məsələnin normativ həlli bir o qədər də uğurlu hesab edilmir. Ədəbiyyatda xüsusilə qeyd edilir ki, təhqiqatçı və ya müstəntiqin cinayət işinin başlanması mərhələsində həmin istintaq hərəkətlərini həyata keçirmək hüququ CPM-də cinayət işinin başlanması məsələsi həll edilən zaman müstəntiq, təhqiqatçı və prokuror arasında yaranan münasibətləri tənzim edən maddədə deyil, cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına yönəlmiş ilkin yoxlamanın məzmunu əks etdirən mustəqil maddədə təsbit edilməli idi (6, s.23). Qeyd etmək lazımdır ki, AR CPM-də törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxılması qaydası məhz bu cür, yəni müstəqil maddədə tənzim edilmişdir. Lakin AR CPM də məsələnin normativ həlli uğurlu hesab edilə bilməz. Məcəllədə törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxılmasının ümumi qaydasını, eləcə də cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilməsinə yol verilən istintaq hərəkətlərinin dairəsini müəyyən edən 207-ci maddəsinin təhlili onun bəzi qüsurlarını aşkar etməyə imkan verir. Belə ki, AR CPM-in 207.4-cü maddəsinə əsasən, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxarkən təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror ərizəçilərdən əlavə sənədlər, onlardan və digər şəxslərdən izahatlar tələb edə, habelə hadisə yerinə baxış keçirə bilər. Hadisə yerinə baxış istisna olmaqla cinayət işinin başlanmasından əvvəl digər istintaq hərəkətlərinin aparılması, habelə prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi qadağandır. Göründüyü kimi, RF CPM-dən fərqli olaraq, AR CPM cinayət işinin başlanması mərhələsində düzünə göstərişlə üç deyil, yalnız bir istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə yol verir. Lakin AR CPM-in 207.4-cü maddəsinin ikinci cümləsi ilə qanunvericiliyin digər normalarının qarşılıqlı təhlili göstərir ki, bu cümlə qanunun digər müəddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Əvvəla həmin cümlə hadisə yerinə baxış istisna olmaqla cinayət işinin başlanmasından əvvəl digər istintaq hərəkətlərinin aparılmasını qadağan etsə də, həmin maddənin daha əvvəl gələn bir bəndi cinayət işinin başlanmasına qədər ekspertizanın da təyin edilməsinin qanuni olduğunu göstərir. Belə ki, AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsi birbaşa olaraq cinayət işinin başlanmasına qədər ekspertizanın təyin edilməsi imkanı və ekspert rəyinin gözlənilməsinə dair ilkin yoxlamanın aparılması üçün iyirmi gündən artıq olmayan müddət müəyyən edir. Məsələ burasındadır ki, 2000-ci ildə AR CPM qəbul edilərkən 207.1-ci maddədə ekspert rəyinin alınması və bu rəyin gözlənilməsi müddətini tənzim edən cümlə yox idi, maddənin 4-cü bəndində isə, hazırda olduğu kimi cinayət işinin başlanmasına qədər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə qadağa təsbit edilmişdi. Məcəllənin 207-ci maddəsinə ekspertizanın təyini və onun rəyinin alınması ilə əlaqəli əlavələr AR-in 2 iyul 2001-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında» Qanununun 1-ci bəndi əsasında edilmişdir, lakin bu əlavələrin edilməsi zamanı AR CPM-in 207.4-cü maddəsindəki qadağaya müvafiq düzəlişlər edilməmişdir. Odur ki, əslində AR CPM cinayət işinin başlanmasına qədər iki istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə – hadisə yerinə baxış və ekspertizanın təyin edilməsinə yol verir (1, s.600).

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın təyin edilməsinə yol verilməsinin məqsədəuyğunluğu məsələsi uzun müddət mübahisə predmeti olmuşdur: bu mərhələdə ekspertizanın təyin edilməsi bir tərəfdən həyata keçirilən ilkin yoxlamanın keyfiyyətini artırmaqla qəbul edilən qərarın əsaslılıq dərəcəsini yüksəldirsə, digər tərəfdən cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilməsinə yol verilən istintaq hərəkətlərinin dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarır ki,

bu da qeyd edilən mərhələ ilə ibtidai araşdırma mərhələsi arasındakı fərqi azaldır və birincinin müstəqil mərhələ kimi çıxış etməsi zərurətini aradan qaldırır.

Məlumdur ki, bir çox hallarda istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi və xüsusilə də ekspertizanın təyin edilməsi dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi və insan hüquqlarına müdaxilə ilə müşahidə olunur. Odur ki, hələ cinayət hadisəsinin mövcud olub-olmaması bəlli olmadan belə ciddi prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu həqiqətən də mübahisəli görünür.

Hesab edirik ki, cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın təyin edilməsinə yol verilməsi təcrübəsi araşdırılan hər iki dövlətin qanunvericiliyi baxımından doğru addımdır. Təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda ekspert rəyi olmadan ümumiyyətlə cinayət işinin başlanması məsələsini həll etmək mümkün deyildir. Məsələn, aşkar edilmiş, götürülmüş və ya təhvil verilmiş predmetin dövriyyəsi qadağan edilmiş predmetlərə aid olub-olmaması (narkotik maddə, odlu silah, döyüş sursatı və s.), araşdırılan ölüm faktının zorakı olub-olmaması, yetirilmiş bədən xəsarətinin dərəcəsi və s. kimi məsələlər yalnız ekspertizanın həyata keçirilməsi yolu ilə öz həllini tapa bilir. Qanunla cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın həyata keçirilməsinə yol verilmədiyi vaxtlarda bu məsələ dolayı yollarla, qanunda təsbit edilməmiş üsullarla həll edilirdi. Məsələn, rəy əvəzinə təliqənin alınması, məhkəmə-tibbi müayinə aktının alınması və s. əsaslarla cinayət işi başlanılırdı və daha sonra ekspertiza təyin edilirdi (7, s.20). Bu isə cinayət prosessual vasitələrin lüzumsuz təkrarçılığına və boş yerə vaxt itkisinə səbəb olurdu.

Məsələnin RF CPM-də mövcud olan həllinə nəzər saldıqda görünür ki, AR CPM-də bu məsələ qanunvericilik texnikası baxımından daha uğurlu həll edilmişdir. Belə ki, RF CPM-in 146-cı maddəsində ekpertizanın həyata keçirilməsindən deyil, onun təyin edilməsindən söhbət gedir. Odur ki, maddənin semantik şərhini verən müəlliflər qeyd edirlər ki, cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertiza yalnız təyin edilə bilər, onun həyata keçirilməsinə isə yalnız cinayət işinin balanması haqqında qərar qəbul edildikdən sonra yol verilir. Rusiyanın məhkəmə təcrübəsində isə bəzi vəkillər bu şərhi əsas tutaraq cinayət işinin başlanması mərhələsində alınmış ekspert rəyini yolverilməz sübut kimi işdən kənarlaşdırmağı tələb edirlər (7, s.21). AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsində bilavasitə ekpert rəyinin alınmasından söhbət getdiyi üçün cinayət işinin başlanması mərhələsində alınmış ekspert rəyinin sübut kimi qəbul edilməsində heç bir problem yaranmır.

Bununla belə, hesab edirik ki, cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın həyata keçirilməsi zamanı özü və ya əmlakı barəsində ekspertiza həyata keçirilən şəxslərin hüquqi təminatları nəzərdə tutulmadığından, bu mərhələdə ekspertizanın bütün növlərinin həyata keçirilməsinə yol vermək zəruri deyildir.

Y.Orlov haqlı olaraq qeyd edir ki, cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın təyin edilməsinə müəyyən şərtlər daxilində yol verilməlidir. Yəni bu mərhələdə ekspertizanın həyata keçirilməsinə yalnız o hallarda yol verilməlidir ki, ekspert rəyi olmadan cinayət işinin başlanması üçün əsasların mövcud olmasını müəyyən etmək mümkün olmasın. Müəllif hesab edir ki, yalnız aşağıdakı hallarda cinayət işinin başlanması mərhələsində ekspertizanın təyin edilməsinə yol verilməlidir: ölümün səbəbi, səhhətə vurulmuş zərərin xarakteri və ağırlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün; Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddələrində göstərilmiş predmetlərin xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi üçün (məsələn, maddənin narkotiv maddə olub-olmaması) (7, s.21).

AR CPM-in 207.4-cü maddəsinin ikinci cümləsi cinayət işinin başlanmasından əvvəl prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqini də qadağan edir. Lakin müddəanın bu hissəsi də qanunun digər müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, tutulmanın prosessual məcburiyyət tədbiri olması heç kimdə şübhə doğurmur. Bunun ən sadə arqumentasiyası odur ki, AR CPM-də tutulmanı tənzim edən prosessual normalar məhz

«Prosessual məcburiyyət tədbirləri» adlanan bölmənin tərkibində təsbit edilmişdir. Həmin normalar sistemində yer alan 148.4-cü maddəyə əsasən AR CPM-in 148.1 və 148.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallardan biri mövcud olduqda tutulma müvafiq cinayət işi başlananadək həyata keçirilə bilər.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək AR CPM-in 207.4-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı qanunvericilik təklifini irəli sürmək olar. Hesab edirik ki, həmin maddənin ikinci cümləsinin aşağıdakı məzmunda verilməsi cinayət işinin başlanması mərhələsində istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi və prosessual məcburiyyət tədbirlərinn tətbiqi məsələlərinin hüquqi tənzimetmə işini daha effektiv edəcəkdir: «Hadisə yerinə baxış və cinayət işinin başlanması üçün əsasların müəyyən edilməsi məqsədilə ekspertizanın təyin edilməsi istisna olmaqla cinayət işinin başlanmasından əvvəl digər istintaq hərəkətlərinin aparılması, habelə bu Məcəllənin 148.1 və 148.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallardan biri mövcud olduqda, tutulma istisna olmaqla, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi qadağandır».

Cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilən ilkin yoxlamanın prosessual müddətlərinin də hüquq tənzimlənməsində AR və RF CPM-ləri arasında müəyyən fərqlər vardır. Hər iki məcəllədə cinayət haqqında məlumatın ilkin yoxlanma müddəti 3 gün həddində nəzərdə tutulsa da, AR CPM-də xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, ilkin yoxlama proseduru aşkar cinayətlər haqqında məlumatlara şamil edilmir. Hər iki məcəllədə ilkin yoxlama müddətinin uzadılması imkanları nəzərdə tutulmuşdur. AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsinə, RF CPM-in isə 144-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən ilkin yoxlama müddəti 10 günə qədər uzadıla bilər. lakin belə yoxlama müddətinin maksimal uzadılması əsasları və hədləri məcəllələrdə fərqli şəkildə tənzim edilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsinə əsasən, yalnız ekspert rəyinin alınması ilə əlaqədar (xüsusi əsas) ilkin yoxlama müddəti 20 gündən artıq olmayan müddətədək uzadıla bilər, RF CPM-in 144-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə görə isə yalnız yoxlama və təftiş aparılmasının zəruri olduğu hallarda bu müddət təhqiqatçının və ya müstəntiqin vəsatətinə əsasən 30 günə qədər uzadıla bilər.

Nəzərə alsaq ki, AR CPM ilə də cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilən ilkin yoxlama zamanı yoxlama və təftişin həyata keçirilməsinə, RF CPM ilə isə belə yoxlama zamanı ekspertizanın təyin edilməsinə yol verilir, belə nəticə çıxırmaq olar ki, bu iki qanunvericiliyin bir-birinin təcrübəsindən qarşılıqlı istifadə etməsi məqsədəuyğun olardı. Hesab edirik ki, təhlil edilən hər iki qanunvericilikdə cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilən ilkin yoxlama müddətinin maksimal hədlərdə uzadılması üçün əsasların dairəsinin genişləndirilməsi, bura həm ekspert rəyinin alınması tələb olunan hallar, həm də yoxlama və təftişin nəticələrinin əldə edilməsi tələb olunan halların aid edilməsi zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası /red. Mövsümov C.H. B., Digesta, 2007, 1320 s.

2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. B., «Qanun», 2008, 768 s.

3. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. B., «Maarif», 1989, 312 s.

4. Qasımov Ə.Ə. Cinayət işi başlama ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər və onların ibtidai araşdırmaya rəhbərlik edən prokuror tərəfindən həlli. B., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 192 s.

5. Власова Н.А. Возбуждение уголовного дела: теоретические и правовые проблемы //Журнал Российского права, 2000, № 11, с.25-30.

6. Манова Н.С., Францифоров Ю.В. Проблемные аспекты стадии возбуждения уголовного дела по новому УПК РФ //Российский судья, 2003, № 5, с.21-24.

7. Орлов Ю. Возможно ли производтсво судебной экспертизы в стадии возбуждения уголовного дела //Законность, 2003, № 9, с.20-21.

8. Панюков А. Процессуальная деятельность без возбуждения уголовного дела //Российская юстиция, 2003, с.51-53.

9. Уголовный процесс. Учебник /ред. Гуценко К.Ф. М., «Зерцало», М., 2004, 704 с.

10. Якимович Ю.К., Искендеров М.Р. Дифференциация уголовного судопроизводтсва по УПК Азербайджанской Республики. Томск: Изд. Том. ун-та, 2006, 100 с.

Исахан ВЕЛИЕВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ СТАДИИ ВОЗБУЖДЕНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА И РОССИИ)

Резюме

Возбуждение уголовного дела является первой стадией уголовного процесса, от которой во многом зависит законность и обоснованность всего производства по уголовному делу. Статья посвящена некоторым вопросам правового регулирования этой стадии в уголовном процессе Азербайджанской Республики и Российской Федерации. На основе сравнительного анализа автором выявлены некоторые пробелы и противоречия в национальном уголовно-процессуальном законодательстве и предложены пути их решения.

Ключевые слова: уголовный процесс, возбуждение уголовного дела, предварительная проверка, правовое регулирование, сравнительный анализ.

Isakhan VALIYEV

SOME QUESTIONS OF LEGAL REGULATION OF THE STAGE OF INSTITUTING CRIMINAL CASE: ON THE BASIS OF COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJANI AND RUSSIAN LEGISLATION

Summary

Instituting criminal law is the first stage of criminal process, on which depends the legality and the validity of entire production on the criminal case. The article is dedicated to some questions of the legal regulation of this stage in the criminal process of Azerbaijani Republic and Russian Federation. On the basis of the comparative analysis some gaps and contradictions in the national criminal procedure legislation have been revealed and the ways of their solution proposed by the author.

Key words: criminal process, criminal complaint, preliminary check, legal regulation, comparative analysis.

Илькин ДЖАМАЛОВ
доктор философии права

ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБЪЕКТОВ ДОСУДЕБНОГО* ПРОИЗВОДСТВА И ИХ СОСТАВЛЯЮЩИЕ

В качестве основных характеристик субъектов досудебного производства можно выделить объем и особенности исполняемых процессуальных функций, наличие и характер образования, профессионального опыта, иных знаний, умений, навыков и индивидуально психологические особенности личности.

Содержание исполняемых процессуальных функций зависит от того, какое процессуальное положение субъект занимает на той или иной стадии процесса.

Особое значение имеет построение правильных взаимоотношений между субъектами, осуществляющими различные функции на разных этапах досудебного производства. Если каждый будет рассматривать свою деятельность, как ту часть целой системы, которая также призвана обеспечивать достижение общих целей досудебного производства, тогда он сможет более правильно определять цели и задачи своей деятельности.

Лицо, имеющееся законченное высшее юридическое образование, полученное в специализированном либо давно существующем высшем учебном заведении с хорошими традициями в изучении уголовного права, уголовного процесса, криминалистики и других наук криминального цикла, в большей степени будет подготовлено к успешному осуществлению досудебного производства, чем лицо, имеющее незаконченное высшее юридическое образование либо имеющее существенные пробелы в знании названных выше предметов.

При изучении и оценке данной характеристики субъекта досудебного производства необходимо иметь в виду существование опыта нескольких уровней: а) в зависимости от сложности выполняемой деятельности – наличие опыта осуществления уголовного преследования лиц: - совершивших преступление вообще; - совершивших преступления, традиционно относимые к категория наиболее тяжких и сложных для расследования (серийные преступления, преступления, совершенные организованной группой лиц, преступления трансграничного или транснационального характера и т.д.); - преступлений именно данной категории (вида, группы);

б) в зависимости от содержания профессиональных функций - наличие опыта: - расследования преступлений (в качестве следователя, в качестве дознавателя); - уголовного преследования в качестве прокурора, осуществляющего процессуальное руководство предварительным расследованием; уголовного преследования в суде первой инстанции; - уголовного преследования в иных судебных стадиях уголовного процесса (1, с.26-29).

Выделение приведенных выше уровней знания (или опыта) весьма условно. Возможны различные варианты их сочетания. Изучение практики и результатов осуществления различными субъектами досудебного производства, а также практика и результаты подготовки и повышения квалификации прокурорско-следственных работников свидетельствует, что наиболее эффективно организуют свою деятельность прокуроры, имеющие хотя бы некоторый опыт следственной деятельности. Это справедливо и для прокуроров, осуществляющих процессуальное руководство и для

*Məqalə hüquq elmləri doktoru C.Süleymanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

прокуроров, принимающих участие в судебном разбирательстве уголовных дел на тех или иных стадиях.

Дополнительные к собственно юридическим знания, умения, навыки также могут оказать существенное влияние на ход и результаты осуществления досудебного производства. Они могут быть приобретены в ходе направленного обучения, в ходе самообразования, а также в связи с имеющимися увлечениями.

Так, при осуществлении досудебного производства по делам о преступлениях экономического характера в эффективном исследовании и использовании в процессе доказывания бухгалтерских документов могут оказать существенную помощь знания в области бухгалтерии; по делам о преступлениях, связанных с дорожно-транспортными происшествиями - знания в области устройства и эксплуатации автомобиля; по делам о преступлениях несовершеннолетних - знания в области особенностей психологии именно этой социальной группы; по делам о преступлениях любых категорий - умения и навыки установления психологического контакта с допрашиваемыми различных процессуальных категорий и т.д.

В числе индивидуально-психологических особенностей личности субъектов рассматриваемой категории существенное влияние на эффективность осуществления досудебного производства способны оказать: склонность к аналитической деятельности, склонность к публичным выступлениям, наблюдательность, умение выслушать собеседника (допрашиваемого, представителей стороны защиты и т.п.), а также умение прогнозировать развитие и изменение ситуации, складывающейся по делу (6, с.152).

Объектом познавательного процесса в ходе осуществления досудебного производства является событие преступления, содержание и особенности которого во многом определяют особенности организации досудебного производства.

В деятельности по осуществлению досудебного производства представляется целесообразным выделять, прежде всего, две составляющих, тесно связанных с ее субъектом: физическую деятельность субъектов досудебного производства и их психическую деятельность.

Физическая деятельность субъектов досудебного производства представляет систему действий, направленных на отыскание, исследование и использование в процессе доказывания криминалистически значимой информации, а также отражение в материалах уголовного дела результатов ее исследования и использования; определение и использование способов, приемов и средств наиболее эффективного осуществления деятельности. Элементы этой деятельности могут различным образом распределяться между различными субъектами досудебного производства. При этом характер распределения может изменяться не только от стадии к стадии, но в зависимости от этапа (подэтапа) деятельности (3, с.58-59).

Отдельные действия или даже подсистемы действий (как части системы досудебного производства) могут выполняться одним субъектом или могут быть поручены иным субъектам досудебного производства. Так, проверка сообщения о готовящемся или совершенном преступлении может быть произведена прокурором самостоятельно или быть поручена следователю, помощнику прокурора, отдела или управления.

Целесообразность поручения может быть обусловлена и необходимостью производства части физической деятельности по осуществлению досудебного производства в иной местности. В этом случае следователь может выполнить необходимые действия сам (выехав в другую местность), либо в соответствии с отдельным поручением

полномочия по осуществлению части деятельности могут быть переданы другому следователю (иному субъекту досудебного производства), работающему в этой местности.

Вместе с тем, в законе предусмотрены случаи, когда часть деятельности по исследованию события преступления или отдельных его элементов не может осуществляться субъектами уголовного преследования в досудебном производстве и должна быть поручена иным субъектам. Это случаи необходимости использования специальных познаний в той или иной области науки, техники или ремесла, а также необходимости производства оперативно-розыскных мероприятий. При этом исходим из того, что оперативно-розыскная деятельность связана с досудебным производствам, однако является самостоятельным видом деятельности правоохранительных органов, поэтому лица, ее осуществляющие, не могут рассматриваться в качестве субъектов досудебного производства.

Важной составной частью физической деятельности субъектов является способ осуществления досудебного производства. Науке и практике известны различные способы организации и осуществления досудебного производства. Так, поиск и изобличение виновного может осуществляться, исходя из информации о предмете посягательства, о способе совершения преступления, о том, как были использованы результаты преступной деятельности и т.д., могут быть использованы различные наборы и последовательности следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в досудебных стадиях и судебных действий в судебных стадиях процесса. Одни субъекты досудебного производства предпочитают получать, анализировать, оценивать и использовать, прежде всего, вербальную информацию, подкрепляя ее информацией, полученной из иных источников, другие - сначала получать невербальную информацию, детализируя и уточняя ее в ходе допросов, проверки показаний на месте, третьи - назначать (ходатайствовать о назначении) различные судебные экспертизы, а затем использовать их результаты в допросах и т.п.

Важным источником криминалистически значимой информации являются материалы проверки сообщения о преступлении и материалы уголовного дела. Их объем существенно различается на разных стадиях, этапах и даже подэтапах досудебного производства. Они не всегда в полной мере отражают всю имеющуюся информацию, тем не менее, имеют первостепенное значение для принятия не только процессуальных, но и тактических решений по делу (2, с.69-71).

Умение изучать информацию, содержащуюся в указанных материалах, а также оценивать ее относимость и допустимость необходимо всем субъектам досудебного производства. Криминалистическая характеристика преступления, дополненная информацией, собранной по делу, дает возможность построить информационную модель происшествия. Вместе с тем, сопоставление имеющейся информации с криминалистической характеристикой преступления соответствующей категории (группы, вида) позволяет определять объем недостающей информации и направления ее поиска, выбрать стратегию и тактику, способ осуществления процесса познания на каждом из подэтапов, этапов и стадий досудебного производства. Правильное и полное познание информации, полученной в ходе досудебного производства и содержащейся в материалах уголовного дела, позволит также прогнозировать развитие и изменение складывающихся ситуаций.

Способ осуществления досудебного производства во многом определяется особенностями личности его субъектов, имеющимся у них профессиональным и житейским опытом, однако, в определенной степени он зависит и от характера преступления, событие которого исследуется с целью изобличения виновного.

В свою очередь под психической деятельностью субъектов досудебного производства понимается мыслительная деятельность, включающая восприятие, осмысление и запоминание информации, определение целей, частных задач деятельности, направленной на планирование и осуществление досудебного производства (включая определение направлений деятельности, поиска необходимой дополнительной информации, выдвижение версий и т.п.) на различных этапах и подэтапах, определение подсистем деятельности, которая должна быть поручена иным субъектам, распределение ролей между различными субъектами досудебного производства; формирование общей мотивации осуществления досудебного производства, а равно мотивов принимаемых процессуальных и тактических решений.

Психическая деятельность неразрывно связана с субъектом досудебного уголовного производства, образуя относительно самостоятельную подсистему, как часть рассматриваемой системы деятельности, направленной на изобличение и привлечение к ответственности виновного. Поэтому весьма важным представляется исследование закономерностей психической деятельности, связей, существующих в подсистеме «субъект - субъективная деятельность», для использования результатов такого исследования при разработке криминалистических рекомендаций, направленных на повышение эффективности изучаемого вида деятельности (5, с.110-123).

При этом необходимо помнить, что рекомендации должны быть направлены, прежде всего, на формирование такой мотивации, которая бы обеспечивала осуществление деятельности в соответствии с требованиями закона, была бы направлена на формирование мотивов принятия законных и обоснованных решений.

Последствия досудебного производства - это конкретные факты, результаты деятельности его субъектов которые находят непосредственное либо опосредованное отражение в процессуальных и иных документах, наступление которых в своей совокупности обеспечивает достижение целей уголовного процесса, а также законность и обоснованность принимаемых решений.

Определенное значение имеет изучение последствий досудебного производства, осуществляемого по всем возбужденным уголовным делам, по всем фактам получения сообщений о совершенных преступлениях, по всем фактам совершения преступлений. Однако, при разработке методических рекомендаций, направленных на повышение эффективности досудебного производства по конкретным уголовным делам, изучение последствий такого рода имеет не столь большое значение.

Изучая последствия важно иметь в виду, что никакие последствия деятельности субъектов досудебного производства не имеют заранее установленной силы. Нельзя, например, считать, что последствия процессуальных действий имеют большее значение, чем последствия не процессуальных действий (или наоборот). Многое зависит от конкретной ситуации, сложившейся на определенном этапе (подэтапе) досудебного производства.

Важно иметь в виду также и то, что конкретное последствие должно оцениваться сначала само по себе, а затем в совокупности последствий деятельности субъектов досудебного производства. В этом прослеживается некоторая аналогия с оценкой доказательств. Однако, понятие «последствие» нетождественно понятию «доказательство». Иногда в результате конкретного действия может быть получено доказательство или даже несколько доказательств, но возможно получение в качестве последствия информации, не являющейся доказательством.

Содержание последствий, как результата досудебного производства, может варьировать весьма существенно не только от стадии к стадии деятельности, но даже на протяжении одной стадии, одного этапа и даже одного подэтапа. Это обусловлено тем, что деятельность рассматриваемого вида достаточно сложна, не только ее содержание, но и ее результаты (последствия) обусловлены целым рядом объективных и субъективных факторов. Теории и практике досудебного производства хорошо известен тезис о том, что на некоторых этапах эта деятельность объективно может привести к неверным выводам. Именно этим обусловлены те следственные и судебные ошибки, которые еще допускаются.

В зависимости от наличия (либо отсутствия) пробелов в исследовании преступления последствия могут быть: а) содержащими пробелы в исследовании события преступления и основных его элементов; б) не содержащими таких пробелов.

Весьма существенным является характер имеющихся пробелов в исследовании объекта познания при осуществлении досудебного производства. Иногда сохраняется возможность восполнения имеющегося пробела. Так, при изучении материалов, представленных в обоснование решения о возбуждении уголовного дела или о привлечении лица к уголовной ответственности, прокурор, выявляя пробелы в исследовании обстоятельств дела, имеет возможность (и процессуальное право) указать лицу, производящему проверку или расследование, на необходимость проведения дополнительных мероприятий. Кроме того, государственный обвинитель, выявляя неполноту произведенного предварительного расследования, должен определить возможность ее восполнения в суде, а также определить пути и способы восполнения.

Однако наличие и характер пробелов в исследовании события преступления иногда исключают возможность их дальнейшего восполнения. Своевременно не обнаруженные и не изученные следы, иные данные могут быть утрачены с течением времени. Иногда эта же информация может быть получена из других источников, но в ряде случаев она может оказаться утраченной безвозвратно, что приводит к невозможности восполнения пробелов досудебного производства, а значит, может привести к принятию незаконного или необоснованного решения по делу.

В зависимости от способа фиксации могут быть выделены такие последствия, как: а) - зафиксированные только в памяти субъектов досудебного производства; б) - зафиксированные на материальных носителях, в том числе: - в процессуальных документах, - в непроцессуальных документах; - на бумажных и иных материальных носителях (аудио- или видеопленках, дискетах, CD или DVD дисках, фотопленке, фотографиях, схемах, планах, рисунках, макетах и т.д.).

В определенной степени первый вариант фиксации является промежуточным. Такой способ фиксации может быть использован в мыслительной деятельности для принятия решений процессуального и не процессуального характера. Использование дополнительных средств фиксации при производстве предварительного расследования для фиксации последствий следственных и иных действий давно стало традиционным. Разработка приемов и средств дополнительной фиксации результатов досудебного производства на всех этапах его осуществления представляется весьма перспективной.

Любая деятельность, в том числе и досудебного производства, осуществляется во времени и в пространстве. Характеристики времени и места уголовного преследования оказывают определенное влияние на ее характер и результаты. Прежде всего, подчеркнем, что уголовно-процессуальное законодательство определяет наиболее общие характеристики рассматриваемых элементов.

Что касается времени, то оно определяется более конкретно. Законодателем установлены наиболее значимые процессуальные сроки: проведения проверки сообщения о готовящемся или совершенном преступлении, предварительного расследования, принятия таких процессуальных решений, как предъявление обвинения подозреваемому, время, в течение которого лицо может быть подвергнуто задержанию, а также может содержаться под стражей и т.д. Факт установления периодов времени для выполнения действий, составляющих содержание досудебного производства, а также порядка продления этих временных границ во многом определяет не только продолжительность досудебного производства на том или ином этапе, стадии и в целом по делу, но и в некоторой степени влияет на содержание физической и психической деятельности субъектов досудебного производства, выбор средств и приемов осуществления деятельности и т.п.

Такой элемент досудебного производства, как место его осуществления также в некоторой степени определен. Местом проведения проверки сообщения о преступлении является место принятия соответствующего сообщения.

Местом производства предварительного расследования могут быть: место совершения деяния, содержащего признаки преступления; место окончания преступления, если оно не совпадает с местом его совершения; при совершении преступлений в разных местах – место совершения большинства преступлений либо наиболее тяжкого из них; место нахождения обвиняемого; место нахождения большинства свидетелей.

Непосредственном местом производства допросов чаще всего является кабинет лица, производящего расследование. При необходимости это может быть место проживания либо временного нахождения допрашиваемого. Что же касается иных следственных действий, то места их производства могут быть различными.

Большое значение для понимания сущности досудебного производства и его внешних связей имеет обстановка, в которой осуществляется деятельность. Субъекты, как правило, осуществляют досудебное производство в отношении нескольких разных лиц, совершивших различные, никак не связанные между собой преступления. Досудебное производство при этом может одновременно осуществляться на различных этапах одним и тем же субъектом. Более того, его процессуальные полномочия по конкретным делам могут различаться существенным образом.

Так, по одному факту он может проводить проверку сообщения, а по другому - заканчивать расследование, по третьему - изучать материалы уголовного дела и т.п.

Кроме того, субъекты досудебного производства могут одновременно выполнять разные социальные роли, которые также оказывают существенное влияние на качество исполнения служебных функций.

На качество досудебного производства могут оказать существенное влияние и иные события, не связанные непосредственно с ним, но предшествовавшие его началу, сопровождавшие эту деятельность во времени и в пространстве, либо последовавшие за окончанием того или иного этапа, стадии процесса. Это «исторический фон» в регионе, в стране, оказывающий влияние на осуществление досудебного производства по любому факту совершения преступления (4, с.53-56).

Те или иные составляющие обстановки могут оказать влияние на содержание и последствия досудебного производства по конкретному делу. Наличие и характер связей между обстановкой и отдельными элементами досудебного производства могут быть обусловлены особенностями события преступления, его отдельных элементов, а также особенностями системы досудебного производства, его отдельных элементов. Изучение

этих связей должно стать важной составляющей разработки методики досудебного производства.

Таким образом, по нашему мнению, под досудебном производствах с криминалистической точки зрения понимается обусловленная обстановкой, иными субъективными и объективными факторами, осуществляемая в рамках, определенных уголовно-процессуальным законодательством, система действий уполномоченных субъектов по собиранию, исследованию, оценке и использованию в уголовном процессе информации, необходимой для выявления и изобличения лица, совершившего преступление, защиты от подозрений и обвинения, а также для вынесения по делу законного и обоснованного решения.

Список использованной литературы

1. Белов И.С. Досудебное производство (криминалистический аспект). Уфа, 2006, 249 с.
2. Криминалистический словарь. Под ред.Сулейманова Д.И. и Сарыджалинской К.Г., «Айдыноглу», Баку, 2004, 244 с.
3. Кутузов И.Ф. Досудебное производство в российском уголовном процессе. «Темп», Волгоград, 2007, 346 с.
4. Сулейманов Д.И. Исторический фон и его значение в расследовании преступлений. «Наука в деятельности правоохранительных органов». Информационный бюллетень, № 4, ГУП г.Баку, 1991, с.53-56.
5. Ширалиева С.Д. Психологическая подготовка следователя. «Наука и образование», № 5, Баку, 2003, с.110-123.
6. John P. Kenney, Harry W. More. Principles of Investigation. Jr. W.P.C. USA, 1979, p.262.

İlkin CAMALOV

MƏHKƏMƏYƏQƏDƏR ICRAAT SUBYEKTLƏRIN XARAKTERISTIKASI VƏ ONLARIN TƏRKIB HISSƏLƏRI

Xülasə

Məhkəməyəqədər icraatın subyektlərin xarakteristik sistemi müəyyən edilib və onların məzmunu və anlayışı nəzərdən keçirilir.

Məhkəməyəqədər icraatın həyata keçirilməsi zamanı obyektlərin araşdırılmasında olan boşluqlar təhlil edilir.

İlkin JAMALOV

CHARACTERISTICS OF THE SUBJECTS OF PRE-TRIAL AND THEIR COMPONENTS

Summary

The system of characteristics of the subjects of pre-trial has been defined and their content and concept considered.

The gaps in the study of objects at the time of the implementation of pre-trial proceedings are analysed.

Fikrət NƏBIYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə doktoru

İSLAM HÜQUQ SISTEMI HAQQINDA*

İslam hüququ öz mükəmməlliyinə görə dövrünün ən uğurlu hüquq sistemi idi. O dövrdə bir çox dünya ölkələri İslam ölkələri hesab edilirdi ki, buna Darül-İslam (İslam dünyası) deyilirdi. Bu İslam dininin və qanunlarının tamamilə hökm sürdüyü ölkələr idi. İkinci, ölkələr var idi ki, onlar heç bir halda İslamın qanunlarını qəbul etmək istəmirdilər və İslam ölkələri ilə müharibə şəraitində idilər. Bu ölkələr Darül-hərbə (müharibə dünyası) ölkələri idi. Müsəlmanlara sülh yolu ilə tabe olan ölkələr darül əhd (müahidə dünyası) adlandırılırdı. Burada hakimiyyət müsəlmanların əlində deyildi. Müsəlman və qeyri-müsəlmanlar arasındakı münasibətlər müəyyən zaman və məkan reallığından irəli gələn müqavilələrdən ibarət idi. Bu müqavilədə bir sıra məsələlər – İslam dünyası ilə müahidə dünyası arasında öhdəliklər, o cümlədən xarici hücumlardan qorunmaq üçün köməkliklər, əhalinin siyasi-hüquqi azadlıqlarına hörmət etmək, dini məsələlərə qarışmamaq, əhaliyə məxsus olan əmlakın təhlükəsizliyini təmin etmək, şəxsiyyətin tanınması kimi məsələlər öz əksini tapırdı. Eyni zamanda əhali qarşısında İslama və onların müttəfiqlərinə qarşı müharibə aparmamaq, İslam dininin tətbiqi, vergi vermək kimi öhdəliklər var idi. O vaxt Qafqaz ölkələrinin heç biri İslam dünyası tərəfindən zəbt edilməmişdi. İslam Xilafəti burada razılıq əsasında mövcud idi. (8, 61) İşğal olunmuş ərazilərdə Xilafətin əhaliyə münasibəti onların dini mənsubiyyətindən asılı olaraq həyata keçirilirdi. Köçəri həyat keçirən ərəblərin özləri, hələ yeni din olan İslamı lazımi qədər mənimsəmədiklərinə görə əvvəlki dövrlərdə əhalini İslamı qəbul etməyə məcbur etməmələri faktı olmuşdur. (3,86) Sonralar islamlaşmanın güclənməsi nəticəsində könüllü islamlaşma prosesi həyata keçdi. Ərəblərin hücumlarının nəticəsi olaraq əhali ilə ərəb sərkərdələri arasında müqavilələr bağlanırdı. Belə bir şəraitdə xalqın mənafeyindən çıxış edən nümayəndələr möbid və ya yepiskoplar var idi. Yerli əhali can vergisi vermək şərti ilə ərəblərin siyasi hakimiyyətinə qəbul edilirdilər. Müqaviləyə əsasən əhalinin malı, canı, dini, dili, adət və ənənələri toxunulmaz elan edilirdi. Əsası atəşpərəst olan cənubi azərbaycanlılar daha mütərəqqi din olan İslamı tezliklə qəbul etdilər. 656-661-ci illərdə Əli əleyhisalamın dövründə İslam dini əhali tərəfindən qəbul edilirdi. 705-ci ildən Albaniya öz müstəqilliyini itirdi və Arran vilayəti adlandırılan ərazi ərəblərin tam nəzarətinə keçdi. (13, 136) Ancaq fəal islamlaşma prosesi sonralar həyata keçdi. Belə ki, hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının boylarında göstərilir ki, «Tanrının əmrinə, Peyğəmbərin rəyinə» riayət edilməlidir. Beləliklə, oğuzlar özlərini müsəlman adlandırsalar da, İslam dinilə tanışlıq geniş deyildi.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da hüquq qaydaları humanizm və ədalət prinsiplərinə söykənirdi. Burda hər hansı cinayət əməlinə görə məsuliyyətin labüdlüyü hüquq prinsipi kimi özünü göstərirdi. Orada göstərilirdi ki, cinayət varsa, deməli, cəza da vardır və heç bir cinayət əməli cəzasız qala bilməz. Oğuzlarda qan intiqamına geniş yer verilirdi. (9, 16) Bu faktlara əsasən deyə bilərik ki, o dövrdə Azərbaycanda hələ də adət hüquq münasibətləri hökmran idi.

Əsasən XIX əsrin sonlarına qədər əslində Azərbaycan cinayət hüququ İslam cinayət hüququnun tərkibinə daxil olmuşdur. Yəni, 1831-ci il fərmanlarından sonra Azərbaycanda cinayət işləri İslam hüquq normaları üzrə deyil, ümumi imperiya qanunları tətbiq edilməklə həll edilirdi.

İlk İslam hüquq mənbələrini gözdən keçirək: FİQH – ərəbcə «dərin anlayış», «bilik» mənasını verir. O, müsəlmanların dini və dünyəvi davranış normalarını özündə əks etdirir.

*Məqalə hüquq üzrə fəlsəfə doktoru M.Seyidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

İbadətlər, ailə, miras münasibətlərindən irəli gələn əqdləri, mühakimə üsullarını, cəzaları, müharibə qaydalarını özündə əks etdirir.

İslam hüququ-üsul əl-fiqh və füru əl fiqh kimi iki hissədən ibarətdir. Bunların əsası Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə qoyulub tamamlanmışdır. (7, 59)

FİQH-in əsasları olan üsul əl-fiqh fiqhin mənbəyi, metodologiyası və əsaslarından ibarətdir. (2) Üsul əl-fiqh haqqında olan ilk əsər İmam Şafinin «Əl Risalə» adlı əsəridir. Üsul əl-fiqh İslam hüququnun mənbələrini, həmin mənbələrdəki normaların düzgünlüyünü, yəni normaların əməl etməli olan qayda və prinsiplərini müəyyən edir.

Füru əl-fiqh – isə konkret hüquq institutlarından bəhs edir.

İslam hüququnun, o cümlədən cinayət hüququnun 4 mənbəyi vardır. Bunlardan əsası Qurandır. Quran ayələri 610-632-ci illərdə (22 il 9 ay 11 gün ərzində) nazil olmuşdur.

Quranda 30-a qədər ayə cinayət hüququ və prinsipləri ilə bağlıdır.

Sünnə ərəb sözü olub «nümunə» deməkdir. Sünnə dini ainlərin, ictimai həyat prinsiplərinin təfsirini verən mənbədir. İslam qəbul edildikdən sonrakı dövrlərdə Məhəmməd Peyğəmbərin sözlə, hərəkət və ya hərəkətsizliklə, sükutla müəyyən hadisələrə münasibəti sünnə adı ilə məşhur olmuşdur. Sonralar nəsillər öz eşitdiklərini bir-birinə ötürmüş və nəticədə «sünnə»–«hədis» adını almışdır.

Hədislər tədricən yazıya köçürülmüş və nəticədə 6 hədis məcmuəsi yaradılmışdır. Bunlar əl-Buxaçi (870), Müslüm (875), Əbu-Davud (888), Tirmizi (892), Nəsai (915) və İbn Maqənin (887) hədis məcmuələridir.

Sünnələr bir neçə cür təsnif edilir. Bəzi təsnifatlarda sünnələr 3 yerə bölünür: dövrü sünnə, feli sünnə, təqriri və ya sükuti sünnə. Dövrü sünnə Peyğəmbərin sözlə dediyi, feli sünnə hərəkəti ilə bağlı aydın olan, təqriri və ya sükuti sünnə hər hansı sözü sükutla qarşılaması ilə məlum olan sünnələrdir.

Hər hədis iki hissəyə ayrılır. Birinci, isnad adlanan hissədə Peyğəmbər tərəfindən yaranmış hədisin hansı müəllif tərəfindən söylənməsi qeyd olunur. İkinci mətn adlanan hissədə hədisin məzmunu verilir.

Allahın adından deyilən hədislər qüdsi və yaxud ilahi hədislər adlanır. Peyğəmbərin digər hədisləri nəbəvi, səhabələrin hədislərinə isə hədisi-səhabi deyilir. İndiyə qədər eyni zamanda uydurma hədislərdə şübhəsiz ki, mövcuddur. Nəticədə bir-birinə zidd olan müxtəlif səpkidə hədislər yaranmışdır. Beləliklə, öz təsnifatı etibarı ilə doğru olan – səhih, yaxşı təəssürat yaradan – həsən və zəif hədislər yaranmışdır.

Səhih hədislər istinad olunduğu obyektə və mətnin izahına görə şübhə olunmayan hədislər hesab edilir. Həsən hədislərin istinad obyektinin tamlığına şübhə edilən və bu səbəbdən də mübahisə doğuran hədislərdir. Zəif hədislər isə mətni həmişə tənqid edilən və söylənilənlərin bir və ya bir çox hissəsinin şübhəli olması ilə seçilən hədislərdir.

Eyni zamanda hədislərin təsnifatı kimin sözünü və əməlini əks etdirməsi baxımından aparılmışdır. Peyğəmbərin sözünü və əməlini bildirən hədislər – məruf, səhabənin sözünü və əməlini bildirən hədislər – məvquf, tabiunun söz və əməlini bildirən hədislər – məqtu hədislərdir.

İcma (ərəbcə əsməə) hər hansı məsələ barədə ümumi rəy qəbul edilməsi deməkdir. Belə bir rəyi dini elmlərin biliciləri verə bilirdilər. Bu dini, hüquqi və ictimai həyatın müxtəlif sahələri üzrə verilən razılıq rəyidir. İcma İslam hüququnda – Quranda və Sünnədə cavabı məlum olmayan problemlər haqqında qərar qəbul etmənin mümkün olan yoludur.

Qiyas (ərəbcə ölçü) İslam hüququnun mənbəyi kimi oxşarlıq əsasında mühakimədən ibarətdir. Ancaq bəzi cinayət hüquqi mənbələrdə qisası hüququn mənbəyi hesab etmirlər. Məsələn, hənifələr qisas və hədd cinayətlərində qiyasın mümkünsüzlüyünü qeyd edirlər. Ancaq

cəzaların tətbiqi zamanı hüququn mənbəyi rolunu oynadığını qeyd edirlər. Şafilər isə qisas və hədd cinayətlərində də ***qiyasın*** mümkün olduğunu qəbul edirlər. (4, 250)

İslamda yuxarıda qeyd olunan hüququn əsas mənbələrinin tətbiqi ilə və ümumiyyətlə konkret hüquq normalarına münasibətdə yaranmış İslamda hüquq məktəbləri adlanan fiqh məzhəbləri ortaya çıxdı. İslamda şiə və sünni məzhəblərinin əsas hüquqi mənbə kimi Qurani-Kərimə söykənməsi səbəbindən onlar arasında heç bir uyğunsuzluq olmadığı üçün heç bir köklü fərq yoxdur.

VIII əsrin əvvəllərindən IX əsrin ortalarınadək olan dövrlərdə yaranmış İslam hüquq məktəbləri onların banilərinin adı ilə adlandırılmışdır. Sünnilikdə onlar hənifəlik, malikilik, şafilik və hənbəlilikdir. Şiələrin isə cəfərilik adlanan məktəbi xüsusi qeyd edilməlidir.

Hənifəlik məzhəbinin müəllifi İmam əl-Əzəm öz soy kökünə görə türk olan Əbu Hənifə ibn Sabit (80-150), (699-767) olmuşdur. (1,42) Əbu Hənifənin «əl-Fiqh əl-Əkbər» (Böyük fiqh), «əl-Alim və əl-Mütəəllim» (bilənlər və öyrənənlər) adlı əsərləri vardır. Adət hüquqlarının geniş yayıldığı şəraitdə Anadolu, Balkanlar, Şimali Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, Hindistan, Çinin böyük hissəsi, Moğallar, Qızıl Orda xanlıqları hənifə məzhəbinin yayılmasında rol oynamışdır.

Malikilik məzhəbinin əsasını qoyan İmam Malik ibn Ənəs əl-Əsbahi (93-179) (712-795) öz təlimini «əl-Müvətta» (hamı üçün anlayışlı) əsərində vermişdir. O, təlimində fərdi təfsirə çox nadir hallarda yol vermiş, hədisə və icmaya əsaslanmışdır.

Əbu Hənifədən fərqli olaraq Malik ibn Ənəs hüquqi problemlərin həllində qazının və müftinin səlahiyyət imkanlarını azaltmışdı.

Hənifəlikdən sonra ən çox yayılmış məzhəb olan şafiliyin banisi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İdris əş-Şafii (150-204) (767-820) Fələstində Qəzzədə qureyşilərdən olan hərbiçi ailəsindən olmuşdur. Sonra o, Məkkəyə ata qohumlarının yanına gedir və təhsil alır. Şafiyə görə İslam hüququnun mənbələri Quran və Sünnədir. İcma isə o vaxt mənbə hesab edilə bilər ki, onun tətbiqi narazılığa səbəb olmasın. O, rəyə laqeyd baxır, qiyası isə arxa plana çəkirdi.

Dördüncü İslam hüquq məktəbi hənbəlilik adlanır. Bu məktəbin banisi Abdulla Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybanidir (164-241) (780-855). Onun hüquqi mühakimələrinin əsasını hədislər təşkil edir. Onun «əl Müsnəd», yəni istinad olunan dayaq əsərinə 30 minə qədər hədis daxildir. Əhməd ibn Hənbəl öz əsərlərində rəyin və qiyasın əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir.

Hüquq məktəbləri arasında şiyələrin cəfərilik məktəbinin adı 6-cı şiə imamı Cəfər əs-Sadiqin (700-765) adı ilə bağlıdır. Onun Abbasi xəlifəsi Cəfər əl Mənsuri tərəfindən öldürüldüyü qeyd edilir. Cəfərilik məzhəbi daxilində iki cərəyanın – üsulilər və əxbarilər olduğu müəyyən edilmişdir. Öz inkişafı baxımından İslam tarixini 8 dövrə bölürlər ki, bunlardan da altıncısı Səfəvi dövrü hesab edilir. (7,18)

Fiqhdə cinayət hüququ «uqubat» adlı bölmədə «el-cinayət», «el-kisas», «el-cirah», «el-diyat» kimi xüsusi başlıqlar altında verilmişdir. Professor A.Zeydana görə İslam cinayət hüququ cəzaların ölçüsünü müəyyən edən, törədilmiş cinayətə görə cəzaya məruz qalan fərd ilə dövlətin qarşılıqlı münasibətini tənzim edən hüquqdur. (6, 309) İslam cinayət hüququ cəmiyyətin sabitliyini pozan əməllərə qarşı mübarizədə vasitə və tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün tərtib və tətbiq ediləcək normaların səlahiyyətli orqanlar və məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilmə qaydaları öyrənir. (12, 2) İslam cinayət hüququ cəmiyyəti cinayətkar qəsdlərdən qoruyan, cinayətkar əməllərə görə cəza tətbiqi nəzərdə tutan hüquq normalarından ibarətdir.

Bir sıra şiə hüquqşünasları cinayətləri böyük (kəbir) və kiçik (səqir) cinayətlərə bölürlər. Böyük cinayətlərə adamöldürmə, sələmçilik, zinakarlıq, spirtli içki içmə, böhtan, cihaddan, yəni müharibədən yayınma, şahidləri yalan ifadə verməyə məcbur etmə, kafirlik, ölçüdə və çəkidə aldatma, səbəbsiz bədənə xəsarət, işgəncə, ifadə verməkdən imtina, zəkat verməkdən imtina, abort, yetimlərin malını xərcləmək, donuz əti yemək, quldurluq, cadugarlıq, qumar oynamaq və s. aid olunur. Böyük-kəbir cinayətlər şəriətdə öz əksini tapdığı halda kiçik-səqir cinayətlər qazının

qərarına əsasən müəyyən edilirdi. Başqa bir bölgüyə görə İslam hüququnda cinayətlər Allahın haqqını pozan, yəni Allaha və müsəlman cəmiyyətinə qarşı olan, qulun haqqını pozan, yəni ayrı-ayrı şəxslərə qarşı törədilən cinayətlərə bölünürdü. I qrup cinayətlərlə bağlı bağışlama və barışdırılma tətbiq edilə bilməzdi. Belə cinayətkarlar cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq qəti şəkildə cəzalandırılırdılar. Bura hökmdar əleyhinə olan cinayətlər, əmlakla bağlı cinayətlər, spirtli içki içmə, zinakarlıq və quldurluq aid edilirdi. İkinci tip cinayətlərə adamöldürmə, bədənə xəsarət yetirmə, başqa şəxslərə ziyan vermə kimi cinayətlər daxil edilmişdi. Əlavə olaraq üçüncü növ cinayət var idi ki, bunlar ayrı-ayrı şəxslərə qarşı törədilən əməllər idi. Bu məsələdə hüquqşünaslar arasında fikir ayrılığı mövcud idi. Misal üçün hənifəliyə görə zinakarlıq başqa şəxsin əleyhinə yox, daha çox cəmiyyətin əleyhinə törədilən cinayət hesab edilirdi. (10, 110)

İslam delikt hüququnda cinayətlərin təsnifatının daha məqbul hesab edilən forması cəzanın növünə görə müəyyən edilməsidir. Buna görə cinayətlər hədd, qisas və diyə, təzyiq cinayətlərinə bölünür.

Hədd cinayətlərində (hədd qadağan etmək mənasını verir) əsasən Allah haqlarına qəsd edən hərəkətlərə görə müəyyən edilir. Onu da qeyd etməliyik ki, hədd cinayətlərini müəyyən etmək və uyğun cəza növü seçilən zaman məzhəblər arasında fərqlər mövcuddur. Ancaq ümumiyyətlə hədd cinayətlərində yeddi əsas ictimai təhlükəli əməl qeyd edilir. Bunlar ziyankarlıq, spirtli içkilər içmə, oğurluq, qəzf (iffətli qadınlara böhtan atma), irtidəd, yol kəsmə, qiyamdır.

Hədd cinayətləri Allah haqqı ilə bərabər qul haqqının da pozulması dərəcəsinə görə müxtəlif olur. Misal üçün sərxoşluq, zina etmə, İslam dinindən dönmə kimi cinayətlərdə ancaq Allahın haqqı pozulur. Yəni bu edilən cinayətkar əmələ görə Allah qullarının haqları pozulmur. Digər törədilən cinayət əməllərinə görə Allahın haqqı ilə birlikdə qulların haqqı da pozulmuş olur. (5, 57)

Hüquqi təfəkkür prosesinin nəticəsi kimi ***cinayətin obyektini*** müəyyən edərkən, yəni cinayət hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətləri müəyyən edərkən onun İslam mədəniyyətindən irəli gələn əhəmiyyətli tərəflərinə diqqət verilir. İslam delikt hüququ ictimai münasibətləri daha təhlükəli qəsdlərdən qoruyur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, cinayət qanunu ilə tənzimlənən İslam hüquq sistemində ictimai münasibətlərin obyektlərinə qarşı törədilən kriminal qəsdlərə görə verilən cəzaların həmişə dəyişməz olmasıdır. Bunun səbəbi bu əməllərə görə verilən cəzaların ancaq yeganə mənbə olaraq Qurani-Kərimə istinad edilməsidir. Cinayətin obyektini müəyyən edərkən əmələin vuracağı ictimai zərərli nəticə nəzərə alınır. Misal üçün haram əmelləri etmək və dini ainləri icra etməmək heç də bütün hallarda cinayət cəzası ilə cəzalandırılmır. Belə ki, şərab içmək hədd cəzası ilə cəzalandırıldığı halda, ramazan orucunu pozan şəxs cinayət cəzası almır.

İslam hüququnda hər hansı günah əmələ görə cəza təyin edilərkən törədilən cinayətin böyüklüyünə görə deyil, İslam cəmiyyətindəki mühüm olan ictimai münasibətlərə göstərdiyi ziyana görə həll edilir. Misal üçün İslam hüququnda zinakarlığa görə verilən cəza sələmçiliyə görə verilən cəzadan daha ağırdır. Baxmayaraq ki, Məhəmməd Peyğəmbər faiz yeyəni, onlara şahidlik və katiblik edəni lənətləmişdi.

Cinayətin obyektiv cəhəti – Müəyyən zaman və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli nəticəni, əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, zamanı, məkanı və cinayətin baş verdiyi şəraiti, cinayətin edilmə üsulunu nəzərdə tutur.

Bəzi müəlliflərin fikrinə görə İslam cinayət hüququ hərəkətsizlə törədilən cinayəti tanımır və cinayətlərin aktiv və ya passiv hərəkətlərlə həyata keçirildiyini qeyd edirlər. Ancaq cinayət hüquq elm sahəsinə görə hərəkətsizlik davranışın passiv forması olub, şəxsin etməli olduğu hərəkəti etməməsindən irəli gələn əməldir. Yəni hərəkətsizlik elə hərəkətlə edilən cinayət əməli ilə

eyni qüvvəyə malik kriminal hadisələr törədir. Misal üçün zəkatın verilməməsi cinayəti hərəkətsizliklə törədilir. (11, 58)

Cinayətin subyekti kriminal əməli törədən və buna görə məsuliyyətə cəlb edilməli olan şəxsdir. Cinayətin subyekti müəyyən yaş həddi olan, anlaqlı şəxsdir. Öz hərəkətlərini dərk edə bilməyən şəxslər, azyaşlı şəxslər, hərəkətlərini idarə etməyənlər cinayətin subyekti kimi məsuliyyətə cəlb edilə bilməzlər.

İslam cinayət hüququnda xüsusi subyektlər müxtəlif meyarlar əsasında müəyyən edilmişdir. Bunlardan şəxsin müsəlman (İslam) ölkəsindəki hüquqi vəziyyətinə görə, yəni onun müsəlman, zimmi, kafir olmasına; cinsə görə onun kişi və ya qadın olması; ailə vəziyyətinə görə – evli, dul və ya subay olması; hansı ictimai təbəqəyə mənsub olması ilə, yəni azad şəxs və ya qul (cariyə) olması müəyyənləşir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akseki A. Hamdi. İslam Dini (İkiqat, İbadet, Ahlak). Ankara, 1989.
2. Atar F. Fikih Usulu. İst., 1992, Sabah 3. İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü-l-fikh). Terc: Dönmez İ.K., Ankara, 1996.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., «Azərnəşr», 1989.
4. Ebu Zehra M. İslam Hukuku Metodolojisi (Çev. Abdulkadir Şener), Ankara, 1973.
5. Ebu Zehra M. İslam Hüququnda Suç və Cəza (Terc: İbrahim Tüfekçi). İst., 1994.
6. Zeydan A. el-Medhal li-dirasetii-Şeriatil-İslamiyye. Bağdad, 1969.
7. Karaman H. İslam Hukuk tarihi. İst., 1989.
8. Paşazadə A.A. Qafqazda İslam. B., «Azərnəşr», 1991.
9. Рзаев А.К. Этюды из истории политико-правовых учений. Б., «Азернешр», 1986.
10. Садатдар М.И. Основы Мусульманского Права. М., 1968.
11. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ (Cinayət və Cəza Məsələləri). B., 1994.
12. Taner M. Tahir. Ceza Hukuku. İst., 1949.
13. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci ilədək). B., «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996.

Фикрет НАБИЕВ

О СИСТЕМЕ ИСЛАМСКОГО ПРАВА

Резюме

Система исламского права по степени своего совершенства являлась самой успешной в своем историческом периоде. Об исламском праве есть 4 источника. Из них основным является Коран. Суры Корана были ниспосланы в период 610 - 632 г.г. (в течение 22 лет, 9 месяцев и 11 дней). Сунна (хадисы) в переводе с арабского означает «образец». Сунна является источником, отражающим принципы общественной жизни. Иджма – означает принятие решения по какому-либо вопросу. Такое решение мог дать только человек, обладающий религиозными знаниями. Гияс (арабского «мера») как источник исламского права представлял собой проведение судов на основе подобия.

Fikret NABIYEV

ABOUT THE SYSTEM OF ISLAMIC LAW

Summary

The system of the Islamic law by the degree of its perfection was the most successful in the historical period. There are four sources on the Islamic law. The Koran is the basic one. Surah of the Koran was granted in 610-632 years (within 22 years, 9 months and 11 days). Sunnah (hadith) in translation from the Arabian means “a sample”. Sunnah is the source for reflecting principles of a public life. Ijma means a decision-making on this or that matter. The person possessing religious knowledge could give such a decision only. Giyas (from the Arabian “measure”) as a source of the Islamic law represented court examinations on the basis of similarity.

Mirafərim СЕЙИДОВ
АМЕА-нын Фялсяфя, Сосиолоэийа вя
Щцгуг Институтунун «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi,
мцлки щцгуг вя мцлки просес» шюбясинин
мцдири, апарыжы елми ишчи, щ.е.ц.ф.д

ЫХ – Х ЯСРЛЯРДЯ АЗЯРБАЙЖАНДА ДЮВЛЯТ ГУРУЖУЛУЬУНУН, ЩЦГУГ ИНСТИТУТЛАРЫНЫН ВЯ ГАНУНВЕРИЖИЛИЙИН ТЯКМИЛЛЯШМЯСИ ПРОСЕСИ*

Яряб истиласы вя Хилафятин Азярбайжанда узун сцрян аьалыьы юлкянин сийаси щяйатында олдуьу кими ижтимаи, игтисади вя мядяни щяйатында да дярин из гойду. Бу вязиййят мцвяггяти олса да, мящсулдар гцввялярин инкишафыны вя юлкянин мядяни тяряггисини лянэится дя, Азярбайжанын нящянэ Хилафят тяркибиня дахил едилмяси обйектив олараг ону цмуми мцсялман мядяниййятиня жялб етди, исламын бурада эениш вцсят тапмасына шяраит йаратды. Азярбайжанда мцсялман щцгугунун бяргярар олмасы бурада дювлят вя щцгуг тясисатларында, ганунверижиликдя мцщцм дяйишикликляря сябяб олду.

Азярбайжанын дювлятчилик тарихиндя ЫХ–Х ясрляр юзцнямяхсус хцсусиййятляря малик олан дюврлярдян биридир. Ижтимаи-сийаси просеслярин сцрятля эетдийи бу дювр мцстягил феодал дювлятлярин йаранмасы вя инкишафы, жямиййятин дахилян сабитляшмяси иля йадда галмышдыр. Бу дювр Азярбайжанда мцстягил дювлятчилик янняляринин бярпасы иля характеризя олунур. Хилафятдя Мяркязи щакимиййятин зяифлямясиндян истифадя едян йерли феодаллар вя жанишинляр Хилафят хязинясиня верэи юдямякдян беля имтина едирдиляр. Йаранмыш вязиййятдя Азярбайжанда да бир сыра мцстягил вя йарыммцстягил феодал дювлятляри йаранмаьа башлады. Бу дювлятлярин щакимляринин Хилафятдян асылылыьы номинал характерли иди – онлар йалныз хцтбя охунанда хялифянин адыны чякмяйи юз ющдяляриня эютцрцрдцляр (1, с.196).

ЫХ – Х ясрлярдя тяшяккцл тапан Азярбайжан феодал дювлятляри Яряб Хилафяти бятниндя йетишсяляр дя, нязяря алынмалыдыр ки, Азярбайжанда тарихин гядим дюврляриндян дювлятчилик вя ганунверижилик янняляри олмушдур. Хилафятин дювлят гурулушу Сасаниляр нцмунясиндя тяшкил олунса да, Азярбайжан дювлятляриндя йерли дювлятчилик янняляриндян, мцсялман щцгугу иля йанашы адят щцгугундан истифадя едилдийини истисна етмяк олмаз. Азярбайжанда дювлят йаратмыш яряб, Иран, кцрд мяншяли сцлаляляр кифайят гядяр гыса заман кясийиндя ассимилйасийайа уьрайараг юз етник хцсусиййятлярини итирмиш вя йерлиляшмишдиляр.

ЫХ – Х ясрляр феодал дювлятляри гурулуш етибариля бир-бириня бянзясяляр дя, онларын щяр бири юзцнямяхсус хцсуси шяраитдя йаранмыш вя инкишаф етмишди. Бу дювлятлярин щяр бири цчцн цмуми характерик жящятляр мювжуд иди. Щяр бир дювлятин тяркибиндя малиййя, инзибати вя щярби органлар, пийада вя сцвари орду вар иди. Дювлятин башында щаким сцлаляйя мянсуб олан шащ, ямир вя йа мцхтялиф адларла[1] чаьырылан щюкмдарлар дурурду. Тядгиг олунан дюврдя бцтцн бу дювлятлярин идаряетмя апаратында вязир, щажиб вязифяляринин мювжуд олмасы

---

*Məqalə hüquq elmləri doktoru N.Cəfərli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.
[1]Xaqan, qazi, sultan, məlik və s.

шцбщя доьурмур. Бунунла беля, щяр бир дювлятин юзцнямяхсус гурулушу, дювлят апараты, мцвафиг органлары вар иди. Тябии ки, дювлят гурулушунда онлар Хилафятин идаряетмя апаратынын ясас цнсцрлярини цстцн тутурдулар. Гейд едилмялидир ки, ЫХ – Х ясрляр Азярбайжан феодал дювлятляринин дювлят гурулушу, щцгуг тясисатлары вя институтлары, щюкмдарларын ганунверижилик фяалиййяти барясиндя щямин дюврцн яряб, фарс, мянбяляриндя щеч бир тутарлы мялумата раст эялинмир. Мцстягил феодал дювлятляринин дювлят гурулушу барясиндя мянбялярдя кифайят гядяр мялуматын олмамасы даща эениш тядгигат апармаьа имкан вермир. Бунунла беля, ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжан яразисиндя йаранмыш мцстягил феодал дювлятляри юлкямизин дювлятчилик тарихиндя йени мярщяля олду.

Ещтимал етмяк олар ки, щямин дюврдя Азярбайжан дювлятляриндя кодификасийа олунмуш ганунлар йох иди. Якс-тягдирдя беля ганунларын мювжудлуьу барядя дюврцн мянбяляриндя мялумат оларды. Йухарыда садаланан проблемляр барядя биз йалныз мянбялярдяки мялуматларын гаршылыглы мцгайисяси, цмумиляшдирмяляр йолу иля мцяййян фикирляр ияли сцря билярик. Йухарыда гейд едилдийи кими Азярбайжан яразисиндя йаранмыш мцстягил феодал дювлятляр Хилафятин тяркибиндя йетишмиш вя тябии ки, онун дювлят гурулушуну юз дювлятчилийи цчцн ясас эютцрмцшдцляр. Исламын сосиал доктринасына эюря ися, дювлят илащи ирадя иля бяхш едилмиш бир тясисатдыр (10, с.331).

Азярбайжанда ганун вя ганунверижилийя даир идейалара, цмумиййятля, щцгуг системиня исламын сийаси-щцгуги идеолоэийасынын тясири юзцнц, щяр шейдян яввял, сосиал-игтисади вя инзибати идаряетмя сащясиндя бцрузя вермишдир. Хилафят ишьал етдийи диэяр юлкяляр кими, Азярбайжаны да илк вахтлар юз ганунлары, йерли адят щцгугу нормалары иля идаря етмишдир. Шцбщясиз ки, бу илк нювбядя юз гайда-ганунларыны мяьлуб етдийи юлкянин халгына гябул етдирмякдян вя ислам динини йаймагдан ияли эялмишдир. Тясадцфи дейилдир ки, Хилафят бюйцк игтисади вя стратеъи ящямиййяти олан Азярбайжанда юз щакимиййятини мющкямляндирмяк цчцн ислам дининдян вя шяриат нормаларындан ян кясярли васитя кими истифадя етмишдир.

ЫХ-Х ясрлярдя Азярбайжан дювлятчилийинин вя щцгугунун милли характери щям дювлят апаратындакы инзибати институтларда, щям дя щцгугун вя ганунверижилийин структуру вя айры-айры нормаларында юзцнц айдын бцрузя верирди. Гейд едилмялидир ки, Азярбайжанда дин амили бир чох щалларда щям дювлятчилийин формалашмасында, инзибати идаря системинин тяшяккцлц вя тякмилляшдирилмясиндя, мцхтялиф щцгуг институтларынын, ганунверижилийин мащиййятиндя мцщцм бир мейар кими чыхыш едирди (2, с.7-8). Диэяр тяряфдян, Азярбайжанда щяля гядим дюврлярдян мювжуд олан адят вя янянляр, кодификасийа олунмамыш гайдалар – аилядахили мцнасибятляр, жямиййятдя мювжуд олан эюстяришлярин шяхси мараглар цзяриндя приоритети, щцгуг системинин формалашдырылмасында харижи амиллярин ящямиййятли дяряжядя тясири, инзибатчилиьин мящкямя фяалиййятиня нцфуз етмяси, ганунларын тяснифляндирилмямяси, жидди ганунверижилийя сятщи мцнасибят вя башга жящятляр тарих бойу бу вя йа диэяр дяряжядя нязяря чарпырды.

Азярбайжан халгынын ЫХ – Х ясрляри ящатя едян сийаси вя щцгуги фикир тарихи мязмун бахымындан юзцнцн дярин фялсяфилийи, маарифчилийи, яхлаг принсипляринин дольунлуьу вя щуманизми иля сечилир. Бу дювря Азярбайжан мцтяфяккирляринин ясярляриндя тяшяккцл тапмыш сийаси-щцгуги эюрцшлярин формалашмасына вя инкишафына щяля улу яждадларымызын йаратдыьы «Авеста»

топлусундакы идейаларын, феодал ижтимаи мцнасибятляринин тяшяккцл тапдыьы ян еркян дюврцн сийаси-щцгуги фикирляринин, исламагядярки дюврдя мювжуд олмуш дини-фялясяфи жяряйанларын вя ижтимаи-сийаси щярякатларын, ВЫЫ ясрдян сонра ися билаваситя исламын сийаси-щцгуги идеолоэийасынын вя диэяр сийаси-щцгуги консепсийаларын бюйцк тясири олмушдур.

ЫХ-Х ясрлярдя Азярбайжан яразисиндя мцстягил феодал дювлятлярин йаранмасы бир чох сащялярдя олдуьу кими дювлятин щцгуги щяйатында да йени щцгуг мцнасибятляринин мейдана чыхмасына сябяб олурду. ЫХ – Х ясрлярдя тяшяккцл тапмыш Азярбайжан феодал дювлятляриндя щцгугун ясас мянбяйи мцсялман щцгугу иди. Ислам дини бцтцн дювлятлярин яразисиндя щаким мювгейя малик олдуьундан онунла органик сурятдя баьлы олан мцсялман щцгугу, еляжя дя бцтцн ганунверижилик системини ящатя едян шярият юзцнцн али щцгуги гцввясини бу дюврдя дя сахлайырды (3, с.44).

Гейд едилмялидир ки, исламын Азярбайжанда бяргярар олмасы иля феодализм юзцнцн сосиал-щцгуги мащиййятини дяйишмяди. Феодализм гурулушу йеня дя феодалларын игтисади вя сийаси жящятдян щюкмран олдуьу жямиййят олараг галырды. Исламын сийаси-щцгуги идеолоэийасы, онун дайаьы олан шярият нормалары феодализм жямиййяти ганунларынын, онун позитив щцгугунун тябиятиндя ясаслы бир дяйишиклик етмяди. Щакимиййятя данышыгсыз табелик истянилян щалда гцввядя галырды. Садя халг кцтляси ися йеня дя ядалятли ганунлар, щуманист идаряетмя вя мцдрик, ядалятли щюкмдар арзусу иля йашайырды. Беляликля, исламын Азярбажана тясири илк нювбядя идеолоъи вя щцгуги сащялярдя, ганунверижилик фяалиййятиндя юзцнц эюстярирди (4, с.113).

Бир жящят дя диггятя чатдырылмалыдыр ки, исламын вя онун сийаси - щцгуги идеолоэийасынын Азярбайжанда дювлятчилик вя ганунверижилик проблемляриня тясири шагули дейил, цфцги хятт цзря эетмишдир. Мялум олдуьу кими, исламын еркян дюврцндя мцсялман дцнйасында ганунйаратма вя ганунверижилик фяалиййяти пассив олмушдур. Бунун да бир сыра сябябляри вар иди. Ислам дцнйасында мящкямяни щцгугшцнаслар (фягищляр) дейил, нцфузлу дин хадимляри, тайфа башчылары, аьсаггаллар щяйата кечиридиляр. Инсан талейи чох заман шяхси мцлащизяляря, ганун нормасына ясасланмайан, просессуал гайдаларла мцяййян едилмяйян фитвайа ясасян щялл едилирди.

ЫХ – Х ясрляр Азярбайжанда феодал сосиал-игтисади мцнасибятляринин инкишаф йолуна дцшмяси вя жямиййятин дахилян сабитляшмяси, мцстягил феодал дювлятляринин тяшяккцлц дюврц олмушдур. Бу просес юзцнц сийаси-щцгуги идейаларыны, ганунларын вя ганунверижилийин мязмунунда да якс етдирирди. ЫХ ясрдян башлайараг Азярбайжанда щаким дини идеолоэийа кими формалашмаьа башламыш ислам, габагжыл фикирли мцтяфяккирлярин дцнйаэюрцшцня тясир эюстярмякля йанашы, бцтювлцкдя щцгуг системинин дя шярият нормалары ясасында формалашмасында бюйцк рол ойнамышдыр.

Орта ясрлярин еркян дюврляриндя Азярбайжан щцгугшцнаслыьы дедикдя, илк нювбядя шярият вя онун сащяляри сайылан Гуранын тяфсири, Кялам, фигщ вя щядислярин юйрянилмяси, мцсялман щцгугунун мцхтялиф дюврлярдя тятбиг едилмя хцсусиййятляри баша дцшцлцр. ЫХ-Х ясрлярдя йазылы щядислярин мейдана чыхмасы, классик йазылы щядис топлуларынын йаранмаьа башламасы щцгугшцнасларын ишини хейли асанлашдырды (9, с.28). Башга динляр кими ислам да юз дюврцнцн ижтимаи-сийаси шяраити зямининдя мейдана эялмиш, теократик дювлятлярин йаранмасы

тялябатына мцвафиг олараг тякаллащлыьы тяблиь етмякля бцтцн идеолоъи вя ижтимаи мцнасибятляри тянзим едирди. (5, с.4).

Мцсялман щцгугунун дярк едилиб арашдырылмасына олан тялябат ЫХ – ХЫЫ ясрлярдя Азярбайжанда бцтцн ислам аляминдя олдуьу кими щцгугшцнаслар – Гуран тяфсирчиляри, кяламчылар, фягищляр, мцщяддислярин мейдана чыхмасына сябяб олмушдур. Бу бахымдан орта яср Азярбайжан щцгугуну вя ганунверижилийини цмуми мцсялман щцгугундан кянарда тясяввцр етмяк мцмкцн олмадыьы кими, онун инкишафыны да мцсялман щцгугу вя ислам дини идеолоэийасынын йаранмасы вя инкишафындан кянарда тясяввцр етмяк мцмкцн дейилдир. ЫХ – Х ясрляр Азярбайжан щцгугу вя ганунверижилийи, мцсялман щцгугу вя ганунверижилийинин цзви бир щиссяси олуб мащиййятжя щеч бир жящятдян ондан фярглянмямишдир. Цмумиййятля, щяр щансы бир халгын тарихи, мядяниййяти, дювлят вя щцгугу юйрянилярким онун яразисиндя мювжуд олмуш дювлятляр, дюврцн абу-щавасына уйьун эялян ижтимаи - игтисади мцнасибятляр вя щямин мцнасибятляри тянзимляйян щцгуг нормалары, щямин нормаларын бир цстгурум кими базися мцнасибяти арашдырылыр. Бу сащядя йаранмыш нарратив вя йазылы абидяляр, онлары йаратмыш мцтяфяккирлярин ясярляриндя тохундуьу мясяляляр, яввялки дювря нисбятян эятирдикляри йениликляр тядгиг олунур. Тяяссцфля гейд етмяк лазымдыр ки, Азярбайжанын ЫХ – ХЫЫ ясрлярдя йашайыб-йаратмыш щцгугшцнаслары чох зянэин бир ирс гойуб эетмяляриня, ясярляринин бцтцн ислам аляминя йайылараг истифадя олунмасына, щал-щазырда беля дцнйанын бир сыра мяшщур китабханаларында тарихи, щцгуги абидя кими горунуб сахланмасына бахмайараг, бу эцня гядяр юйрянилмямиш галыр (3, с.45).

ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжан яразисиндя йаранмыш мцстягил феодал дювлятлярдя ганун вя ганунверижиликдян данышаркян илк нювбядя исламын ясас мянбяйи вя нязяри ясасы олан Гуранда топланмыш щцгуг нормалары, щямин нормаларын сонралар мцсялман фягищляри тяряфиндян инкишаф етдирилмяси, ижтимаи мцнасибятлярин тянзим едилмяси цчцн бу нормалара йанашылмасы, гиймятляндирилмяси цсуллары фярглярриндян доьмуш мязщяблярин йаранмасы, ян бюйцк мязщяб фягищлярини вя онларын ясярлярини арашдырмаг зяруридир. ЫХ – Х яср Азярбайжан дювлятляри Шяргин сийаси щяйатында мцщцм рол ойнадыьы кими, азярбайжанлы мцтяфяккирлярин йаратдыглары щцгуг ясярляри дя ижтимаи мцнасибятлярин тянзимлянмяси сащясиндя мцсялман щцгугунун инкишафына бюйцк тюфщя олмуш, бцтцн ислам аляминдя газиляр, мцфтиляр тяряфиндян эениш истифадя олунмушдур.

Бу дюврдя Азярбайжан фягищляри тяряфиндян щядислярин топланмасы вя системя салынмасы иля йанашы, бир сыра фигщ ясярляри дя йазылмышды. Щяля бу дюврдян бир гядяр яввял фягищляр арасында «ясщаб яр-ряй» жяряйаны[1] мейдана эялмишди. Онлар бюйцк жясарят нцмайиш етдиряряк шяхси мцлащизяйя, ирялі сцрдцкляри фикирляриндя расионализм яламятляриня йол веридиляр. Азярбайжан фягищляринин дя бир гисми онларын йолу иля эедир, вя юз шяхси тящлилляри вя мцшащидяляри ясасында щцгуга вя гануна даир ясярляр йазырдылар. Бу дюврцн Азярбайжан щцгугшцнасларындан Ябдцлхялил Тябризинин «Сираж ял-гцлуб» («Гялблярин нуру»), Ябущяфс Зянжанинин «Ял-Мцтямад» («Мувяккил»), Фяхряддин Мараьаинин «Ял-Мящсул фи цсулил-фигщ» («Мцсялман щцгугунун ясаслары»), Ябдцлязиз Ушнущинин «Фил-фяраид» («Дини боржлар щаггында»), Мящяммяд ибн

[1]Мянтиги нятижя, йахуд ягли мцщакимя методунун тяряфдарлары.

Абдулла Бярдяинин «Мцхалифятчиляря жаваб», «Мцсялман щцгугунун ясасларына даир мяжялля», «Имамятя даир китаб» вя диэярляринин ясярлярини эюстярмяк олар. Бу ясярлярдя мцхтялиф сяпэили щцгуги мясяляляр нязяри вя тяжрцби аспектдян тящлил едилир, мцсялман ганунларынын тяфсири верилир, жямиййятдя формалашан йени мцнасибятляр мцстявисиндя бир чох ганун нормаларынын мязмунуна айдынлыг эятирилирди.

Мцсялман щцгугунун мянбяйи кими Гуран, Сцння, Ижма, Гийас ясас эютцрцлцр. Щямин мянбяляри нязяря алмадан ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжанда щцгугун вя ганунверижилийин вязиййятини лазымынжа гиймятляндирмяк мцмкцн дейилдир. Мцсялман щцгугу цмуми шякилдя шярият адланан елмляр системиндя топланмышдыр. Шярият Аллащын ямрляринин, ещкамларынын мяжмусудур. Шярият онун ещкамларына уйьун олмайан щалларын щамысынын зиддинядир. Шярият ямр вя гадаьанлары мцяййян едян дини елм, Аллащын инсанларын ямялляриня даир щюкмлярини юзцндя топлайан елм кими дя гиймятляндириляряк илк заманларда фигщ сюзц иля ейниляшдирилмиш, сонралар, шярият сюзц даща эениш мянада эютцрцлмцш, фигщ сюзц ися шярият елмляриндян бириня – мцсялман щцгугуна аид едилмишдир.

Фигщ ярябжя дягиг анлайыш, билик мянасыны верир. Фигщ мцсялманларын дини вя дцнйяви щяйатларыны тянзим едян нормалары юзцндя топлайыб, щям ибадятляр, щям дя мирас, ягдляр, аиля мцнасибятлярини, едилмяли вя едилмямяли ямялляри[1] гиймятляндиряжяк щюкмляри, жяза ещкамы, мцщакимя цсуллары, дювлят тяшкилаты вя мцщарибя етмя гайдаларына даир ещкамлары юзцндя бирляшдирир. Фигщ цсулу алиминин ясас мягсяди щяр щансы бир мясялядя хцсуси щюкм вермяк истяйян фягищя бу мювзуда юлчцляр вя цмуми гайдалар вермяк иди (8, с.20). ЫХ – Х ясрлярдя фигщ ганунверижилик ишляриндя лайищляр тяртиб едилмясиндя мцщцм рол ойнамышдыр. Гейд едилмялидир ки, ислам дцнйасында, о жцмлядян ЫХ – Х яср Азярбайжан феодал дювлятляриндя Гуран, Сцння, Ижма вя щямин мянбяляря ясасланараг Гийас (тутушдурма, уйьунлашдырма) цсулундан истифадя етмякля кифайятлянмяйиб йерли адятлярдян эениш истифадя едилмишдир. Адятляр исламын илк дюврляриндя ислам ещкамына зидд олмадыгжа истифадя едилмиш вя щцгуг мянбяйи кими гябул олунмушлар.

Беляликля, мцсялман щцгугунун йаранмасынын башланыьыжы ВЫЫ ясря аид едился дя, онун формалашмасы, ясл щцгуг системи шякли алмасы даща сонракы дюврляря тясадцф едир. Бу просесин ясасы ЫХ – Х ясрлярдя гойулмушдур. Мязщяблярин мейдана эялиб юз тяряфдарларыны топламасы, фигщя даир ясярлярин йазылмасы вя тядрижян системляшдирилмяси, елм щалына салынмасы мцсялман щцгугуну формалашдырды. Бу щцгугун инкишафында диэяр халглар кими Азярбайжан халгынын да мцщцм ролу олмушдур. Буна эюря мцсялман щцгугунун ейни заманда Азярбайжан щцгугу олмасы, Азярбайжанда бу щцгугун юз кечмиш щцгугу кими юйрянилмяси тамамиля ганунауйьун щалдыр (3, с.99).

Ону да гейд етмяк йериня дцшярди ки, Азярбайжанда яряб ишьалы дюврцндя ярябляриндя идаряетмядя истифадя етдийи ганунларын мцяййян щиссяси еркян орта ясрлярдя Албанийада йарадылмышды. Щямин ганунлар мцлки, жинайят вя дювлят щцгуг мцнасибятляри кими щцгуг институтларыны юзцндя ещтива етмякля йанашы, мцлкиййят, вярясялик, верэи, ижаря, мцгавиля иля баьлы щцгуг мцнасибятлярини дя тянзим едирди. Албан ганунларынын хейли щиссяси кился иля дювлят арасында йаранан мцнасибятлярин низамланмасына аид иди ки, Хилафят щямин ганунверижилик

[1]Ямр бе мяяруф вя нящй яз мцнкяр.

нормаларындан ишьал яразиляринин гейри-мцсялман ящалиси иля мцбащисяли мясяляларын щяллиндя истифадя едирди.

ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжан яразисиндя бир сыра хырда феодал дювлятляр – кнйазлыглар да йаранмышды. Бунлардан бири дя Аршах – Хачын дювляти иди. Бу дювлятлярдя христиан дини щаким олмушду. Албан Хачын кнйазлыьы иля бирликдя христиан килсяси дя дирчялмяйя башламышды. ЫХ ясрдя Шимали Азярбайжанда христиан албанларын тясири щяля кифайят гядяр эцжлц иди. А.Г.Шанидзе эюстярир ки, ВЫ – ЫХ ясрлярдя албанлар Гафгазын бцтцн сийаси вя мядяни щяйат сащяляриндя эцржц вя ермянилярля бярабяр фяал сурятдя иштирак етмишляр (6, с.3).

Азярбайжанын христиан дининя етигад едян кнйазлыгларында ганунверижилик яввялки дюврлярдя олдуьу кими йеня дя килсянин инщисарында иди. Бу ганунларда, щяр шейдян яввял кился хадимляринин марагларынын мцдафияси вя нцфузларынын йцксялдилмяси юн плана чякилмишдир. Ганунларын гябул едилмясиндя башлыса мягсяд халгын дювлят щакимиййятиня вя о жцмлядян дя килсяйя данышыгсыз итаятинин ганунилящдирилмясиня вя щцгуги жящятдян даща да мюцщкямляндирилмясиня эюстярилян сяйлярдян ибарятдир.

ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжанын христиан кнйазлыгларында Агуен ганунларындан, ВЫЫЫ ясрдя албан католикосу Симеон тяряфиндян тяртиб едилмиш ганунлардан истифадя едилмишдир. Симеонун ганунлары да илк нювбядя килсянин дайагларынын щцгуги жящятдян мюцщкямляндирилмясиня вя щямчинин дин хадимляринин дини щакимиййятинин тохунулмазлыьынын тямин олунмасына хидмят едирди. Ганунларда килсянин низамнамя гайдаларына жидди ямял едилмяси, каноник ганунлар ясасында фяалиййят эюстярилмяси хцсуси вурьуланырды (7, с.183).

Беляликля, ЫХ – Х ясрлярдя Азярбайжан яразисиндя мювжуд олмуш мцстягил вя йарыммцстягил феодал дювлятляриндя ганун вя ганунверижилик мцсялман щцгугуна вя кился ганунларына ясасланмыш, ганунйаратма просеси бу тямялляр цзяриндя инкишаф едяряк тякмилляшмиш, сонракы ясрлярдя мювжуд олан ганунверижилийин базасы ролунда чыхыш етмишдир.

Истифадя олунмуш ядябиййат

1. Бцнйадов З. Азярбайжан ВЫЫ – ЫХ ясрлярдя. Бакы, 1989.

2. Исмайылов Х. Азярбайжанын дювлят вя щцгуг тарихи. Бакы, 2006.

3. Жялилов Е. Азярбайжанын дювлят вя щцгугу. /ХЫЫЫ – ХЫВ йцзилликляр/ Бакы, 1995.

4. Гулийев А.И. ХЫЫ – ХВЫ ясрлярдя Азярбайжанын сийаси-щцгуги фикриндя ганун вя ганунчулуг проблеми. Бакы, 2005.

5. Грязневич П.А. Проблемы изучения истории возникновения ислама в книге «Ислам, религия, общество, государство». М., 1984.

6. Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Изв. ИЯИМК ГрузФАН СССР. т.IV, 1938.

7. Моисей Каланкатуклу. Албанийа тарихи. Бакы, 1993.

8. Абдуллащ Караман. Фигщ цсулу. Бакы, 2007.

9. Бернард Дж. Вайсс. Дух мусульманского права. М., СПб, 2008, с.28.

10. Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. //Ответы Шариатат на проблемы современности. М., СПб, 2008, с.331.

Мираферим СЕИДОВ

ПРОЦЕСС СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА, ПРАВОВЫХ ИНСТИТУТОВ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В IX – X ВЕКАХ.

Резюме

Данная статья посвящена одной из актуальных проблем истории государства и права Азербайджана – вопросам развития государственного устройства и светского законодательства в IX – X веках. Вопросы развития законодательства автор раскрывает в контексте проблем государственного устройства независимых феодальных держав образовавшихся на территории Азербайджана после ослабления Арабского Халифата. Скудность сообщений о светском законодательстве в источниках автор восполняет попыткой сопоставления имеющихся данных, установления соотношения между светским и религиозным законодательством. Учитывая господство норм шариата, автор стремится исследовать вопросы законодательства с точки зрения религии, определяет и обосновывает тесную связь между светским и религиозным законодательством, устанавливает роль и место применения обычного права.

Miraferim SEYİDOV

THE PROCESS OF İMPROVEMENT OF STATE SYSTEM, LEGAL İNSTİTUTİONS AND LEGİSLATİON İN AZERBAİJAN İN THE IX-X c.c.

Summary

This article is dedicated to one of the actual problems of history of a state and law of Azerbaijan – the issues of development of state building and civic legistation in the IX-X c.c.

The author throws light on the issues of legislation in the context of problems of state system of the independent feudal powers formed on the territory of Azerbaijan after the weakening of Arabian Caliphate. The author fills in scarcity of information on the civic legislation in sources by an attempt of comparison of the existent data, establishing correlation between civic and religious legislations. Taking into regard supremacy of Sharia norms, the author tries to study the matters of legislation from the religious point of view, determines and substantiates the close link between civic and religions legislation, defines the role and place of applying general right.

Рауф КАРАЕВ
кандидат юридических наук

ПРОБЛЕМА ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИНЦИПА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ*

*Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Статья 2. Функционирование международных судебных органов как одно из основных направлений повышения эффективности международно-правового регулирования

Все большую роль в борьбе с международными преступлениями и серьезными нарушениями обязательств, вытекающих из императивных норм общего международного права, в том числе и из принципа территориальной целостности государств, начинают играть международные судебные органы. В этом плане большой интерес вызывает деятельность Международного Суда ООН. Правда, необходимо заметить, что в Международный Суд, как правило, передаются дела, в исходе которых заинтересованы обе спорящие стороны. При этом стороны должны признать обязательную юрисдикцию Суда. Практика показывает, что при защите жертв агрессивных действий, государство-ответчик делает заявление о своем отказе от признания компетенции Суда, либо прибегает к другим средствам, чтобы помешать рассмотрению дела в Суде, например, отказывается явиться в суд. Так было в 70-80-х годах XX столетия в делах по рыболовству (Исландия не явилась), по ядерным испытаниям (Франция не явилась), по континентальному шельфу в Эгейском море (Турция не явилась).

Международный Суд ООН, рассмотрев дело «Действия военного и полувоенного характера в Никарагуа и против Никарагуа (Никарагуа против Соединенных Штатов Америки)» на основе п.2 ст.36 Статуса Международного Суда, пришел к выводу, что обладает юрисдикцией рассматривать заявление Никарагуа, и вынес постановление о временных мерах, в котором указал, что США должны немедленно прекратить любые действия, блокирующие доступ в порты Никарагуа или выход из них [1]. В июне 1986 г. Суд вынес решение, в котором действия США против Никарагуа квалифицировал как противоправные и установил обязанность уплатить репарации за нанесенный ущерб [2].

Позиция Международного Суда в этом споре свидетельствует о его немалых потенциальных возможностях в защите интересов государств от агрессии. К сожалению, возможности Международного Суда ООН нельзя использовать в случае агрессии Армении, ибо эта страна не делала заявлений о признании обязательной юрисдикции Международного Суда ООН.

Важную роль в борьбе с международными преступлениями и серьезными нарушениями обязательств, вытекающих из императивных норм общего международного права, может играть и Международный уголовный суд. На дипломатической конференции представителей государств-членов ООН, состоявшейся в Риме, 17 июля 1998 г. принят и открыт для подписания Римский Статут Международного уголовного суда [3], который на 1 марта 2006 г. подписали 139 государств, 100 из которых его ратифицировали. Статут Суда вступил в силу 1 июля 2002 г. Таким образом, был ликвидирован один из давнишних пробелов в системе применения международного права.

Международный уголовный суд учрежден как постоянный орган, уполномоченный «осуществлять юрисдикцию в отношении лиц, ответственных за самые серьезные преступления, вызывающие озабоченность международного сообщества (ст.1)». Суд обладает юрисдикцией в отношении «Самых серьезных преступлений, вызывающих озабоченность всего международного сообщества», к которым ст.5 Статуса относит следующие преступления: а) преступление геноцида; б) преступления против человечности; в) военные преступления; г) преступления агрессии. К сожалению, в отношении преступлений агрессии было решено, что Суд начнет осуществлять свою

юрисдикцию после принятия общеприемлемого определения этого деяния [4, 412]. Международный уголовный суд приступил к работе в марте 2003 г.

В июне 2004 г. Прокурор Суда объявил решение начать первое расследование в рамках Суда, касающиеся тяжких преступлений, совершенных на территории Демократической Республики Конго, а в июле 2004 г. – на территории Республики Уганда.

31 марта 2005 г. Совет Безопасности ООН на основе Доклада Генерального Секретаря по Судану одобрил резолюцию 1593 (2005) относительно ситуации в Судане (районе Дарфур), постановив передать рассмотрение уголовных аспектов совершенных преступлений в Дарфуре Прокурору Международного уголовного суда [5].

В большинстве государств мира Суд получил признание. Так, Конституция Французской Республики была дополнена ст.53-2, санкционирующей признание юрисдикции Международного уголовного суда на условиях его Статута. В Швейцарской конфедерации действует Федеральный закон о сотрудничестве с Международным уголовным судом, регулирующий вопросы, связанные с передачей лиц, подвергающихся судебному преследованию или осуждению Судом, с другими видами взаимной помощи, а также исполнение решений суда. В Финляндии принят Закон об имплементации положений законодательного характера Римского статута и о применении Статута.

Немалый потенциал для борьбы с международными преступлениями и серьезными нарушениями обязательств, вытекающих из императивных норм общего международного права, таит и возможность учреждения на основе международного договора (статута) или на основе решения Совета Безопасности ООН международных уголовных трибуналов. Истории известны два судебных органа, которые были призваны выполнить судебные функции в отношении нацистских преступников гитлеровской Германии и японских преступников.

Первым из них был ***Международный военный трибунал,*** образованный в соответствии с Соглашением между правительствами СССР, США, Великобритании и Франции от 8 августа 1945 г. Трибунал был наделен правом судить и наказывать лиц, совершивших действия, которые влекут индивидуальную ответственность физических лиц, а именно: преступления против мира (планирование, подготовка, развязывание или ведение агрессивной войны или войны в нарушение международных договоров и др.), военные преступления (действия, нарушающие законы или обычаи войны), преступления против человечности (убийства, истребления, порабощение, ссылка и другие жестокости, совершенные в отношении гражданского населения до или во время войны) [6, 16; 7]. Хотя трибунал был создан с ориентацией на неопределенное количество судебных процессов, его деятельность ограничилась Нюрнбергским процессом, проведенным в период с 20 ноября 1945 г. по 1 октября 1946 г. Генеральная Ассамблея ООН 11 декабря 1946 г. приняла резолюцию, подтвердившую принципы международного права, признанные в Статуте Нюрнбергского трибунала и в его приговоре [8].

Второй ***Международный военный трибунал***, получивший название Токийского, был создан путем принятия его Устава рядом государств. Этот международный военный трибунал функционировал с 3 мая 1946 по 12 ноября 1948 г. Возможность создания новых международных судебных учреждений была зафиксирована в конвенциях о таких международных преступлениях, как геноцид и апартеид. Так, согласно ст.VI Конвенции 1948 г. о предупреждении преступления геноцида и наказании за него лиц, обвиняемых в совершении геноцида «должны быть судимы компетентным судом того государства, на территории которого было совершено это деяние, или ***таким международным уголовным судом,*** который может иметь юрисдикцию в отношении сторон настоящей Конвенции, признавших юрисдикцию такого суда» [9] (Азербайджанская Республика в мае 1996 г.

присоединилась к этой Конвенции). Интересно отметить, что 28 марта 1998 г. Президент Азербайджана Г.Алиев подписал Указ «О геноциде азербайджанцев», в котором дается всесторонний анализ и правовая оценка как историческим фактам, так и военным преступлениям настоящего времени, в том числе в связи с Нагорно-Карабахским конфликтом.

Возможность создания международного уголовного суда была предусмотрена также Конвенцией 1973 г. «О пресечении преступления апартеида и наказания за него» [10]. В конвенции, наряду с национальной юрисдикцией, оговаривается в качестве альтернативной юрисдикция ***Международного уголовного суда***. Весьма примечательным можно считать решение Совета Безопасности ООН об учреждении международного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии (резолюция 808) от 22 февраля 1993 г. [11]. Своей другой резолюцией 827 от 25 мая 1993 г. Совет Безопасности учредил ***Международный трибунал*** с единственной целью судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии в период с 1 января 1991 г. и по дате, которая будет определена Советом Безопасности после восстановления мира, утвердил Устав Международного трибунала [12].

К понятию «серьезные нарушения международного гуманитарного права» были отнесены нарушения общепризнанных норм и принципов международного права о защите жертв войны, как они были отражены в конвенциях, составляющих так называемое «право Женевы» (Женевские конвенции 1949 г.), а также правила ведения войны, как они отражены в «праве Гааги» (Гаагские конвенции 1907 г.) и приложения к ним.

В 1994 г. Совет Безопасности ООН, действуя на основании главы VII Устава ООН принял резолюцию 955 (1994) от 8 ноября 1994 г., в котором постановил учредить ***Международный трибунал*** с единственной целью судебного преследования лиц, ответственных за геноцид и другие серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории Руанды и, граждан Руанды, ответственных за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств в период с 1 января 1994 г. по 31 декабря 1994 г. и утвердил Устав Международного уголовного трибунала по Руанде [13]. Положения Устава Международного уголовного трибунала по Руанде во многом аналогичны с положениями Устава предыдущего Международного уголовного трибунала, хотя и имеются определенные различия [14, 255-257].

Десятки лиц, обвиненных в военных преступлениях, совершенных на территории бывшей Югославии предстали перед судом. Уже закончены два процесса: к 10 годам лишения свободы приговорен Эрдемович, воевавший в армии боливийских сербов, к 20 годам – боснийский серб Тадич. По состоянию на 23 июня 2005 г. в камерах Трибунала ведутся шесть судебных процессов в отношении в общей сложности девяти обвиняемых. В то же время 30 других дел, по которым проходит 51 обвиняемых, находятся на стадии досудебного разбирательства. Судебные камеры вынесли в общей сложности три судебных решения. Апелляционная камера вынесла четыре решения. По состоянию на 23 июня 2005 г. в следственном изоляторе Трибунала содержались под стражей 58 человек. Трибунал передал трех осужденных лиц Дании, Испании и Соединенному Королевству для отбывания наказания. Число лиц, к которым Трибуналом были предъявлены обвинительные заключения, составило 23 человека, которые были переданы в его ведение в течение периода с октября 2004 г.по апрель 2005 г. [15].

В «руандийском» Международном уголовном трибунале по трем делам ведется судебное разбирательство, 21 обвиняемый ожидает суда [16]. Международный уголовный трибунал в Руанде вынес судебные решения в отношении 25 обвиняемых, а судебные процессы ведутся еще в отношении 25 других обвиняемых. Апелляционная камера вынесла три решения в отношении четырех обвиняемых [16].

Последним примером создания международного уголовного трибунала является одобрение Советом Безопасности ООН плана по созданию такого трибунала по Ливану [17], инициированное в связи с убийством экс-премьера Ливана Рафика Харири в 2005 г. Решение было принято на основе доклада Генерального Секретаря ООН об учреждении специального трибунала по Ливану от 15 ноября 2006 г. [18]. Ст. 1. Устава специального трибунала по Ливану гласит: «Специальный трибунал обладает юрисдикцией над лицами, виновными в совершении нападения 14 февраля 2000 г., в результате которого погиб бывший премьер-министр Ливана Рафик Харири, а также погибли или были ранены другие лица. Если Трибунал определит, что другие нападения, которые имели место в Ливане в период с 1 октября 2004 г. по 12 декабря 2005 г. или в любой последующий период, установленный сторонами с согласия Совета Безопасности, взаимосвязаны в соответствии с принципами уголовного правосудия, и по своему характеру и степени тяжести аналогичны нападению 14 февраля 2003 г., он также будет обладать юрисдикцией над лицами, ответственными за такие нападения.

Таким образом, повышение эффективности действия принудительных мер против государств, нарушающих обязательства, вытекающие из международно-правовых норм и принципов, включая принцип территориальной целостности государств, по сути, ведет в целом к повышению эффективности всего международного права, позволяя успешно достигать целей международно-правового регулирования международных отношений.

Следует отметить, что международное право не является единственным инструментом воздействия на систему международных отношений. Поэтому на повышение социальной эффективности международного права оказывает влияние не только совершенствование его отдельных компонентов, но и устранение факторов, препятствующих нормальному функционированию международного права, включая такой его основной принцип, как принцип территориальной целостности государств, и с другой стороны, создание всех необходимых условий действия факторов, в том числе и неправовых, которые благоприятствуют достижению социальных целей, стоящих перед международным правом в целом.

Список использованной литературы

1. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v United States of America) (1984-1991) //http:www. icj-cij.org/icj www. /decisions.htm.

2. Мюллерсон Р.А. Решение Международного Суда по делу Никарагуа против США и международное право // Советский ежегодник международного права 1987. М.: Издательство «Наука», 1988, с.36-56.

3. Документ ООН A/conf. 183/9, 17 июля 1998 г. Броунли Я. Международное право. В двух книгах. Книга первая. М.: Издательство «Прогресс», 1977, с. 536.

4. Международное право: Учебник для вузов /Отв. Ред. Д.ю.н., проф. О.И. Тиунов.- 4-е изд., перераб. И доп.- М.: Норма, 2006, с. 720.

5. Резолюция Совета Безопасности ООН 1315 (2000) от 14 августа 2000 г. //http://www.un.org/russian/documen/scresol/res 2000/res 1315.htm.

6. Нюрнбергский процесс: сб. материалов. М.: Госюриздат, 1951, т.1.

7. Тункин Г.И. Нюрнбергские принципы и современное международное право //Советский ежегодник международного права 1979. М.: Издательство «Наука», 1980, с.97-107.

8. Подтверждение принципов международного права, признанных Статутом Нюрнбергского трибунала. Принята на первой сессии Генеральной Ассамблеи ООН 11 декабря 1946 г.// http: //www.un.org/ russian/ga/1/ docs/res/htm.

9. Конвенция по предупреждению и наказанию преступления геноцида. Утверждена на III сессии Генеральной Ассамблеи ООН 9 декабря 1948 г. // http://www.un.org/russian/documen/convents/genocide.htm.

10. Международная конвенция о пресечении преступления апартеида и наказания за него. //http:// www.un.org/ Russian/ document/ gadocs/ convres/ r28-3068.pdf.

11. Резолюция Совета Безопасности ООН 808 (1993) от 22 февраля 1993 г. //Действующее международное право. В 3-х томах. Составители Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. Т.1. М.: Издательство Московского независимого института международного права. 1996, с.744-746.

12. Резолюция Совета Безопасности ООН 827 (1993) от 25 мая 1993 г. //Действующее международное право. В 3-х томах. Составители Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. Т.1. М.: Издательство Московского независимого института международного права. 1996, с.746-759.

13. Резолюция Совета Безопасности ООН 955 (1994) от 8 ноября 1994 г. //Действующее международное право. В 3-х томах. Составители: Ю.М.Колосов и Э.С.Кривчикова. Т.1. М.: Издательство Московского независимого института международного права. 1996, с.759-772.

14. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, Издательский Дом «Кавказ», 2006, с.364.

15. Доклад Генерального Секретаря о работе Организации за 2005 год //-http://www.un.org/russian/documen/sgreport/a-60-1/ch4-3.htm.

16. Годовой доклад о работе Организации Объединенных Наций //http:www.un.org/-russian/documen/sgreport/A-52-1/chap2f.htm.

17. Совет Безопасности ООН одобрил создание Международного трибунала по Ливану //Газ. Зеркало, 23 ноября 2006 г.

18. Доклад Генерального Секретаря ООН об учреждении специального трибунала по Ливану //http://daccessdds.un.org doc/UNDOC/GEN/ 06/617/99/PDF/N0661799.pdf? Open.Element.

Rauf QARAYEV

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA DÖVLƏTLƏRIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ PRINSIPININ EFFEKTLIYININ ARTIRILMASI PROBLEMI

Məqalə 2. Beynəlxalq-hüquq nizamlanması effektliyinin artırılmasının əsas istiqamətlərinin biri kimi beynəlxalq məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti

Xülasə

Beynəlxalq hüquq sisteminin effektliyi problemi hüquq elmində ən az araşdırılmış problemlərdən biridir. Çox guman kı bu, problemin həddindən artıq ağır olduğundan irəli gəlir. Hətta hüquq elmində beynəlxalq hüququn effektliyi problemini beynəlxalq əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsində olan boşluqlara aid edirdilər.

Son zamanlar bu problemi işıqlandırmaq məqsədilə bir neçə əsər işıq üzü görmüşdür. Bununla bərabər, onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmində həm bütövlükdə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin, həm da ayrıca olaraq, dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin effektliyi problemi və belə effektliyin təsir dairəsinin artırılması yolları müstəqil araşdırma mövzusu olmamışdır və bu sahədə hər hansı bir əhəmiyyata malik olan elmi əsər yoxdur.

Məqalədə dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin effektlıyının artırılmasının əsas istiqamətləri müəyyən edilir və göstərilir ki, bu prinsipin effektliyinin artırılması, son nəticə olaraq, beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir.

Rauf GARAYEV

THE PROBLEM OF INCREASING EFFECTIVENESS OF THE PRINCIPLE OF TERRITORIAL INTEGRITY OF STATES IN THE INTERNATIONAL LAW

Article 2. The functioning of international justice bodies as one of the main directions of increasing effectiveness of the international legal regulation

Summary

The problem of effectiveness of the international law system is one of scantily explored problems in the science of law. Highly probable, that it is connected with the difficulty of the scientific researches in this sphere. Even in law science this problem was related to existing gaps in the international law regulation of international relations.

Recently, there have been published a few scientific works to bring to light this problem in this field. At the same time it is important to note, in particular, that the problem of effectiveness of the principle of territorial integrity of states in contemporary international law was not the subject of separate research and in this sphere there are not any significant works.

In the article there are determined the main ways of increasing effectiveness of the principle of territorial integrity of states and it is shown that as a result it leads to strengthening international peace and further developing cooperation between states.

Мирали КЯЗИМОВ
Доктор философии по экономическим наукам,
доцент кафедры «Криминалистики и судебной
экспертизы» юридического факультета
Бакгосуниверситета

ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ В США В ПЕРИОД ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА*

Глобальный финансовый кризис предстает масштабным процессом, затронувшим практически весь мир. Кризис вызван сложным взаимодействием макроэкономических провалов, недостаточного финансового регулирования и некомпетентного корпоративного управления, ослаблением государственного контроля за финансово-кредитной деятельностью и соответственно ростом преступности в данной сфере. (6)

Анализ международной практики в борьбе с организованной преступностью в финансово кредитной сфере свидетельствует, что именно во времена экономических трудностей и реформирования международной экономической системы традиционно увеличивается количество рассматриваемых преступлений. (16)

В данной статье нами предпринята попытка проследить взаимосвязь между экономическим кризисом и ростом преступности, в частности в финансово-кредитной сфере. Безусловно, что экономический кризис влияет на спад производства, способствует увеличению безработицы, лишения возможности получать заработную плату и т.д. Этот социальный фактор всегда способствовал росту преступности. Однако, для эффективной борьбы с преступностью в финансово кредитной сфере требуется детальное исследование причин и условий, способствующих экономическому кризису, процедуры его преодоления с одновременным, выявлением преступлений сопровождаемых в процессе кризиса. Т.е. для детального исследования проблемы попытаемся изложить экономические причины кризиса и сопровождаемые его криминальные явления в экономике, на примере США.

Финансовый кризис начался в Соединенных Штатах с необоснованного вздувания цен на жилье и рискованных ипотечных кредитов. Пока цены на жилье росли, ценные бумаги (закладные) казались надежным способом вложения денег, но с падением цен они стали выглядеть гораздо менее привлекательными. Причем это падение само себя стимулировало, так как ставшие менее доступными кредиты и участившиеся случаи лишения права выкупа закладных вызвали дальнейшее снижение цен на жилье. Банки и другие финансовые институты, равно как и инвесторы, охотно приобретали и продавали возникшие ценные бумаги, стремясь, как всегда, к возможно более доходным инвестициям. Но держатели этих ценных бумаг вдруг обнаружили, что их ценность резко упала. Для финансовых институтов убытки из-за обесценивания этих бумаг привели к подрыву капитала и способности вести дела. В результате у них стало меньше возможностей финансировать бизнес, а это оказало существенное депрессивное воздействие на реальную экономику. Начавшись в Соединенных Штатах, кризис приобрел глобальный характер. Он стал глобальным по той причине, что глобальной является сама финансовая система, а среди финансовых учреждений, выдававших ипотечные кредиты ненадежным заемщикам в США, были не только американские, но и иностранные

*Məqalə iqtisadiyyat elmləri doktoru Z.Məmmədov və hüquq elmləri doktoru K.Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

транснациональные компании. В результате произошло резкое уменьшение активов до 1,3 трлн. долларов, а объем обязательств, достиг 3,6 трлн. долларов, это положение усугублялось еще тем, что Соединенные Штаты на протяжении более 20 лет ежегодно фактически заимствовали от 3 до 6 процентов ВВП. (2) К тому же некоторые иностранные финансовые учреждения также вели бизнес и у себя дома, следуя американскому примеру. Финансовые неурядицы стали шириться: если вначале банкротство грозило в основном американским финансовым институтам, вслед за ними той же угрозе подверглись их коллеги по всему миру. И, наконец, проникновение негативных процессов в экономику через торговлю и инвестиции привело к резкому сокращению экспорта в Соединенные Штаты и американских инвестиций за рубежом. (3, с.124)

Администрация Буша стремилась обеспечить жильем людей с низкими доходами, предлагая им кредитование без начального взноса. Возросшие требования к капиталу, предъявленные американским ипотечным гигантам Fannie Mae (10) (Федеральная национальная ипотечная ассоциация) и Freddie Mac (9) (Федеральная корпорация ипотечного кредитования), открыли другим учреждениям рынок финансирования жилья для секьюритизации[1], что привело к ликвидности и подстегнули рост рынка ипотечных ценных бумаг и его рисков.

Наиболее четко проблемы рассматриваемого финансового кризиса изложены Джоэлем Тархтманом, который выделил следующие причины:

- во-первых, неэффективность макроэкономического управления по выявлению “денежных пузырей”;
- во-вторых, отсутствие понимания, что реформы в системе регулирования часто имеют цикличные мотивы, усугубляя опасные явления, не редко сопровождаемые ростом уголовных преступлений в финансовой сфере;
- в-третьих, слабый контроль государства за финансово-кредитной деятельностью, отсутствие эффективного механизма контроля в связи с глобализацией финансово-кредитной сферы, международно-правового регулирования рассматриваемых проблем. (7)

Наиболее притягательным объектом посягательства преступников являются средства, направленные на масштабные бюджетные инвестиции в экономику. Администрацией Президента Барака Обамы разработана масштабная программа экономической помощи, с целью вывода экономики США из кризиса. Стоимость финансирования проекта составляет 800-900 млрд.дол. С целью пресечения хищения денежных средств программой предусмотрено создание особой структуры, которая будет контролировать использование денежных средств. Согласно рассматриваемой программы наибольшая часть финансирования будет произведена на:

- пособия по безработице выплачиваются из бюджетов штатов, федеральные власти будут выдавать штатам специальные субсидии;
- финансирование программ переподготовки и повышения квалификации безработных;
- увеличение финансирования программ медицинского страхования;
- средства будут выделены на помощь в оплате медицинских страховок людям, потерявшим работу, и людям с низкими доходами;
- увеличение объемов продовольственной помощи нуждающимся;
- увеличение помощи некоторым категориям домовладельцев, выплачивающим ипотечные кредиты, а также строительство жилья для бездомных;

[1]Секьюритизация - замена нерыночных займов и/или потоков наличности на ценные бумаги, свободно обращающиеся на рынках капиталов.

- переработки и хранения твердых отходов, железным дорогам и общественным паркам - энергетическая инфраструктура авиация, дамбы, индустрия переработки и хранения опасных отходов, школы и системы общественного транспорта, дороги, плотины, система каналов и водных путей, система обработки жидких отходов и водопроводы. Дамб;

- строительство новых и ремонт старых дорог; гранты на развитие общественного транспорта; реновацию железных дорог; обновление аэропортов;

- ремонт и инновация зданий школ и ВУЗов; модернизацию зданий, находящихся в федеральной собственности; помощь домовладельцам в проведении аналогичных работ - квинтэссенцией плана является повышение экономичности при использовании энергии;

- оснащение учебных заведений современным оборудованием и лабораториями;

- ремонт и обновление водопроводов, систем очистки воды, канализации, очистных сооружений, дамб и пр.;

- инвестиции в производство энергии из альтернативных источников;

- тотальная компьютеризация всей медицинской системы США; подразумевается создание общенациональной медицинской базы данных;

- распространение "быстрого" Интернета, бизнеса в США;

- осуществлять операции в глобальном масштабе;

- увеличение инвестиций в научные исследования.

Таким образом, с целью профилактики и оперативного предупреждения преступлений с целью хищения бюджетных средств именно в рассматриваемых целевых ассигнованиях должны быть усилены меры государственного контроля, где особая роль должна быть отведена правоохранительным органам.

Как правило, эти преступления совершаются организованными преступными группами именуемые беловоротничковой преступностью. Проблема борьбы с организованной преступностью в финансово-кредитной сфере были исследованы со стороны Джеймса Р.Ричардса, (14) Джорджа А.Меннинга, (12) Питера Стефенсона, (15) Джона Мэдингера. (13) Однако, рассматриваемые авторы не представили полностной концепции противодействия экономической преступности в финансово-кредитной сфере в период глобального экономического кризиса. По данным ФБР, беловоротничковые преступники наносят США ущерб, превышающий 300 млрд.дол. в год. Наиболее показательным примером беловоротничковой преступности может служить уголовное дело о банкротстве корпорации Enron. Ее бывший руководитель Кен Лэй был арестован и обвинён в 11 преступлениях, включая мошенничество и обман официальных лиц. Лэй стал лишь последним звеном в длинном списке высокопоставленных лиц, причастных к этому преступлению.(8)

Термин "беловоротничковая преступность" появился в 1939 году. Он был в первый раз использован Эдвином Сазерлендом, членом Американской Ассоциации Социологов. (5, с.209) На ежегодной встрече организации, Сазерленд объявил, что его беспокоит чрезмерная озабоченность криминалистов проблемой уличной преступности и их игнорирование преступлений, совершаемых более “благополучными” членами общества. Он предложил определить термин как “преступление, совершённое респектабельным человеком, с высоким социальном статусом, в ходе выполнения своей профессии”.

Хотя сегодня существуют множество различных определений беловоротничковой преступности, большинство экспертов сходится во мнении, что этот феномен представляет из себя набор ненасильственных преступлений, совершенных в ходе ведения бизнеса, людьми, группами, или корпорациями с целью получения прибыли. К видам беловорот-

ничковой преступности относят мошенничество, махинации с банкротствами, взяточничество, компьютерное мошенничество, мошенничество с кредитными карточками, изготовление фальшивых денег и ценных бумаг, присвоение корпоративных средств, "кража личности" (использование чужих финансовых документов), операции с ценными бумагами, в ходе которых используется инсайдерская информация, мошенничество при страховании, "отмывание денег", препятствование отправлению правосудия, лжесвидетельство, уклонение от уплаты налогов, экономический шпионаж, искусственное вздувание цен и т.д. (1, с.47)

По данным ФБР\FBI, в период между 1997 и 1999 годом, беловоротничковые преступления составляли 3.8% всех преступлений, совершенных в США. (11) Несмотря на относительно небольшое их количество, среднестатистическое беловоротничковое преступление обходится жертвам гораздо дороже, чем обычная кража или грабёж. Например, среднее имущественное преступление обходится жертве в 1,8 тыс.дол., в то время как среднее имущественное беловоротничковое преступление обходится в 9,2 тыс.дол. Так, например, как было отмечено выше, в результате банкротства компании Enron, совокупные потери служащих и акционеров компании составили несколько миллиардов долларов. Беловоротничковые преступления сегодня составляют 42% всех преступлений, совершённых с помощью компьютера. Многие эксперты ожидают, что количество подобных преступлений будет расти. (4, с.233)

Согласно Национальному Центру Исследований Мошенничества, (17) количество арестов за беловоротничковые преступления, особенно мошенничество и присвоение корпоративных средств, резко увеличилось за последние несколько лет, в то время как число арестов за преступления, связанные с насилием над личностью, продолжает снижаться. Ущерб экономике США в результате беловоротничковых преступлений увеличился с 5 млрд.дол. в 1970 году до 100 млрд.дол. в 1990 году.

Национальный Центр Исследований Мошенничества пришел к выводу, что примерно одна из каждых трёх семей в США стала жертвой беловоротничковых преступников за последние несколько лет, но только лишь около 40% пострадавших сообщают о преступлении в полицию. (18)

Эксперты считают, что большинство жертв не обращаются в правоохранительные органы лишь потому, что они даже не подозревают, что их обманули. Статистика показывает, что беловоротничковые преступления труднее всего расследовать - лишь каждое пятое обращение пострадавших или свидетелей в правоохранительные органы или общество защиты прав потребителей приводит к осуждению преступника.

Тем не менее, правосудие все более успешно борется с подобными преступлениями. Количество беловоротничковых преступников в тюрьмах настолько выросло за последние несколько лет, что в США даже появились специальные консультанты, обслуживающие бывших бизнесменов и топ-менеджеров, отбывающих срок за решеткой. Дэвид Новак\David Novak, владелец одной из таких компаний, считает, что большинство беловоротничковых преступников не готовы к внезапному перемещению из роскошных апартаментов в тюремные камеры. Сам Новак, бывший консультант Microsoft, провел десять месяцев в тюрьме в 1997 году за мошенничество. Его главный совет бывшим директорам – «Перестань думать, что ты являешься жертвой политического процесса или что прокурор тебя ненавидит» (19).

Список использованной литературы

1. Злобин Г.А., Никифоров Б.С., Никифоров А.С., Отв. Ред.: Никифоров Б.С.: США: преступность и политика. М., 1972 г.

2. Конец капитализма? Марк Твен, Лейк-Вобегон и нынешний кризис /Марк Блайт. Электронный журнал Государственного Департамента США. http://www.america.gov.ru

3. Остроумов С.С. США: преступность и политики /Под ред. Б.С. Никифорова. М., «Мысль», 1972.

4. Преступность в США. Замечания по поводу ее природы, причин, предупреждения и контроля. Перевод с английского /Кларк Р.; Под ред. Никифорова Б.С. (Вступ. ст.); Пер. Никифорова А.С. М., «Прогресс», 1975.

5. Сазерлэнд Эдвин. Преступления привилегированных классов. Нью-Йорк, «Dryden Press», 1949.

6. Джоэл Трахтман. Мировой финансовый кризис: причины, профилактика, дальнейшие меры. Электронный журнал Государственного Департамента США. http://www.america.gov.ru

7. Электронный журнал Государственного Департамента США. http://www.america.-gov.ru

8. BBC Russian.com Enron. История скандала /2002 г. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/business/newsid_1787000/1787792.stm

9. Federal Home Loan Mortgage Corporation (FHLMC), чаще всего известное как Freddie Mac (NYSE: FRE) - крупнейшее американское ипотечное агентство. Штаб-квартира в Маклине, Вирджиния.

10. Federal National Mortgage Association (FNMA), чаще всего известное как Fannie Mae (NYSE: FNM) - крупнейшее американское ипотечное агентство. Штаб-квартира в Вашингтоне. Основана в 1938 году, указом президента Франклина Делано Рузвельта с целью организации вторичного рынка ипотечных займов.

11. Federal Bureau of Investigation /Reports&Publications. http://www.fbi.gov/publications.htm

12. George A. Manning, Ph.D, CFE, EA; George A. Manning. Financial Investigation and Forensic Accounting. Third Edition. 2005.

13. John Madinger. Money Laundering: A Guide for Criminal Investigators. Second Edition. 2006.

14. James R.Richards. Transnational Criminal Organizations, Cybercrime, and Money Laundering: A Handbook for Law Enforcement Officers, Auditors, and Financial Investigators. 1998.

15. Peter Stephenson; Keith Gilbert. Investigating Computer-Related Crime. 1999.

16. http://www.america.gov/ru/multimedia/photogallery.html#/4110/develop

17. http://www.ckfraud.org/index.html

18. www.washprofile.org/en/node/969

19. www.washprofile.org

Mirəli KAZIMOV

İQTİSADİ BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ ABŞ-da MÜTƏŞƏKKİL CİNAYƏTKARLIQ

Xülasə

Bu məqalədə iqtisadi böhran zamanı törədilmiş cinayətlərin xüsusiyyətləri, cinayətkarların qəsd obyektləri, qabaqcadan cinayətlərin qarşısını alma tədbirləri gözdən keçirilir. Həmçinin, burada, bu cinayətləri törədən mütəşəkkil cinayətkar qrupların səciyyəvi xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır.

Mirali KAZIMOV

**ORGANIZED CRIMINALITY IN USA
IN THE PERIOD OF ECONOMIC CRISIS**

Summary

The features of crimes committed in the period of the economic crisis, objects of an encroachment of criminals, measures of preventing these crimes are considered in the given article. The characteristics of the organized criminal groups committing the crimes is considered as well.

Камиля ГЕЗАЛОВА
Институт государства и права
Российской академии наук (г.Москва)

ПОНЯТИЕ ОПРАВДАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ*

Прежде всего в начале нашего исследования необходимо определиться со смысловой нагрузкой понятий «оправдание» и «оправданный», «реабилитация» и «реабилитированный», используемых в уголовно-процессуальном праве и обслуживающей его отраслевой юридической науке.

В статье 7 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики среди перечисленных уголовно-процессуальных терминов нет ни одного из этих четырех понятий. В статье 5 Уголовно-процессуального кодекса РФ, содержащей разъяснение основных процесссуальных терминов, к сожалению, даны нормативные определения только двух из четырех названных понятий - «реабилитация» и «реабилитированный». Понятие «оправданный» закреплено в части 2 статьи 47 УПК РФ, согласно которой оправданным является обвиняемый, в отношении которого вынесен оправдательный приговор, в то время как понятие «оправдание», использующееся УПК РФ более 10 раз,[1] официально законодательного толкования в настоящее время не имеет.

Аналогичная правовая конструкция использована и в действующем уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики. В УПК Азербайджанской Республики термины «оправдание» используется 4 раза, «оправдательный приговор» - 27 раз, а «реабилитация» - 2 раза. Действующее азербайджанское законодательство не раскрывает содержание термина «оправдание».

В целом слово «оправдание» всегда рассматривался как противоположность словам «обвинение» и «осуждения». Морфологический корень слова «оправдание» образован от слова «правда», которое издревле, помимо своего общего значения (истинность или верность), также употреблялось в юридическом смысле как право или закон.

Аналогичные словообразовательные особенности наблюдаются в греческом языке: «δικαιωμα» переводится как оправдание, а «δικαιοσυνην» как «правда», «праведность».

Особым лексическим богатством оправдательной терминологии отличался латинский язык. Excusatio, absolutio, purgatio, satisfactio, apologia, liberation – все эти слова имели значение «оправдание». До сих пор сохранилась крылатая фраза: «Judex damnatur, ubi nocens absolvitur» («Оправдание преступника– позор для судьи»).

Произношение и написание слова «оправдание» в английском языке (Excuse – извинять, оправдывать, apology– извинение, оправдание) имеет много общего с древней латынью.

Безусловно, в каждом национальном языке имеются особые речевые обороты и уникальные словесные формы, используемые для обозначения оправдания. Однако, как показывает сравнительно-грамматический анализ, наиболее часто употребляемой является формула «Justification», характерная для английского, французского («La justification»), испанского («La justifycacion»), нидерландского («Justificatie») и других европейских

---

*Məqalə hüquq elmləri doktoru M.Cəfərquliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

[1] В статьях 132 (часть 9), 301 (часть 3), 302 (часть 3), 305 (часть1, пункт 3), 306 (часть 1, пункт2), 367 (часть 3, пункт 2), 370 (части 1 и 2), 387 (часть 1) и Приложениях 34 и 36 к статье 4777 УПК РФ.

языков.

При этом в странах англо-американской правовой системы понятие «justification», прежде всего используется в его материальном, а не процессуальном значении – для описания обстоятельств, исключающих уголовную ответственность. Процессуальное оправдание рассматривается в аспекте соответствующей позиции защиты обвиняемого и соотносится с уголовным процессом как система условий и фактов, которые могут предотвратить постановление обвинительного приговора.

С точки зрения процессуальной доктрины здесь усматривается некоторое смещение использования во времени понятия «оправдание». На первый план выдвигаются сами обстоятельства, а уже потом правовые последствия их установления в процессе. Морфологически английское слово «Justification» производно от «just» («справедливый»), «justice» и «justify» («правосудие, справедливость», что косвенно отражает высокое предназначение оправдания в судопроизводственной системе, признанное мировой культурой.

Учитывая наличие объективной словесно-логической связи(10, с.15) между выявленными значениями понятия «оправдание» и языком уголовно-процессуальной науки, первоначально предположим следующее определение понятия «**оправдание»** – это осуществляемое в целях восстановления справедливости судебное признание и провозглашение невиновности подсудимого.

Соотношение понятий «оправдание» и «реабилитация»

Серьезнейший спор в доктрине уголовного процесса возник по вопросу о взаимосвязи понятий «оправдание» и «реабилитация», решение которого во многом оказывает влияние на научную оценку отраслевой принадлежности соответствующих правовых норм и теоретическую направленность исследования. В среде ученых-процессуалистов существует несколько точек зрения относительно терминологического соотношения указанных категорий.

Некоторые исследователи склоняются к отождествлению понятий «оправдание» и «реабилитация», придавая им синонимичное значение. Например, использование понятий «оправдание» и «реабилитация» в качестве взаимозаменяемых встречается в работах Ч.С.Касумова (1), В.В.Соловьева и др.(6)

В более поздней научной литературе по уголовному процессу такая позиция подверглась аргументированной критике со стороны исследователей вопросов реабилитации (3; 7; 9) и проблем оправдания (2; 5). При этом абсолютное большинство авторов солидарны в том, что понятие «реабилитация» имеет более широкий смысл, чем «оправдание».

Т.Т.Таджиев, рассматривает реабилитацию как «решение правомочного правоохранительного органа, изложенное в предусмотренном законом уголовно-процессуальном акте и констатирующее, что отсутствуют либо не установлены события или состав преступления, либо не доказано участие в совершении преступления данного лица» (8, с.15). Вместе с тем, он соглашается, что «реабилитация» означает не только оправдание подсудимого…, но и наступившие … в связи с этим правовые последствия, включая и возмещение как морального, так и материального ущерба, причиненного необоснованным задержанием, привлечением к уголовной ответственности или осуждением» (8, с.11). Разработанное Т.Т.Таджиевым определение реабилитации полностью охватывает деятельность по вынесению оправдательного приговора, но не исчерпывается ею: «…реабилитация – это процесс, начинающийся с постановления оправдательного приговора и включающий в себя отмену меры пересечения, снятие ареста

с имущества и т.д.» (8, с.30).

Н.Я.Шило также признает, что реабилитация начинается с момента вынесения решения, утверждающего невиновность гражданина, но при этом отмечает: реабилитация сопровождается принятием мер по восстановлению его в правах и честном имени (3). Таким образом, по мнению Н.Я.Шило, понятие реабилитации также включает комплекс гражданско-правовых мероприятий по возмещению причиненного вреда.

В современном исследовании А.А.Подопригора по тематике уголовно-процессуальной реабилитации также излагается концепция расширительного толкования реабилитации. А.А.Подопригора выделяет следующие основные элементы реабилитации: «1) признание невиновности обвиняемого (подозреваемого), подсудимого, осужденного в установленном законом порядке; 2) восстановление для реабилитируемого возможности своими действиями осуществлять ранее ограниченные права и нести обязанности; 3) гарантии реального возмещения причиненного незаконным или необоснованным уголовным преследованием вреда в случае заявления данным лицом желания реализовать свое право на возмещение названного вреда» (3).

Между тем, формулируя первый элемент реабилитации,– «признание невиновности подсудимого», то есть оправдание, – автор недостаточно последователен в своих рассуждениях. Он определяет реабилитацию как «процесс восстановления прав и свободы лица, подвергнутого уголовному преследованию, но признанного в установленном законом порядке невиновным в совершении преступления, и обеспечение реального возмещения причиненного в связи с этим вреда при реализации реабилитируемым лицом права на такое возмещение.

Исходя из этого определения, оправдание выпадает из реабилитационного процесса и предстает в ходе реабилитации уже как свершившийся факт, предшествующий ей. В дальнейшем А.А.Подопригора сам же опровергает изначальный тезис о включении деятельности по признанию невинности подсудимого в состав процесса реабилитации, когда выделяет «вынесение решения, которым подозрение, обвинение или обвинительный приговор признаются незаконными или необоснованными» в качестве «правовой основы для реабилитации»(3).

Принятие Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики также знаменовало коренное изменение правового регулирования института реабилитации. В действующем Уголовно-процессуальном кодексе Азербайджанской Республики глава 5 посвящена реабилитации. В главе 5 - «Оправдание (реабилитация), Возмещение причиненного ущерба» - определены:

– основания возникновения права на реабилитацию (статья 55);
– формы признания права на реабилитацию (статья 56);
– порядок возмещения имущественного и морального вреда (статьи 58-63);
– восстановление иных прав реабилитированного;
– обжалование решения о производстве выплат.

С принятием Уголовно-процессуального кодекса РФ понятие «реабилитация» получило нормативное закрепление – «порядок восстановления прав и свобод лица, незаконно или необоснованно подвергнутого уголовному преследованию, и возмещения причиненного ему вреда» (пункт 34 статьи 5). В законе были определены общие положения о реабилитации (глава 18):

– основания возникновения права на реабилитацию (статья 133);
– формы признания права на реабилитацию (статья 134);
– порядок возмещения имущественного (статья 135) и морального вреда (статья 136);
– восстановление иных прав реабилитированного (статья 138);

– возмещение вреда юридическими лицами (статья 139);

– обжалование решения о производстве выплат (статья 137).

Из системного толкования указанных процессуальных норм можно сделать вывод о взаимосвязанном и в то же время самостоятельном процессуальном смысле понятий «оправдание» и «реабилитация». Оправдание является одним из оснований возникновения права на реабилитацию, которое признается за оправданным лицом в оправдательном приговоре суда.

Вместе с тем, нормативную терминологию действующего уголовно-процессуального закона по вопросам оправдания и реабилитации все же нельзя признать достаточно совершенной.

Между тем, следует отметить, что статус реабилитируемого полностью не охватывает все процессуальные полномочия, которыми обладает исключительно оправданное лицо в уголовном процессе и которые возникают исключительно в связи с постановлением такого акта правосудия, как оправдательный приговор.

Оправданные лица в отличие от иных реабилитируемых, имеют дополнительные гарантии стабильности принятого решения, дающего право на реабилитацию.

Уголовно-процессуальные кодексы АР и РФ предусматривают возможность отмены оправдательного приговора лишь судом вышестоящей (апелляционной или кассационной) инстанции и не иначе как по представлению прокурора либо жалобе потерпевшего, частного обвинителя или их представителей (статьи 399.2. и 416.0.3. УПК АР, часть 1 статьи 370 и статья 385 УПК РФ).

Примечательно, что в РФ до 11 мая 2005 года вступивший в законную силу оправдательный приговор мог быть пересмотрен только при наличии оснований для производства ввиду новых (или вновь открывшихся) обстоятельств в сроки не позднее одного года со дня их открытия (часть 3 статьи 414 УПК РФ).[1] Иными словами, в принципе отсутствовала возможность отмены оправдательного приговора в надзорном порядке (статья 405 УПК РФ). Вместе с тем, в отличие от российского опыта регулирования, в действующем Уголовно-процессуальном кодекса АР возможность пересмотра вступившего в силу оправдательного приговора предусматривалась изначально (статья 461.0.3. УПК АР).

Надо отметить, что не вступившее в законную силу постановление суда первой инстанции о прекращении уголовного преследования в отношении подсудимого в связи с отказом государственного обвинителя от обвинения может быть отменено судом кассационной инстанции с направлением уголовного дела на новое судебное разбирательство. В Российской Федерации данная проблема стала особенно актуальной после признания неконституционной части 9 статьи 246 УПК РФ, предусматривавшей допустимость пересмотра определения или постановления суда о прекращении уголовного дела ввиду отказа государственного обвинителя от обвинения (4).

Таким образом, понятия «оправданный» и «реабилитируемый» нетождественны, они в равной степени востребованы уголовным процессом и нуждаются в нормативном совершенствовании.

Надо отметить, что понятие «реабилитация» довольно широко используется в уголовно-процессуальном законодательстве стран постсоветского пространства.

В российском уголовном процессе реабилитацию, используя терминологический

[1]Последнее, однако, характерно также и для решений в отношении реабилитируемых лиц, уголовное преследование которых прекращено на основании определения или постановления суда.

аппарат цивильного права, условно можно именовать «уголовно-процессуальной реституцией», при которой правовой и гражданский статус реабилитируемого лица должен быть «возвращен» в исходное состояние, предшествовавшее началу уголовного преследования.

Таким образом, оправдание и реабилитация представляют собой последовательные элементы процессуальной деятельности по достижению справедливости в отношении лиц, необоснованно подвергшихся уголовному преследованию. При этом оправдание выступает как первичная процесссуальная форма судебного признания несостоятельным предъявленного лицу обвинения, а реабилитация - как деятельность уполномоченных органов по разъяснению оправданному лицу прав на возмещение ущерба, причиненного уголовным преследованием, и его непосредственному возмещению.

Для формирования полной картины взаимосвязи рассматриваемых понятий отметим также, что один лишь факт оправдания лица еще не влечет в обязательном порядке реализацию права на реабилитацию, так как реабилитированный, пользуясь своим правом, может и не предъявить соответствующих требований. Между тем, реабилитация по определению возможна не только в результате оправдания по суду, но и в связи с прекращением уголовного преследования по реабилитирующим основаниям. Поэтому процессуальная деятельность по оправданию и реабилитации сопряжена опосредованно – через волеизъявление оправданных лиц, обращающихся за возмещением причиненного уголовным преследованием ущерба.

Список использованной литературы

1. Касумов Ч.С. Последствия реабилитации по советскому праву. Баку, «Элм», 1991.
2. Пастухов М.И. Оправдание подсудимого. Минск, 1985.
3. Подопригора А.А. Реабилитация в уголовном процессе России. Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук. Ростов-на-Дону: 2004 http://kalinovsky–k.narod.ru/b/padopri/index.htm (19.11.2004).
4. Постановления Конституционного суда РФ от 8 декабря 2003 г., №18–П.
5. Седлецкий Ю.И. Оправдательный приговор и его общественно-политическое значение. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1988.
6. Соловьев В.В. Недоказанность участия обвиняемого в совершении преступления как основание прекращения уголовного дела в стадии расследования. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата юридических наук. М., 1990.
7. Таджиев Т. Реабилитация в советском уголовном процессе. Ташкент, 1986.
8. Таджиев Т.Т. Реабилитация в советском уголовном процессе. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата юридических наук. Ташкент, 1991.
9. Шило Н.Я. Проблемы реабилитации на предварительных следствиях. Ашхабад, 1981.
10. Яблонский В.Ю. Семантико-семиотическая обусловленность категории модальности в прагматике языков уголовного процесса и судопроизводства. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Краснодар, 1999.

Kamilə GÖZƏLOVA

BƏRAƏTQAZANMANIN ANLAYIŞI: AZERBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ RUSİYA FEDERASİYASININ

CİNAYƏT PROSESUAL HÜQUQUNUN MÜQAİYSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan və Rusiya qanunvericiliyində bəraətqazanma institutunun normativ qaydada tənzim edilməsinin müqaysəsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası qanunvericiliyi arasında mövcud oxşar cəhətlər və fərqlər işiqlandırılır. Bəraətqazanma institutu ilə sıx əlagəli olan digər anlayışların prosesual qanunvericilikdə əks etdirilməsinin özəllikləri açıqlanır.

Kamila GEZALOVA

NOTION OF JUSTIFICATION: THE COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL PROCEDURE LAW OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND RUSSIAN FEDERATION

Summary

The article is dedicated to comparison of resulating institution of justification in normative order in Azerbaijan and Russian legislation. The similar features and differences existing between legislations of Azerbaijan Republic and Russian Federation are brought to light. The pecularities of reflection of other notions in procedure legislation closely connected with institute of justification are revealed.

Зия АЛИЕВ
Диссертант Центра судебных
Экспертиз Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ*

Нельзя назвать ни одного государства, из числа бывших союзных республик, входивших ранее в состав СССР, в котором, в связи с обретением государственной независимости, не произошло преобразований в социальной, экономической и политической сферах жизни. Принципиальной особенностью этих реформ в сфере экономики явился отказ от монополии государственной собственности, признание права граждан на собственность в числе их конституционных прав, обеспечение равной защиты частной, государственной, муниципальной и иных форм собственности, утверждение свободы предпринимательской деятельности, развитие рыночных основ экономики. Эти преобразования оказали большое влияние на развитие уголовного законодательства этих государств. Первоначально из уголовных кодексов этих стран исключаются статьи, ограничивающие предпринимательскую инициативу и хозяйственную самостоятельность граждан и предприятий. После окончания периода господства в экономике государственной монополии на собственность, в условиях возникновения принципиально новых субъектов хозяйствования, развития частной предпринимательской, коммерческой, банковской деятельности уголовное право призвано, во-первых, обеспечивать соблюдение конституционных норм и иного законодательства, регулирующих рыночные отношения, и, во-вторых, пресекать злоупотребления свободой экономических отношений, как со стороны должностных лиц государства, так и со стороны самих хозяйствующих субъектов.

Нормы о преступлениях, характерных для государств, ставших на путь развития рыночного хозяйства (в бывших союзных республиках), начинают появляться в национальном уголовном законодательстве в начале 90-х годов и получают свое завершение в 2000-м году.

Раньше других этот процесс начался в прибалтийских республиках. Уже в 1992 г. в Эстонской Республике принимается новая редакция Уголовного Кодекса, наиболее значительные изменения в котором касались хозяйственных преступлений. Глава «Хозяйственные преступления» УК пополнилась нормами, устанавливавшими ответственность: за сокрытие доходов или иных объектов налогообложения или не представление декларации о доходах (ст.148-1); недоброкачественное строительство (ст.147-1); умышленное причинение платежной несостоятельности (ст.148-2); незаконное предпринимательство (ст.148); сокрытие имущества или долгов в судопроизводстве по делам о банкротстве или по делам о взыскании (ст.148-3) и т.д.[1, 288].

Уголовный Кодекс Литовской Республики пополнился статьями об ответственности за нарушение ведения учета хозяйственной деятельности, причем законодатель предусмотрел как умышленное (ст.162-2), так и неосторожное преступление (ст.162-1). Уже в 1993 году литовский законодатель в ст.162 УК (незаконные финансовые операции) установил ответственность за отмывание «грязных» денег, приобретенных «преступным

*Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

путем». В отличие от других уголовных кодексов кодекс Литовской Республики определяет такое преступление как изготовление, продажу или хранение фальсифицированных товаров независимо от последствий, наступивших в результате их употребления (ст.162-6). [2, 90]

Первым государством из числа государств, участников Союза Независимых Государств, принявший новый Уголовный кодекс, стала Республика Узбекистан. Тот факт, что УК Узбекистана был принят значительно раньше модельного и российского уголовных кодексов и не испытал на себе их влияние, обусловил особенности структуры его Особенной части. «Экономические преступления» по УК Узбекистана вбирают в себя «преступления, связанные с хищениями», условно говоря «преступления против собственности»; преступления против основ экономики (гл.12) и преступления в сфере хозяйственной деятельности (гл.13). Преступления, сосредоточенные в двух последних главах, и составляют деяния, которые мы относим к преступлениям, совершаемым в сфере экономической деятельности. К преступлениям, посягающим на основы экономики, законодатель отнес деяния, частью входившие ранее в главу «Иные государственные преступления» старого УК – подделку и сбыт денежных знаков или ценных бумаг, нарушение таможенного законодательства (экономическую контрабанду). В эту же группу вошли: незаконное приобретение или сбыт валютных ценностей (ст.177), сокрытие иностранной валюты (ст.178), лжепредпринимательство (ст.180), сокрытие банкротства (ст.181 УК), нарушение антимонопольного законодательства (ст.183), уклонение от уплаты налогов или других платежей (ст.184), заключение сделки вопреки интересам Республики Узбекистан, повлекшее причинение крупного или особого крупного ущерба (ст.175) и т.д.. Названные деяния причиняют вред общим условиям функционирования экономики в отличие от преступлений, помещенных в гл.13, посягающих на установленный порядок производства материальных благ, либо совершаемых в сфере потребительского рынка и оказания услуг. Одним из квалифицирующих признаков преступлений, совершаемых в сфере экономической деятельности, законодатель предусмотрел ответственность работников предприятий. Так например, в ст.78 УК, закреплялась ответственность «за несвоевременный либо неполный без цели сокрытия перевод работниками предприятий, банков и других организаций, осуществляющих валютные операции, на валютные счета в уполномоченных банках Республики Узбекистан иностранной валюты». Квалифицированный состав преступления установил ответственность за сокрытие валюты работниками предприятий.

Появление в УК РФ главы об ответственности за преступления в сфере экономической деятельности также явилось закономерным следствием всего комплекса реформ в сфере политической и экономической структуры общества. По принципу относительной однородности посягательств, ответственность за которые предусмотрена в главе 22 УК РФ, можно выделить следующие группы составов: преступления должностных лиц в сфере экономической деятельности (ст.ст.169,170,171-1); нарушения общего порядка осуществления предпринимательской деятельности (ст.ст.171-174.174-1,175); преступления в области кредитных отношений (ст.176,177); монополизация рынка и недобросовестная конкуренция (ст.ст. 178-181,183,184); преступления в сфере денежного обращения и ценных бумаг (ст.ст.185,185-1,186,187); таможенные преступления (ст.ст. 188,189,190,194); валютные преступления (191-193); преступления, связанные с банкротством (ст.ст.195-197); налоговые преступления (ст.ст.198,199,199-1, 199-2).[3,239-245] Некоторые деяния, признанные преступлениями в сфере экономической деятельности по УК РФ, не известны УК Азербайджанской Республики. Среди них можно выделить

такие деяния как незаконная банковская деятельность (ст.172 УК РФ), легализация денежных средств или иного имущества, приобретенных лицом в результате совершения им преступления (ст.174-1 УК РФ), подкуп участников и организаторов профессиональных спортивных соревнований и зрелищных коммерческих конкурсов (ст.184 УК РФ), злостное уклонение от предоставления инвестору или контролирующему органу информации, определенной законодательством РФ о ценных бумагах (ст.185-1 УК РФ), незаконный экспорт или передача сырья, материалов, оборудования, технологий, научно-технической информации, незаконное выполнение работ (оказание услуг), которые могут быть использованы при создании оружия массового поражения, вооружения и военной техники (ст.189 УК РФ), незаконный оборот драгоценных металлов, природных драгоценных камней или жемчуга (ст.191 УК РФ), неисполнение обязанностей налогового агента (ст.199-1 УК РФ), сокрытие денежных средств либо имущества организации или индивидуального предпринимателя, за счет которых должно производиться взыскание налогов и (или) сборов (ст.199-2 УК РФ). На наш взгляд, некоторые из перечисленных статей необходимо ввести и в нашем законодательстве, такие как подкуп участников и организаторов профессиональных спортивных соревнований и зрелищных коммерческих конкурсов, незаконный оборот драгоценных металлов, природных драгоценных камней или жемчуга, неисполнение обязанностей налогового агента, сокрытие денежных средств либо имущества организации или индивидуального предпринимателя, за счет которых должно производиться взыскание налогов и (или) сборов. Незаконная банковская деятельность, выделенная российским законодателем отдельным составом, в АзР рассматривается в составе такого преступления как незаконное предпринимательство (ст.192 УК АзР). Считаем, что эта позиция азербайджанского законодателя правильна.

Уголовное законодательство Республики Казахстан и Республики Кыргызстан испытало на себе определенное влияние Модельного Уголовного Кодекса для государств – участников Содружества Независимых Государств[4, 227], принятого 17 февраля 1996 года и УК России. Преступления, совершаемые в сфере экономической деятельности, сосредоточены в кодексах названных республик в главах с аналогичным названием, предусмотренным в Модельном Уголовном Кодексе. Преступление, состоящее в приобретение или сбыте имущества, заведомо добытого преступным путем, отнесено в обоих кодексах к преступлениям против собственности. Обращает на себя внимание преступление, предусмотренное УК Казахстана, состоящее в монополистических действиях и ограничении конкуренции (ст.196), где в качестве значимого признака предусмотрено причинение крупного ущерба гражданину, организации или государству. Наоборот состав преступления – нарушение порядка выпуска (эмиссии) ценных бумаг (ст.202) сконструирован как формальный. По УК Казахстана контрабанда и незаконный экспорт технологий, научно-технической информации и услуг, используемых при создании оружия массового поражения, вооружения и военной техники отнесено к общественной безопасности. Наряду с составом контрабанды уголовный закон выделяет экономическую контрабанду (ст.209). УК Казахстана, помимо заимствованных из Модельного уголовного кодекса, дополнительно криминализованы такие деяния, как нарушение правил проведения операций с ценными бумагами (ст.205) и предоставление заведомо ложных сведений об операциях с ними (ст.204), предоставление заведомо ложных сведений о банковских операциях (ст.219) и незаконное использование денежных средств банка (ст.220) [5, 81].

В Уголовном кодексе Кыргызстана [6] выделены самостоятельные нормы о незаконном получении кредита (ст.184) и нецелевом использовании государственного кредита (ст.185), незаконном получении кредита (ст.193) и разглашении коммерческой

тайны лицом, которому известна по службе (ст.194). Уголовная ответственность за уклонение уплаты налога физическими лицами предусмотрена в ст.211,212 УК. Первая устанавливает наказание для общего субъекта (физического лица), а вторая – частного предпринимателя. После вступления в законную силу УК Кыргызстана были внесены значительные дополнения и изменения в уголовное законодательство, куда например, были помещены статьи об ответственности за недобросовестную конкуренцию (ст.156-2), злостное уклонение от финансового контроля (ст.159-4), незаконное получение финансовых льгот (ст.159-5) и некоторые другие.

Многие новые составы преступлений экономической направленности предусматривались в Республике Беларусь в рамках преступлений против государства. Так, в 1993 году перечень государственных преступлений пополнился за счет внесения в УК статей о незаконном выпуске (эмиссии) ценных бумаг (ст.84-1), подлоге проспекта эмиссии ценных бумаг (ст.84-2). [7, 278] Глава 11 «хозяйственные преступления» в этот же период времени пополнилась новыми статьями, направленными на охрану отношений в сфере экономической деятельности, которые характерны для стран с либерально-рыночной моделью экономики. Некоторые деяния, признанные преступлениями в сфере предпринимательства и иной хозяйственной деятельности по УК Беларуси, не известны УК Азербайджанской Республики. Это дискредитация деловой репутации конкурента (ст.152 –2) и срыв публичных торгов (ст.152-4). Статьей 152-2 устанавливалась ответственность за распространение предпринимателем либо должностным лицом субъекта хозяйствования в средствах массовой информации, в рекламных и иных изданиях заведомо ложных сведений, наносящий вред деловой репутации конкурирующего субъекта хозяйствования. Под срывом публичных торгов понимались действия, совершенные с корыстной целью и приведшие к срыву публичных торгов во вред собственнику имущества или иному субъекту хозяйствования, в пользу которых торги проводятся. Квалифицирующим признаком данного преступления является совершение данного деяния лицом с использованием своего служебного положения.

В 1994 году Верховный Совет Республики Беларусь в рамках главы «Иные государственные преступления» УК криминализовал нарушение установленного порядка проведения валютных операции (ст.85-1) и незаконное открытие счетов за пределами Республики Беларусь (ст.85-2), объектом которых являются отношения, складывающиеся в сфере обращения валютных резервов и финансов, а субъект специальный – лицо с использованием своего служебного положения [8, 176]. Последнее из названных преступлений Азербайджанскому уголовному кодексу неизвестно. Состоит оно в открытии счетов за пределами Республики Беларусь и в ведении по ним операций должностным лицом субъекта хозяйствования или банка без специального разрешения (лицензии) Национального Банка республики Беларусь.

На наш взгляд, положительный опыт законотворчества в государствах СНГ и других государствах, находящихся на бывшем пространстве СССР, может быть использован для совершенствования азербайджанского законодательства при условии социальной обусловленности криминализации новых деяний, критерием которого выступает правоприменительная практика.

Список использованной литературы

1. Законодательство зарубежных стран. Уголовный Кодекс Эстонской Республики. Изд-во «Юрид.центр. Пресс». 2001, .320 стр.

2. Законодательство зарубежных стран. Уголовный Кодекс Литовской Республики. Изд-во «Юрид.центр. Пресс». 2003, 470 стр.

3. Полный сборник кодексов РФ. Официальные документы. М.; «ТД ЭЛИТ-2000», 2002 г., 992.

4. См.: Информация об использовании модельных законодательных актов Межпарламентской Ассамблеи в парламентах государств участников СНГ //Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи государств участников СНГ. 1998, № 18.

5. Добрышин Ф.И., Нургалиев Б.М. Основные особенности проекта национального уголовного кодекса Республики Казахстан //Вестник Межпарламентской Ассамблеи государств участников СНГ. 1997, № 3.

6. Законодательство зарубежных стран. Уголовный Кодекс Киргизской Республики. Изд-во «Юрид.центр. Пресс». 2002, 352 стр.

7. См.: Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь.1993, № 22.

8. См.: Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь.1994, № 12.

Ziya ƏLİYEV

MDB ÖLKƏLƏRIN IQTISADI FƏALIYYƏT SAHƏSINDƏ MÜNASIBƏTLƏRIN CINAYƏT-HÜQUQI TƏNZIMLƏNMƏSI

Xülasə

Müəlif məqaləsində Litva, Estoniya, Özbəkistan, Rusiya Federasiyası, Kırğızstan, Kazaxstan və Belarusiya ölkələrində hansı əməllərin iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayət sayıldığını və onlara aid Cinayət Məcəllələrində təsbit olunmuş maddələri təhlil edir.

Ziya ALIYEV

CRIMINAL-LAW REGULATING THE RELATIONS OF THE COUNTRIES OF CIS IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITIES

Summary

In given article the author shows what acts in sphere of economic activities in some CIS countries are considered to be crimes, he also analyzes the articles of the Criminal Code of these countries concerning this kind of crimes.

Sona SALMANOVA
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT-HÜQUQİ MƏNBƏLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFININ QISA TARİXİ İCMALI*

Ölkəmizin inkişafının indiki mərhələsində cinayət hüququnun mənbələrinin müasir vəziyyəti barəsində aydın təsəvvürün əldə olunması üçün tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində Azərbaycan ərazisində qüvvədə olmuş cinayət hüququnun əsas mənbələrini müəyyən etmək lazım gəlir. Ona görə ilk öncə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər ölkəmizdə mövcud olmuş cinayət-hüquqi mənbələrin vəziyyətinə qısaca da olsa nəzər yetirməyimiz məqsədəuyğun olar. Məlum olduğu kimi ölkəmizin ərazisində hələ bizim eradan əvvəl yaranmış və eranın əvvəllərinədək mövcud olmuş Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətlərində hüququn ilkin mənbəyi bu dövlətlərin ərazisində yaşayan tayfaların adətləri, sonralar isə həmçinin zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan Avesta, kilsə qanunları, çar və şahların sərəncamları olmuşdur.

Avestanın üçüncü bölməsi Videvdat (Vendidad) adlanır. Hüquqi institutların daha tam mənzərəsi nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmış bu hissədə verilmişdir. Belə ki, Vendidadın 4-cü fəslində müqavilələr, öhdəliklər, ailə və nikah məsələləri ilə yanaşı oğurluq, dələduzluq, zorakı hərəkətlər və adam öldürmək üstündə cəzalardan bəhs olunmuşdur. Qədim Azərbaycan hüququna görə (erkən feodalizm dövrü də daxil olmaqla, yəni ta VII-ci əsrə kimi) cinayətlərin növləri bunlardan ibarət olmuşdur: a) dövlət və din əleyhinə olan cinayətlər; b) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər; c) əmlak əleyhinə olan cinayətlər; ç) mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər; d) təbiət (torpağın, suyun, odun və s.) əleyhinə olan cinayətlər (6, s.31-32).

VII-IX-cu əsrlərdə Azərbaycan ərəb xilafətinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Məhz bu dövrdən ta XIX-cu əsrin axırlarına kimi Azərbaycanda hüququn əsas mənbəsi şəriət və müsəlman hüququ olmuşdur. Müsəlman hüququnda hüququn sahələrə bölgüsü olmamışdır. Onun nəzəri əsası və əsas mənbəsi sayılan Quranın yalnız 2, 4 və 5-ci surələrində (fəsillərində) hüquqi normalar geniş verilmişdir, digər surələrində isə hüquqi normalar çox azdır.

X-XII-ci əsrlər Azərbaycanın ərəb xilafətinin əsarətindən azad olduğu və yeni müstəqil feodal dövlətlərinin (Şirvanşah-Məzyədilər, Şəddadilər, Atabəylər və s.) yarandığı, XIII-XIV-cü əsrlər Azərbaycanın monqolların əsarəti altında olduğu, XV-ci əsr Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin, XVI-XVII-ci əsrlər Səfəvilər dövlətinin, XVIII-ci əsr xanlıqların yaranması və mövcudluğu dövrlər olmuşdur. Bu dövlətlərdə müsəlman hüququ ictimai münasibətləri tənzim edən əsas mənbə olmuşdur.

1828-ci il 10 fevral Türkmənçay müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaqının rəsmiləşdirilməsindən sonra ölkəmiz dini hüquq sistemdən dünyəvi hüquq sistemə keçmişdir. Bu dövrə kimi isə hüquq sisteminin öyrənilməsində ən mühüm sənəd «Car-Tala Qanunnaməsi» olmuşdur. Bu qanunnamə 1751-ci il dekabrın 20-də Ağdam (indiki Zaqatala rayonunun Ağdam kəndi) məclisində qəbul edilmişdi. Lokal xarakterli bu sənədin tətbiq dairəsinin Azərbaycanın yalnız bir hissəsinin (indiki Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarının ərazisi) olmasına və əsasən şəriət ilə yerli adət hüququnun sintezindən ibarət olmasına baxmayaraq, ümumən o dövrün hüquq sistemi üçün orijinal xarakterli bir sənəd olmuşdur.

Bütövlükdə 24 maddədən ibarət olan qanunnamənin maddələrinin əksəriyyəti cinayət

*Məqalə hüquq elmləri namizədi N.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

hüququna aid olmuşdur. Tədqiqatçı M.Ə.Dəmirov müasir cinayət hüququ nəzəriyyəsində cinayətlərin təsnifatı üzrə qəbul edilmiş meyarlara və qanunnamədə təsbit olunmuş cinayətlərin qəsd obyektlərinə əsasən onların növlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir: 1) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər; 2) əmlak cinayətləri; 3) ailə və əxlaq əleyhinə olan cinayətlər; 4) ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər (5, s.42-43). Arxaik hüquq abidələrində olduğu kimi bu qanunnamə üçün də cinayət hüququnun ümumi hissəsi ilə bağlı məsələlərinin konkret cinayət tərkiblərində öz əksini tapması xarakterik olmuşdur.

Rusiyanın ilhaqından sonra Azərbaycanda xanlıqların ləğv edilib əyalətlərə çevrilməsi ilə yanaşı bu imperiyanın cinayət qanunvericiliyinin tətbiqinə başlanılmışdır. Rusiya İmperiyası XX-ci əsrə 1845-ci il Cinayət və İslah cəzaları haqqında qanunnaməsi ilə (1866-cı il və 1885-ci il redaksiyaları ilə birlikdə) daxil oldu. Bu Qanunnamənin mühüm xidməti Rusiya cinayət qanunvericiliyini ilk dəfə Ümumi və Xüsusi hissə formalarında sistemləşdirməsi olmuşdur. Lakin eyni zamanda bu qanunnamə həm formasına, həm də məzmununa görə feodal-monarxiya sosial-sinfi mahiyyətli, mühafizəkar hüquqi akt idi. Geriliyi üzündən o, açıq aşkar həmin dövrün yeni sənaye, aqrar və məhkəmə islahatları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ona görə də hələ III Aleksandrın dövründə yeni qanunnamənin hazırlanması işinə başlanıldı. Layihə 1895-ci il üçün hazır olub 1903-cü ildə II Nikolay tərəfindən təsdiq olunsa da, qüvvəyə minmədi. 1903-cü il Cinayət Qanunnaməsi bundan əvvəlki qanunnamələrə nisbətən həm hüquq texnikası nöqteyi nəzərindən, həm də cinayət hüquq institutlarının formulə edilməsi nəzərindən daha mükəmməl bir sənəd olmuşdur. Bu Qanunnamə Avropa cinayət məcəllələrinin təsirini özündə əks etdirməklə o dövrün cinayət hüququ nəzəriyyəsi səviyyəsində olmuşdur (4, s.54).

1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması (ADR-in yaradılması) haqqında qərar, «İstiqlal Bəyannaməsi» qəbul olundu. ADR elan ediləndə Azərbaycanda Rusiyada fevral inqilabından sonra olduğu kimi ikihakimiyyətlilik yarandı: «Bakı Xalq Komissarları Soveti», sonra isə «Sentrokaspi» diktaturası hökumətləri Bakıda, ADR hökuməti isə Gəncədə yerləşirdi. Beləliklə, bu dövrdə Azərbaycanda qanunvericilik ictimai-siyasi situasiyaya uyğun olaraq çox parəkəndə, dağınıq halda olmuşdur. Bakı Sovetinin aktlarında aktın tətbiq edilməli ərazi kimi «Bakı şəhəri və onun rayonları» və ya «Bakı şəhəri, dəmir yolu stansiyası» göstərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Soveti qanunvericilik fəaliyyətində artıq Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş sovetlərin aktlarını əsas götürürdü. Ona görə də Bakı Sovetinin cinayət hüquqi aktlarında müasir cinayət hüququn bəzi institutları öz əksini tapmışdı.

ADR-in Gəncədən Bakıya köçüb öz hakimiyyətini Azərbaycanın bütün ərazisinə yaymağı 1918-ci ilin sentyabrın 17-də baş vermişdir. ADR-in həm qanunverici, həm də icraedici hakimiyyətini müvəqqəti öz əlinə alan Nazirlər Şurası 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarla Rusiya və Zaqafqaziya Seyminin qanunlarının ADR ərazisində müvəqqəti olaraq qüvvədə qalmasını təsbit etdi. O cümlədən, Rusiya imperiyasının Cinayət və İslah cəzaları haqqında Qanunnaməsi və Cinayət Mühakiməsi Nizamnaməsi müvafiq dəyişikliklər və əlavələrlə qüvvədə olmuşdur. Ümumiyyətlə, ADR-in cinayət qanunvericiliyini yaratmaq imkanı olmamışdır.

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra 1917-ci ilin noyabrında və 1918-ci ilin martında məhkəmələr haqqında verilmiş 1 və 2 nömrəli dekretlərə əsasən çar Rusiyasının inqilabi hökumət tərəfindən ləğv olunmamış qanunlarından istifadə olunmasına icazə verildi. Buna görə də 1917-1918-ci illərdə sovet dövlətinin qanunları ilə yanaşı, sovet hakimiyyəti tərəfindən ləğv olunmamış və inqilabi hüquq düşüncəyə zidd olmayan köhnə hüquq normaları da müvəqqəti olaraq qüvvədə olmuşdur. Bununla belə, «Məhkəmələr haqqında» 1918-ci ilin 20 iyulunda verilmiş 3 nömrəli dekret devrilmiş hökumətin qanunlarına istinad etməyi qadağan etdi. Sovet cinayət qanunvericiliyinin ilk aktları cinayətkarlıqla mübarizədə

sovet dövləti siyasətinin ancaq ümumi və başlıca istiqamətlərini müəyyən edirdi. Ona görə də sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu və digər həyati məsələ qanunla tənzim olunmayan hallarda məhkəmə və sair dövlət orqanları onları inqilabi hüquq düşüncəsinə əsasən həll edirdilər.

Lakin get-gedə cinayət hüquqi aktların çoxalması onların ümumiləşdirilməsini və sistemləşdirilməsini tələb etdiyindən 1919-cu ilin 12 dekabrında Xalq Ədliyyə Komissarlığı tərəfindən «RSFSR-in cinayət hüququ üzrə Rəhbər Başlanğıcları» qəbul olundu. Bu sənəddə ilk dəfə sovet cinayət hüququnun mühüm prinsipləri öz ifadəsini tapdı. RSFSR-in Cinayət hüququ üzrə Rəhbər Başlanğıcları əsasında Azərbaycan Respublikasının Xalq Ədliyyə Komissarlığı Azərbaycan SSR-in Cinayət hüququnun əsas müddəalarının layihəsini hazırladı və bu layihə 9 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən təsdiq olundu (9, s.155).

RSFSR-in ilk 1922-ci CM-nin hazırlanması üçün əsas 1919-cu ilin Rəhbər Başlanğıcları olmuşdur. Bu Məcəllə demək olar ki, hər hansı dəyişiklik olmadan bütün respublikalarda qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasının 1922-ci il dekabr ayının 8-də qəbul olunan və 1923-cü ilin fevralın 1-də qüvvəyə minən ilk Cinayət Məcəlləsi də məhz «Rəhbər Başlanğıclar»ın və RSFSR-in 1922-ci il CM-nin nümunəsi əsasında hazırlanmışdır. Məcəllə analogiya institutunu nəzərdə tuturdu. Belə ki, CM-nin 10-cu maddəsinə əsasən Məcəllədə ayrı-ayrı cinayətlər, cəzalar və ya sosial müdafiə tədbirləri barədə birbaşa göstərişlər olmadığı hallarda həmin Məcəllənin Ümumi hissəsi qaydalarına riayət olunmaqla Cinayət Məcəlləsinin əhəmiyyətinə və növünə görə daha yaxın cinayətləri nəzərdə tutan maddələri tətbiq edilirdi.

SSRİ-nin təşkili ilə əlaqədar 1924-cü ilin 31 yanvarında 2-ci Ümumittifaq Sovetlər qurultayı tərəfindən SSRİ-nin birinci Konstitusiyası qəbul olundu. Bu Konstitusiya mülki və cinayət hüququ, habelə mühakimə icraatı əsaslarının müəyyən olunması səlahiyyətini SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanlarına verdi. Ona görə də 1924-cü ilin 31 oktyabrında SSRİ MİK tərəfindən «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları» qəbul olundu. Əsas başlanğıclara uyğun olaraq 1926-1935-ci illərdə müttəfiq respublikaların yeni Cinayət Məcəllələri qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikasının 1927-ci ilin 3 dekabrında qəbul edilən və 1928- ci ilin 15 yanvarında qüvvəyə minən 2-ci CM-si də 1924-ci ilin Əsas başlanğıclarına uyğun qəbul edildi. Bu Məcəllə də analogiya institutunu nəzərdə tutduğundan cinayət qanunvericiliyinin mənbələrini ehtiva edən normanı nəzərdə tutmamışdır. CM-nin 1-ci maddəsinə əsasən onun vəzifəsi zəhmətkeşlər dövlətini, zəhmətkeşlər hakimiyyətini sarsıdan və ya həmin hakimiyyət tərəfindən qoyulmuş qanun-qaydaları pozan ictimai təhlükəli əməllərdən (cinayətlərdən) məhkəmə hüquq yolu ilə müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu vəzifə hüquq pozanlar haqqında həmin məcəllədə göstərilən ictimai müdafiə tədbirlərini tətbiq etmək yolu ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının 2-ci CM-nin qüvvədə olduğu dövrdə onun mətninə daxil olmayan bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur. Belə ki, müəyyən növ əməllərin törədilməsinə görə təqsirli olan şəxslər bu məcəllə ilə ilə deyil, həmin qanunlar əsasında məsuliyyətə cəlb edilmişlər. Məsələn, mülkiyyət əleyhinə bütün ciddi hallarda törədilən əməllər «Dövlət müəssisələrinin, kolxozlar və kooperasiyaların əmlakının mühafizəsi və ictimai (sosialist) mülkiyyətin möhkəmləndirilməsi haqqında» SSRİ MİK-nin və XKS-nin 1932-ci il 7 avqust tarixli qərarı ilə tövsif edilmişdir. Bu sənəd mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin sovet doktrinasında əsas tarixi fakt olmuşdur və respublika cinayət məcəllələrinin əmlak cinayətlərinə dair olan fəsillərini sosialist mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər haqqında normalar ilə tamamlamışdır. Bu qərarla mühafizə olunmaq cəhətdən kolxoz, kooperasiya mülkiyyəti dövlət mülkiyyətinə bərabər tutuldu, ictimai (dövlət, kolxoz, kooperasiya) mülkiyyət sovet quruluşunun əsası, müqəddəs və toxunulmaz, buna qəsd edənlər xalq düşməni hesab

edilməklə bu əmlakı talayanlar üstündə güllələnmə, yüngülləşdirici hallarda isə 10 ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutuldu. Qərar sosialist mülkiyyətini iri miqdarlarda, mütəmadi, mütəşəkkil və s. talayan şəxslərə qarşı cinayət məsuliyyəti müəyyən etdi (3, s.430).

Sovet dövlətinin qarşısında həmin dövrdə sosialist iqtisadiyyatının əsaslarını yaratmaq, ölkədə başdan-başa kollektivləşməni həyata keçirmək vəzifəsi durduğundan bu qərar qəbul olunmuş və ondan sosialist mülkiyyətini dağıdanlarla mübarizədə qüdrətli vasitə kimi istifadə olunmuşdur. İkinci Dünya müharibəsi illərində də sosialist mülkiyyətini talayanlarla mübarizə bu qanun əsasında aparılmışdır. 100 kq çörəyin, yaxud 10 kq yağın, yaxud da 10 metr parçanın talanması da bu qərar üzrə cəzalandırılmışdır. Həmin qanun ilə məhkum edilmiş şəxslərə amnistiya şamil edilmirdi. Qanunun həddindən artıq ağır cəza müəyyən etməsi ilə yanaşı, digər ən mühüm çatışmazlığı cəzanın fərqli müəyyən edilməməsi olmuşdur. 1935-ci il 7 aprel tarixli qanunu isə cinayət məsuliyyətinin yaş həddini 14 yaşdan 12 yaşa endirməklə bu yaşdan başlayaraq yeniyetmələrin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına əsas olan cinayətlərin siyahısını müəyyən etdi. Buraya adam öldürmə, zorakılıq cinayətləri ilə yanaşı oğurluq cinayəti də aid edildi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dövlət əmlakını və ictimai əmlakı oğurlamaq üstündə cinayət məsuliyyəti haqqında qanunvericilikdə vəhdət yaratmaq məqsədi ilə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1947-ci ilin iyunun 4-də «Dövlət əmlakını və ictimai əmlakı oğurlamaq üstündə cinayət məsuliyyəti haqqında» və «Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətinin mühafizəsinin gücləndirilməsi haqqında» fərmanlar qəbul etdi. Bununla əlaqədar olaraq 1932-ci il 7 avqust tarixli qanunun 1 və 2-ci hissələri qüvvədən düşdü, müttəfiq respublikaların cinayət məcəllələrinin əvvəllər qüvvədə olmuş müvafiq normaları ləğv olundu. Bundan sonra sosialist əmlakını talamanın bütün halları həmin aktla məsuliyyət yaradırdı.

1958-ci il dekabrın 25-də «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi əsasları» qəbul olundu. Bu qanun sovet cinayət hüququnda ilk dəfə olaraq analogiya institutunu ləğv etdi və bunun əsasında Azərbaycan Respublikasının 3-cü CM-si qəbul edildi (bu Məcəllə 1960-cı ilin dekabrın 8-də qəbul olunmuş, 1961-ci ilin martın 1-də qüvvəyə minmişdir). Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-nin «SSR İttifaqı və Azərbaycan SSR cinayət qanunvericiliyi» adlanan 2-ci maddəsi aşağıdakı məzmunda idi: «Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi Azərbaycan SSR Konstitusiyası 19-cu maddəsinin «Ü» bəndinə əsasən SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi Əsaslarına müvafiq olaraq verilir. Dövləti və hərbi cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti haqqında ümumittifaq qanunları və SSR İttifaqının mənafeyinə qarşı edilən sair cinayətilərə görə məsuliyyət müəyyən edən ümumittifaq qanunları həmin Məcəlləyə daxil edilməlidir. Bu qanunlar Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinə daxil edilənədək ümumittifaq cinayət qanunları bilavasitə tətbiq edilir» (2, s.152).

Əsasların 2-ci maddəsinə görə cinayət qanunvericiliyi aktlarının dairəsi bu Əsaslar, ayrı-ayrı cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən ümumittifaq qanunları, müttəfiq respublikaların Cinayət Məcəllələri ilə məhdudlaşırdı. Lakin bu cəhd uğursuzluqla nəticələndi. Belə ki, Əsasların qəbulundan sonra da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin cinayət-hüquq normalarını əks etdirən fərmanları qəbul edilirdi. Halbuki Əsaslar formal olaraq belə normativ hüquqi aktların mövcudluğunu nəzərdə tutmurdu. Məsələn, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Sülhə və insanlığa qarşı və hərbi cinayətlərdə təqsirli olan şəxslərin cinayətin törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq cəzalandırılması haqqında» 04 mart 1965-ci il tarixli, «SSRİ-nin «Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərin cəzasının vətəndaşı olduqları ölkədə çəkilmələri üçün verilməsi haqqında Konvensiya»dan irəli gələn öhdəliklərinin

yerinə yetirilməsi qaydaları haqqında» 10 avqust 1979-cu il tarixli fərmanlar cinayət-hüquqi müddəaları nəzərdə tuturdu (8, s.540).

Alimlər tədqiqatlarında cinayət hüququnun mənbələri haqqında məsələyə birmənalı yanaşmırdılar. V.P.Konyaxin 1960-cı il RSFSR CM-i ilə yanaşı aşağıdakıları da cinayət hüququnun mənbəyi hesab edirdi: 1) SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları; 2) CPM və İƏM; 3) SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun rəhbər izahlar (10, s.7). E.V.Boldırev o dövrün ümumittifaq cinayət qanunvericiliyinə aşağıdakıları aid edirdi: a) SSRİ və müttəfiq respublikaların 1958-ci il tarixli cinayət qanunvericiliyinin Əsasları; ümumittifaq cinayət qanunları; b) dövlət əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət haqqında 1958-ci il tarixli Qanun; c) Hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət haqqında 1958-ci il tarixli Qanun; ç) cinayət qanunvericiliyinin tətbiqinin ümumi məsələlərini tənzimləyən ayrı-ayrı hüquqi aktlar; d) SSRİ-nin maraqlarına qarşı yönəlmiş digər cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən aktlar (13, s.277-278).

SSR İttifaqının 2 iyul 1991-ci ildə qəbul edilən yeni cinayət qanunvericiliyi əsasları SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar qüvvəyə minmədi. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli qanunu ilə yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmiş və Məcəllə 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir. Cinayət Məcəlləsinin cinayət hüququnun yeganə mənbəyi olmasına dair göstəriş həmin Məcəllənin 1-ci maddəsinin məzmunundan irəli gəlir. Belə ki həmin maddədə göstərilir: "1.1. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu bu Məcəllədən ibarətdir… 1.3. Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər". Bu müddəanı CM-nin 5-ci maddəsi də təsdiq edir: "Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir".

Cinayət qanununun cinayət hüququnun yeganə mənbəyi hesab edilməsi barədə tezis cinayət hüququ nəzəriyyəsində hamılıqla qəbul edildiyindən aksiomaya çevrilməkdədir (hakimlər arasında keçirilən sorğu göstəritşdir ki, onların 72%-i CM-ni cinayət hüududqun yeganə mənbəyi kimi qəbul edir). Bununla belə, bu məsələ kifayət qədər mübahisəli olduğundan sübut edilməyə ciddi ehtiyac vardır.

Sovet cinayət hüquq elmində uzun müddət hesab edilmişdir ki, cinayət-hüquq norması yalnız cinayət qanunu formasında ifadə oluna bilər. Cinayət qanununun özü isə "cinayət hüququnun yeganə mənbəyi" elan edilmişdir. Bu mövqeyin müasir hüquq ədəbiyyatında da tərəfdarları çoxdur. Məsələn, Y.İ.Lyapunov qeyd edir ki, "cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsində öz əksini tam şəkildə tapır və cinayət hüququnun yeganə və müstəsna mənbəyi hesab edilir. Nə digər federal qanunlar, nə prezidentin fərmanları, nə də dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanun qüvvəli aktları, o cümlədən RF-nın Ali Məhkəməsi Plenumunun izahları əmələin cinayət və cəzalanmalı olduğunu, vətəndaşın cinayət məsuliyyəti ilə əlaqədar istənilən digər məsələləri müəyyən edə bilməz" (14, s.67). Cinayət Məcəlləsini cinayət hüququnun yeganə mənbəyi sayanlar CM-nin əmələin cinayət və cəzalanmalı sayılmasını müəyyən edən və cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan yeni qanunların yalnız cinayət məcəlləsinə daxil olduqdan sonra tətbiq edilə bilməsi barədə müddəasını əsas arqument kimi gətirirlər (12, s.168-169).

Azərbaycan alimləri də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsini cinayət hüququnun yeganə mənbəyi kimi qəbul edirlər. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasında deyilir ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin 1-ci maddəsinin göstərişinə görə cinayət qanunvericiliyinin yeganə mənbəyi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsidir (1, s.19). E.M.Əfəndiyev «Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərhi, tətbiqi» adlı kitabın 1-ci cildində CM-nin 1-ci maddəsinə istinad edərək həmin Məcəlləni cinayət qanunvericiliyinin mənbəyi kimi göstərir (7, s.14).

Hesab edirik ki cinayət-hüquq münasibətlərinin yalnız Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə tənzimlənməsi postulatı mübahisəlidir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının CM-si ilə yanaşı cinayət-hüquq münasibətlərini tənzimləyən və buna görə də cinayət qanunvericiliyi sisteminə daxil olan digər normativ hüquqi aktlar da mövcuddur. Razılaşmaq lazımdır ki, cinayət hüququnun mənbələrinə yeni, daha geniş baxışın zəruriliyi müasir elmi təfəkkürün obyektiv qanunauyğunluğunu əks etdirdiyindən cinayət hüququ üzrə mütəxəssislərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir.

Tərəfimizdən məhkəmə və elmi işçilər arasında keçirilən sorğuya əsasən respondentlərin 78%-i cinayət hüququnun mənbəyinə Azərbaycan Respublikası Kostitusiyasını, 1999-cu il CM-ni, Azərbaycan Respublikası Kostitusiya Məhkəməsinin qərarlarını, İnsan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsinin qərarlarını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri aid etmişlər.

Cinayət hüququnun mənbələrinin sistemi aşağıdakı ardıcıllıqla ifadə oluna bilər. Sistemə ilk növbədə ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaqla ölkəmizin bütün ərazisində tətbiq edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası daxildir. Əhəmiyyətinə, ümumnəzəri müddəalara görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquq sisteminin əsası, bütün qanunvericiliyin bazasıdır. Bununla yanaşı sözü gedən akt cinayət-hüququnun ayrı-ayrı müddəalarını da əks etdirir. Məsələn, Konstitusiyanın 64-cü maddəsi müəyyən edir ki, "heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz", 71-ci maddəsinin 8-ci hissəsində isə göstərilir: "heç kəs törətdiyi zaman hüquq pozuntusu sayılmayan əmələ görə məsuliyyət daşımır. Hüquq pozuntusu törədildikdən sonra yeni qanunla bu cür hərəkətlərə görə məsuliyyət aradan qaldırılmışsa və ya yüngülləşdirilmişsə, yeni qanun tətbiq edilir". Bu konstitusion müddəalar respublikamızın CM-nin 8 və 10-cu maddələrində bilavasitə öz əksini tapmışdır.

Referendum yolu ilə qəbul edilmiş digər aktların məzmununda cinayət-hüquq normalar əks olunduğu halda, belə aktlar da cinayət hüququnun mənbəyi kimi nəzərdən keçirilmədir. Belə mənbə cinayət hüquq münasibətlərinin birbaşa Azərbaycan xalqının iradəsinə uyğun tənzimlənməsi funksiyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Beynəlxalq hüququn mənbələri (Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr) də cinayət hüququnun mənbələri sisteminə aid edilməlidir. Bu mənbənin funksiyası cinayət-hüquqi tənzimləmənin beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət kəsb edən əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasını təmin etməkdən, beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edən cinayətlərlə mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

Cinayət hüququnun mənbələri iyerarxiyasında növbəti yerdə Cinayət Məcəlləsi dayanır. Bu mənbənin funksiyası cinayət məsuliyyətini müəyyən etməkdən, yəni cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, cinayət hesab olunan əməlləri, cinayət törətməyə görə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qanunvericiliyinin digər sahələrinin aktları əhəmiyyətinə görə cinayət hüququnun daha sonrakı mənbələrinə aid edilir. Onların funksiyası Azərbaycan Respublikası CM-in müddəalarının həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına da cinayət hüququnun mənbələri kimi baxmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, «Diqesta», 2001.

2. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin nəşri. Bakı, 1961.

3. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi. Bakı, «Azərnəşr», 1948.
4. Cinayət hüququ. Ümumi hissə (Mütərcimləri: A.Kərimov, X.Orucov, A.Xancanboyev). Bakı, «Azərnəşr», 1950.
5. Dəmirov M.Ə. Car-Tala Qanunnaməsinə görə cinayət və cəza //Hüquqi dövlət və qanun, 1999, № 2.
6. Əkbərov R.A., Səlimov M.S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, «Diqesta», 2001.
7. Əfəndiyev E.M. «Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərhi, tətbiqi». Cild 1. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2005.
8. Ведомости Верховного Совета СССР. 1965. № 10, Ст.123, 1979, № 33.
9. История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934) /Под ред.М.С.Халафова и др. Баку, «Элм», 1973.
10. Коняхин В.П. Нормы Общей части УК РСФСР: содержание, виды, функции: Автореф. Дис…канд.юрид.наук., М., 1985.
11. Курс советского уголовного права. М., «Наука», 1970, Т.1.
12. Курс уголовного права. Общая часть: Учебник для вузов /Под ред.Н.Ф.Кузнецовой, И.М.Тяжковой, М., ИКД «Зерцало-М», 2002, Т.1: Учение о преступлении.
13. Система Советского законодательства. М., изд-во «Юрлит-ра», 1980.
14. Уголовное право. Общая часть. Учебник /Под ред. Н.И.Ветрова, Ю.И.Ляпунова. М., 1997.
15. Уголовное право России. Общая часть. Учебник /Отв.ред. Б.В.Здравомыслов, М., «Юристь», 1996.

Сона САЛМАНОВА

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСТОЧНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРАВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье рассматривается краткий обзор истории возникновения и развития источников уголовного права в различные исторические периоды Азербайджанского государства. Вносится ясность в вопрос о том, что уголовное законодательство состоит не только из уголовного кодекса и других нормативно-правовых актов, но и в том числе судебного прецедента.

Sona SALMANOVA

A BRIEF SURVEY OF HISTORY OF EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SOURCES OF CRIMINAL LAW IN AZERBAIJAN

Summary

In the article a brief survey of history of emergance and development of criminal law in the different periods of Azerbaijan state is presented. The question on that criminal legislation consists not only of Law Code and other normative-law acts but also includes judicial precedent is being clarified.

Rza Məhəmməd oğlu MƏSUDİFƏR
BDU-nun Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının aspirantı

ZOR TƏTBİQ ETMƏKLƏ ADAM ÖLDÜRMƏ ƏLAMƏTLƏRİ İLƏ MEYİDİN TAPILMASI ZAMANI İLKİN İSTİNTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Meyitin üzə çıxarılması zamanı əksər hallarda meyiti hamıdan əvvəl birinci üzə çıxaran şəxs şahidlərin, qohumların, qonşuların, yaxın ətraf yaşayan sakinlərin dindirilməsi yolu ilə ölənin şəxsiyyətini müəyyən etməyə, eləcə də ölüm hallarının aşkar edilməsinə cəhd göstərir.

Əksər hallarda zorakılıqla adam öldürmənin aşağıdakı əlamətləri meyitə elə ilk baxışda üzə çıxır: odlu silah və yaxud bıçaq yaraları, meyitin ayrı-ayrı hissələrə parçalanması, çoxlu çapılmış yaralar və s. Digər hallarda isə meyitin əhatəli və dərindən baxışı tələb olunur.

Meyitin və yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin üzə çıxarılması zamanı ilkin daha tipik istintaq fəaliyyəti hadisə yerinə baxış (meyitə ilkin zahiri baxış da daxil olmaqla), meyitin tanınma üçün təqdim olunması, şahidlərin, ilk növbədə cinayəti görənlərin və meyiti üzə çıxaran şəxsin dindirilməsi, məhkəmə-təbabət ekspertizası, əgər müəyyən edilibdirsə şübhəli şəxslərin tutulub saxlanılması və onların dindirilməsi, müayinə, şübhəli bilinən şəxsin yaşayış və iş yerinin axtarılmasından ibarətdir. İşin konkret halları ilkin olaraq digər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsini də zəruri edə bilər.

Hadisənin baş verdiyi yerə baxış vacib istintaq hərəkətlərindən biridir. Uğurla həyata keçirilən baxışdan çox hallarda cinayətin açılması və istintaqın bütün sonrakı gedişi asılıdır. Hadisənin baş verdiyi yerə baxışın maddi sübutların əldə edilməsinin yeganə mənbəyi olması faktları da o qədər az deyildir. Baxışın nəticələri hadisənin baş verməsinin mexanizmini, cinayətkarın axtarılması yollarının müəyyən edilməsini imkan verir. Baxış zamanı bəzən dolayı yollarla cinayətin subyektiv tərəfinin elementlərini, xüsusən, onun motiv və məqsədlərini müəyyən etmək mümkün olur. Cinayətin törədilməsində müəyyən şərait yaratmış halların üzə çıxarılması məqsədilə istintaq baxışı da az vacib əhəmiyyət daşımır.

Baxışa hazırlığın birinci mərhələsi, bütövlükdə, müstəntiqlərin, polisin əməliyyat işçilərinin və mütəxəssislərin əvvəlcədən təşkil edilmiş növbətçilik sisteminin təşkil edilməsini, hadisə haqqında prokurorluğun müstəntiqlərinin xəbərdarlıq sistemini, hadisə yerinə getmək üçün əməliyyat qrupunun komplektləşdirilməsi prinsiplərini özündə birləşdirir. Hadisə yerinə baxış keçirilməsi zamanı müstəntiq bilavasitə hadisə yerinin şəraitini baxış keçirir, həmin yeri qeyd və təhqiq edir, bu zaman izləri və digər maddi sübutları götürür. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsi, maddə 236).

Hadisə yerinə baxışın keçirilməsinin xüsusi əhəmiyyət daşıması həm də onunla əlaqədardır ki, bu, bir tərəfdən, cinayət işinin açılmasından sonra ən birinci istintaq hərəkətidir (bəzi hallarda baxışı hətta cinayət işinin başlamasından əvvəl həyata keçirirlər), o biri tərədən isə məkana və zamana görə cinayət hadisəsi ilə müstəntiqin ən yaxın olduğu məqamdır. Eyni zamanda hadisə yerinə baxış ən çox zəhmət tələb edən, cinayətin tərkibinin bütün tərəflərinə - obyekt, obyektiv tərəf, subyekt, subyektiv tərəflərinə aid olan böyük həcmdə sübutların müəyyən edilməsinə imkan verən ən "məhsuldar" və kriminalistik texnikanın bir sıra taktiki üsul və vasitələrinin tətbiqini tələb edən ən mürəkkəb bir fəaliyyətdir (1, s.35).

---

*Məqalə hüquq elmləri doktoru, professor K.Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinmişdir.

Adam öldürmə haqqında iş üzrə hadisə yerinə baxışın həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri kriminal situasiyanın spesifikası və cinayətin həyata keçirilməsinin yerinin xarakteri ilə şərtlənir (2, s.501).

Hadisə yerinə baxışın həyata keçirilməsinə hazırıq iki mərhələdən ibarətdir:

1) hadisə yerindən kənarda, əvvəlcədən aparılan baxışa hazırlıq;

2) bilavasitə hadisənin baş verdiyi yerdə həyata keçirilən baxışa hazırlıq.

Baxışa hazırlığın birinci mərhələsi özündə müstəntiqlərin, polisin əməliyyat işçilərinin və mütəxəssislərin növbətçiliyinin, hadisə haqqında prokurorluğun müstəntiqlərinin xəbərdarlıq sisteminin, hadisə yerinə getmək üçün operativ qrupların kompleksləşdirilməsi prinsiplərinin təşkil edilməsini birləşdirir.

Ölüm (meyitin üzə çıxarılması) hadisəsi haqqında məlumat alan müstəntiq hadisə yerinə getməyə hazırlaşarkən baxışın və digər istintaq və axtarış hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin düzün taktikasını seçmək məqsədilə hadisə haqqında tam maksimum məlumat almalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı hərəkətlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

1) Baş vermiş hadisə haqqında mümkün qədə daha tam məlumat almaq: nə, harada, nə vaxt baş verib, kim xəsarət alıb, hadisəni kim və nə vaxt üzə çıxarıb, hadisə haqqında kimə məlumat verilib, hazırda hadisə yerində nə baş verir, hadisə yerində şərait dəyişib və ya dəyişməyib;

2) hadisə yerinin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi polis işçilərinə, müəssisələrdə və idarələrdə mühafizə işçilərinə tapşırılır, zəruri hallarda isə ictimaiyyətin köməyində istifadə olunur;

3) hadisəyə baxış yerində mütəxəssislərin, polis işçilərinin və administrasiya nümayəndələrinin olmasını təmin etmək;

4) elmi-texniki vasitələrin hazırlığının yoxlanılması;

5) baş vermiş hadisə haqqında prokurora məlumat vermək (6, s.18).

Bu zaman hadisə yerinə baxış üçün cəlb olunacaq şəxslər dairəsinin və ilkin istintaq və əməliyyat-axtarış hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi hüququ müstəntiqə məxsusdur. O şəxsən və ya prokurorun vasitəsi ilə daxili işlər orqanının rəhbərləri ilə hadisə yerinə baxışda iştirak etmək üçün və bu zaman zəruri istintaq və əməliyyat-axtarış hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq xidmət işçilərinin ayrılması məsələsini razılaşdırır. Onların sırasında, bir qayda olaraq aşağıdakılar olmalıdır:

1) cinayət axtarış işçisi;

2) müəyyən əraziyə təhkim edilmiş müvafiq sahə inspektoru;

3) əgər cinayətkarların avtomobil nəqliyyatından istifadə etməsi haqqında məlumat varsa dövlət yol polisinin nümayəndəsi;

4) kinoloq;

5) hadisə yerinin mühafizəsi üçün kifayət sayda əməkdaşlar (3, s.33).

Hadisə yerinə baxışa hazırlığın vacib elementi şahidlərin seçilməsidir. Bir qayda olaraq, o polis işçilərinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 94-cü maddəsində təsbit edilmiş qaydaya uyğun olaraq müstəntiq yalnız işdə marağı olmayan şəxslərin şahid qismində cəlb edilməsi üçün müvafiq tapşırıqlar verir. Məlum istintaq hərəkətlərinin gedişi və nəticələrini təsdiq etmək məqsədlə hadisə yerində şahidlərin iştirakı lap başlanğıcdan bütün baxış müddətində təmin edilir. Bu məqsədlə baxış prosesində müstəntiq onların diqqətini izlərin və digər maddi sübutların, həmçinin işə aid ola biləcək digər faktların üzə çıxarılmasına yönəldir. Həm baxışın keçirilməsi və həm də protokolun tərtib edilməsi zamanı müstəntiqdən heç bir izahat almadan şahidin mexaniki olaraq protokolu imzalaması yolverilməzdir. Şahidlərə onların hüquq və öhdəliklərinin müstəntiq tərəfinsən izah edilməsindən başqa, onlar hadisə yerinə baxış müddətində əldə olunan məlumatların aşkar edilməsinin yol verilməzliyi haqqında da məlumatlandırılmalıdırlar.

Meyitin və yaxud onun müxtəlif hissələrinin adam öldürmə işləri üzrə istintaq baxışının keçirilməsi aşağıdakı hallarda zəruri ola bilər:

1) meyitin və onun müxtəlif hissələrinin üzə çıxarıldığı yer;

2) adam öldürmə cinayətinin baş verdiyi güman olunan yer;

3) bədənə, ölümlə nəticələnən xəsarətin vurulduğu yer;

4) meyitin üzvlərə bölündüyü yer;

5) iş üçün əhəmiyyət daşıyan predmetlərin üzə çıxarıldığı yer.

Bu yerlər əksər hallarda üst-üstə düşür, eyni zamanda hadisələrin müxtəlif yerlərdə baş verməsi halları da az olmur. Belə ki, adam öldürmə haqqında işlər üzrə zəhərlənmə yolu ilə beş hadisə yerinin mövcud olması mümkündür. Bunlar zəhərin qidaya töküldüyü yer, zəhərin qəbul edilməsi yeri, zəhərlənmə əlamətlərinin meydana gəlməsi yeri, ölümün baş verdiyi yer, meyitin cinayətkar və ya digər şəxslər tərəfindən yerdəyişməsi nəticəsində üzə çıxarıldığı yeri.

Adam öldürmə cinayəti işləri üzrə hadisə yerinə və meyitə və yaxud onun bölünmüş hissələrinə, həmçinin ayrı-ayrılıqda üzə çıxarılmış cinayət alət və vasitələrinə, qana bulanmış geyimə və digər predmetlərə baxış zamanı, meyit, predmet və sənədlərə baxışın ümumi qaydalarına riayət olunur

Hadisə yerinə gələn müstəntiq hər şeydən əvvəl aşağıdakı göstərilən tədbirlərin həyata keçirildiyinə inanmalıdır:

1) hadisənin təhlükəli nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirləri həyata keçirilməsi və zərər çəkənlərə kömək göstərilməsi;

2) kənar şəxslərin hadisə yerindən uzaqlaşdırılması;

3) hadisə yerinin mühafizəsi üçün lazımi səviyyədə olmasının yoxlanılması, təqsirli şəxsin və ya şübhəli bilinən şəxsin tutulub saxlanılmasının aydınlaşdırılması;

4) baş verən hadisə haqqında məlumatların alınması;

5) baxış iştirakçılarına onların hüquq və öhdəliklərinin izah edilməsi və baxışın hüdudlarının və onun metodlarının müəyyən edilməsi (6, s.18-19).

Praktikada baxış daha çox əsas obyektlərdən, yəni, mərkəzdən, tədricə periferiyalara keçidlə başlayır. Bunun zəruriliyi onunla şərtlənir ki, adətən hadisə yerinin mərkəzində cəmləşən əsas hadisədən başlanan baxış nisbətən az vaxt alır və həyata keçirilməsi zəruri olan bir sıra təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin edilməsinə səbəb olur (4, s.34).

Bir qayda olaraq, kriminalist ədəbiyyatda, baxışın iki mərhələsinə riayət edilməsi məsləhət bilinir. İlk növbədə statistik baxış həyata keçirilir. Bu zaman obyektlərə hadisənin baş verdiyi yerdə vəziyyətləri dəyişilmədən baxış həyata keçirilir və onların arasındakı, eləcə də onlarla hər-hansısa hərəkətsiz bir predmet arasında məsafə qeydə alınır və müxtəlif növdə fotoşəkillər götürülür. Sonra dinamik baxış keçirilir, bu halda isə eyni obyektlərə hərtərəfli baxılır, bunun üçün də onları hərəkətə gətirmək, qaldırmaq, bəzi hallarda ilkin istintaq aparmaq zərurəti yaranır (5, s.22).

Lakin praktikada göstərilən baxış mərhələlərinin belə ciddi şəkildə bir-birini əvəzləməsi bəzi hallarda bütövlükdə baxışa tətbiq edilmir. Bəzən statik və dinamik baxışların hər-hansısa bir obyektə görə tətbiq edilməsi və sonra isə bu prosesin digər obyektə və ya sahəyə keçirilməsi məqsədəmüvafiq olur. Belə ki, baxışı meyitdən başlayaraq onu bitirmək və yalnız bundan sonra hadisə yerinin ətraf ərazisinə baxış həyata keçirmək daha səmərəlidir.

Meyitə baxış zamanı cins, yaş, bədənin çəkisi, bədənin uzunluğu və pəncə, başın dairəsi və saçın, gözün, dəri örtüyünün rəngi, xarakterik nişanələr (tatuirovkalar, xəsarət nişanələri, inkişaf qüsurları, anadangəlmə ləkələr, peşəkar xüsusiyyətlər, diş aparatının metal qapağı, dişlərin olmadığı halda plomb və most da daxil olmaqla onun vəziyyəti) müəyyən edilir, portret sistemi üzrə zahiri tərəf təsvir edilir və meyit hadisələri qeyd olunur.

Baxış zamanı meyitdə və geyimdə xəsarətin üzə çıxarılması və təsvir edilməsinə, həmçinin cinayətkarın və yaxud onun fəaliyyətinin digər izlərin müəyyən edilməsinə verilməlidir. Bu zaman xəsarətlərin kəmiyyətinə, onların lokallığına, qarşılıqlı vəziyyətlərinə, onların forma və ölçülərinə, eləcə də xəsarətlərin hüdudlarına və künclərinə də diqqət vermək zəruridir.

Xəsarətlərdən başqa geyimdə və yaxud meyitin dərisində ləkə şəklində izlərin mövcudluğu, ölçüləri və formaları üzə çıxarılaraq qeyd edilir. Ovuca sıxılmış əlləri açmaq lazımdır və onlara əhatəli və dərindən baxmaq lazımdır. Orada olan predmetlər (kiçik əşyalar, daş parçaları, saç hissləri, geyimin hər-hansısa qopmuş hissəsi, və s.) sonrakı təhqiqatlar üçün götürülür. Meyitin təbii açıqlığı da baxışdan keçirilməlidir.

Meyitin aşağıda sadalanan əlamətləri də qeydə alınır və tədqiq edilir:

1) meyitin soyuma dərəcəsi;
2) meyitin keyləşməsi;
3) meyitdə ləkələrin olması;
4) meyitin solması;
5) çürümə əlamətləri.

Belə hadisələrin müəyyən edilməsi və onlara düzgün qiymət verilməsi ölümün baş verməsi zamanı, eləcə də meyitin duruş vəziyyətində edilmiş dəyişiklikləri, onun müəyyən bir şəraitdə olması zamanı (məsələn, suda, açıq havada, torpağı üzərində və s.) haqqında ilkin nəticələrə gəlməyə əsas verir. Əsasən ölümün səbəblərini aydın olmadığı əksər hallarda qazımaq yolu ilə və yaxud kəsməklə meyitin dırnaqlarında çirk götürmək məsləhət edilir.

Meyitin yataq yerinin baxışı mütləq keçirilməlidir və meyitin altında olan hər şey qeydə alınmalıdır.

Bütövlükdə hadisə yerinə baxışda olduğu kimi, meyitə baxış zamanı da, meyitin mümkün səhnələşdirilməsi və yaxud yerinin dəyişdirilməsindən xəbər verən hallara diqqət verilməlidir. Belə ki, əgər meyitdə geniş açıq xəsarət üzə çıxarılıbdırsa, meyitin yatağı isə ölçüsünə görə çox az qan ləkəsinə malikdirsə və yaxud belə ləkə də ümumiyyətlə yoxdursa. Bu halda güman etmək olar ki, ölüm hadisəsi başqa yerdə törədilib, sonra isə meyit üzə çıxarılan yerə gətirilmişdir.

Meyitə baxışın gedişində gələcəkdə şəxsiyyətin müqayisəli tədqiqi və yaxud identifikasiyası məqsədilə nümunə kimi ölənin əl barmaqlarının izləri götürülür. Bu o halda məcburi tələbə çevrilir ki, ölənin şəxsiyyəti müəyyən edilə bilinməsin və yaxud onun, yəni ölənin özü cinayətin törədilməsində şübhəli bilinsin. Ölənin qan və saçlarının nümunələri də həmçinin götürülür. Qeyd edək ki, göstərilən nümunələr həmçinin meyitin məhkəmə-tibbi ekspertizasının həyata keçirilməsi zamanı da əldə edilə bilər.

Geyimin təsvir edilməsi zamanı onun bədəninin ölçüsünə və mövsümə müvafiq olaraq meyitdəki vəziyyəti qeyd edilir, geyim predmetlərinin adları, geyimin materialı, rəngi, fasonu (şəkillərin xarakteri, fabrik qeydləri, keçmiş təmirin izləri və s.) göstərilir. Zərər çəkənin şəxsiyyətini müəyyən edən sənədləri və ya digər əşyaları (mənzil, telefon ödənişləri, təyyarə və dəmir yolu bileti və s.) üzə çıxarmaq məqsədilə meyitin geyiminin ciblərinə diqqətlə baxmaq lazımdır. Şəxsiyyəti müəyyən edən sənədlərin üzə çıxarılması halında və ölənin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsində səhvə yol verməmək üçün onlara diqqətlə baxış həyata keçirmək lazımdır. Hər-hansısa fotokartoçkanın əvəz edilməsi, silinməsi izlərinin, onların həqiqiliyini müəyyən etmək məqsədilə sənədlərin kriminalistik ekspertizasını həyata keçirmək lazımdır.

Meyitin ciblərində hər-hansısa bir əlyazma qeydlərinin (məktub, qeydlər, ərizə və s.) üzə çıxarılması zamanı onları mütləq götürmək və müəllifliyi müəyyən etmək üçün ekspertiza təyin etmək lazımdır ki, bu zaman yazılı nitqin stilistik, leksik və qrammatik əlamətlərinin öyrənilməsi əsasında müəllifin ana dili haqqında, onun intellektual səviyyəsi və təhsili haqqında, bu və ya digər sosial qrupa mənsub olması və s. haqqında məlumat verilə bilər.

Ciblərin daxilinin yuxarı hissələrini təmiz kağızın vərəqləri üzərində çıxartmaq lazımdır, bu zaman toz və kiçik hissəcikləri toplamaq və sonrakı ekspertizanın keçirilməsi üçün səliqəli şəkildə saxlamaq lazımdır. O bu hissəciklərin mənşəyinin mənbələrini müəyyən edə və meyitin tanınması üçün vacib məlumatlar verə bilər. Eləcə də belə qaydada geyimdə zəif qaldıqlarına və nəqliyyat daşıması zamanı itirildiklərinə görə bitkilərin, narın tüklərin və digər obyektlərin hissəcikləri də səliqə ilə qorunub saxlanılır.

Tanınmayan ayaqqabının təsvir edilməsi onun köhnəliyinin, dağılmasının və yaxud dağılmamağının, onu yerləşdiyi yerin vəziyyəti və xarakteri haqqında məlumatları da özündə ifadə etməlidir. Ayaqqabının əyilməsi, sürtülməsi və digər qüsurları fərdi və sabit cəhətlərə malikdir və xəbər vermədən itkin düşmüş şəxsin yaşayış yerində qoyub getdiyi ayaqqabı ilə müqayisəli təhlil edilməlidir.

Meyitə bütün detalları ilə baxılması prosesində meyiti hadisə yerində soyundurmaq məqsədə müvafiqdir, ona görə ki, meyitin dəqiq və hərtərəfli müayinəsi zamanı müəyyən edilmiş faktlar təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin gedişində ilki növbədə nəyin müəyyən edilməsini üzə çıxara bilər.

Meyitin yaxınlığında yerləşən və üzə çıxarılan bütün predmetlər (açarlar, yol biletləri, kağız parçaları və s.) təsvir edilir, qeyd edilir.

Meyitin yerləşmə vəziyyətinə hərtərəfli baxmaq, bu yerin xüsusiyyətlərinə oxşamayan bütün predmet və hissələri götürmək lazımdır.

Zor tətbiq etmək əlaməti ilə adam öldürmədə meyitin üzə çıxarılması zamanı aparılan ilkin istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin bir neçə xüsusiyyətləri bunlardır. Bu cəhətlərin nəzərə alınması cinayətkarın şəxsiyyətinin vaxtlı-vaxtında müəyyən edilməsinə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. М., Изд. «ЮрлитеРатура», 1981.

2. Взаимодействие следователей прокуратуры с работниками милиции при расследовании убийств и изнасилований. М., 1971.

3. Криминалистика /под ред.Пантелеева И.Ф., Селиванова Н.А. М., Изд. «Юр.литература», 1988.

4. Попов В.И.Осмотр места происшествия. М., 1969.

5. Селиванов Н.А., Теребилов В.И. Первоначальные следственные действия. М., 1969.

6. Соя-Серко Л.А. Организация следственного действия. М., 1974.

Рза Мухаммад оглы МАСУДИФАР

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ПРИ ОБНАРУЖЕНИИ ТРУПА С ПРИЗНАКАМИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ СМЕРТИ

Резюме

Наиболее типичные первоначальные следственные действия при обнаружении трупа или его частей – это осмотр места происшествия, предъявление трупа для опознания, допрос свидетелей, в первую очередь очевидцев преступления и лиц, обнаруживших труп,

судебно-медицинская экспертиза, задержание подозреваемых, если они установлены, их допрос, освидетельствование, обыск по месту жительства и работы подозреваемых. Конкретные обстоятельства дела могут вызвать необходимость проведения в качестве первоначальных и других следственных действий.

Reza Mohammad oghlu MASOUDIFAR

THE FEATURES OF PRIMARY INVESTIGATORY ACTIONS AT REVEALING THE DEAD BODY WITH THE SIGNS OF VIOLENT DEATH

Summary

The most typical initial investigatory actions at detection of a corpse or its parts is a survey of a scene, a presentation of a corpse for identification, interrogation of witnesses, first of all eye-witnesses of a crime and the persons who have found out a corpse, a forensic medical examination, detention of suspects if they are established, their interrogation, survey, a search on a residence and works of suspects. Concrete circumstances of case can cause necessity of carrying out as initial and other investigatory actions.

Fərid HACIYEV
Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

KIPR MÜNAQIŞƏSINI YARADAN KONSTITUSION BÖHRAN VƏ ONUN NƏTICƏLƏRI

Kipr öz müstəqilliyini 1960-cı il avqustun 16-da qüvvəyə minmiş konstitusiya və 3 müqavilə - Zəmanət Müqaviləsi, Müttəfiqlik Müqaviləsi və Yaranma Müqaviləsi vasitəsilə qazanmışdı. Bu sənədlər bir-biriləri ilə o dərəcədə bağlı idi ki, konstitusiyanın 48 əsas maddəsi Zəmanət Müqaviləsinə daxil edilmişdi. Eyni zamanda Konstitusiyanın 181-ci maddəsində Zəmanət Müqaviləsi və Müttəfiqlik Müqaviləsinin "konstitusion qüvvəyə malik olması" təsbit edilmişdi. Yaranma Müqaviləsində isə açıq şəkildə göstərilirdi ki, Kipr Respublikasının sərhədləri adanın sərhədləri ilə üst-üstə düşmür, belə ki, Britaniya ümumi ərazisi 99 kvadrat mil olan Akrtiri və Dekelia hərbi bazaları üzərində öz suverenliyini qoruyub saxlayırdı. Britaniyaya həmçinin Respublika ərazisində müəyyən hərbi hüquqlar (Fövqəladə hallarda Nikosiya aeroportuna nəzarət kimi) da verilirdi.

Konstitusiya 2 icmanın maraqları nəzərə alınmaqla hazırlanmışdı və Kipr türkləri onu funksional federasiya adlandırırdı, baxmayaraq ki, reallıqda bu ifadə heç bir zaman tətbiq edilmədi. Rəsmi dillər yunan və türk dilləri idi; Yunan və Türk bayraqları qadağasız şəkildə asıla bilərdi, bununla belə Respublikanın milli bayrağı da olmalı idi. Ölkə prezident idarəçiliyi olan müstəqil və suveren Respublika kimi müəyyən edilmişdi. Prezident yunan, Vitse-Prezident isə türk olmalı idi və bu şəxslər müvafiq olaraq adanın yunan və türk icmaları tərəfindən seçilməli idi. Hökumətin təşkil edildiyi 10 nazirdən 7-si Prezident tərəfindən, 3-ü isə Vitse-Prezident tərəfindən təyin edilməli idi ki, bu 3 nazirdən biri 3 əsas portfeldən birini almalı idi (praktikada Müdafiə Naziri vəzifəsi Kipr türkünə verilirdi). Nazirlər Şurasında qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilməli idi. Yalnız Prezident və Vitse-Prezidentin xarici işlər, müdafiə və daxili təhlükəsizlik məsələlərinə dair qərarlara veto qoymaq hüququ var idi.

Qanunvericiik sistemi birpalatalı idi. Nümayəndələr palatası 35-i yunan, 15-i isə türk olmaqla 50 üzvdən ibarət idi. 78-ci maddəyə əsasən vergi və rüsumların qoyulmasına dair qanunlar səsvermədə iştirak edən və müvafiq olaraq yunan və türk icmaları tərəfindən seçilmiş nümayəndələrin kiçik səs çoxluğu ilə qəbul edilməli idi. Bu müddəa həmçinin seçki qanununda dəyişikliklərin edilməsi və bələdiyyələrə dair hər hansı qanunun qəbul edilməsində də tətbiq edilirdi. Digər məsələlərə dair qanunvericilik də kiçik səs çoxluğu ilə həyata keçirilməli idi, lakin Prezident və Vitse-prezident xarici işlər, müdafiə və daxili təhlükəsizlik məsələlərində veto hüququndan istifadə etməklə qanunvericilik prosesinə təsir etmək imkanlarını saxlayırdılar. Nümayəndələr palatasından kənarda isə biri yunanlardan, digəri türklərdən ibarət olmaqla 2 icma palatası yaradılmalı idi ki, onlar da Parlamentin səlahiyyətlərinə daxil olmayan məsələləri həll etməli idilər. Bu məsələlərə təhsil, dini işlər, şəxsi status, idman, mədəniyyət, istehsalçı və istehlakçı kooperativləri, eləcə də kredit təsisatları daxil idi. Bu məqsədlə onlara vergi qoymaq, məhkəmələr yaratmaq, eləcə də maliyyə və kadr məsələlərində yardım almaq məqsədilə Yunanıstan və Türkiyə hökumətləri ilə münasibətlər qurmaq hüququ verilmişdi. Məhkəmə sistemi hər biri yunan və türk hakimlərindən və bitərəf sədrdən (Kiprli, yunan, türk və britaniyalı olmamaq şərti ilə) təşkil olunan Ali Konstitusiya Məhkəməsi və Yüksək Ədalət Məhkəməsindən ibarət idi. Həm Prezident, həm də Vitse-prezident hər hansı bir qanunun, xüsusilə də büdcə haqqında qanunun icmalardan birinə qarşı ayrı-seçkilik olduğu qənaətinə gələrlərsə, onda Ali Konstitusiya Məhkəməsinə apelyasiya şikayəti verə bilərlər. Konstitusiyada insan hüquqlarına

geniş yer verilmişdi, belə ki, 6-35-ci maddələri əhatə edən insan hüquq və azadlıqları müvafiq Avropa konvensiyalarına əsaslanırdı.

Nəhayət, konstitusiya Kiprin idarəçiliyində adanın ikiicmalı təbiətini tanıyırdı. Dövlət qulluğunun bütün pillələrində iş yerlərinin bölüşdürülməsi 70-in 30-a nisbətində götürülürdü. Dövlət Qulluğu Komissiyası 7-si yunan olmaqla 10 üzvdən ibarət olmalı idi, lakin burada da qərarların çoxu ən azı 2 türk üzvün razılığından asılı hala salınmışdı. 2000 nəfərdən ibarət Kipr ordusu yaradılmalı və bunun 1200 nəfəri yunan, 800 nəfəri isə türk olmalı idi. Eyni zamanda polis və jandarmeriyadan ibarət Təhlükəsizlik Qüvvələrinin heyəti də 2000 nəfər olmalı idi. Bu heyətin 1400 nəfərini yunanlar, 600 nəfərini isə türklər təşkil etməli idi. Respublikanın bir icma tərəfindən məskunlaşdırılmış hissələrində yalnız həmin icmanın üzvlərindən ibarət olan polisi qüvvələri xidmət etməli idi. Bütün bunlar hər iki icmanın rifahı naminə çox vacib idi, belə ki, ictimai hadisələrdə iştirak edən Kipr yunanları bu prosesə adada yaşayan türkləri də cəlb etmək niyyətində idilər (1, s.23-27).

Bu sənədə münasibət bildirərkən demək lazımdır ki, 556000 əhalisi olan ölkə üçün bu konstitusiya çox mükəmməl və sərt konstitusiya idi. 199 maddədən ibarət olan bu konstitusiyanın 48 əsas maddəsi əbədi olaraq dəyişilməz qalmalı idi. Qalan maddələri isə yalnız iki icmanın qarşılıqlı razılığı əsasında dəyişdirilə bilərdi. İsveçrənin konstitusiya məsləhətçisinin iştirakı ilə hazırlanmış bu konstitusiyada etnik balansın saxlanılmasına çoxluğun idarəçiliyindən daha böyük əhəmiyyət verilirdi. Bundan əlavə, bu konstitusiya beynəlxalq sistemə onu müşayiət edən müqavilələrlə birlikdə daxil edilmişdi. Britaniya, Yunanıstan və Türkiyə ilə bağlanmış Zəmanət Müqaviləsinə əsasən Kipr Respublikası öz müstəqilliyi və konstitusiyasını qoruyub saxlamağı, heç bir ölkə ilə siyasi və ya iqtisadi ittifaqa daxil olmamağı və başqa bir ölkə ilə birləşməni və ya ayrılmanı təbliğ edən istənilən ölkədaxili fəaliyyəti qadağan etməyi öz üzərinə götürmüşdü. Əvəzində Britaniya, Yunanıstan və Türkiyə Kiprin təkcə müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi deyil, həmçinin Konstitusiyanın əsas maddələri tərəfindən müəyyən edilmiş status kvonu tanıyır və buna zamin dururdu. Onlar həmçinin enosis və ya taksimi təbliğ edən hər hansı bir fəaliyyəti də qadağan etməli idilər. Müqavilənin müddəaları pozulduğu təqdirdə 3 zamin dövlət birlikdə məsləhətləşməli və bunun aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlərin görülməsi barədə qərar qəbul etməli idilər. Müqavilənin ən çox mübahisə doğuran hissəsi IV maddəsi hesab olunur. Belə ki, yunan tərəfi bu maddənin türklərin mövqeyini dəstəklədiyini iddia edir. IV maddədə deyilir ki, "əgər 3 zamin dövlət müəyyən bir addımın atılmasında razılığa gələ bilməsələr, o halda bu dövlətlərdən hər biri yalnız hazırkı müqavilənin müəyyən etmiş olduğu status kvonun bərpa edilməsi məqsədi ilə müstəqil addım atmaq hüququnu özündə saxlayır".

Kipr Konstitusiyasının bu şəkildə olması beynəlxalq hüquqşünaslar tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Mübahisə doğuran məsələlərdən biri bu cür dəyişilməz və sərt təbiətə malik konstitusiyanın müddəalarının Zəmanət müqaviləsinə imza atmış hər bir dövlətə fərdi qaydada hərəkət etmək azadlığı verən müqavilənin şərtlərinə uyğun həyata keçirilməsinin nə dərəcədə mümkün olması idi. Kiprin Ali Konstitusiya Məhkəməsinin ilk sədri – almaniyalı professor Forştof 1963-cü ildə demişdi: "Hesab edirəm ki, hazırkı razılaşma və konstitusiyaya əsasən Kipri müstəqil dövlət kimi qiymətləndirmək səhvdir. Bu razılaşmada öz əksini tapmış zəmanətlər həqiqi müdaxilə hüququnu nəzərdə tutur, müdaxilə hüququ olmadan isə zəmanət ola bilməz" (1, s.33-34).

1959-cu ilin dekabrında Arxiyepiskop Makarios yunan seçiciləri tərəfindən Kiprin ilk prezidenti, Fazil Küçük isə türklər tərəfindən ilk Vitse-Prezidenti seçildi. Arxiyepiskop həm sağlar – Qrivasın tərəfdarları, həm də sollar – AKEL-çilər tərəfindən tənqidlərə məruz qalırdı. Qrivasın tərəfdarları onu təbii olaraq Enosis uğrunda mübarizəni dayandırmaqda, AKEL kommunistləri isə münaqişənin həllinin NATO çərçivəsinə salınmasında ittiham edirdilər. Makarios isə öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir sıra addımlar atdı: belə ki, o, bəzi EOKA üzvlərini əsas dövlət

vəzifələrinə təyin etdi və bu təşkilatın fəal üzvlərindən olan Polikarpos Yorqadis Daxili İşlər Naziri oldu; Kommunistlərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün isə o, NATO-ya üzv olmayan ölkələrlə möhkəm dostluq siyasəti həyata keçirməyə başladı və Parlamentdə kommunistlərə 5 daimi yer verdi. Lakin Kiprin yunan icmasının siyasi ehtiyaclarının bu şəkildə təmin edilməsi türklərlə bir sıra toqquşmalara gətirib çıxartdı və yaranan bu fikir ayrılıqları hər iki icmanın konstitusiya haqqında fikirlərini üzə çıxarmış oldu. Kipr yunanlarının fikrincə adanın türk icmasına verilmiş konstitusion imtiyazlar absurddur. Kipr türkləri isə əksinə bu imtiyazların minimum sayda olduğunu və onların hamısının icra edilməli olması fikrində idilər.

İki icma arasında mübahisə doğuran məsələlər isə aşağıdakılar idi:

a) Dövlət qulluğunda 70-30 nisbətinin təmin edilməsi: Kipr türkləri tələb edirdilər ki, bu nisbət seçkilərdə qalib gəlmiş Prezident və Vitse-prezident arasında hələ müstəqillikdən qabaq əldə edilmiş razılaşmada nəzərdə tutulduğu kimi müstəqilliyin ilk 5 ayı ərzində əldə edilməlidir. Dövlət Qulluğu Komissiyasında işləyən Kipr yunanları isə belə qısa müddət ərzində dövlət qulluğundakı iş yerlərinin 30%-ni doldurmaq üçün 18% təşkil edən aşağı ixtisaslı əhalinin içindən layiqli namizədlər tapmağın mümkünsüzlüyünü bildirirdilər. 3 ildən sonra yunanlar mövcud kadrların ixtisaslarının artırılması istiqamətində real irəliləyişin olduğunu əks etdirən rəqəmləri açıqladılar. Lakin bu məsələ artıq şişmiş və hər iki icmanın hiddətinə səbəb olmuşdu. 1963-cü ilin sonunda dövlət qulluğuna təyinatlarla bağlı Ali Konstitusiya Məhkəməsində 200-ə yaxın ərizə var idi.

б) Vergilər: Vergi qanunvericiliyini qəbul etmək üçün Parlamentdə təmsil olunmuş türk deputatların səs çoxluğu tələb olunduğundan, Kipr türkləri bundan bir çox məsələlərdə təsir vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Bu yolla türklər dövlət qulluğunda 70-30% nisbətinin təmin edilməsinə, müxtəlif bələdiyyələr haqqında qanunvericiliyin qəbul edilməsinə və Türk İcma Palatasına ayrılan subsidiyaların həcminin artırılmasına nail olmaq istəyirdilər. Müstəmləkə dövründə tətbiq edilən gəlir vergisi haqqında qanunun müddəti bitdikdən sonra Makarios vergilərin köhnə qanunla yığılmasının davam etdirilməsinə göstəriş verdi. 1961-ci ilin dekabrında nəhayət hökumət öz təklifləri ilə çıxış etdi, lakin yunanlar bu qanunun daimi olmasını istəyirdilərsə, türklər bunun əksinə olaraq qanunun hər il yenilənməsinin tərəfdarı idilər. Bu, türklərə vergi rıçaqından hər sessiyada istifadə etmək imkanı verəcəkdi. Məsələ yenidən dalana dirəndiyindən, şəxsi gəlir vergisi haqqında qanun artıq Nümayəndələr Palatasının müzakirəsindən çıxarıldı və əvəzində Kipr yunanları bu qanunu Yunan İcma Palatası vasitəsilə qəbul etdilər.

c) Vitse-Prezidentin statusu: Fazil Küçükün narazılığı ondan ibarət idi ki, onun ölkənin xarici siyasəti üzərində veto qoymaq hüququ olsa da, ölkənin xarici siyasəti haqqında ona məlumat vermirdiilər. Onun dediyinə görə, ölkənin Xarici işlər naziri Spiros Kiprianu ona beynəlxalq sənədləri göstərmirdi. O, Makariosun müstəqil olaraq heç bir bloka qoşulmama siyasətini qəbul etməsinə və Makariosun onun razılığını almadan heç bir bloka qoşulmayan dövlətlərin Belqradda keçirilən zirvə toplantısına getməsinə sərt şəkildə etiraz etmişdi.

d) Kipr ordusu: Milliyətcə Kipr türkü olan Müdafiə Naziri hər birində 3 taqım olmaqla 5 batalyondan ibarət ordunun yaradılmasını təklif etmişdi. Batalyon səviyyəsində şəxsi heyətin milli tərkibi qarışıq, taqım səviyyəsində isə hərbi hissələr yalnız bir icmanın üzvlərindən ibarət olmalı idi. Kabinet üzvlərinin çoxu isə əksinə hərbi hissələrin milli tərkibinin bütün səviyyələrdə qarışıq olması fikrini dəstəklədilər. Bu məsələdə Vitse-prezident öz veto hüququndan istifadə etdi. Buna görə də Prezident ümumiyyətlə ordunun olmaması qərarını verdi.

e) Müxtəlif bələdiyyələr: Məsələ burasındadır ki, qəbul olunmuş konstitusiyaya görə hər bir icmanın ayrılıqda bələdiyyəsi yaradılmalı idi. Lakin iki icma bu məsələdə ümumi qərara gələ bilmirdilər. Yunanlar müstəmləkə dövründə yerli hakimiyyət orqanlarında daim üstün mövqelərdə olmuşdular. 1882-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya əsasən bələdiyyələr seçkili orqanlar kimi

fəaliyyət göstərirdi və adada yunanlar çoxluq təşkil etdiyindən bələdiyyə şuralarına da əsas etibarı ilə yunanlar seçilirdi. Osmanlı dövründə adanın idarə edilməsində hakim mövqeyə malik olan türklər isə təbii ki, bununla barışmaq istəmirdilər. II Dünya Müharibəsindən sonra Kiprdə baş qaldıran Enosis uğrunda mübarizə bələdiyyələrin xarakterinə də öz təsirini göstərdi. Belə ki, milliyətcə yunan olan bələdiyyə başçıları və bələdiyyə şurasının üzvləri Enosis işinə töhfə vermək məqsədilə öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə edirdilər. Əks mövqeyi ilə seçilən türklər isə yunanların bələdiyyə asılılığından qurtulmanın yeganə yolunu öz bələdiyyələrinin yaradılmasında görürdülər. Britaniyanın Kipri tərk etməsindən sonra adanın idarəçiliyinin bütünlüklə yunanların əlinə keçməsindən ehtiyat edən Türkiyə hökuməti isə Kipr türklərinin öz bələdiyyələrini yaratması ideyasını gələcəkdə adanın iki hissəyə bölünməsi yolunda mühüm addım kimi qiymətləndirirdi. Bu məsələdə əsas hadisələr 1957-ci ildən etibarən cərəyan etməyə başlayır. Bu dövrdə Türkiyə hökuməti "Kipr türkləri güc yolu ilə də olsa öz müstəqil bələdiyyələrini yaradacaqlar" bəyanatını verir. Bu bəyanatdan sonra türklər Nikosiya və Limassol şəhərlərində kütləvi aksiyalara start verdilər. Onlar bu şəhərlərin türklər yaşayan hissələrindəki bələdiyyə mülkiyyəti olan bazarları, ticarət obyektlərini və digər ictimai iaşə obyektlərini ələ keçirərək özlərinin qanunsuz olaraq yaratdıqları bələdiyyə şuralarına qatmağa başladılar. Yeni bələdiyyələrin rəhbərliyi yunanlar tərəfindən idarə edilən qanuni bələdiyyə şuralarında çalışan türklərdən işdən çıxmağı tələb edirdilər. Öz növbələrində yunanlar türklərin yaratmış olduğu bələdiyyə şuralarında işləməkdən imtina edirdilər (2, s.155).

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq yeni Respublikanın ilk üç ilinin uğurlu olduğunu söyləmək olmaz. Ümumiyyətlə, Prezident Makariosun 1960-cı il konstitusiyasını işlək konstitusiya kimi qəbul edib-etməməsi və yaxud da onun qəbulunun ilk növbədə müstəqillik əldə etmək, sonra isə Yunanıstanla birləşmək üçün zəmin yaratmaq üçün bir manevr olması hələ də ziddiyyətlidir. Arxiyepiskop kimi o, adanı Ellin dünyasının bir hissəsi kimi görmək istəyirdi. Makariosun konstitusiyanı ilk vaxtlar dəstəklədiyini, lakin sonradan zəruri dəyişikliklər olmadan bu konstitusiyanın işləkliyinin təmin edilməsinin mümkün olmadığı qənaətinə gəldiyini düşünən Kipr yunanları da az deyil.

Türklər də öz növbələrində konstitusion böhrana müəyyən hazırlıqlar görmüşdülər, belə ki, onlar müstəqilliyin əldə edilməsi ilə vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişməyəcəyinə əmin idilər. 1959-cu ilin oktyabrında Kiprə silah daşıyan türk motorlu qayığı "Dəniz" Britaniyalılar tərəfindən saxlanılmışdı.

1963-cü il noyabrın 30-da Prezident Makarios Vitse-Prezident Fazil Küçükə məktub yazaraq konstitusiyaya 13 dəyişikliyin edilməsini təklif etmiş və bildirmişdi ki, "bu dəyişikliklər ölkənin normal fəaliyyəti və inkişafı yolundakı maneələri aradan qaldıracaq". Makariosun fikrincə iki icma arasında ziddiyyətləri aradan qaldıracaq dəyişikliklər aşağıdakılardır:

1. Respublikanın Prezidenti və Vitse-Prezidentinin veto hüquqları ləğv edilməlidir.

2. Respublikanın Vitse-Prezidenti Respublikanın Prezidentinin müvəqqəti yoxluğu və ya öz səlahiyyətlərini icra edə bilməməsi təqdirində onu əvəz etməlidir. Mövcud konstitusiyada bu müddəa öz əksini tapmamışdı. Belə ki, konstitusiyaya görə, Respublikanın Prezidentinin müvəqqəti yoxluğu və ya öz səlahiyyətlərini icra edə bilməməsi təqdirində onu Nümayəndələr Palatasının sədri əvəz etməli idi.

3. Nümayəndələr Palatasının milliyətcə yunan olan sədri və türk olan sədr müavini Parlamentin müvafiq olaraq yunan və türk üzvləri tərəfindən deyil, Parlamentin bütün üzvləri tərəfindən seçilməlidir.

4. Nümayəndələr palatasının sədr müavini sədrin müvəqqəti yoxluğu və ya öz səlahiyyətlərini icra edə bilməməsi təqdirində onu əvəz etməlidir.

5. Nümayəndələr Palatasında qanunların qəbul edilməsi üçün Parlamentin yunan və türk üzvlərinin ayrı-ayrılıqda səs çoxluğunun tələb edilməsinə dair müddəa ləğv edilməlidir.

6. 5 əsas şəhərdə müxtəlif bələdiyyələrin yaradılmasına dair konstitusiya müddəası ləğv edilməlidir. Bundan sonra aşağıdakılar təmin edilməlidir: a) Bu şəhərlərin hər birinin Bələdiyyə Şurası həmin şəhərlərdə yaşayan yunan və türk əhalisinin sayına müvafiq qaydada seçilmiş yunan və türk üzvlərdən ibarət olmalı və bu üzvlər müvafiq olaraq şəhərin yunan və türk əhalisi tərəfindən seçilməlidir. b) Bu şəhərlərin hər birinin büdcəsindən ümumi xidmətlər üçün lazım olan xərcləri çıxdıqdan sonra qalan pulun şəhərin türk əhalisinin sayına müvafiq olan faizi Bələdiyyə Şurasının türk üzlərinin istəyinə uyğun şəkildə istifadə edilməlidir.

7. Yunan hakimlərindən ibarət məhkəmələrin yunanların, türk hakimlərindən ibarət məhkəmələrin isə türklərin işlərinə baxması, qarışıq məhkəmələrin isə çəkişən tərəflərdən birinin yunan, digərinin isə türk olduğu işlərə baxmasına dair konstitusiya müddəası ləğv edilməlidir.

8. Təhlükəsizlik qüvvələrinin polis və jandarmeriyaya bölünməsi ləğv edilməlidir.

9. Təhlükəsizlik qüvvələri və ordunun sayı Respublikanın Prezidenti və Vitse-prezidenti arasındakı razılaşma ilə yox, qanunla müəyyənləşdirilməlidir.

10. Kipr yunanları və türklərinin Dövlət qulluğunda və Respublikanın polis və ordu qüvvələrində iştirak payı yunan və türk əhalisinin say nisbətinə uyğun şəkildə dəyişdirilməlidir.

11. Dövlət Qulluğu Komissiyasının üzvlərinin sayı 10-dan ya 5-ə ya da 7-ə endirilməlidir.

12. Dövlət Qulluğu Komissiyasının bütün qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir. Əgər Komissiyanın yunan və ya türk üzvlərinin yekdil tələbi ilə ayrı-seçkiliyə dair iddia qaldırılarsa, o halda Komissiya sədri məsələni Ali Konstitusiya Məhkəməsinə təqdim etməlidir.

13. Yunan İcma Palatası ləğv edilməlidir. Əslində bu müddəada hər iki icma palatasının ləğv edilməsi təklif edilir. Lakin eyni zamanda bildirilir ki, əgər türk icmasının öz palatasını saxlamaq istəyi olsa, onda buna heç bir maneə törədilməməlidir (3, s.45-46).

Bu təkliflərin müsbət cəhəti onda idi ki, onlar dövlətin idarə edilməsini sadələşdirməli və Kipr vətəndaşının milliyyətcə yunan və ya türk olmasını qabardan cəhətlərin çoxunu aradan qaldırmalı idi. Lakin Kipr türklərinin fikrincə bu təkliflər türklərin Respublikanın "həmtəsisçiləri" olması iddiasını aradan qaldırmaq və onları azlıq statusuna qədər aşağı salmaq məqsədi güdürdü. 1960-cı il konstitusiyasının qatı əleyhdarı olan yunan hüquqşünası Polivios Polivionun fikrincə, Arxiyepiskopun yürütdüyü kurs səhv idi, belə ki, türklər bu 13 dəyişikliyi hakimiyyətin daxili balansını dəyişdirməyə yönəlmiş addım hesab etdilər (4, s.265-268). Poliviou hadisələrin gedişini tədricən dəyişməyin tərəfdarı idi. Eyni zamanda Yunanıstan hökuməti də bu fikri bölüşürdü. Bütün bunların nəticəsidir ki, Arxiyepiskopun təklifləri tez bir zamanda Türkiyə hökuməti tərəfindən rədd edildi.

Bu 13 təklifin təqdimatından sonra vəziyyət bir qədər gərginləşdi və türklər bunu enosisə hazırlıq kimi dəyərləndirirdilər. 1963-cü il dekabrın 21-də Nikosiyanın türklər yaşayan hissəsində Kipr türkləri ilə mülki geyimdə olan yunan xüsusi təyinatlıları arasında baş vermiş keçə döyüşlərindən dərhal sonra Kipr yunanlarının yarı-hərbi birləşmələri Nikosiya və Larnakada yaşayan türklərə qarşı hücumlar təşkil etdilər. Qadın və uşaqların da daxil olduğu 700-ə yaxın Kipr türkü Nikosiyanın şimalında girov götürüldü. 1964-cü ilin birinci yarısı ərzində qonşu kəndlər arasında toqquşmalar artmaqda davam edirdi. Bu toqquşmalar nəticəsində 191 türkün və 133 yunanın öldürüldüyü, 209 türkün və 41 yunanın isə itkin düşdüyü bildirilirdi (6, s.20).

Yunanların hücumlarına cavab olaraq türk hərbi birləşmələri hərəkətə gəlməyə başlamışdılar. Kiprdəki 650 nəfərlik türk ordusu Müttəfiqlik Müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, kazarmalardan çıxarılaraq Nikosiya-Kireniya yolunda yerləşdirilmişdi. Türk qırıcıları Nikosiyanın üzərindən uçuşlar həyata keçirirdilər. Türk hərbi donanması Kiprə doğru hərəkətə başlamışdı. Türk ordusunun doğrudan da Kiprə daxil olmasından qorxan Prezident Makarios Britaniyanın öz suveren bazalarından məsələyə müdaxilə etməsinə razılıq verdi. Bu müdaxilə

Nikosiyada atəşkəsin əldə edilməsi, girovların dəyişdirilməsi və bu günə qədər də mövcud olan neytral zona – "Yaşıl xəttin" yaradılması ilə nəticələndi.

Zamin dövlətlərin etmədiyi yeganə bir şey isə onların mövcudluğunun əsas məqsədi olan 1960-cı il konstitusiyasının bərpa edilməsi idi. Yaşıl xəttin yaradılması Nikosiyaya sülh gətirdi, lakin parçalanmış hökuməti bir araya gətirə bilmədi. Yunan və türk nazirləri xəttin əks tərəflərində qalmışdılar. Kipr türklərinin fikrincə, o dövrdən etibarən Kiprdə qanuni hökumət olmayıb, yalnız yeni qanuni sistemin yaradılmasını gözləyən və hər iki tərəfdə fəaliyyət göstərən müvəqqəti orqanlar olub. Kipr yunanlarının mövqeyinə görə isə, Kiprdə əhalinin çox hissəsini təmsil edən, eləcə də qanuni və demokratik yolla seçilmiş hökumət mövcud olmaqda davam etmiş, sadəcə olaraq bu hökumət hətta Respublikanın Vitse-prezidenti və azlığı təmsil edən nazirlərin dövlətin idarəçiliyində iştirak etməkdən imtina etdiyi zamanlarda belə öz institutları üzərində nəzarəti əldə etmək hüququndan istifadə etmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anthony Eden. "Memoirs, Full Circle, Cassell, London, 1960.
2. Hannay, David (2005). Cyprus: The Search for a Solution.
3. Dods, Clement (ed.) (1999). Cyprus: The Need for New Perspectives. The Eothen Press.
4. Fisher, R.J. (2001). Kipr: Vasitəçiliyin uğursuzluğu və gərginləşərək dalana dirənən münaqişə. Journal of Peace Research, 38(3), 262-290.
5. Vamik D. Volkan, "Kipr: Etnik münaqişələr və gərginliklər". International Journal of Group Tensions, vol.19, no. 4, 1989.
6. K.Lambru. The years after Independence. p.20-21.
7. Hannay, D. (2005). Kipr: Münaqişənin həlli yollarının axtarışı. London: I. B. Tauris.
8. Özveren E. (2003). Kiprin geo-strateji əhəmiyyəti: uzunmüddətli cərəyanlar və perspektivlər. Perceptions. Vol. 7, 53-65.
9. Palley, Claire (2005). Beynəlxalq münasibətlərin fiaskosu: BMT Baş Katibinin Kiprdəki xoşməramlı missiyası 1999-2004. Hart Publishing, 224-235.
10. Joseph S. Joseph. "Kipr: Etnik münaqişə və Beynəlxalq siyasət: Müstəqillikdən Avropa İttifaqının kandarına qədər". New York: St. Martin Press, 1997.
11. www.cyprus-conflict.net

Фарид ГАДЖИЕВ

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КРИЗИС В КИПРЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Резюме

Данная статья исследует корни Кипрского конфликта и дает полный обзор событий, имеющих место в начале конфликта. Автор начинает свой тезис, описывая первые дни независимости Кипра и обстоятельств, преобладающих на острове в этом периоде. Он уделяет особое внимание конституционному кризису, который с первых дней обретения независимости Кипром парализовал деятельность правительства. С целью представления более полной картины читателю, автор анализирует конституцию Кипра и выявляет ее позитивные и отрицательные стороны.

Кроме того, статья демонстрирует мнения двух конфликтующих сторон относительно конституции, тем самым, пытаясь определить степень ответственности, разделенной этими двумя общинами. Автор выдвигает на первый план пункты

конституции, по которым две общины Кипра не могли прийти к единому мнению и которые, согласно его мнению, и привели к конституционному кризису 1963 года. В статье исследуются поправки к конституции, предложенные греческой киприотской стороной. Несмотря на то, что эти поправки могли бы поспособствовать разрешению данного конституционного кризиса, они оказались недостаточными, чтобы убедить турецкую киприотскую сторону в "искренности" греков в этом вопросе. В результате полного разногласия по этой проблеме вооруженное столкновение стало неизбежным между двумя сторонами, которые имели подрывной эффект на мирные попытки. Автор завершает свои мысли относительно последствий конституционного кризиса в Кипре.

Farid HAJIYEV

CONSTITUTIONAL CRISIS IN CYPRUS AND ITS CONSEQUENCES

Summary

The article examines the roots of the Cyprus conflict and gives quite an extensive view of the events taking place in the beginning of the conflict. The author begins his thesis by describing the first days of the independence of Cyprus and circumstances prevailing in the island at that period. He builds his views on the constitutional crisis that hit newly independent Cyprus. To give the whole understanding to the reader, the author analyses the constitution of Cyprus and exposes positive and negative sides of it.

Moreover, the article demonstrates the attitudes of two conflicting sides to the constitution, thereby trying to define the degree of responsibility shared by these two communities. The author highlights the points of the constitution on which the two communities could not agree upon and which, according to him, lead to the constitutional crisis of 1963. 13 amendments to the constitution proposed by Greek Cypriot side are examined in the article. Despite being conducive to the settlement of the constitutional dispute these 13 amendments appeared not to be enough to convince Turkish Cypriot side in the “sincerity” of Greeks in this issue. As a result of a total disagreement on this issue, an armed clash became inevitable between two sides, which had a distruptive effect on the peace attempts. The author concludes his views on the consequences of the constitutional crisis in Cyprus.

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№1 (14)

KOMPÜTER DİZAYNI VƏ OPERATORLAR:

Mehriban ƏLİYEVA
Aynur ƏLİYEVA

Yığılmağa verilmişdir: 16.06.2010
Çapa imzalanmışdır: 24.09.2010
Kağız formatı: 70x100 4/1.
Çap vərəqi: 21. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov, tel.: 050-337-74-33
Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)537-11-39

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 1 (14), 2010

PRINTING AND DESIGN:

Mehriban ALIYEVA
Aynur ALIYEVA

Submitted to collection: 16.06.2010
Sent to the press: 24.09.2010
Paper format: 70x100 4/1
Print sheet: 20
Copies: 200

Published in the Information and Publishing department of IPSL of ANAS
Department chief: doctor of philosophy Adil Hashimov, phone: 050-337-74-33
Address: H.Javid ave. 31.
Phone: (99412)537-11-39